МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Журнал заснований у 1918 році

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 36 (75) № 3 2025

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціології Київського національного університету імені Вадима Гетьмана

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гриценко Галина Зеновіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Каспрук Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, проректор з міжнародних зв'язків та проєктної діяльності Львівського університету бізнесу та права;

Кінащук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Козій Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, почесний професор Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол 4 від 27 листопада 2025 року)

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки»
зареєстровано відповідно до Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 1136 від 11.04.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-03995

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
(просп. Берестейський, 10, м. Київ, 01135, e-mail: crimea.tnu@gmail.com, тел.: +38 (044) 529-05-16).

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька.
Періодичність: 4 рази на рік.

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність В9. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України
від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)
Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2025

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Атаманська С.С.
РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВІДНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ КИЇВЩИНИ НА ПРИКЛАДІ БУЧАНСЬКОГО РАЙОНУ **1**

Біліченко Л.С.
ДО ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО ТЮРЕМНОГО ЗАМКУ (1822–1887 РР.) **9**

Бондарчук В.О.
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНІ КІНЦЯ 19 – ПОЧАТКУ 20 СТОЛІТЬ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ **16**

Буренков В.М.
РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА ЯК ПРОВІДНИК КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ) **24**

Велінець Ю.І., Левенець О.М.
РЕЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ З КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ І КАНАДИ У ВОЛИНСЬКУ ОБЛАСТЬ УРСР В 50–60-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ **33**

Вербицький В.В.
ДЖЕРЕЛА РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГІВЕЛЬНИХ КОНТРАКТІВ У ГЕТЬМАНЩИНІ **42**

Жовта І.І., Кізлова А.А.
СУДОВА ВЛАДА ЗА «КОНСТИТУЦІЙНИМ ПРОЄКТОМ ОСНОВНИХ ДЕРЖАВНИХ ЗАКОНІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ» О. ЕЙХЕЛЬМАНА **49**

Карабардін А.В.
ПРАЦЬОВИТІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ІМІДЖУ НАЦІЇ: ПРЕДСТАВЛЕННЯ ТРУДОВИХ ЧЕСНОТ УКРАЇНЦІВ В ЖУРНАЛІ «ТРИЗУБ» (1920–1930-І РОКИ) **55**

Костюк Л.В., Федорів І.О.
УЧАСТЬ ЄПИСКОПА ГРИГОРІЯ ХОМИШИНА У ДИСКУСІЇ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ СВІТСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ ПІД ОПІКОЮ ГКЦ **61**

Литвин О.С.
ВАСИЛЬ-КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ ТА ЛЮБЛІНСЬКА УГОДА 1569 РОКУ: РОЛЬ І СТАВЛЕННЯ КНЯЗЯ ДО УНІЇ **68**

Мараєв В.Р.
ЗДОБУТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ САМОСТІЙНОЇ СОБОРНОЇ ДЕРЖАВИ ЯК «ОБРАЗ ПЕРЕМОГИ» ДЛЯ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1940-Х – 1950-Х РР. **75**

Мараєва В.В.
НАСИЛЬНИЦЬКА РУСИФІКАЦІЯ: ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ **82**

Мартинчук І.І.
МОЛОДІЖНА ОРГАНІЗАЦІЯ «ПЛАСТ – НАЦІОНАЛЬНА СКАУТСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ» В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ **89**

Митрофаненко Ю.С., Федірко Ж.В.
ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТОСТИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ **96**

Мілютін С.Ю.
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У М. НОВОУКРАЇНКА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЩОДЕННОЇ ГАЗЕТИ «ГОЛОС ЮГА») **102**

Набока О.В.
НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ У ПРОЦЕСІ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ПРОМИСЛОВОСТІ ЛУГАНЩИНИ У 40–50-Х РР. ХХ СТ. **111**

Ніколаюк Т.А.
ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИМ УРЯДОМ ПРЕСИ, ТВОРІВ ВІЗУАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ТА ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ СТИМУЛЮВАННЯ ПРАЦІ УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ У 30-ТІ РОКИ ХХ СТ. **116**

Паска Б.В.
ЗАХОДИ КДБ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ (КІНЕЦЬ 1970-Х – ПОЧАТОК 1980-Х РР.) **123**

Перга Ю.М.
ЖУРНАЛ «ОСНОВА» ЯК ПЛАТФОРМА НАЦІЄТВОРЕННЯ: ВПЛИВ УКРАЇНОФІЛЬСЬКОГО ДИСКУРСУ НА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. **131**

Пішта А.Я.
ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НЕФОРМАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА КИЇВЩИНІ В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ **138**

Подобєд О.А.
ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В ЕПОХУ ДІ-ПІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940 – ПОЧАТОК 1950-Х РР.) **146**

Пятницькова І.В.
СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ ТА ВЗАЄМОДІЇ РОБІТНИКІВ ДОНЕЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. **152**

Семенов С.В., Адамовський В.І.
ДЕПОРТАЦІЯ ДІТЕЙ ЯК ОКРЕМИЙ ФЕНОМЕН **158**

Турченко Г.Ф., Стьопочкін М.М.
СОВЄТСЬКІ (1917–1918 РР.) ТА ПРОРОСІЙСЬКІ (2014–2025 РР.) КВАЗІДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: КУРС РОСІЇ НА ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНІСТІ **165**

Федик Л.Б.
КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ МОЛОДІЖНОЇ СУБКУЛЬТУРИ «СТИЛЯГ» В УКРАЇНСЬКОМУ САТИРИЧНО-ГУМОРИСТИЧНОМУ ЖУРНАЛІ «ПЕРЕЦЬ» (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – СЕРЕДИНА 1950-Х РР.) **173**

Федорова І.В., Чебан О.М.
ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАОЧНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ У КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ **180**

Чупрінова Н.Ю., Севрук І.І., Соколовська Ю.В.
ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА СРСР ЩОДО УКРАЇНИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ВІЙНИ ХХІ СТОЛІТТЯ **186**

Яковлєв В.М.
УКРАЇНСЬКИЙ БАТАЛЬЙОН ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА СД ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ «ХАРКІВ»: ФОРМУВАННЯ, СТРУКТУРА, ПРИЧЕТНІСТЬ ДО ЗЛОЧИНІВ НАЦИЗМУ **194**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Бортнікова А.В.
СИСТЕМА ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ТЕРЕНАХ БОЛГАРІЇ ЯК СКЛАДОВА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XIV–XVI СТ. **202**

Борчук С.М.
ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС (1814–1815 РР.) ЯК ВИЗНАЧНА ІСТОРИЧНА ПОДІЯ ДЛЯ ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЄВРОПИ **208**

Вільховий Ю.В., Гобозашвілі А.О.
ПЕРЕДУМОВИ СИЦИЛІЙСЬКОЇ ВЕЧІРНІ 1282 РОКУ: ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ АНТИАНЖУЙСЬКОГО ПОВСТАННЯ **215**

Гобозашвілі А.О.
ФОРМУВАННЯ ОХОРОННИХ ЗАГОНІВ: ПЕРЕДУМОВИ, ОБСТАВИНИ СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ **221**

Скакальська І.Б.
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ МОДЕЛЬ ЯПОНІЇ КІНЦЯ XIX СТ. ЯК ПРИКЛАД ІНТЕГРАЦІЇ ТРАДИЦІЙ І МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ **227**

Тимошик М.М.
НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І СИМВОЛІКА НАГОРОД У НОВОУТВОРЕНИХ ДЕРЖАВАХ XX СТОЛІТТЯ **233**

Філіпович М.Б., Діхтярук Є.А.
ДЕПОРТАЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ **240**

Чечелюк О.Ю.
«РУХ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА» ЯК ПРИКЛАД ОПОЗИЦІЙНОГО ТА ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ В ПОЛЬСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ **246**

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Гасанов Г.
УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ БОГДАНА СЕРГІЙЧУКА **255**

Дзира І.Я.
УЗАГАЛЬНЮЮЧІ ПРАЦІ З УКРАЇНСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1918–1920-Х РР. **265**

Nefodov D.V.
THE UNDERGROUND AND PARTISAN MOVEMENT IN THE SOUTH OF THE UKRAINIAN SSR DURING THE SECOND WORLD WAR (1941–1944) IN THE WORKS OF MYKOLAIV REGION HISTORIANS **274**

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

Петрова К.А., Осадець Д.В.
ВІДЕОІГРИ У РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ SOFT POWER ПІД ЧАС НОВІТНЬОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ **281**

Свічкар О.С.
АНТОН КАРЛОВИЧ ВАЛЬТЕР: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ВИДАТНОГО ХАРКІВСЬКОГО ВЧЕНОГО (1905–1941) **287**

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

Барановська Н.М.
СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ПИТАНЬ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ **294**

Яцюк М.В.
ЕТНОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ПОЛІССЯ ЯК РЕСУРС ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ **302**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ **310**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Atamanska S.S.
THE ROLE OF PUBLIC ORGANIZATIONS IN THE RECONSTRUCTION AND DEVELOPMENT OF THE KYIV REGION: THE CASE OF BUCHA DISTRICT **1**

Bilichenko L.S.
TO THE HISTORY OF THE KHARKIV PRISON CASTLE (1822–1887)..... **9**

Bondarchuk V.O.
HISTORICAL LOCAL LORE ACTIVITY OF THE ORTHODOX CLERGY OF VOLHYNIA IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES: ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS **16**

Burenkov V.M.
THE SOVIET NOMENKLATURA AS AN INSTRUMENT OF COLONIAL POLICY (HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS)..... **24**

Velinets Yu.I., Levenets O.M.
REMIGRATION OF UKRAINIANS FROM LATIN AMERICA AND CANADA TO VOLYN OBLAST OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1950S–1960S **33**

Verbytskyi V.V.
SOURCES OF REGULATION OF THE TRADE CONTRACTS IN THE HETMANATE **42**

Zhovta I.I., Kizlova A.A.
JUDICIAL POWER UNDER THE «CONSTITUTIONAL PROJECT OF THE FUNDAMENTAL STATE LAWS OF THE UKRAINIAN PEOPLES REPUBLIC» BY O. EICHELMAN **49**

Karabardin A.V.
HARD WORK AS A COMPONENT OF THE NATION'S IMAGE: PRESENTATION OF THE WORK ETHIC OF UKRAINIANS IN THE MAGAZINE “TRYZOUB” (1920–1930s)..... **55**

Kostyuk L.V., Fedoriv I.O.
PARTICIPATION OF BISHOP HRYHORIY KHOMYSHYN IN THE DISCUSSION ON THE ACTIVITIES OF SECULAR CULTURAL AND EDUCATIONAL SOCIETIES UNDER THE AUSPICES OF THE GCC **61**

Lytvyn O.S.
VASYL-KOSTYANTYN OSTROZKY AND THE TREATY OF LUBLIN: THE ROLE AND ATTITUDE OF THE PRINCE TOWARDS THE UNION..... **68**

Maraiev V.R.
THE ESTABLISHMENT OF AN INDEPENDENT UKRAINIAN STATE AS AN “IMAGE OF VICTORY” FOR THE ARMED FORCES OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT OF THE 1940s – 1950s. **75**

Maraieva V.V.
FORCED RUSSIFICATION: HUMAN RIGHTS VIOLATIONS IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORY OF UKRAINE **82**

Martynchuk I.I.
YOUTH ORGANIZATION “PLAST – NATIONAL SCOUT ORGANIZATION OF UKRAINE” IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN UKRAINIAN WAR..... **89**

Mytrofanenko Yu.S., Fedirko Zh.V.
FORMATION OF HISTORICAL AND CIVIC COMPETENCE IN THE CONDITIONS OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **96**

Milytin S.Yu.
EVERYDAY LIFE IN NOVO-UKRAINKA DURING THE FIRST WORLD WAR (BASED ON THE DAILY NEWSPAPER «HOLOS YUGA») **102**

Naboka O.V.
GERMAN PRISONERS OF WAR IN THE POST-WAR RECONSTRUCTION
OF INDUSTRY IN LUHANSK REGION IN THE 1940-s –1950-s **111**

Nikolaiuk T.A.
THE SOVIET GOVERNMENT'S USE OF THE PRESS, WORKS OF VISUAL ART AND
LITERATURE TO STIMULATE THE WORK OF UKRAINIAN WORKERS IN THE 1930S **116**

Paska B.V.
KGB MEASURES AGAINST UKRAINIAN DISSIDENTS IN PLACES
OF IMPRISONMENT (LATE 1970S – EARLY 1980S) **123**

Perga Yu.M.
«OSNOVA» MAGAZINE AS A PLATFORM FOR NATION-BUILDING:
THE INFLUENCE OF UKRAINOPHILE DISCOURSE ON STATE GOVERNANCE
IN THE RUSSIAN EMPIRE OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY **131**

Pishta A.Ya.
FORMATION AND ACTIVITY OF INFORMAL ORGANIZATIONS
IN THE KYIV REGION DURING THE PERESERUPTCY YEARS **138**

Podobied O.A.
DEMYTHOLOGIZING NATIONAL HISTORY IN THE DP ERA
(SECOND HALF OF THE 1940S – EARLY 1950S) **146**

Piatnytskova I.V.
SOCIAL PRACTICES AND INTERACTIONS OF WORKERS IN DONETSK REGION
IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES **152**

Semenov S.V., Adamovsky V.I.
CHILD DEPORTATION AS A DISTINCT PHENOMENON **158**

Turchenko G.F., Stopochkin M.M.
SOVIETS (1917–1918) AND PRO-RUSSIAN (2014–2025) QUASI-POWERTS ESTABLISHED
IN THE TERRITORIES OF UKRAINE: RUSSIAN COURSE TOWARDS
THE IMPROVEMENT OF UKRAINIAN POWERS **165**

Fedyk L.B.
CONSTRUCTING THE IMAGE OF THE YOUTH SUBCULTURE OF “STILYAGI”
IN THE UKRAINIAN SATIRICAL AND HUMOROUS MAGAZINE “PERETS”
(SECOND HALF OF THE 1940s – MID-1950s) **173**

Fedorova I.V., Cheban O.M.
FORMATION OF THE SYSTEM OF CORRESPONDENCE AGRICULTURAL EDUCATION
DURING THE PERIOD OF COLLECTIVATION IN THE CONTEXT
OF THE SOVIET FORM OF UKRAINIAN STATESHIP **180**

Chuprinova N.Yu., Sevruk I.I., Sokolovska Yu.V.
THE POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE AND THE USSR TOWARDS UKRAINE
AS A PREREQUISITE FOR THE WAR OF THE 21ST CENTURY **186**

Yakovliev V.M.
THE UKRAINIAN BATTALION OF THE SECURITY POLICE AND SD
IN THE GENERALBEZIRK "KHARKIV": FORMATION, STRUCTURE,
AND PARTICIPATION IN NAZI CRIMES **194**

WORLD HISTORY

Bortnikova A.V.
THE SYSTEM OF LAND OWNERSHIP IN BULGARIA AS A COMPONENT OF THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 14TH–16TH CENTURIES **202**

Borchuk S.M.
THE CONGRESS OF VIENNA (1814–1815) AS A SIGHIFICANT HISTORICAL EVENT FOR THE POLITICAL AND DIPLOMATIC DEVELOPMENT OF EUROPE **208**

Vilkhovyi Yu.V., Hobozashvili A.O.
PREREQUISITES FOR THE SICILIAN VESPERA OF 1282: POLITICAL, SOCIAL AND ETHNO-CULTURAL FACTORS OF THE ANTI-ANGLO REBELLION **215**

Hobozashvili A.O.
THE FORMATION OF THE SS: PRECONDITIONS, CIRCUMSTANCES OF CREATION, AND THE INITIAL STAGE OF THE ORGANISATION'S DEVELOPMENT **221**

Skakalska I.B.
CULTURAL AND EDUCATIONAL MODEL OF JAPAN OF THE LATE 19TH CENTURY AS AN EXAMPLE OF THE INTEGRATION OF TRADITIONS AND MODERNIZATION AND ITS REPRESENTATION IN SCHOOL HISTORY TEXTBOOKS IN MODERN UKRAINE..... **227**

Tymoshyk M.M.
NATIONAL IDENTITY AND AWARD SYMBOLISM IN NEWLY ESTABLISHED STATES OF THE 20TH CENTURY **233**

Filipovych M.B., Dikhtiaruk Ye.A.
DEPORTATION AS A SUBJECT OF HISTORICAL AND POLITICAL RESEARCH **240**

Checheliuk O.Yu.
"MOVEMENT FOR THE PROTECTION OF HUMAN AND CITIZEN RIGHTS" AS AN EXAMPLE OF AN OPPOSITION AND HUMAN RIGHTS MOVEMENT IN THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC..... **246**

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Hasanov G.
UKRAINIAN-TURKISH RELATIONS DURING WORLD WAR I IN THE RESEARCH OF BOGDAN SERHIYCHUK..... **255**

Dzyra I.Ya.
GENERALIZING WORKS ON UKRAINIAN CHRONICLE WRITING IN THE HOMELAND'S HISTORIOGRAPHY OF 1918–1920..... **265**

Nefodov D.V.
THE UNDERGROUND AND PARTISAN MOVEMENT IN THE SOUTH OF THE UKRAINIAN SSR DURING THE SECOND WORLD WAR (1941–1944) IN THE WORKS OF MYKOLAIV REGION HISTORIANS **274**

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Petrova K.A., Osadets D.V.
VIDEO GAMES IN THE IMPLEMENTATION OF SOFT POWER STRATEGY DURING THE ONGOING RUSSIAN-UKRAINIAN WAR **281**

Svichkar O.S.
ANTON KARLOVYCH WALTER: THE FORMATION OF A PROMINENT KHARKIV SCIENTIST'S PERSONALITY (1905–1941) (1905–1941) **287**

HISTORY OF UKRAINIAN AND FOREIGN CULTURE

Baranovska N.M.
COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND INTERNATIONAL ORGANIZATIONS ON THE PROTECTION ISSUES OF CULTURAL HERITAGE AT THE CURRENT STAGE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR **294**

Yatsiuk M.V.
THE ETHNOGRAPHIC HERITAGE OF POLISSYA AS A RESOURCE FOR THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY OF MODERN UKRAINE **302**

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS **310**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 356.15(477.41)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.1

Атаманська С.С.
Приватний вищий навчальний заклад
«Європейський університет»

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВІДНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ КИЇВЩИНИ НА ПРИКЛАДІ БУЧАНСЬКОГО РАЙОНУ

У статті було проаналізовано роль та ефективність діяльності громадських організацій у процесах відновлення та розвитку Київської області на прикладі Бучанського району. Визначено основні напрями роботи громадських організацій, виявлено проблеми та перспективи подальшого розвитку громадянського сектору в умовах постконфліктного відновлення.

Досліджено механізми співпраці між громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування та міжнародними донорами. Виявлено виклики та перешкоди у роботі громадських організацій. Сформовано рекомендації щодо оптимізації діяльності громадських організацій у процесах відновлення.

Наголошено, що громадські організації Київщини використовують різноманітні механізми впливу на процеси регіонального розвитку, що дозволяє їм ефективно вирішувати соціально-економічні проблеми та сприяти позитивним змінам у суспільстві. Водночас існують значні виклики, пов'язані з недостатністю фінансування, браком кваліфікованих кадрів, необхідністю оновлення матеріально-технічної бази. Демографічні зміни в регіоні створюють додатковий тиск на систему соціального забезпечення, що вимагає пошуку нових підходів до організації соціальних послуг.

З'ясовано, що у сфері соціального забезпечення громадські організації Київщини демонструють значні досягнення, одночасно стикаючись із серйозними викликами, що потребують комплексного підходу до вирішення. Громадські організації Київської області відіграють важливу роль у стимулюванні економічного розвитку регіону через підтримку підприємництва, розвиток людського капіталу та створення сприятливого бізнес-середовища.

Ключові слова: *Київщина, Бучанський район, громадські організації, воєнний стан, соціальна підтримка, гуманітарна допомога, внутрішньо переміщені особи (ВПО).*

Постановка проблеми. Повномасштабна російська агресія проти України, розпочата 24 лютого 2022 року, кардинально змінила не лише геополітичну карту регіону, але й суттєво вплинула на функціонування всіх сфер суспільного життя. Київська область, як один із найбільш постраждалих регіонів у перші місяці війни, зіткнулася з безпрецедентними викликами: окупацією значної частини території, масовими руйнуваннями інфраструктури, гуманітарною кризою та необхідністю термінового реагування на потреби постраждалого населення.

В умовах, коли державні механізми зазнали серйозних випробувань, а традиційні системи соціального забезпечення виявилися неспроможними швидко адаптуватися до нових реалій, громадські організації стали ключовим елементом системи кризового реагування. Їхня роль у процесах відновлення та розвитку Київщини набула особливого значення, демонструючи унікальну здатність до мобілізації ресурсів, швидкого прийняття рішень та ефективної взаємодії з різними стейкхолдерами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження ролі громадських організацій у відновленні

© Атаманська С.С., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

та розвитку територій після воєнних дій є відносно новим напрямом в українській історіографії, що почав активно розвиватися після 2014 року і особливо актуалізувався з початком повномасштабного російського вторгнення в 2022 році. Питання участі громадських організацій у місцевому розвитку висвітлено у працях: І.М. Вітковська [1], Т.З. Герасимов [2], О.М. Гостєва [3], І.А. Євдокимова, І.М. Вітковська [4], К. Ніколаєв [6], Н. Філіпська [6], більшість дослідників розглядають роль громадських організацій у відновленні соціальних послуг на деокупованих територіях.

Актуальність дослідження ролі громадських організацій у відновленні Київської області обумовлена необхідністю систематизації досвіду кризового управління, визначення найкращих практик та розробки рекомендацій для подальшого розвитку громадянського суспільства в умовах викликів сучасності. Особливої уваги заслуговує аналіз трансформаційних процесів у третьому секторі, які відбулися під впливом воєнних дій та нових суспільних потреб.

Громадські організації, як інститут громадянського суспільства, традиційно виконують функції посередника між державою та громадянами, забезпечуючи представництво інтересів різних соціальних груп та сприяючи вирішенню суспільних проблем. Однак в умовах воєнного стану їхня роль значно розширюється, охоплюючи функції, які зазвичай належать до компетенції державних інституцій.

Метою статті є здійснення комплексного аналізу ролі громадських організацій у процесах відновлення та соціально-економічного розвитку Київської області на прикладі Бучанського району, а також окреслення особливостей їхньої діяльності в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Київська область, як один із найважливіших регіонів України, переживає період кардинальних трансформацій, зумовлених сучасними викликами та потребами суспільного розвитку. У цьому контексті особливого значення набуває діяльність громадських організацій, які виступають каталізаторами позитивних змін та ініціаторами інноваційних підходів до розв'язання соціально-економічних проблем регіону.

Громадські організації Київщини представляють собою потужну мережу недержавних структур, що об'єднують активних громадян навколо спільних цілей відновлення та розвитку територій. Їхня роль не обмежується лише надання допомоги чи координацією волонтерських ініціатив – вони формують новий підхід до громадянської участі в управлінні регіональним розвитком. Сьогодні ці організації не просто доповнюють державні програми розвитку, а часто стають піонерами інноваційних рішень, які згодом масштабуються на рівні регіональної політики.

Формування громадського сектору Київської області має глибоке історичне коріння, що сягає часів становлення незалежної України. Перші громадські організації в регіоні з'явилися наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, коли суспільство переживало період демократизації та децентралізації влади.

Початковий етап характеризувався створенням переважно культурно-просвітницьких та благодійних організацій, які зосереджувалися на збереженні національної ідентичності та підтримці соціально вразливих верств населення. Поступово спектр діяльності розширювався, охоплюючи екологічні, правозахисні та освітні ініціативи.

Значний поштовх розвитку громадського сектору надали події 2004 та 2013–2014 років, коли активізувалася громадянська позиція населення Київщини. Саме в цей період сформувалася потужна мережа громадських організацій, здатних мобілізувати ресурси та координувати масштабні соціальні проєкти.

Особливий вплив на трансформацію громадського сектору справили події останніх років, які продемонстрували критичну важливість неурядових організацій у забезпеченні стабільності та розвитку регіону. Громадські організації Київщини довели свою спроможність оперативно реагувати на кризові ситуації та ефективно координувати допомогу населенню.

Початок повномасштабної агресії кардинально змінив пріоритети та форми діяльності громадських організацій Київської області. Організації, які раніше займалися культурно-освітньою діяльністю, екологічними проектами або розвитком місцевих громад, змушені були швидко переорієнтуватися на задоволення нагальних потреб воєнного часу.

Перша фаза трансформації (лютий-квітень 2022 року) характеризувалася стихійною мобілізацією та переходом до режиму кризового реагування. Більшість організацій припинили свою звичайну діяльність та зосередилися на наданні гуманітарної допомоги, евакуації населення з окупованих територій та підтримці внутрішньо переміщених осіб. Цей період відзначався високим рівнем солідарності та готовності до самопожертви з боку активістів громадських організацій.

Друга фаза (травень-серпень 2022 року) пов'язаний переходом до відновлювальних робіт значної частини території області, де громадські організації почали систематизувати свою діяльність, встановлювати партнерські відносини з міжнародними донорами та державними органами, розробляти середньострокові стратегії роботи.

Третя фаза (з вересня 2022 року до теперішнього часу) характеризується інституціоналізацією нових форм діяльності та інтеграцією громадських організацій у систему відновлення та розвитку регіону. На цьому етапі спостерігається професіоналізація сектору, залучення експертного потенціалу та розробка довгострокових стратегій розвитку.

Гуманітарна діяльність стала пріоритетним напрямом роботи більшості громадських організацій Київської області. Організації взяли на себе функції, які традиційно виконуються державними соціальними службами: забезпечення продуктами харчування, медикаментами, одягом та предметами першої необхідності найбільш вразливих категорій населення.

Особливої ваги набула робота з внутрішньо переміщеними особами. Громадські організації створили мережу тимчасових притулків, організували гарячі обіди, забезпечили психологічну підтримку та юридичні консультації. Багато організацій розробили інноваційні підходи до роботи з ВПО, включаючи програми соціальної інтеграції, професійної перепідготовки та пошуку житла.

Станом на початок 2024 року у Київській територіальній громаді проживає 410 489 офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб (за даними Національної соціальної сервісної служби України) [7]. Однак, чисельність ВПО у громаді значно вища, з огляду на наявність незареєстрованих переселенців.

За інформацією Київської обласної військової адміністрації, на початок 2025 року в регіоні офіційно зареєстровано понад 180 тисяч внутрішньо переміщених осіб, що становить близько 10% від усього населення області. Найбільше переселенців проживає у містах-супутниках столиці – Броварах, Борисполі, Ірпені, Бучі та Василькові. До Київщини регулярно надходить гуманітарна допомога від волонтерських організацій з усієї України та європейських країн. Товари першої необхідності передають, зокрема, із західних областей – Рівненської, Волинської, Львівської та Вінницької. Важливий внесок робить і міжнародна спільнота: допомогу надають волонтери з Італії, Німеччини, Польщі та Кіпру [8].

Медична допомога також стала важливим компонентом діяльності громадських організацій. Вони організовували доставку медикаментів до віддалених населених пунктів, забезпечували медичне обладнання для лікарень, координували евакуацію поранених та хворих. Деякі організації створили власні медичні пункти та мобільні клініки для обслуговування населення прифронтових територій.

Психологічна підтримка населення стала ще одним критично важливим напрямом. Громадські організації організовували групи психологічної підтримки, тренінги з подолання травм, створювали безпечні простори для дітей та підлітків. Особлива увага приділялася роботі з ветеранами та членами їхніх сімей.

Громадські організації активно долучилися до процесів відновлення зруйнованої інфраструктури. Вони координували роботи з ремонту шкіл, лікарень, культурних закладів, доріг та комунікацій. Багато організацій мобілізували волонтерів для участі в будівельних роботах, забезпечували будівельні матеріали та обладнання.

Наприклад, у с. Бузова Бучанського району відновили школу та збудували новий житловий будинок, який був зруйнований у перші місяці війни. З вересня місяця 2025 року заклад освіти відновив свою роботу. Під час бойових дій на вулиці Центральній російські танки розстріляли житлові будинки. Одну з багатоповерхівок довелося демонтувати, а дві інші, які отримали менше пошкоджень, вирішили відновити.

Також у Бучанському районі в селищі Бабинці завершено капітальний ремонт школи №13. Під час окупації у 2022 році будівля школи зазнала пошкоджень. Відновлювальні роботи розпочалися у листопаді 2023 року, а закінчились у січні 2025 року. Завдяки капітальному ремонту реалізовано важливі заходи з покращення енергозбереження: утеплення фасадів та покрівлі.

Особливої уваги заслуговує досвід реалізації проєктів «швидкого відновлення», коли громадські організації забезпечували негайний ремонт критично важливих об'єктів інфраструктури. Такі проекти дозволили швидко відновити базові послуги для населення та створити умови для повернення жителів до деокупованих територій.

За інформацією Білогородської сільської ради, у Білогородській ОТГ діють 43 організації та фонди: БФ «ДоброВільно», БФ «Зелена хвиля Білогородки», БФ «Есфірь», БФ «Творча лабораторія», БФ «Святої Єлени», БФ «Проекти милосердя», БФ «Подаруйте надію», БФ «Рідне село»,

БФ «Місце під сонцем – ти не один», БФ «Наша толока», БФ «Планета віри», БФ «Сиротинушка», БФ «Новий дім», БФ «Ліга допомоги учасникам АТО, добровольчим загонам та біженцям», БФ «Захисту суспільства України», БФ «Україна – європейське майбутнє», БФ «Підтримки оборони Київщини", БФ «Допомога жителям Білогородської громади», БФ «Незламному духу від серця», БФ «Відновлення довкілля Київщини», Міжнародний благодійний фонд «Всі наші» та ін. Ця вражаюча кількість громадських організацій свідчить про високий рівень соціальної активності мешканців громади та їхнє прагнення до позитивних змін у своєму регіоні.

Діяльність благодійного фонду «ДоброВільно» зосереджена на підтримці найбільш вразливих верств населення громади. Організація реалізує численні соціальні проекти, спрямовані на допомогу багатодітним сім'ям, людям похилого віку та особам з інвалідністю. Фонд активно співпрацює з місцевими підприємцями та меценатами, залучаючи додаткові ресурси для вирішення нагальних соціальних проблем.

БФ «Підтримки оборони Київщини» зосереджує свою діяльність на підтримці оборонного потенціалу регіону. Організація збирає кошти на потреби територіальної оборони, допомагає у придбанні необхідного обладнання для місцевих підрозділів та організовує курси з основ цивільної оборони для населення.

БФ «Допомога жителям Білогородської громади» є універсальною організацією, що надає різноманітну допомогу мешканцям громади. Фонд реагує на екстрені ситуації, допомагає у вирішенні побутових проблем, організовує благодійні ярмарки та координує діяльність волонтерів під час кризових ситуацій.

БФ «Відновлення довкілля Київщини» займається екологічною реабілітацією територій, постраждалих від техногенних та природних катастроф. Фонд проводить заходи з очищення водойм, відновлення лісових насаджень та створення зелених зон у населених пунктах громади.

Міжнародний благодійний фонд «Всі наші» здійснює координацію з міжнародними партнерами для залучення зарубіжної гуманітарної допомоги. Організація реалізує проекти міжнародного співробітництва, сприяє культурному обміну та допомагає місцевим громадським організаціям у встановленні партнерських відносин з зарубіжними благодійними організаціями.

Інноваційним підходом стало застосування технологій «зеленого будівництва» та енергоефективності при відновленні об'єктів. Громадські організації активно спрямовували ідеї сталого розвитку, впроваджуючи альтернативні джерела енергії та екологічні технології. Наприклад, БФ «Зелена хвиля Білогородки», була створена ще до початку війни у 2020 року. Благодійний фонд "Зелена хвиля Білогородки" являє собою типовий приклад локальної громадської організації в системі українського третього сектору. Організація функціонує в межах правового поля благодійних фондів та потенційно сприяє реалізації екологічних ініціатив на рівні територіальної громади.

Житлові програми також стали важливим компонентом діяльності. Організації допомагали у відновленні зруйнованого житла, організовували тимчасове розміщення для постраждалих сімей, лобіювали зміни в законодавстві щодо компенсацій за зруйноване майно.

Американські благодійні фонди та волонтерські організації надають суттєву фінансову та технічну підтримку волонтерам Київщини. Гранти американських фондів дозволили профінансувати численні проекти з медичної допомоги, освітніх програм, психологічної реабілітації. Технічна допомога включає навчання волонтерів, передачу обладнання, розробку спеціалізованого програмного забезпечення.

Також на Київщині надають безкоштовне житло для ВПО з Донеччини та Луганщини. Американський бізнесмен і меценат Делл Лой Хансен виділив кошти на благодійні програми в Україні та створив місця для проживання ВПО у так званих «Містечках Хансена». Наприклад, у с. Тарасівка збудоване «Містечко Хансена» для переселенців з Донеччини та Луганщини. У селі Софіївська Борщагівка викуплені 259 квартир для переселенців, а в селі Колонщина побудоване «Чудо містечко». Це комплекс індивідуальних житлових будинків для переселенців похилого віку. Делл Лой Хансен уклав 50 контрактів щодо будівництва соціального житла на Київщині. Роботи планують завершити до кінця 2025 року [9].

До речі, в селі Колонщина у Київській області збудують другу чергу «Чудо-містечка Хансена» для ВПО старшого віку, і там зможуть оселитися до 200 осіб. Кожне помешкання має вихід на власну терасу. Першу відкрили восени 2023 року. У цьому комплексі вже мешкають 105 родин. Це 160 осіб віком від 65 років до 100 з Донеччини, Луганщини, Херсонщини, Запоріжжя, Харківщини, Сумщини. Проживання у містечку повністю безкоштовне, мешканці навіть не сплачують за комунальні послуги.

Гуманітарна допомога становить один із найбільших напрямків волонтерської діяльності на Київщині. Волонтери організовують збір продуктів харчування, одягу, медикаментів та інших необхідних товарів для військових та цивільного населення постраждалих районів. Наприклад, БО БФ «Волонтерський рух Ірпеня», який розпочав свою діяльність ще з 25 лютого 2022 року, тобто з самого початку повномасштабного вторгнення і є орієнтований на допомогу соціально незахищеним верствам населення, особам, які втратили житло, ВПО і багатодітним родинам та українським захисникам. Станом на 17 серпня 2025 року Благодійний фонд «Волонтерський рух Ірпеня» здійснив евакуацію понад 1000 осіб [10].

В умовах воєнного стану на Київщині в кожній громаді активно реалізуються заходи соціального захисту населення. У громадах діють відповідальні особи, які надають догляд на дому маломобільним самотнім літнім людям та особам з інвалідністю, забезпечуючи їм належні умови проживання, харчування та, за потреби, медичну допомогу. Міжнародні організації (ООН, Червоний Хрест, NRC, UNICEF, WFP) забезпечують харчуванням, гуманітарною допомогою та тимчасовим житлом.

Громадський сектор представлений мережею волонтерських організацій та благодійних фондів, які здійснюють гуманітарну допомогу, соціальний супровід, психологічну підтримку та адвокацію прав ВПО. Серед найактивніших організацій на території Київщини можна відзначити ГО «Крим SOS», БФ «Право на захист», ГО «Донбас SOS», ГО «Восток SOS» та інші. Всі ці громадські організації, благодійні фонди були створені ще у 2014 року. Організації працюють як на правовому, так і на гуманітарному рівні, поєднуючи консультації, адвокацію та реальну допомогу «в полі».

Громадський сектор Київщини характеризується значним різноманіттям організаційних форм та напрямів діяльності. Сучасна типологія включає декілька основних категорій, кожна з яких відіграє специфічну роль у регіональному розвитку.

Благодійні організації становлять найбільшу групу за кількістю та обсягом залучених ресурсів. Вони зосереджуються на наданні прямої допомоги населенню, підтримці освітніх та медичних закладів, реалізації соціальних програм для вразливих категорій громадян. Ці організації часто працюють у тісній співпраці з міжнародними донорами та волонтерськими мережами.

Освітня діяльність громадських організацій набула особливого значення в умовах порушення звичайного функціонування освітніх закладів. Організації створювали альтернативні освітні програми, організовували дистанційне навчання, забезпечували технічну підтримку для онлайн-освіти.

Особливої уваги заслуговують програми психосоціальної підтримки дітей та підлітків через освітні та культурні активності. Громадські організації організовували літні табори, творчі майстерні, спортивні секції, що допомагало дітям долати травматичні переживання та адаптуватися до нових умов.

Культурні ініціативи стали важливим інструментом збереження національної ідентичності та підтримання моральної стійкості населення. Організації організовували концерти, виставки, фестивалі, що сприяло консолідації суспільства та демонстрації культурної стійкості перед лицем агресії. Наприклад, від Церкви Святого Архистратига Михаїла с. Музичі, бу проведений 4 січня 2025 року Фестиваль колядок, щедрівок і вертепів «Різдвяна Зоря», який об'єднав декілька сільських громад.

Сільськогосподарські програми також стали важливим компонентом економічного відновлення. Організації допомагали фермерам відновлювати виробництво, забезпечували насінням та добривами, організовували збут сільськогосподарської продукції. Кожного року весною від Білогородської ОТГ люди пенсійного віку отримують одноразову матеріальну допомогу та насіння для посіву на земельних ділянках. Такі ініціативи не лише підтримують добробут місцевих мешканців, а й сприяють розвитку громадської згуртованості. Завдяки подібним програмам літні люди відчувають турботу та увагу з боку громади, а також мають можливість самостійно забезпечувати себе свіжими овочами та фруктами.

Підтримка соціально вразливих груп населення є пріоритетним напрямом діяльності багатьох організацій регіону. Створено мережу центрів денного перебування для людей похилого віку, де надаються соціальні послуги, організовується дозвілля, проводиться профілактика соціальної ізоляції. Програми підтримки сімей у складних життєвих обставинах включають матеріальну допомогу, психологічну підтримку, правове консультування.

Особливої уваги заслуговує діяльність організацій, що працюють з дітьми та молоддю. Створено численні центри розвитку дитини, де реалізуються програми раннього розвитку, корекційні заняття для дітей з особливими потребами, підготовка до

школи. Молодіжні організації активно займаються профорієнтацією, розвитком лідерських навичок, організацією змістовного дозвілля.

Інноваційним напрямом стала діяльність організацій у сфері інклюзивності. Реалізовуються проєкти з облаштування безбар'єрного середовища, розробки спеціальних освітніх програм, підготовки фахівців для роботи з людьми з інвалідністю. Створено мережу інклюзивних центрів, що надають комплексні послуги реабілітації та соціальної адаптації. На центральному рівні взаємодія здійснюється через систему координаційних рад, робочих груп та спільних комісій. Громадські організації беруть участь у розробці стратегій відновлення, моніторингу виконання державних програм, експертизі законодавчих ініціатив. Особливо активною є співпраця у сфері гуманітарної політики та соціального захисту населення.

На регіональному рівні співпраця розвивається через створення спільних координаційних центрів, реалізацію спільних проектів, обмін інформацією та ресурсами. Обласна державна адміністрація активно залучає громадські організації до процесів планування та реалізації програм регіонального розвитку.

Місцевий рівень характеризується найбільш тісною взаємодією, коли громадські організації фактично стають партнерами місцевих органів влади у вирішенні поточних проблем громад. Багато організацій отримали статус комунальних підприємств або укладають договори про надання публічних послуг.

У сфері гуманітарної допомоги громадські організації забезпечили підтримку для сотень тисяч постраждалих від війни. За різними оцінками, громадські організації надали допомогу більш ніж 60% внутрішньо переміщених осіб на Київщині, забезпечили продуктами харчування понад 40% потребуючих сімей, організували медичну допомогу для десятків тисяч людей. Ці цифри свідчать про критичну роль третього сектору у забезпеченні виживання та базових потреб населення.

Ресурсні обмеження залишаються одним із найбільших викликів. Конкуренція за донорське фінансування посилюється, оскільки кількість організацій, що потребують підтримки, значно зросла. Водночас багато донорів надають перевагу короткостроковим проектам з швидко вимірюваними результатами, що ускладнює реалізацію системних довгострокових ініціатив.

Кадрові виклики включають брак кваліфікованих працівників, високу плинність персоналу, професійне вигорання активістів. Багато досвідчених працівників громадських організацій мобілізовані до лав Збройних сил або змушені залишити країну. Водночас швидке розширення діяльності організацій вимагає залучення нових працівників, часто без достатнього досвіду роботи в третьому секторі.

Координаційні проблеми виникають через велику кількість організацій, що працюють у схожих сферах, відсутність єдиної системи координації діяльності, дублювання зусиль. Хоча створено декілька координаційних платформ, їхня ефективність залишається обмеженою через добровільний характер участі та відсутність механізмів примусу.

Бюрократичні перешкоди включають складність отримання дозволів та ліцензій, довгі процедури реєстрації проектів, вимоги щодо звітності, які не завжди адаптовані до специфіки роботи в умовах воєнного стану. Частина цих проблем обумовлена необхідністю дотримання міжнародних стандартів підзвітності, але це створює додаткове навантаження на організації.

Безпекові ризики суттєво ускладнюють роботу організацій, особливо тих, що працюють у прифронтових районах. Ракетні обстріли, мінування територій, ризик повторної окупації обмежують можливості роботи та вимагають додаткових ресурсів на забезпечення безпеки персоналу.

Правові виклики включають неузгодженість законодавства з реаліями воєнного часу, відсутність чітких механізмів взаємодії між різними секторами, проблеми з визнанням кваліфікацій та дипломів біженців, складність оформлення міжнародної допомоги.

Соціальні виклики пов'язані з поляризацією суспільства, різними поглядами на пріоритети відновлення, конфліктами між місцевим населенням та внутрішньо переміщеними особами, втратою довіри до інституцій. Ці проблеми вимагають від громадських організацій додаткових зусиль з медіації та соціальної інтеграції.

Технологічні обмеження включають недостатній рівень цифрової грамотності частини населення, проблеми з інтернет-покриттям у віддалених районах, кібербезпекові ризики, складність інтеграції різних інформаційних систем. Ці проблеми особливо гостро проявляються при наданні послуг вразливим категоріям населення.

Досвід роботи громадських організацій Київської області в умовах воєнного стану створив підґрунтя для формування нової моделі громадянського суспільства, більш стійкої та ефективної у вирішенні суспільних проблем. Визначення перспектив

розвитку та формулювання рекомендацій є критично важливим для забезпечення сталості досягнутих результатів та подальшого розвитку сектору.

Висновки. Досвід діяльності громадських організацій Київської області в умовах воєнного стану засвідчив здатність громадянського суспільства швидко мобілізовувати ресурси, формувати ефективні мережі взаємодії та забезпечувати оперативне реагування на критичні потреби населення. У надзвичайних умовах війни громадські організації перетворилися на багатофункціональні структури, що одночасно виконують гуманітарну, освітню, соціальну та координаційну роль.

Важливим аспектом є те, що громадські ініціативи стали своєрідним містком між місцевими громадами, органами державної влади, міжнародними партнерами та волонтерськими мережами. Це дозволило не лише забезпечити адресну допомогу постраждалим, а й сприяти відновленню інфраструктури, розвитку локальних економічних ініціатив і підтримці психологічної стійкості населення.

Досвід Київської області доводить, що в умовах надзвичайних викликів саме громадянське суспільство може стати рушійною силою консолідації, взаємної підтримки та вироблення інноваційних підходів до подолання криз. Ця практика має потенціал бути інтегрованою у загальнонаціональні стратегії післявоєнного відновлення та розбудови України.

Список літератури:

1. Вітковська І.М. Соціальна відповідальність громадських організацій в Україні: сучасний стан. *Український соціум*. 2020. № 1. С. 35–43.

2. Герасимов Т.З. Правовий статус громадських організацій України: євроінтеграційний процес стандартизації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2019. Вип. 4 (68). С. 21–26.

3. Гостєва О.М. Роль громадських організацій в процесі розбудови громадянського суспільства в Україні. Державне управління. *Удосконалення та розвиток.* 2017. № 10. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1135

4. Євдокимова І.А., Вітковська І.М. Тенденції розвитку громадських організацій у сучасній Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2017. Вип. 41. С. 42–48.

5. Ніколаєв К. Роль громадських організацій у формуванні політики екологічної безпеки України. Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. *Політичні науки та публічне управління*. 2023. Вип. 4. С. 42–47.

6. Філіпська Н. Роль недержавних громадських об'єднань у захисті прав осіб з обмеженими можливостями в Україні під час війни. *Право і безпека*. 2022. № 4. С. 69–80.

7. Особливості адаптації та інтеграції ВПО у Київській територіальній громаді. URL: https://kyivcity.gov.ua/img/item/general/11048.pdf (дата звернення 10.09.2025).

8. Київська обласна військова адміністрація (КОВА). URL: https://koda.gov.ua/gumanitarna-dopomoga-dlya-kyyivshhyny/ (дата звернення 12.09.2025).

9. За даними Білогородської сільської ради Бучанського району Київської області. *Відділ з питань соціального захисту*. (Отримано від 15.09.2025).

10. Волонтерський рух Ірпеня. URL: https://www.irpinvolonter.com/#history (дата звернення 17.09.2025).

Atamanska S.S. THE ROLE OF PUBLIC ORGANIZATIONS IN THE RECONSTRUCTION AND DEVELOPMENT OF THE KYIV REGION: THE CASE OF BUCHA DISTRICT

The article analyzes the role and effectiveness of public organizations in the processes of reconstruction and development of the Kyiv region using Bucha district as an example. The main areas of work of public organizations are determined, problems and prospects for further development of the civil sector under post-conflict recovery conditions are revealed.

The mechanisms of cooperation between public organizations, local governments and international donors are studied. Challenges and obstacles in the work of public organizations are identified. Recommendations for optimizing the activities of public organizations in restoration processes are formulated.

It is emphasized that public organizations in Kyiv region employ various mechanisms to influence regional development processes, which allows them to effectively address socio-economic problems and promote positive changes in society. At the same time, significant challenges exist related to insufficient funding, lack of qualified personnel, and the need to upgrade material and technical infrastructure. Demographic changes in the region create additional pressure on the social welfare system, requiring the search for new approaches to organizing social services.

It has been established that in the sphere of social welfare, public organizations in Kyiv region demonstrate significant achievements while simultaneously facing serious challenges that require a comprehensive

approach to resolution. Public organizations in Kyiv region play an important role in stimulating the region's economic development through supporting entrepreneurship, developing human capital, and creating a favorable business environment.

Key words: *Kyiv region, Bucha district, public organizations, martial law, social support, humanitarian aid, internally displaced persons (IDPs).*

Дата надходження статті: 30.09.2025
Дата прийняття статті: 14.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94"1822/1887"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.2

Біліченко Л.С.
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ДО ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО ТЮРЕМНОГО ЗАМКУ (1822–1887 РР.)

У статті досліджується створення та функціонування Харківського Тюремного замку в 1822–1887 рр. Розглядається в'язниця у контексті реформування пенітенціарної системи у XIX ст. Встановлено, що у сучасній українській правовій системі йде процес реформування кримінально-виконавчої системи, розглядаються законопроекти щодо нових видів покарань та ефективності їх правового застосування. Доведено, що вивчення досвіду реформування тюремної системи у XIX ст. на основі архівних матеріалів Харківської губернії та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України має значення для законодавчої та практичної діяльності, адже використати позитивний історичний досвід функціонування пенітенціарних установ зараз надзвичайно важливо. Так, у другій половині XVIII століття за Дмитрівською церквою сформувалося велике кладовище, яке було знесене на початку XIX століття. Південна частина території передавалася під будівництво поліційної й пожежної частини, а на північній у 1822 році за розпорядженням російського імператора Олександра I розпочато зведення острогу, яке завершене у 1823 році під керівництвом петербурзького архітектора Людвіга Шарлеманя. Навколо тюремного замку сформувався майдан і вулиця, названі Тюремними. Щодо самої будівлі тюрми можна зазначити, що вона складалася з головного корпусу та шести флігелів. Головний корпус та два флігелі були пристосовані для утримування арештантів, а в інших чотирьох розміщувалися лікарня, майстерні та квартири персоналу тюрми. При тюрмі також функціонували баня, пральня, ковальня, льох, цейхгауз, пожежний хлів, церква та школа. У другій половині XIX ст. Харківський тюремний замок був реорганізований у Харківську губернську в'язницю і перестав приймати до себе арештантів.

Ключові слова: *Тюремний замок, Харківська губернія, Харків, арештанти, пенітенціарна система, реформа, Олександр I, Російська імперія.*

Постановка проблеми. Харківський тюремний замок – колишній пенітенціарний заклад у місті Харків, збудований у 1822–1823 роках, що виконував функції слідчого ізолятора, місця тимчасового тримання засуджених перед етапуванням на каторгу, а також місця відбування покарання засудженими третьої та четвертої категорій, які не вважалися особливо небезпечними для суспільства.

Збудований під керівництвом петербурзького архітектора Людвіга Шарлеманя. Довгий час Тюремним замок, був єдиним і головним тюремним закладом у Харкові. Головна будівля замку разом зі стінами була розібрана у 1960-х роках (Карту із зображенням Тюремного замку див. на *Рис. 1*).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зі встановленням незалежності України в 1991 р. українські науковці не поспішали досліджувати проблему функціонування пенітенціарну систему Російської імперії на території українських земель. Зазначена тема майже не досліджена в українській історіографії й на сьогодні. Серед дослідників які торкалися зазначеного питання можна виділити праці І. Міронової [7], І. Кравченко [6] та Л. Біліченко [2, 3].

Виходячи з вищесказаного, **метою** даного дослідження є створення та функціонування Харківського Тюремного замку протягом 1822–1887 рр.

Виклад основного матеріалу. Перший тюремний острог з'явився у Харкові 1794 року. Це була трикімнатна хата, де в окремих кімнатах утримувалися чоловіки та жінки.

Поступове зростання Харкова протягом перших десятиліть XIX ст. вимагало створення й значної каральної установи. Побудова в Харкові кам'яного тюремного замку була пов'язана з перебуванням у вересні 1817 р. у місті російського

© Біліченко Л.С., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Рис. 1. В'язниця на карті 1887 року [10]

імператора Олександра I. Саме за його наказом були розпочаті підготовчі роботи до побудови нового кам'яного тюремного замку [6, с. 163–167].

На підставі Указу імператора Олександра I від 1821 р. на місці знесеного острогу XVII століття у 1822 р. був побудований Харківський тюремний замок, у якому ув'язнені утримувалися під вартою з 1823 р. Після утворення Харківської губернії тюремний замок підпорядковувався тюремному відділенню Харківського губернського правління. У тюремному замку містилися кримінальні та політичні ув'язнені, а також каторжники перед відправкою їх за етапом на каторжні роботи в Сибір та на о. Сахалін.

Щодо самої будівлі тюрми можна зазначити, що вона складалася з головного корпусу та шести флігелів. Головний корпус та два флігелі були пристосовані для утримування арештантів, а в інших чотирьох розміщувалися лікарня, майстерні та квартири персоналу тюрми. При тюрмі також функціонували баня, пральня, ковальня, льох, цейхгауз, пожежний хлів, церква та школа. Окрім того, перед головним корпусом був влаштований сад для прогулянок арештантів. У церкві на кожне свято справлялося богослужіння, а під час Великого Посту арештанти сповідалися. Кожні два тижні арештанти милися в бані, а білизну змінювали щодня [11, с. 5]. На середньому поверсі замку, з лівого боку, було облаштовано 10 камер, у яких розташовувалися політичні арештанти. З правої боку того ж поверху також було облаштовано стільки ж камер (Поштову листівку із зображенням Тюремного замку див. на *Рис 2*).

На подвір'ї замку був зведений двоповерховий будинок для охорони. На нижньому поверсі знаходилися кімнати для чергового офіцера та кімната для караульних солдатів, а також приміщення для пересильних арештантів, якщо вони не могли розміститися у підвальному поверсі основного корпусу. У верхньому поверсі розташовувалися комори [6, с. 163–167].

На харчування кожного арештанта Харківського тюремного замку виділялося по 1 коп. на добу. Хворі арештанти утримувалися в лікарні і харчувалися на 12 коп. в день. Серед захворювань були розповсюджені гарячка, хронічне захворювання легенів та захворювання шлунково-кишкового тракту.

Перебуваючи у тюрмі арештанти навчалися в майстернях шевській та кравецькій справам. Також арештантів змушували виконувати різні тюремні роботи: ремонт старої та нової одежі на замовлення місцевих мешканців, чищення вулиць, тюремного двору та саду, приготування їжі та прасуванням білизни [11, с. 6] (Кадровий склад Харківського тюремного замку див. у Таблиці 1).

У 1847 році поряд із духовною семінарією звели арештантські роти. Як писав відомий

Рис. 2. Харківський Тюремний замок. Поштова листівка (Вікіпедія)

Таблиця 1

Основний кадровий склад Харківського тюремного замку (1871 р.)

№	Посада	Прізвище, ім'я, побатькові
1	Начальник	Григорій Федорович Мартос
2	Лікар	Іван Костянтинович Сливицький
3	Священник	Степан Петрович Любицький
4	Церковний староста	Петро Михайлович Акіменко

Джерело: Харьковский календарь на 1871 год., С. 528.

історик та краєзнавець Д.І. Багалій, «вони, семінарія, Всехсвятська церква та капличка були першими кам'яними будинками на Холодній Горі, на той час малонаселеній околиці міста» [5].

Від арештантської роти починалася Катеринославська вулиця та Арештантський провулок. Пізніше рота стала пересильною в'язницею.

Хоч би як називався виправний заклад, умови перебування в ній були жахливими. Бруд, тіснота, голод приводили до того, що люди гинули, так і не відбувши терміну ув'язнення. У середині 70-х років XIX століття у харківських в'язницях лютувала цинга, через яку вмирали половина ув'язнених. Втім, пристойними умовами утримання не могли похвалитися інші в'язниці царської Росії. Згідно з архівними справами Головного тюремного управління, в яких повідомлялося про огляд в'язниць начальником цього відомства, в Одеській в'язниці ув'язнені сиділи місяцями у переповнених камерах без прогулянок, без лазні, у брудній білизні. У Тулі ж тюремний замок «прогнив» – підлога, балки і стеля погрожували впасти, скрізь був непролазний бруд [5].

Друга половина XIX ст. в Російській імперії ознаменувалася посиленням соціальної напруженості, новим витком революційного руху і зростанням злочинності. Після реформи скасування кріпосного права 1861 р. і початку зародження капіталістичних відносин в місті і та селі, революційний рух в Російській імперії вступив у нову терористичну фазу. По всій державі почали виникати революційні гуртки: «Земля і воля», «Чорний переділ», «Народна розправа», рух анархістів і «народників», «Народна воля». За період 1861–1881 рр. на імператора Олександра II було здійснено вісім замахів на вбивство. Також замахи здійснювалися й на чиновників. Зокрема, в 1877 р. відбувся замах на ненависного в народі губернатора Санкт-Петербурга Д. Трепова, який здійснила Віра Засулич. Камери старих тюрем були переповнені і в уряді постало питання, куди ж висилати засуджених революціонерів. Це стало основною причиною пенітенціарної реформи, в тому числі й реформування всієї каторжної системи Російської імперії.

На території України, зокрема в Києві та Харкові, теж було неспокійно. 15 квітня 1856 р. у

Великодню ніч на вулицях Харкова була розклеєна рукописна пародія на маніфест імператора щодо підписання Паризької мирної угоди. Вдало імітуючи стиль царських маніфестів, автори пародії розкрили невигідний та принизливий для держави характер Паризької мирної угоди [1, с. 239].

У березні 1860 р. київський губернатор доповідав генерал-губернатору Васильчикову, що заборонені твори все більше поширюються серед молоді. Наступного року у студента київського університету Моссаковського були знайдені книги Герцена «З того берегу», «Тюрма та заслання» та «14 грудня 1825 року» [1, с. 238]. Через зазначені події Харківський Тюремний замок був переповнений в'язнями.

21 листопада 1878 р. сталися події, пов'язані з Тюремним замком, які сколихнули харківських поліцейських. Так, згідно з рапортом харківського поліцмейстера, домовласник колезький секретар Варанд заявив приставу шостої дільниці, що 10 серпня у його будинку, який розташований на тюремній площі у флігелі, була найнята квартира дворянином Воєводиним, який мешкав з лакеєм. В останніх місяцях серпня 1878 р. Воєводин виїхав зі слугою і більше не повертався. Через що Варанд попрохав відчинити квартиру. Пристав запросив свідків, відчинив квартиру і при огляді виявив під ліжком дві пили, дві лопати, стамеску, залізний совок та книгу революційного напрямку. На ліжку під подушкою також був знайдений кинджал. Але найбільше присутніх вразило те, що у спальні під килимом, де спав Воєводин, підлога була вирізана на дві чверті ширини та три чверті довжини, де була вирита яма у бік вулиці, що вела до тюремного замку. Оскільки дім Варанда розташовувався навпроти тюремного замку, можна було припустити, що Воєводин навмисно винайняв квартиру, аби зробити підкоп до тюрми, з метою визволення політичних арештантів. Однак, йому це зробити не вдалося і він поспішно покинув квартиру [11, с. 4].

Задля попередження бунтів та втеч арештантів Харківського тюремного замку часто обшукували. Однак, політичні арештанти, знаючи свої права, заявляли наглядачам, що обшукувати їх без жандармів та штаб-офіцера і прокурорського наглядача незаконно. Так, 13 лютого 1881 р. під час ранкового обшуку у присутності караульного начальника підпоручика Бабаєва та при караульних нижніх чинів, політичний арештант Василь Литягин відмовився підпорядковуватися загальним тюремним правилам і не дозволив вчинити над собою обшук. Зокрема, він заявив, що якщо його силою будуть примушувати, то він буде чинити фізичний спротив [11, с. 302].

Часто на знак протесту арештанти оголошували голодування. Так, в тому ж 1881 р. політичні арештанти Данилов, Макаренко, Забалуєв, Литягин, Цимблер, Сапович та Обедзинський заявили тюремному наглядачеві, що вони перестали вживати їжу, і якщо їм подадуть обід та вечерю, то все це буде розбито об підлогу. Також вони зазначили, що краще померти голодною смертю через утримання в загальній камері, заборону спільних прогулянок та побачень між собою. Причому Данилов заявив, що просидить на голодному режимі до 12-ти днів, і якщо за цей час не помре, то позбавить себе життя [11, с. 303]. З кожним днем сили арештантів згасали. Через зазначені події тюремна адміністрація видала спеціальну інструкцію, у якій зазначалося, що їжа політичним арештантам повинна доставлятися у встановлені години в камеру, не дивлячись на відмову. У крайньому разі, вже на місці складати акти про те, що їжа була доставлена арештантам своєчасно. Родичам політичних арештантів дозволялося доставляти їм їжу, однак кожен раз через особливий дозвіл генерал-губернатора і при огляді начальника Тюремного замку [11, с. 308]. Урешті-решт під умовлянням тюремної адміністрації, усі арештанти потроху почали вживати їжу.

У 1886 р. при роздачі обіду арештантам виник конфлікт між наглядачем Павловим та арештантом Ковалевим. Зокрема, Ковалев не пускав Павлова увійти для роздачі їжі в їдальню. Наглядач пояснив Ковалеву, що за це він буде посаджений у карцер. На що Ковалев замахнувся, аби вдарити наглядача в обличчя, однак Павлов перехопив руку і відкинув його вбік. Після чого Павлов надів на арештанта наручники [11, с. 309] (Харківський Тюремний замок на карті XIX ст. див на *Рис. 3*).

Важливою проблемою було вивезення нечистот з приміщень замку. Щоденно двічі на день арештанти виносили нечистоти за межі замку. У листопаді 1833 р. підполковник Гарицький, звертаючись до губернатора, писав: "… нечистоты из тюремного замка выносятся в ямы, которые находятся возле сборной избы Батальона Внутренней Стражи … отчего происходит вредный воздух и люди ежедневно заболевают. Также стоящие на постах часовые возле тюремного замка не могут выдерживать сего воздуха и приходят даже в обморок" [6, с. 163–167]. Подібне становище викликало занепокоєння командира батальйону та потребувало змін. За розпорядженням

Рис. 3. Харківський Тюремний замок на карті XIX ст. [10]

Таблиця 2

Основний кадровий склад Харківського тюремного замку (1871 р.)

№	Посада	Прізвище, ім'я, побатькові
1	Начальник	Логвинов Йосип Констянтинович
2	Помічник начальника	Жуков Іван Миколайович
3	Священник	Любицький Стефан Петрович
4	Лікар	Писнячевський Фотій Вікторович

Джерело: Харьковский календарь .... на 1888 год : Год 16-й : В 2-х кн. / 19-25. – Харьков : Харьк. губ. стат. ком., 1872-[1917], 1887. С. 485 (16).

губернатора нечистоти з тюремного замку почали вивозити за місто.

На початку 80-х років XIX ст. будівля тюрми була дуже старою для розміщення в ній в'язнів. Тому у Харківського генерал-губернатора та начальника Харківського жандармського управління спочатку виник задум перебудови та ремонту тюрми. При огляді кутових камер тюрми інспекцією було виявлено, що приміщення були настільки сирі, що, на думку техніків, внутрішні стіни необхідно оббити дошками [11, с. 2]. Вважалося за потрібне, влаштувати у камерах внутрішні тамбури, і це, на думку тюремної адміністрації, призупинить постійні перемовини арештантів між собою. Також було важливим закрити для арештантів доступ до вікон.

На момент ремонтних робіт арештантів тимчасово перевели ѣ до Ізюмського тюремного замку, який розташовувався від Харкова приблизно у 100 верстах звичайної поштової дороги, яка восени була майже непроїзною. Інколи висилка у подібні місця серйозних політичних арештантів могла носити небажані для жандармів випадки, як наприклад, коли групою озброєних осіб було відбито конвойованого – політичного арештанта Федотова [11, с. 3].

Після завершення ремонтних робіт, Харківський тюремний замок був реорганізований у Харківську губернську в'язницю і перестав приймати до себе арештантів [4].

Рис. 4. Адміністративна будівля Харківського тюремного замоку та місце, де він розташовувався (Вікіпедія)

Висновки. Таким чином, у XIX ст. українське тюремне відомство вступило на якісно новий рівень свого розвитку. Специфіка становлення системи управління тюремними установами безпосередньо пов'язана із динамікою розвитку відносин між державою та суспільством. У результаті вжитих заходів, що торкнулися як діяльність центрального тюремного апарату, а й місцевих органів виконання покарань, тюремна система Російської імперії стала являти собою складний комплекс державно-правових установ з певним правовим статусом та організаційно-управлінською структурою, діяльність яких цілком була спрямована на реалізацію встановленої законом виконавчої функції. Так, у другій половині XVIII століття за Дмитрівською церквою сформувалося велике кладовище, яке було знесене на початку XIX століття. Південна частина території передавалася під будівництво поліційної й пожежної частини, а на північній у 1822 році за розпорядженням російського імператора Олександра I розпочато зведення острогу, яке завершене у 1823 році під керівництвом петербурзького архітектора Людвіга Шарлеманя. Навколо тюремного замку сформувався майдан і вулиця, названі Тюремними. Щодо самої будівлі тюрми можна зазначити, що вона складалася з головного корпусу та шести флігелів. Головний корпус та два флігелі були пристосовані для утримування арештантів, а в інших чотирьох розміщувалися лікарня, майстерні та квартири персоналу тюрми. При тюрмі також функціонували баня, пральня, ковальня, льох, цейхгауз, пожежний хлів, церква та школа. У другій половині XIX ст. Харківський тюремний замок був реорганізований у Харківську губернську в'язницю і перестав приймати до себе арештантів.

Список літератури:

1. Барабой А. Харьковско-Киевское революционное тайное общество 1856–60 гг. *Исторические записки*. т. 52, Москва. 1955.
2. Біліченко Л. Каторжні тюрми України у контексті реформування пенітенціарної системи Російської імперії (друга половина XIX–початок XX ст.). *Емінак*. 2021. 2 (34). С. 95–104.
3. Біліченко Л. Харківська пересильна в‘язниця як пункт для тимчасового утримання каторжних та пересильних арештантів (друга половина XIX–початок XX СТ.). Proceedings of VII International Scientific and Practical Conference Kharkiv: Харків, 2022. С. 1339–1346.
4. Державний архів Харківської області Фонд № 50 Харьковский тюремный замок, г. Харьков, 1888 г., опись № 1.
5. И тюремные стены хранят историю. URL: https://cripo.com.ua/stories/?p=59273/ (дата звернення: 01.08.2025).
6. Кравченко Р. І. Харківський тюремний замок – перша кам’яна в’язниця міста. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія».* 2012. Вип. 44. С. 163–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2012_44_41
7. Міронова І. Реалізація реформи скасування тілесних покарань у каторжних тюрмах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* 2021. Том 32 (71) № 4. С. 69–76.
8. Харьковский календарь на 1871 год : с картою Харьковской губернии / составил и издал А. Подвысоцкий. Г. 3-й. Харьков : тип. К. П. Счасни, 1870. 672 с.
9. Харьковский календарь на 1888 год : Год 16-й : В 2-х кн. / 19-25. Харьков : Харьк. губ. стат. ком., 1872-[1917], 1887. 692 с.
10. Харьковский тюремный замок (1822 г.). URL: https://www.shukach.com/ru/node/79854 (дата звернення: 03.08.2025 р.)
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 808. Оп. 4. Спр. 9.

Bilichenko L.S. TO THE HISTORY OF THE KHARKIV PRISON CASTLE (1822–1887)

The article examines the creation and functioning of the Kharkiv Prison Castle in 1822–1887. The prison is considered in the context of the reform of the penitentiary system in the 19th century. It is established that in the modern Ukrainian legal system there is a process of reforming the penal system, bills on new types of punishments and the effectiveness of their legal application are considered. It is proved that the study of the experience of reforming the prison system in the 19th century. based on archival materials of the Kharkiv province and the Central State Archive of the highest authorities and administrations of Ukraine is important for legislative and practical activities, because using the positive historical experience of the functioning

of penitentiary institutions is now extremely important. Thus, in the second half of the 18th century, a large cemetery was formed behind the Dmitrovsky Church, which was demolished at the beginning of the 19th century. The southern part of the territory was transferred for the construction of a police and fire station, and in the northern part in 1822, by order of the Russian Emperor Alexander I, the construction of a prison began, which was completed in 1823 under the leadership of the St. Petersburg architect Ludwig Charlemagne. A square and a street called Prison were formed around the prison castle. As for the prison building itself, it can be noted that it consisted of the main building and six wings. The main building and two wings were adapted for the detention of prisoners, and the other four housed a hospital, workshops and apartments for prison staff. The prison also had a bathhouse, laundry, blacksmith shop, cellar, workshop, fire station, church and school. In the second half of the 19th century, the Kharkiv prison castle was reorganized into the Kharkiv provincial prison and ceased to accept prisoners.

Key words: *Prison castle, Kharkiv province, Kharkiv, prisoners, penitentiary system, reform, Alexander I, Russian Empire.*

Дата надходження статті: 04.08.2025
Дата прийняття статті: 15.09.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 908(477.8)+271.2-725“19/20”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.3

Бондарчук В.О.
Національний університет «Острозька академія»

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНІ КІНЦЯ 19 – ПОЧАТКУ 20 СТОЛІТЬ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ

У статті викладено результати вивчення внеску й участі рядового і керівного православного духовенства Волині кін. 19 – поч. 20 ст. в історичне краєзнавство цього регіону.

Існуючі напрацювання істориків і музеєзнавців з цієї теми доповнено інформацією з джерел з особистої колекції автора, що переважно складаються із указів Волинської духовної консисторії, а також листування підпорядкованих їй священників. Це дозволило, фактично подекуди на мікроісторичному рівні, показати «внутрішню кухню» краєзнавчої діяльності духовенства. Стаття охоплює широкий спектр різних аспектів проблеми: від основних напрямків краєзнавчих студій священства до деталей фінансового забезпечення його досліджень.

Автором було з’ясовано деякі особливості підходу священників до роботи з документальними й речовими історичними пам’ятками краю. Встановлено, що отриманий краєзнавчий матеріал церковники використовували для популяризації і формування позитивного образу своєї конфесії. Уточнено вже наявну в науковому середовищі інформацію про, те що якість результатів вивчення волинським духовенством свого рідного регіону була не завжди високою, а краєзнавством займалася лише його невелика частка. Це було однією з причин, чому церковна влада регіону свої вказівки підлеглим щодо краєзнавчої роботи будувала як на засадах добровільності, так і примусу.

Опрацювання джерел дозволило також помітити деяку непослідовність у принципах співпраці архієреїв Волині з науковими організаціями, оскільки ступінь повноважень, які Волинська духовна консисторія надавала для науковців в один і той же період часу міг суттєво відрізнятися. Водночас підтверджено, що попри всі вади, саме православне духовенство Волині зробило чільний внесок у розвиток краєзнавства цього регіону. Це посприяло виникненню музеїв в Житомирі, Луцьку і Острозі.

Ключові слова: *краєзнавство, Волинь, православ’я, духовенство, Волинська духовна консисторія, музей, релігія.*

Постановка проблеми. Одним із найбільш прикрих результатів антирелігійної політики СРСР було знецінення і зведення дуже різноманітного й багатогранного служіння духовенства до вузького терміну «служитель культу». Цей штамп подекуди проявляє себе і тепер. Між тим історія підтверджує, що у різні часи і на різних територіях священники, окрім своєї головної функції, виконували низку інших обов’язків: адміністративних, освітніх, культурних. Більше того – у суспільствах, що сьогодні високосекуляризовані, ці ролі стають ще важливішими. Священство вважається одним із агентів культурних змін. Для України, що бореться проти чужого минулого і за своє майбутнє, участь духовенства в культурних і соціальних процесах виходить за межі суто академічної проблеми. Тому накопичення масиву історичних фактів у цій темі сприятиме кращому баченню її регулювання в сучасності. Водночас наукова складова проблеми не зникає і також потребує вирішення. Відтак пропоноване читачу дослідження, попри обмеженість, спричинену статейним форматом, його часових і територіальних рамок може стати спробою зробити певний внесок в один з аспектів споконвічної проблеми – співіснування науки і релігії, забити палю під міст, що може поєднати ці два здавалося б протилежні поняття. Адже за словами С. Шевчук «Малоплідний двобій релігії і науки сьогодні закінчується їх можливим союзом…» [46, с. 112].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішенню поставленої проблеми

© Бондарчук В.О., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

сприятиме наявність низки публікацій, що розкривають суміжні до неї питання. М. Бендюк [1], М. Кострица [8], М. Манько [19; 20] зосереджують увагу на персоналіях священників-краєзнавців. І. Старенький [32] висвітлює роль священства в охороні пам'яток старовини Волині і Поділля. У ще одній своїй публікації він зауважує цікаву деталь про зміну співвідношення у Подільському давньосховищі предметів «церковного» і «нецерковного» походження на користь останнього [31]. За висновком О. Прищепи, саме церковні музеї в 19-20 ст. утверджувалися у головних адміністративних центрах Правобережної України, однак вони часто були закриті для широкого відвідувача [26, с. 10]. Стаття С. Гаврилюк доводить, що історичні культові пам'ятки різних періодів зведені на Волині, були врятовані в т. ч. завдяки зусиллям священників [5, с. 9]. Побіжно згадує про Волинське церковно-археологічне товариство у своїй статті С. Міщук [23]. О. Казмірчук вказує на значний внесок православного духовенства у історичне краєзнавство Волині але одночасно констатує, що до 1860-х рр. «дослідження, які проводилися священиками […] залежали у більшій мірі від особистого зацікавлення» [7, с. 69, 73].

Постановка завдання. Отже, при доведеній актуальності означеної проблематики соціокультурної діяльності духовенства більшість наявних досліджень зосереджують увагу переважно на її персоналійно-біографічному вимірі. Тому, включаючи в дослідження цілу низку автентичних джерел, зокрема указів Волинської духовної консисторії, ставимо завдання виявити основні компоненти історико-краєзнавчої роботи православного духовенства Волині наприкінці 19 – на початку 20 ст., дати оцінку результатам його діяльності щодо внеску в розвиток історичної науки, виявити взаємозв'язки з іншими суб'єктами історико-культурної діяльності того часу.

Виклад основного матеріалу. Першим аспектом заявленої теми є робота православного духовенства Волині з краєзнавчою або потенційно краєзнавчою інформацією: її збирання, упорядкування зберігання. Значний краєзнавчий потенціал мали церковні літописи, тобто своєрідні щоденники парафій. На необхідність ведення таких вказував, на засіданні Благочинної ради Острозького міського округу від 16 листопада 1880 р., благочинний Ігнатій Зілітінкевич. Було вирішено обов'язково почати ведення літописів з 1 січня 1881 р. В них мали записувати всі події «що заслуговують на увагу в будь-якому відношенні». Ведення літописів покладалося на настоятелів церков і соборного священника міста Острога [6]. Зібрані свідчення мали передаватися до Волинської духовної консисторії і це також контролювалося. В указі, що 2 травня 1895 р. надійшов на ім'я благочинного Якова Немоловського, повідомляється, що у відповідь на прохання деяких священників, щодо призначення нового терміну надання церковно-приходських літописів, консисторія наголошує, що якщо вони не будуть виготовлені і представлені до 1 вересня 1895 р., винуватці будуть піддані строгому стягненню як «недбалі по службі» [38].

Важливість роботи з церковними літописами засвідчують, наприклад, результати дослідницької роботи священника Аполлонія Сендульського. У «Волинських єпархіальних відомостях» він опублікував понад 40 історико-краєзнавчих нарисів про міста і села Волині [20, с. 407].

Однак далеко не все рядове духовенство горіло палким бажанням, на додачу до своїх основних обов'язків займатися веденням літописів і їх упорядкуванням. Вже в 1913 р. консисторія звернула увагу на «ненайкращий» стан архівів і запропонувала духовенству обговорити їх упорядкування й обрати для цього відповідальних осіб, а також дала дозвіл помістити благочинний архів 3 округу Житомирського повіту в церкві м. Андрушівка [нині однойменне місто в Бердичівському р-ні Житомирської обл. – авт.], а завідуючим архівом призначали місцевого священника Іоана Равицького [36].

Правда іноді упорядкування церковних архівів було неможливе через об'єктивні причини. У листопаді 1890 р. архієпископ Волинський і Житомирський Модест (Стрільбицький) доручив благочинному Ігнатію Зілітінкевичу надати опис справ і документів колишнього Острозького духовного правління, які зберігаються в соборному архіві, а якщо такого немає – швидко його скласти. Проте на цьому ж документі Зілітінкевич вказує, що всі справи згоріли під час пожежі 4 червня 1889 р. і про це він повідомив попередника Модеста – архієпископа Палладія (Ганкевича) [34].

Окрім церковних літописів священники, принаймні в 1895 р., складали так звані «карти приходів». За розпорядженням консисторії від 28 січня 1895 р. на них мали бути вказані: 1) шляхи і відстані між селами з церквами і селами без них («дєрєвнями»); 2) церковно-приходські школи і школи народної освіти; 3) «самостійні» і «приписні» церкви [які не мали свого причту, а служби правив приїжджий – В. Б.] [33].

Зібрана волинськими священниками історико-краєзнавча інформація не лише зберігалася але й

видавалася широкому загалу. Причина очевидна: інформацію про минуле Церква використовувала для популяризації себе в сучасності. Тим більше, що й привід був: 900-та річниця створення Волинської єпархії (992 р.). Тому ще у 1890 р. архієпископ Модест зобов'язав своїх підлеглих повідомляти, які в кожній церкві є старовинні документи, ікони і речі [37]. Саме в рамках відзначення цієї дати вирішили створити так званий «адрес-календар», тобто своєрідний довідник єпархії. Відтак указом консисторії від 29 січня 1891 р. духовенству було наказано збирати інформацію по наступних 4 пунктах: 1) про чудотворні ікони, що знаходяться в різних церквах єпархії; 2) народні перекази про видатні події в єпархії і її церквах «під час унії», якщо такі збереглися; 3) описи давніх церковних предметів, що зберігаються в церквах чи у приватних осіб єпархії, які свідчать про давність православ'я на Волині; 4) релігійно-народні звичаї, що збереглися з давніх часів у приходах єпархії [35].

Зберігся один з прикладів виконання цього розпорядження: у своєму рапорті від лютого 1891 р. священник Микола Денбновецький повідомляє благочинному Ігнатію Зілітінкевичу, що ікона Матері Божої з немовлям Ісусом, яка знаходиться в Воскресенській церкві м. Острога не має жодних письмових доказів про її давність, а також народних переказів. Давніх предметів і рукописів з часів унії, за словами священника, в церкві також не збереглося [27].

Проте звернення до наукових праць про історію цього храму демонструє, що на момент подання рапорту саме у Воскресенській церкві зберігалися відразу декілька предметів, що відповідали критеріям пошуку заданим консисторським указом і про які священник не міг не знати. Такими були мармурова капітель з Херсонеса, що у храмі опинилася в 1875 р., метрична книга, яку з 1735 по 1759 рр. вів греко-католицький настоятель храму Іоан Кононський, статут церковного братства, затверджений 4 липня 1760 р. також греко-католиком – єпископом Луцьким і Острозьким Сильвестром [3, с. 113–114]. Та й, згадувана Денбновецьким, ікона Богородиці мала численні вотиви, що засвідчувало її чудотворність і шанованість. Присутність цих пам'яток у церкві переконливо вказує як на відверту навмисну (?) недостовірність цього рапорту зокрема, так і на проблемність масового залучення духовенства у краєзнавчу роботу загалом – факт вказівки саме «згори» ще не гарантував ретельність її виконання.

Ще один тип джерел з якими працювали волинські священники – це так звані «синодики», тобто списки померлих для поминання в церквах. У рамках відзначення того ж ювілею, 1892 року, архієпископ Модест (Стрільбицький) наказав духовенству через благочинних і настоятелів доставити йому копії древніх синодиків князів і дворян православного віросповідання, які були в різний час будівничими і благодійниками православних храмів на Волині. У якості прикладу ним згадуються князі Володимирські, Луцькі, Вишневецькі, Четвертинські [42].

Отже, волинське православне священство досить активно збирало і публікувало історико-краєзнавчу інформацію. А вивчення церковних документів, у свою чергу, призводило до добровільного збору колекцій єпархіальних давньосховищ. Щоправда його темп через цю рису поступово зменшився [9, с. 52–54]. Варто підкреслити, що ці перші заклади музейного типу, в яких зберігали предмети церковної старовини, стародруки, ікони, рукописи, було створено духовенством і членами церковних братств. У 1887 р. у Володимир-Волинському членами Свято-Володимирівського православного братства, серед яких були й професори Київського університету В. Антонович і А. Прахов, було засновано давньосховище, яке розміщувалося в ризниці Успенського собору. У 1890 р. Луцьке Хресто-Воздвиженське братство облаштувало давньосховище, в якому зберігалися книги і стародруки, що належали братській книгозбірні 17 ст. На базі давньосховища проводилась екскурсійна робота.

У 1893 р. в Житомирі, за ініціативи архієпископа Модеста (Стрільбицького), було засновано Волинське єпархіальне давньосховище, яке розмістилось в архієрейському домі. Роком пізніше стараннями його першого завідуючого, історика Ореста Фотинського при давньосховищі було засновано Волинське церковно-археологічне товариство, яке, крім іншого, займалось організацією написання і редагування, вже згаданих у статті, церковно-парафіяльних літописів парафій Волинської губернії. У 1898–1899 рр. під керівництвом В.Антоновича членами братства було обстежено церкви деяких районів Волині, у результаті чого фонди давньосховища поповнились багатьма предметами старовини. Кілька десятків рукописів, стародруків, ікон з Володимирського братського і Волинського єпархіального давньосховищ експонувались на виставці 11-го Археологічного з'їзду, що відбувся 1899 р. в Києві [24, с. 277].

У 1901 р. розпорядчий комітет згаданого Волинського церковно-археологічного товариства поширив серед священників «Підписний лист» куди охочі долучитися до Товариства мали вписати своє ім'я. Там же були вказані розміри членських внесків: почесні члени вносили – не менше 100 рублів одноразово або 50 рублів щороку; дійсні члени – 5 рублів щороку; члени-«соревнователи» [асоційовані члени – авт.] – не менше 1 рубля в рік. Можливо через немалий розмір внесків рядове священство не дуже поспішало вступати у товариство і досліджуваний «Підписний лист» виявився порожнім [25]. Очевидно керівництво організації зробило відповідні висновки з цієї проблеми, бо в новому її статуті (1905 р.) суми внесків були зменшені, а для деяких категорій членів взагалі скасовані [2, с. 121].

Але поточне фінансування потреб новоствореної організації однаково здійснювалося саме за рахунок збору консисторією коштів із підлеглого духовенства. Наприклад, з розпорядження настоятеля Богоявленського собору м. Острога Л. Ковалевського від 26 лютого 1896 р. стає відомо, що на видання «Збірника» церковно-археологічного товариства за розпорядженням єпархіального керівництва треба було здати 3 рублі, на організацію бібліотеки при цьому ж товаристві – 50 копійок. Також ще 3 рублі треба було на єпархіальний свічковий завод. Рядове священство, щоб дістати гроші мусило іноді вдаватися до «радикальних» кроків про, що можна дізнатися із приписки настоятеля, що є на згаданому розпорядженні. Він вказує старості, що якщо потрібної суми не знайдеться у його «ящику», недостачу необхідно буде взяти із так званого «місячного» церковного ящика для пожертв. В цьому ж документі є ще одна приписка іншим почерком [очевидно старости – авт.], що благочинному було загалом переслано 6 рублів 70 копійок [30]. Однак, ці затрати виявилися немарними і «Волинський історико-археологічний збірник» таки було видрукувано і передано у церковні бібліотеки. Правда і для цього треба було заплатити – по 60 коп. за книгу [28].

Важливим аспектом історико-краєзнавчої роботи волинського православного духовенства була його участь у своєрідних археологічних дослідженнях, які проводилися науковими установами. Однією з таких було Московське археологічне товариство. У 1888 р. воно, шукаючи інформацію про «доісторичні пам'ятки», розповсюдило питальники відповідного змісту серед священиків. Через них намагалися дізнатися про низку об'єктів: кургани, городища, древні могильники, вали, засіки, місця знахідок скарбів, старовинних монет, кам'яних і мідних виробів. Все згадане планувалося нанести на археологічні карти. Спочатку ці питальники були надіслані у Волинську духовну консисторію. Та своїм указом від 7 липня 1888 р. передала їх для настоятелів і настоятельниць монастирів (по 1 екз.) і настоятелів повітових соборів (по 2 екз.). А вже вони мали організувати процес збору інформації з уст рядового священства [39].

Як випливає з циркуляру благочинного міського округу Острозького повіту Ігнатія Зілітінкевича від 2 серпня 1888 р. він «покірно просив» благочинних підлеглих йому округів, щоб ті надали священникам приходів у їх округах «зошит з питаннями». Він пояснює, що цей зошит має рухатися від округу до округу починаючи від 1-го. Якщо цей порядок треба змінити, то робити це можна не соромлячись. Головне не порушити термін встановлений консисторією для збору інформації – 3 місяці [45].

Усі церкви 1-го і 2-го округів означений питальник пройшов відповідно за 11 і 5 днів [13]. Можливо, причина такої швидкості була у тому, що об'єктів, які б відповідали характеристикам доісторичних пам'яток, у їхніх округах не було і священники про це відверто повідомляли [45; 10]. Далі ж шлях питальника сповільнювався і у наступних округах він перебував відповідно 22, 33 і 36 днів [12; 15]. Врешті назад до консисторії Зілітінкевич послав питальник археологів з затримкою приблизно у 20 днів.

У 1897 р. з аналогічним проханням щодо наявності археологічних пам'яток до волинського духовенства звернулося Київське відділення попереднього комітету з організації XI-го археологічного з'їзду (організатором було все те ж Московське археологічне товариство). Науковці просили надати інформацію про історичні і церковні пам'ятки Волині згідно складеної ними «програми». Тут реакція консисторії була трохи відмінною. Згадану «програму» було вирішено надрукувати у «Єпархіальних відомостях», а про необхідність з нею ознайомитися благочинних, духовенство, настоятелів і настоятельниць Волинської єпархії повідомити через циркулярні укази. Свої свідчення про пам'ятки ті мали надсилати не своєму керівництву, а безпосередньо в організаційний комітет IX Археологічного з'їзду, розміщений при Університеті Св. Володимира в Києві [40].

Досліджуванні документи не містять інформації про те, наскільки інформативними виявилися

священники як свідки історії. Наукові напрацювання інших вчених, демонструють, що в силу очевидних причин, як-то відсутність необхідних знань, особистої мотивації, священники не приносили достатньої кількості інформації тим, хто її просив. Подібну спробу вивчення церковних парафій було зроблено ще в 1850 р. Питальник тоді розробляли викладачі Волинської духовної семінарії але священики не дуже охоче виконували дане їм розпорядження [3, с. 10]. Під час своїх краєзнавчих досліджень до них також звертався церковний історик Микола Теодорович. Змушений він був це робити 15 разів – через Волинські єпархіальні відомості. В підсумку на його заклики відгукнулося 135 священників [3, с. 11]. Все ж наполегливість вченого була винагороджена: складений ним «Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії» налічував 5 томів.

Попри згадані недоліки, від практики розсилки питальників вчені все таки не відмовилися. Так навесні 1901 р. Московське археологічне товариство знову проводило опитування про зміни зовнішнього вигляду храмів, їх віку, а також датування давніх предметів, про що свідчить відповідне розпорядження Волинської консисторії [29].

Священнослужителі могли допомогти науковцям не лише інформацією. Зі змісту ще одного указу консисторії від 26 липня 1889 р. стає зрозуміло, що згадане Московське археологічне товариство пропонувало монастирям і церквам вислати на організовувану ним виставку старовинні предмети. Консисторія, акцентуючи на тому, що на це дав дозвіл Синод, окремо вказує, що в списки на розсилку треба включати ті предмети, що не є у церковному використанні [41].

Слід додати, що згодом цю практику перейняли і на «місцевому» рівні. Причини тут також зрозумілі: передати непотрібну для церкви, а для дослідника цінну річ священнику було легше ніж готувати, якусь інформацію про «старовину». Власне тому й створене в Острозі 2 лютого 1909 р. Братство ім. князів Острозьких виступило з подібним закликом у місцевій пресі і частину колекції ним зібраної становили речі саме церковного походження. Адресати звернення стали ще однією його показовою деталлю: духовенство там виділили в окрему категорію [10, с. 282–285].

Така поведінка братства з Острога цілком відповідала його амбіціям. Адже воно поставило за мету зберігати і відбудовувати пам'ятки острозької старовини, розробило широку історико-просвітницьку програму діяльності. Головним опікуном організації став архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповський), а фактичним керівником і діловодом – Михайло Тучемський. Уже в перший рік свого існування Братство долучило до своїх лав 162 члени. У 1910 р. при ньому було засновано давньосховище, у якому були зібрані музейні колекції стародруків, рукописів, документів, портретного живопису, церковних старожитностей. Найціннішими експонатами стали два латунних п'ятисвічники, виготовлені в 1575 р. на замовлення князя В.-К. Острозького німецьким майстром Лукою Фріделяндом, та примірник Острозької Біблії. Саме завдяки Братству було врятовано від знесення пам'ятку архітектури 14–16 ст. – замок князів Острозьких, у якому 11 (24) серпня 1916 р. було відкрито музей. Першим завідувачем і хранителем фондів став священник Михайло Тучемський. Колекції Острозького давньосховища описав випускник Волинської семінарії Михайло Струменський [19, с. 220, 223]. У 1916 р. окремим відбитком він надрукував статтю «З Острозької старовини» з історичним нарисом про Острог і першим каталогом найцінніших рукописних книг 16–18 ст. Острозького музею [18, с. 59–62]. Отже, завдяки діяльності Братства, зокрема його членів Тучемського та Струменського, було закладено фундамент музейництва і краєзнавства в Острозі.

Також науковці розуміли, що їх особиста участь у дослідженнях, пов'язаних з церквами і церковниками, буде ефективнішою, ніж розсилка питальників. Тому в червні 1900 р. на Волинь був відряджений один із співзасновників Волинського церковно-археологічного товариства Орест Фотинський [про нього див. детал.: 22]. Він мав вивчати пам'ятки старовини в церквах і ризницях Острозького і Дубенського повітів [44], а за інформацією з іншого указу консисторії ще й у Кременецькому повіті і Межиріцькому монастирі [43]. Наявні документи про відрядження Фотинського не дають однозначної інформації, яку організацію він представляв і головного: які він мав повноваження щодо знайдених «пам'яток старовини»? Згідно з одним указом консисторії від 2 червня 1900 р. Фотинського відряджав розпорядчий комітет Волинського археологічного товариства, мав він оглядати, описувати і навіть збирати старовинні речі [43]. Згідно з іншим указом від 10 червня 1900 р., відрядження організовував «попередній комітет» Московського археологічного товариства. Фотинському дозволяли лише «оглядати і вивчати» церкви і ризниці, але за умови, що ці предмети і документи йому не видаватимуться. У тому ж випадку, якщо вони виявляться гідними бути поміщеними у Волинському церковно-археологічному

музеї науковець міг порушити справу в розпорядчому комітеті Московського археологічного товариства [44]. Врешті благочинний Острозького міського округу Яків Немоловський, якому поступили ці два укази, передаючи їх по ієрархічній драбині далі вниз зробив вченого «членом комітету Археологічно-Церковного товариства» і вказав, що той буде займатися тільки «оглядом» пам'яток [14]. У будь-якому випадку в усіх трьох документах вказувалося на необхідність «сприяння» досліднику у його справі.

Описану невизначеність дещо прояснює вже згаданий у цій статті указ Волинської духовної консисторії від 30 січня 1890 р.. З нього випливає принаймні декларування досить скрупульозного ставлення церковників до церковного майна, яке претендувало на історичну цінність. Цим указом архієпископ Модест вказував на необхідність отримання дозволу єпархії на археологічні розкопки, що планувалися на церковній землі чи в тих місцях, де раніше були церкви. При цьому якщо такий дозвіл було би дано і розкопки відбулися – все що на них знайшли, ставало власністю Церкви. Окремим пунктом архієпископ вказує духовенству повідомляти йому про факти, коли знайдені при попередніх розкопках «священні речі» потрапили у власність приватних осіб. Також в указі зазначено, що за наявності в церквах ікон і предметів «не в дусі Православної церкви… таких, що свідчать про унію», їх все ж треба берегти, але – у ризницях [37].

Варто згадати, що співпрацювало волинське священство і з професором Санкт-Петербурзького університету Адріаном Праховим. Для «науково-археологічних цілей» йому необхідно було взяти із П'ятницької церкви в Острозі образ преподобного князя Федора Острозького, писаний на полотні. Відтак архієпископ Палладій в листі від 29 вересня 1886 р. просив благочинного Ігнатія Зілітінкевича видати ікону Прахову під розписку. По закінченню потреби вчений мав повернути її в церкву [15].

Висновки. Отже, православне духовенство Волині у кін. 19 – на поч. 20 ст. до історико-краєзнавчої роботи долучалося як ініціатор, так і у рамках співпраці з науковими товариствами (Волинське церковно-археологічне і Московське археологічне товариства) й істориками В. Антоновичем, А. Праховим, А. Сендульським, М. Струменським, М. Теодоровичем, О. Фотинським. І там, і там воно збирало, систематизувало і використовувало історико-краєзнавчий матеріал. Але, принаймні на початках досліджуваного періоду, це використання носило не так просвітницьку, як помітно виражену популяризаційну, навіть моментами ідеологічну мету. Одночасно слід зауважити, що при зборі матеріальних пам'яток краю духовенство не було обмежене критерієм конфесійної приналежності предмету старовини. Оцінки його історико-краєзнавчої роботи різняться: окремі якісні особистісні починання стоять поряд із пасивністю деяких панотців, які виконували поставлені завдання з запізненням. Однак на ці вади в роботі церковне керівництво реагувало зміною організаційної форми краєзнавчого руху духовенства: від особистих ініціатив до гуртування у товариства та організації установ музейного типу – давньосховищ. Такими були Свято-Володимирське православне братство (1887), Луцьке Хрестовоздвиженське братство (1890), Волинське єпархіальне давньосховище (1893), давньосховище Братства ім. князів Острозьких (1910), колекції якого стали основою, відкритого в 1916 р. музею. В підсумку упорядковані і зібрані саме священнослужителями масиви документальних джерел і колекції артефактів ставали відповідно об'єктом досліджень науковців і уваги музейних відвідувачів.

Саме вивчення подальшої долі цих музейних предметів, зокрема у питанні конкуренції за них між місцевими краєзнавцями і «чужими» колекціонерами та вченими, автор вбачає як один із перспективних напрямків розробки теми. Також актуальним буде введення в науковий обіг інформації про краєзнавчу діяльність на Волині духовенства інших конфесій і релігій.

Список літератури:

1. Бендюк М. Поборник православ'я і краєзнавець священник Давид Бичковський. *Острозький краєзнавчий збірник.* 2004. Вип. 1. С. 38.

2. Бойко Б. Особливості церковно-громадської діяльності Російської православної церкви на Волині в XIX – на початку XX століття. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки.* 2008. Вип. 10. С. 119–129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2008_10_15 (дата звернення: 15.09.2025).

3. Бондарчук Я., Земляний В. Історія Свято-Воскресенського храму міста Острога. *Острозький краєзнавчий збірник.* 2010. Вип. 4. С. 113–117.

4. Бухало Г. Слово про Миколу Теодоровича та його працю. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.* Вип. 3. [Матеріали наукової конференції 24–25. 11. 2005 р.]. 2005. 188 с. С. 10–13.

5. Гаврилюк С. Реконструкція пам'яток церковної архітектури Волині у другій половині XIX – на початку XX століть. *Етнічна історія народів Європи.* 2002. Вип. 13. С. 9–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2002_13_4 (дата звернення: 15.09.2025).

6. Журнал засідання Благочинної ради Острозького міського округу від 16 листопада 1880 р. О*собистий архів автора.*

7. Казмірчук О. Розвиток історичного краєзнавства на Волині у XIX ст. *Гілея: науковий вісник.* 2013. № 72. С. 69–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_13 (дата звернення: 15.09.2025).

8. Кострица М. Священики – краєзнавці і дослідники Волині. *Українська біографістика.* 2005. Вип. 3. С. 124–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2005_3_31 (дата звернення:15.09.2025).

9. Кушпетюк О. Волинське музейництво на сторінках періодики краю другої половини XIX –початку XX ст. *Старожитності Лукомор'я.* 2021. № 2. С. 49–59. URL: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.2.61

10. Кушпетюк О. Діяльність музею Братства імені князів Острозьких (за матеріалами архіву Братства з фондів Волинського краєзнавчого музею). *Острозький краєзнавчий збірник.* 2014. Вип. 7. С. 283–287.

11. Лист благочинного 2-го округу Острозького повіту до Ігнатія Зілітінкевича від 21 листопада 1888 р. О*собистий архів автора.*

12. Лист благочинного 3-го округу Острозького повіту до Ігнатія Зілітінкевича від 19 листопада 1888 р. О*собистий архів автора.*

13. Лист благочинного Григорія Новосаднього благочинному Острозьких міських церков від 21 листопада 1888 р. О*собистий архів автора.*

14. Лист благочинного Острозького міського округу №32 від 4 липня 1900 р. О*собистий архів автора.*

15. Лист від 29 вересня 1886 р. архієпископа Волинського Палладія острозькому благочинному Ігнатію Зілітінкевичу. О*собистий архів автора.*

16. Лист Ігнатія Зілітінкевича благочинному 4 округу Острозького повіту Констянтина Червінського і відповідь на нього. О*собистий архів автора.*

17. Манько М. Архівно-документальний фонд Державного історико-культурного заповідника м. Острога. *Наукові записки.* Вип. 1 [100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується]. Рівне, 1996. С. 90–95.

18. Манько М. Братство ім. князів Острозьких в Острозі. *Острозька академія 16–17 ст.* Острог, 2011. С. 59–62.

19. Манько М. Михайло Струменський – один із реабілітованих історією. *Острозький краєзнавчий збірник.* Острог, 2019. Вип. 11. С. 220–224.

20. Манько М. Сендульський Аполлоній. *Острозька академія. Історія та сучасність культурно-освітнього осередку.* Острог, 2019. С. 407.

21. Манько М. Церковні краєзнавці Волині кінця XIX – поч. XX ст. – дослідники, популяризатори і зберігачі спадщини Острозької слов'яно-греко-латинської академії. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині.* Вип. 2. Острог, 2009. С. 91–102.

22. Міщук С. Орест Оксентійович Фотинський (1862–1931) та його внесок у збирання, охорону та дослідження волинських книжкових старожитностей. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки.* 2008. Вип. 10. С. 95–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znuoai_2008_10_13 (дата звернення: 15.09.2025).

23. Міщук С. Регіональне наукове краєзнавство України кінця XIX – початку XX ст. (Товариство дослідників Волині, Волинський музей у Житомирі, Волинське церковно-археологічне товариство, Волинський окрархів). *Рукописна та книжкова спадщина України.* 2002. Вип. 7. С. 111–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2002_7_12 (дата звернення: 15.09.2025).

24. Піскова Е. Давньосховище Свято-Володимирського православного братства. *Енциклопедія історії України.* Т. 2. 2004. С. 277. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Davnoskhovyshche_bratstva (дата звернення: 20.09.2025).

25. Повідомлення розпорядчого комітету Волинського церковно-археологічного товариства №26 від 6 травня 1901 р. і Підписний лист для осіб, що бажають вступити в члени Волинського історико-археологічного товариства. О*собистий архів автора.*

26. Прищепа О. Музейні осередки в культурному ландшафті повітових міст правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Матеріали наукової конференції присвяченої 120-річчю музейної справи на Рівненщині.* Рівне : 2016. С. 9–12.

27. Рапорт священника Миколи Денбновецького благочинному Ігнатію Зілітінкевичу від лютого 1891 р. О*собистий архів автора.*

28. Розпорядження благочинного Острозького міського округу №144 від 26 листопада 190? р. О*собистий архів автора.*

29. Розпорядження Волинської духовної консисторії №6417 від 27 квітня 1901 р. О*собистий архів автора.*

30. Розпорядження настоятеля Богоявленського собору м. Острог Л. Ковалевського від 26 лютого 1896 р. О*собистий архів автора.*

31. Старенький І. Музейна справа на Поділлі в 1890–1920 рр. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.* Вип. XIII, част. 2. 2015. С. 127–132.

32. Старенький І. Охорона пам'яток старовини на території Волині та Поділля на початку XX ст. *Острозький краєзнавчий збірник.* Острог, 2012. Вип. 5. С. 167–172.

33. Указ Волинської духовної консисторії №1018 від 28 січня 1895 р. *Особистий архів автора.*

34. Указ Волинської духовної консисторії №11822 від 27 листопада 1890 р. *Особистий архів автора.*

35. Указ Волинської духовної консисторії №1188 від 29 січня 1891 р. *Особистий архів автора.*

36. Указ Волинської духовної консисторії №13081(?) від 27 травня 1913 р. *Особистий архів автора.*

37. Указ Волинської духовної консисторії №1367 від 30 січня 1890 р. *Особистий архів автора.*

38. Указ Волинської духовної консисторії №4658 від 2 травня 1895 р. *Особистий архів автора.*

39. Указ Волинської духовної консисторії №6476 від 7 липня 1888 р. *Особистий архів автора.*

40. Указ Волинської духовної консисторії №668 від 19 січня 1898 р. *Особистий архів автора.*

41. Указ Волинської духовної консисторії №7047 від 26 липня 1889 р. *Особистий архів автора.*

42. Указ Волинської духовної консисторії №868 від 17 січня 1892 р. *Особистий архів автора.*

43. Указ Волинської духовної консисторії №8875 від 5 червня 1900 р. *Особистий архів автора.*

44. Указ Волинської духовної консисторії №9743 від 10 червня 1900 р. *Особистий архів автора.*

45. Циркуляр благочинного міського округу Острозького повіту від 2 серпня 1888 р. *Особистий архів автора.*

46. Шевчук С. До питання про співвідношення релігії, філософії та науки. Історія релігій в Україні: науковий щорічник. 2011. Вип. 21, кн. 2. С. 109–113.

Bondarchuk V.O. HISTORICAL LOCAL LORE ACTIVITY OF THE ORTHODOX CLERGY OF VOLHYNIA IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES: ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS

The paper presents the results of a study of the contribution and role of the rank-and-file and senior Orthodox clergy of Volhynia in the late 19th and early 20th centuries in the historical local lore studies of this region.

The author augmented the extant scholarship of historians and museology scholars on this topic with information from sources in his personal collection, which primarily consists of decrees of the Volyn Spiritual Consistory, as well as correspondence from priests subordinate to it. This has, in certain instances at the microhistorical level, enabled the revelation of the «inner workings» of the clergy's local lore activities. The paper addresses a broad array of aspects pertinent to the subject, encompassing the primary trajectories of the clergy's local lore research endeavors and the intricacies of the financial support allocated for their scholarly pursuits.

The author identified several peculiarities in the approach of priests to working with documentary and material historical monuments of the region. It has been established that clergymen have utilized the local history material they have obtained to promote and shape a positive image of their denomination. The extant information in the scientific community was elucidated, namely that the quality of the Volyn clergy's study of their native region was not always high, and only a small proportion of them were involved in local lore history researches, while the rest were passive. This was a major factor in the decision of church authorities in the region to base their instructions to subordinates regarding local lore history work on both voluntary and compulsory principles.

The study of available sources also revealed some inconsistencies in the principles of cooperation between the bishops of Volhynia and scientific organizations. The degree of authority granted by the Volhynian Ecclesiastical Consistory to researches during the same period could vary significantly. Concurrently, it has been substantiated that, notwithstanding the myriad deficiencies inherent in their actions, the Orthodox clergy of Volhynia made a substantial contribution to the evolution of local lore history in this region. This dynamic shift contributed to the establishment of museums in Zhytomyr, Lutsk, and Ostroh, further fostering cultural and intellectual development in the region.

Key words: *local lore, Volhynia, Orthodox Christianity, clergy, Volhynia Spiritual Consistory, museum, religion.*

Дата надходження статті: 29.09.2025
Дата прийняття статті: 10.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477)"1922/1991":329.15
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.4

Буренков В.М.
Запорізький національний університет

РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА ЯК ПРОВІДНИК КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ)

У статті зроблено спробу аналізу продуктивності застосування постколоніальної методології до осмислення феномена радянської номенклатури в Україні. Номенклатура, яка уособлювала собою систему управління та контролю над усіма сферами суспільно-політичного життя в СРСР, була не лише інструментом упокорення, а й механізмом ідеологічного цементування жорстко забюрократизованої системи. Запропоновано аналіз теоретичних підходів до розгляду номенклатури не лише як адміністративної чи соціальної категорії, а як механізму відтворення імперського порядку в межах радянської системи. У фокусі дослідження не емпіричний опис кадрових практик радянської номенклатури, а радше спроба критичного осмислення можливостей інтерпретаційних рамок постколоніальної методології щодо вивчення радянської номенклатури як провідника колоніальної політики московського Центру в Україні. Показано еволюцію підходів щодо осмислення та інтерпретації номенклатури у науковій літературі від класичних радянологічних праць (М. Джилас, М. Восленський та ін) до сучасних робіт де використовується постколоніальний підхід (Е. Саїд, А. Гоулднер, Л. Віола, Т. Мартін, Ф. Гірш та ін). Особлива увага приділена дискусіям щодо концепції «внутрішньої колонізації» та межам її застосовності до радянського контексту. Продуктивною видається спроба застосування А. Заярнюком постколоніального аналізу, щодо аналізу СРСР, як імперії, що дозволяє представити це державне утворення як імперське з багаторівневою ієрархією та асиметріями, в межах якої номенклатура виконувала роль інструменту селективного управління, нормування та асиміляції. Автор доводить, що застосування постколоніального підходу є евристично плідним для аналізу існування та функціонування радянської номенклатури в Україні та сприяє глибшому розумінню механізмів колоніальної спадковості в пострадянський період.

Ключові слова: *радянська номенклатура, колоніальна політика, УРСР, русифікація, централізоване управління, ідеологічний контроль, економічна експлуатація, культурна асиміляція, внутрішня колонізація.*

Постановка проблеми. Радянська номенклатура, як специфічний прошарок управлінської еліти, відігравала ключову роль у забезпеченні централізованого контролю над Україною. Представники партійно-державної еліти здійснювали централізований контроль над політичним життям, культурною сферою та економікою республіки, впроваджуючи у життя рішення союзного керівництва. В контексті радянської інтеграційної політики номенклатура забезпечувала виконання планів Москви щодо русифікації, уніфікації суспільно-політичного та культурного життя, а також економічного підпорядкування України.

Попри значну кількість досліджень, присвячених історії СРСР, роль номенклатури як інструменту реалізації колоніальної політики щодо України залишається недостатньо висвітленою. Більшість наукових праць зосереджуються на загальносоюзному рівні або аналізують окремі аспекти функціонування радянської еліти, не розкриваючи системного впливу номенклатури на всі сфери життя республіки.

Особлива увага приділяється постколоніальним підходам, які дозволяють розглядати радянське управління як форму внутрішнього колоніалізму. Актуальність теми зумовлена потребою переосмислення радянської спадщини через деклонізаційну оптику, зокрема у контексті сучасних суспільно-політичних трансформацій і оцінки ролі номенклатурних структур у відтворенні імперського порядку.

© Буренков В.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Розуміння цих механізмів є важливим для пояснення соціальних, економічних та культурних трансформацій, які відбулися в Україні після 1991 року. Таким чином, дослідницька проблема полягає в необхідності комплексного історіографічного аналізу формування та функціонування радянської номенклатури як ключового інструменту колоніального управління в УРСР та її впливу на сучасні українські реалії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії спостерігається пожвавлення інтересу до вивчення різних сфер життя Радянської імперії через призму постколоніальних підходів, зокрема такий інтерес можемо спостерігати і відносно дослідження номенклатури, як провідника колоніальної політики Центру в республіках СРСР. Поряд із роботами Мілована Джиласа [20] та Михайла Восленського [17], які вже стали класикою, в радянологічних студіях і які зробили значний внесок у дослідження номенклатури, варто звернути увагу й на більш сучасні підходи та концепції західних вчених, які досліджують номенклатуру ширше, охоплюючи як владні практики, так і механізми спадковості імперських традицій у владних інституціях держав, що постали після розпаду СРСР.

У сучасних постколоніальних студіях набуває поширення думка про те, що радянський і російський імперіалізм мали специфічну форму колоніального панування, у якій колонія маскується під частину метрополії, а межі між ними навмисно розмивалися. Як зауважує Єва Томпсон, насильницьке перетворення Російської імперії на Радянський Союз лише поглибило цю невидимість «в наслідок близькості російських колоній до етнічних російських земель лінія кордону між ними спотворила та затемнила в пам'яті росіян та іноземців справжню природу відносин між метрополією та периферією» [34, с. 52]. Іншим проявом «невидимості» російського колоніалізму, на думку дослідниці є лінгвістична асиміляція назви «Росія» щодо колонізованих територій: «Англійці не називають Індії «Англією»; колонії та домініони мають власні назви, тоді як назва «Об'єднане Королівство» визнає ідентичність колишніх «внутрішніх колоній» англійської корони. На відміну від цього, у міру експансії Московії та держави, яка стала її наступницею – тобто Російської імперії – такі території, як Дагестан, Естонію, Україну або Татарстан, почали називати «Росією» всупереч їхнім демографічним та історичним реаліям» [34, с. 54]. Третьою рисою що дозволяє російському колоніалізму, на думку дослідниці, уникати класичної постколоніальної таксономії, є асиметрія між володінням владою та знанням: «колоніальне правління Росії базувалося частіше тільки на владі, а не на поєднанні влади та знання. Народи, що жили біля західного та південно-західного кордону Російської імперії, вважали себе вищими від метрополії в цивілізаційному плані. Їхня психологія як підкорених народів відрізнялася від психології підкорених народів Британії. Хоча індуси могли ставитися до британців як до ворогів, вони хоч і неохоче, але визнавали їхню цивілізаційну компетентність» [34, с. 57–58]. Одним із важливих концептів, який про пропонує дослідник Олександр Еткінд є поняття «внутрішнього колоніалізму» – «внутрішня колонізація означає процес культурної експансії, гегемонії та асиміляції в межах державних кордонів – реальних чи уявних… Зовнішня колонізація реалізує ці процеси назовні, тоді як внутрішня колонізація – у межах усталених кордонів держави, хоча самі ці кордони змінюються під впливом колонізації» [39, с. 18]. Еткінд трактує Російську імперію як державу, що колонізувала власний народ, зосереджуючи увагу на внутрішньому, а не зовнішньому експансіонізмі. Українські дослідники, зокрема Тамара Гундорова, критикують цю модель за ігнорування перспективи колонізованого та применшення ролі зовнішньої колонізації – як у випадку з Україною. Вона наголошує: «ігнорування перспективи з боку колонізованого «іншого» приводить до нового колоніялізму – цього разу – листом, аналізом, інтелектуальною владою» [19, с. 26]. Таким чином, історіографічна полеміка точиться навколо балансу між імперським самопізнанням і голосом підкореного іншого.

У своїй статті «Чи був Радянський Союз імперією, а радянська Україна колонією?» Лариса Гриневич систематизує сучасні підходи до аналізу радянського устрою через імперську та колоніальну оптику. Авторка окреслює три основні наукові парадигми, що домінують в історіографії: СРСР як імперія; як гібридна форма між імперією і національною державою; та національно-державний підхід, що відкидає імперську природу Союзу. Гриневич вказує, що визнання колоніального статусу України в складі СРСР залишається дискусійним питанням, оскільки відсутній науковий консенсус щодо класифікаційних критеріїв понять «імперія» та «колонія» [18, с. 190–204]. Звертаючись до праць таких дослідників, як Олександр Мотиль та Анатолій Вишневський, Гриневич показує полярність оцінок. Мотиль вважає УРСР к «типову периферійну колонію радянської

імперії», позбавленою реального суверенітету, а українську еліту – маріонетковою [30]. Водночас соціолог Вишневський заперечує колоніальний статус України, трактуючи її як частину східнослов'янської метрополії, стверджуючи, що Східна Україна була частиною «російського центру», а українці – співтворцями імперської державності та модернізаційного проєкту. Він акцентує увагу на спільність релігії, цінностей і культури українців і росіян, а Київ називає однією з духовних столиць імперії [15, с. 326]. Такий підхід, що апелює до ідеї «братніх народів» і спільної цивілізаційної місії, фактично ігнорує структурну нерівність між центром і периферією, політику русифікації, асиміляції та системне підпорядкування українських політичних та культурних еліт. Це бачення радше підживлює імперське бачення про інтеграцію через «єдність», а ніж аналізує реальні механізми колоніального домінування.

Наявна полярність між крайніми оцінками імперського статусу України спонукає до пошуку більш збалансованих підходів, які враховують як формально-правові обставини, так і реальні механізми залежності. У цьому сенсі важливою є позиція Станіслава Кульчицького, який у своєму дослідженні «Чи була Україна російською колонією в царські і радянські часи?» звертає увагу на структурну залежність України, зокрема через централізовану радянську модель управління, яка не залишала реального простору для самостійності республіканських органів влади [27, с. 583–594]. Він підкреслює, що і в царські, і в радянські часи українські землі виконували функцію сировинного придатку, а українська еліта системно витіснялась або інтегрувалась у московський центр за принципом лояльності. Такий підхід, за Кульчицьким, дозволяє говорити про колоніальний характер українсько-російських відносин, навіть якщо вони були приховані під риторикою «дружби народів» або «соціалістичного братерства».

Висновки зроблені Кульчицьким формують аналітичну рамку, у межах якої номенклатура може бути показана не просто як бюрократичний клас, а як провідник імперських практик – носій політики, що спрямована на підтримання структурної нерівності між центром і периферією в умовах номінальної суверенності радянських республік.

Таким чином, здійснений аналіз засвідчує необхідність подальших досліджень, зокрема з урахуванням постколоніальних теорій, для верифікації колоніального характеру радянської політики щодо України.

Головне завдання дослідження здійснення історіографічного аналізу підходів до вивчення радянської номенклатури в Україні та оцінка продуктивності постколоніальної методології для інтерпретації цього феномену, і чи може вона бути осмислена в межах концепцій колоніалізму та «внутрішньої колонізації». **Стаття має на меті** виявити потенціал постколоніального підходу для аналізу радянської спадщини, зокрема через критику та зіставлення наявних історіографічних позицій щодо характеру радянської влади, ролі управлінської еліти та статусу України в межах СРСР.

Виклад основного матеріалу. Термін «номенклатура» найчастіше вживався у діловодстві, а радянські історики, за необхідності послуговувалися такими конструктами як, «працівник партапарату», «радянські службовці», «керівники (функціонери)» [23, с. 171–182]. У радянських джерелах, зокрема підручнику з партбудівництва, номенклатуру визначали як список стратегічно важливих посад, призначення на які передбачало обов'язкове попереднє узгодження та затвердження партійним комітетом відповідного рівня. Аналогічна процедура погодження застосовувалася і при звільненні номенклатурних працівників, які обіймали ключові позиції в системі [31, с. 202]. Згодом таке трактування номенклатури було суттєво уточнене та розширене і наразі дослідники виділяють близько п'яти аспектів цього явища: 1. номенклатура як система підбору, розстановки керівних кадрів і контролю за ними; 2. номенклатура як директивні документи, які відокремили ці керівні кадри («радянсько-партійну бюрократію») від основної маси населення; 3. номенклатура як соціальна група професійних управлінців (керівних кадрів), яка формувалася партійними комітетами; 4. номенклатура як політичний інститут радянського суспільства; 5. номенклатура як антонім демократії; суспільне явище, яке протиставляється демократичним ідеалам [36, с. 264]. У нашому дослідженні, номенклатуру розглядаємо як специфічну соціальну групу професійних управлінців, що була сформована під безпосереднім контролем партійних органів та як фундаментальний політичний інститут радянської системи.

Важливим етапом у переосмисленні ролі та підходів до вивчення радянської номенклатури стали роботи Мілована Джиласа та Михайла Восленського. Югославський дисидент Мілован Джилас у своїй праці «Новий клас» вперше визначив бюрократичну верхівку комуністичних режимів як нову експлуататорську верству, яка утримує

владу не через власність, а через контроль над розподілом ресурсів і політичних призначень [20]. Такий підхід змінив погляди до вивчення радянської номенклатури зарубіжними вченими. Протилежної точки зору на ґенезу радянської номенклатури дотримувався Річард Пайпс, аналізуючи у своїй книзі «The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923» становлення радянської державності та роль політичних еліт у формуванні радянського тоталітарного режиму вважав, що це новий клас, а органічне продовження царської системи управління але на інших ідеологічних основах [10].

Уведення до наукового обігу поняття «радянська номенклатура» пов'язано з ім'ям Михайла Восленського і його книгою «Номенклатура. Панівний клас Радянського Союзу» [12]. Цей дослідник здійснив першу спробу описання механізмів влади, показав особливості призначень на ключові посади, привілеї номенклатури. Викликом для усталених на той час поглядів, щодо радянської системи управління, стала робота «How the Soviet Union is governed» американського політолога Джеррі Гафа, який вважав правлячу еліту не монолітною, а поділеною на групи зі своїми інтересами, які ведуть боротьбу між собою за вплив на прийняття політичних рішень та за перерозподіл ресурсів. Бюрократію він вважав не просто виконавцями рішень кремлівського Ареопагу, а активними учасниками політичного процесу з власними цілями та амбіціями [6].

Сплеск досліджень радянських політичних еліт відбувся після розпаду СРСР у 1991 р. Українські та зарубіжні вчені особливу увагу приділяли вивченню номенклатури як управлінської системи та соціального класу. Зокрема активно почали вивчати особливості: формування та функціонування радянських еліт [21; 34; 24]; неформальні практики та привілеї [25]; формування регіональних управлінських мереж [14; 37; 38], а також інтеграцію радянських практик у політичну систему незалежної України [13; 26].

Одним із найбільш складних завдання як для нашого дослідження так і загалом досліджень, що стосуються історії радянської України, є пошуком відповіді на питання – чи можна аналізувати дії Москви через колоніальну оптику? Якщо так, то яким чином це робити? Відповідь на це питання тісно пов'язана з сучасними підходами до розуміння поняття «колоніальна політика» в історіографії. Додаткові труднощі виникають ще й через те, що Радянський Союз не є прикладом класичної моделі заморської колоніальної імперії, якими свого часу були Британія, Франція чи Іспанія. Також, в нашому випадку не можна говорити про географічно віддалену метрополію та її колонію, а радше про внутрішньо інтегровану, проте ієрархічну систему підпорядкування, де центр (Москва) має у своїх руках всі важелі контролю над так званою «периферією».

Сучасні постколоніальні студії багато в чому завдячують внеску на Едварда Саїда, який здійснив масштабну критику західного дискурсу про Схід, він стверджував, що «орієнталізм» – це не об'єктивне вивчення східних культур, а радше система репрезентацій, створена Заходом для утвердження власної культурної та політичної гегемонії. Його книга викликала жваві дискусії у науковій спільноті, адже на думку критиків автор подекуди уніфікує як західний, так і східний дискурси, недооцінюючи їхню внутрішню складність та суперечності. Також звучали закиди щодо недостатньої уваги до форм спротиву з боку самих колонізованих народів, які не були пасивними об'єктами впливу імперської влади. Попри це, саме критика «Орієнталізму» сприяла подальшому розвитку постколоніальної теорії. У своїй пізнішій праці «Культура й імперіалізм» Едвард Саїд здійснює ґрунтовне дослідження того, як культура слугувала не лише відображенням, а й активним інструментом формування, виправдання та підтримки імперських проєктів. У цьому контексті Саїд аналізує твори таких авторів, як Джейн Остін, Джозеф Конрад, Редьярд Кіплінг, Альбер Камю та ін., показуючи, як навіть класична європейська література часто виявлялася співучасницею формування імперського культурного дискурсу [32]. Він переконливо доводить, що імперія була не суто політико-військовим утворенням: процеси підкорення, колонізації й навіть винищення тубільного населення значною мірою готувалися у сфері символічного виробництва – через культурні наративи, літературні твори, історичні описи, мистецтво, а також через популярні уявлення про «дику природу», «варварські народи» та «екзотичних інших». Саїд показує, що культура виступала не просто дзеркалом колоніальної влади, а активним інструментом формування і закріплення уявлень про підкорені народи як меншовартісних, далеких від «цивілізаційної норми» [32]. Ці уявлення виправдовували політичне й економічне домінування, маскуючи його під «місію прогресу».

Термін «колоніальна політика» з огляду на відносини між Москвою та Україною є предметом постійних дискусій серед науковців [18].

У контексті вивчення колоніальної сутності радянської номенклатури доречним є звернення до узагальнень, здійснених Людмилою Гриневич щодо типологізації радянської імперії в сучасній історіографії [18, с. 193]. Дослідниця виокремлює низку наукових підходів, у межах яких СРСР розглядається істориками як: поліетнічна (Андреас Каппелер) [7], неоросійська (Джеффрі Хоскінг) [35], колоніальна (Ева Томпсон) [33], постколоніальна (Олександр Еткінд) [1], посттеократична (Ігор Яковенко) [40], тоталітарна (Александр Мотиль) [9], імперія позитивної дії (Террі Мартін) [8], імперія націй (Франсін Гірш)[5], авторитарна дисциплінарна (Олексій Баталов) тощо [18, с. 193]. Усі ці дослідження прямо чи опосередковано засвідчують наявність імперської логіки в управлінні союзними республіками, яку реалізовувала саме радянська номенклатура, яка забезпечувала втілення у життя рішень партії, які, зокрема, були спрямовані на упокорення населення, нівелювання національних особливостей, підміну історичної пам'яті тощо.

Одним із продуктивних напрямів постколоніального аналізу радянської системи є застосування концепції внутрішнього колоніалізму, яка дозволяє описати асиметричні відносини між імперським центром та периферією. З огляду на це можна говорити про ключову роль радянської номенклатури у реалізації політики підпорядкування, контролю та ресурсної мобілізації виконувала радянська номенклатура, яка діяла як інституційний посередник між Москвою та союзними республіками, зокрема Україною.

Саме поняття «внутрішня колонізація» стосовно Росії вперше використав барон Август фон Гакстгаузен у своїй роботі «The Russian Empire, its People, Institutions, and Resources», яка вийшла друком у Лондоні в 1856 році. Він, зокрема, відзначав специфічність процесів освоєння Російською імперією власних та захоплених територій, як «внутрішню колонізацію» [3].

Ще у 1919 році українські марксисти Василь Шахрай та Сергій Мазлах у своїй книзі «До хвилі: (Що діється на Вкраїні і з Україною?) піднімали питання про колоніальну природу взаємин між Україною та Росією – «Сі зв'язки і стосунки були аналогічні зв'язкам і стосункам між «метрополією» і «колонією». Не дурно ж література по національному питанні говорила про «анексію» Росією між другими країнами і України» [28, с. 38]. Вони переконливо доводять, що недостатньо аргументів, на користь думки про те, що «самостійна Україна в умовах нинішнього світового господарства неможлива. Тезіс зостався не доказовим»[28, с. 35]. Інший український економіст Михайло Волобуєв, спираючись на значний комплекс праць своїх попередників, обґрунтував думку про те, що Україна була «колонією європейського типу», яка увійшла до складу Радянського Союзу [16].

Одним із перших, хто запропонував розглядати СРСР крізь призму колоніального підходу, був соціолог Алвін Ґоулднер. У статті «Stalinism: A Study of Internal Colonialism» 1977 року він інтерпретував сталінізм як специфічну форму внутрішнього колоніалізму, що спиралася на централізовану владу, репресивну бюрократію та асиметричні відносини між центром і республіками [2, p. 5-48]. Також він наголошував на ідеологічному та економічному домінуванні міської партійно-державної еліти над селянською більшістю, яка, за його словами, сприймала цю владу «як зовнішню колоніальну силу» [2, p. 13]. За логікою такого аналізу важливою є не лише політична ієрархія, а й економічна складова колоніального обміну, яку Ґоулднер формулює як, механізм інституційно закріпленого економічного нерівноправ'я, який реалізується через нав'язування периферії нерівномірного «розподілу капіталу, інвестицій, цін і цінового контролю, податків, податкових пільг і відрахувань, кредитування, позик, трудових повинностей, військового призову, відсоткових ставок, заробітної плати, тарифів, мит, доступу до освіти, паспортів, віз і виборчого представництва» [2, p. 13], а коли цей механізм визиску та економічного пригноблення дає збій, Центр вдається до терору та різного роду насильства. Особливого значення, у контексті застосування концепції внутрішнього колоніалізму до СРСР, набуває роль культури та культурна ієрархія, яка притаманна для відносин між «метрополією» та «колонією» (периферією). На цей аспект Ґоулднер також звернув увагу, вказавши, що «Центр визначає власну культуру та діалект як «високі», а периферійну – як «низьку» [2, p. 13].

Концепція внутрішньої колонізації, яка отримала значного поширення у 1960-х роках була піддана критиці у статті «The Internal Colonial Concept» Роберта Хінда. Під час критичного аналізу Хінд вказує на теоретичну фрагментарність і методологічну неточність цієї концепції, яка, на його думку, нерідко виступає як метафора, ніж є інструментом для серйозного наукового аналізу. Зокрема, він наголошує на відсутності спільних критеріїв, розмитості понять «колонізатор/колонізований» [4, с. 554], а також застерігає від використання цього

терміну в політичних цілях без належного історичного обґрунтування [4, с. 553–555]. Водночас він визнає, що сам концепт може мати евристичне значення – за умови серйозної теоретичної реконструкції [4, с. 561–563].

Таким чином, Ґоулднер і Хінд у своїх працях окреслюють два різні підходи до історіографічного осмислення концепції внутрішньої колонізації: Ґоулднер як її послідовник, а Хінд як критик, який, утім, визнає її аналітичну цінність. Це дає підстави розглядати концепт «внутрішньої колонії» не як декларативну метафору, а як інструмент для аналізу, що враховує складну соціальну структуру СРСР, багаторівневу природу влади та роль радянської номенклатури як провідника колоніальної політики Москви в Україні.

Цей підхід знаходить підтримку і в сучасній західній історіографії, яка дедалі частіше розглядає СРСР як неоімперське утворення з усіма відповідними практиками. Особливо яскраво це простежується у дослідженнях радянської політики щодо села, які дозволяють інтерпретувати цю політику як внутрішньо колоніальний проєкт, орієнтований на трансформацію та контроль над частинами власного суспільства. Такої інтерпретації дотримується Лінн Віола у своїй монографії «Селянські повстання за Сталіна: колективізація і культура селянського опору» [11]. Авторка показує, що радянська колективізація сприймалася селянами не просто як економічна кампанія, а як спроба знищити їхній спосіб життя і нав'язати зовнішнє панування: «Для селян колективізація була значно більшим, ніж боротьба за хліб чи побудову абстрактного соціалізму. Вони сприймали її як наступ на свою культуру та спосіб життя, як грабунок, несправедливість і зло. Це була боротьба за владу і контроль, спроба підкорити і колонізувати тих, хто з часом дедалі більше нагадував окупований народ» [11, p. 14]. У цьому процесі, на думку Віоли, «селянство сприймалося насамперед як економічний ресурс – причому проблемний – і, по суті, не більше ніж внутрішня колонія» [11, p. 20]. Номенклатура ж, у цьому контексті, була основним каналом реалізації цієї колоніальної політики. Саме представники партійно-державної номенклатури забезпечували виконання цієї політики на місцях, проводила розкуркулення, координувала насильницьку мобілізацію ресурсів, знищуючи «селянську громаду, залишивши натомість колективне господарство, соціалістичне лише за назвою, яке комуністична партія використовувала, щоб спробувати перетворити селянство на культурну та економічну колонію» [11, p. 1]. Таким чином, Віола однією з перших серед західних дослідників послідовно застосовує колоніальний підхід до аналізу радянської внутрішньої політики, відкриваючи тим самим простір для подальшого осмислення номенклатури не просто як бюрократичного прошарку, а як інструменту імперського контролю та репресивної модернізації колоніального типу.

Однак, не всі дослідники підтримують застосування колоніального підходу до вивчення СРСР, як держави імперського типу. Один із найвпливовіших представників альтернативного підходу – Террі Мартін, автор концепції «Імперія національного вирівнювання» («Affirmative Action Empire»). У своїй монографії «The Affirmative Action EmpireNations and Nationalism in the Soviet Union 1923–1939» [8], яка вийшла друком у 2001 році та була перекладена українською та видана у 2013 році під назвою «Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)» [29], Мартін пропонує альтернативну інтерпретацію, згідно з якою СРСР у 1920–1930-х роках був не класичною імперією, а державою, яка проводила політику «національного вирівнювання». На його думку, радянська національна політика не була асиміляційною, вона характеризувалася «систематичним сприянням розвиткові національної свідомости етнічних меншин і створенням для них багатьох інституційних форм, притаманних національним державам» [29, с. 15]. Йдеться не лише про підтримку окремих осіб, а про широку державну політику, яка включала «радянську державну підтримку національно-територіяльних утворень, мов, кадрів та ідентичности цих груп» [29, с. 15]. Він пише про це як про радикально нову модель постімперської державності, яка не мала прямих аналогів у західному колоніалізмі – «Нічого подібного історія доти не знала, ба й пізніше жодна інша багатонаціональна держава – за винятком хіба що Індії – не наблизилася до масштабів радянської політики національного вирівнювання» [29, с. 16]. Більше того, дослідник дистанціюється від означення СРСР, як держави імперського типу, хоча й визнає наявність деяких імперських рис: «Імперія національного вирівнювання не була імперією традиційного зразка. Я не належу до тих, хто стверджує нині, що Радянський Союз, з огляду на наявність спільних ознак з іншими імперіями, можна класифікувати як «імперію" в термінології суспільних наук» [29, с. 38]. Таким чином, погляд Мартіна дозволяє побачити неоднорідність радянської політики, де елементи колоніального домінування

поєднувалися з практиками формального етноплюралізму. Це важливо враховувати при оцінці ролі номенклатури: на ранньому етапі вона могла бути каналом соціального ліфту для представників національних республік, але згодом перетворилася на інструмент вертикального контролю з боку Москви.

У сучасному українському науковому дискурсі дедалі активніше переосмислюється характер радянської влади через призму постколоніальних та імперіологічних підходів. Особливу цінність для аналізу радянського простору мають концепції, що відмовляються від спроб надати універсальне нормативне визначення імперії й натомість зосереджуються на характерних ознаках і формах функціонування влади, які формують імперський порядок у певному історичному контексті.

Зокрема, Андрій Заярнюк у своїй публікації «Імперія Рад» пропонує інтерпретувати СРСР не як класичну імперію з колоніями, а як систему, що функціонувала через ієрархізовані, диференційовані та виняткові управлінські практики, характерні для новочасних імперських утворень [20]. На його думку, імперію визначають не титули чи розміри територій, а здатність проєктувати силу, керувати асиметрією, створювати категорії населення з різним доступом до прав, застосовувати вибіркову норму й утверджувати владу не через загальне право, а через виняток [22]. Також він справедливо підкреслює, що імперська структура СРСР була багатовимірною: вона включала як «внутрішню імперію», що охоплювала ієрархічно організовані союзні та автономні республіки з різним рівнем політичної й культурної автономії, так і «зовнішню імперію» – систему васальних держав, клієнтських режимів і міжнародних зав'язків, через які СРСР проєктував свою силу на глобальному рівні [22]. Ці обидві площини панування формувалися не лише через офіційні інституції, а й через щоденні адміністративні практики, які відтворювали функціональну асиметрію та ієрархію.

У цьому контексті ключовими для розуміння імперської природи радянської державності є поняття винятковості, тимчасовості та адміністративного багаторівневого контролю. Як підкреслює Заярнюк, імперії – це завжди політика винятку, відкладених рішень і призупинення обіцянок [22]. Радянський режим, зокрема у формах соціального захисту, депортацій, обмежень мобільності, створював не рівноправних громадян, а диференційовані категорії – «лішенців», спецпоселенців, селян без політичних прав [22].

У цій методологічній рамці радянська номенклатура постає не лише як бюрократична структура, а являє собою інструмент імперського управління, що забезпечував асиметрію між центром і республіками, реалізовував політику винятковості, асиміляції, адміністративного підпорядкування та затягування реформ. Її функції виходили далеко за межі «управлінського прошарку» – вона була провідником імперської логіки, що забезпечувала не лише політичну лояльність, а й підтримувала функціональну нерівність центр–периферія у формально унітарній державі.

Таким чином, застосування імперіологічної моделі – насамперед у версії, запропонованій Заярнюком, – дозволяє вибудувати аналітичну структуру дослідження, в якій кожен вимір діяльності радянської номенклатури (політичний, економічний, культурний) постає як реалізація окремих імперських практик.

Висновки. Результати дослідження підтверджують, що радянська номенклатура в Україні функціонувала не лише як адміністративно-управлінський апарат, але й виступала ключовим інструментом імперського контролю Москви. Її структура, логіка функціонування та підпорядкованість союзному центру вказують на глибоку інтеграцію до політичного й культурного ядра радянської імперії. Через номенклатурну систему здійснювалося формування централізованої вертикалі влади, яка інституційно закріплювала політичне домінування Центру, сприяла системній експлуатації ресурсів та уніфікації етнокультурного простору.

Застосування концепту внутрішнього колоніалізму дозволяє по-новому осмислити роль номенклатури як активного агента колоніальної гегемонії, що транслював імперські практики та сприяв послідовній депривації української національної суб'єктності. Політика Кремля, втілена через номенклатурний апарат, реалізовувала ідеологічний монізм, централізований розподіл благ і культурну стандартизацію, що забезпечувало утримання керованої єдності в межах радянської системи.

Таким чином, номенклатура постає не лише як соціальна верства, а як органічна складова колоніального механізму, що підтримувала й відтворювала імперський лад. Її аналіз є важливим для розуміння не лише природи радянської влади, але й для осмислення пострадянських трансформацій в Україні. Переосмислення цієї спадщини становить необхідну частину ширшого процесу інтелектуальної та політичної деколонізації, спрямованої на відновлення історичної суб'єктності українського народу.

Список літератури:

1. Etkind A. Internal Colonization: Russia's Imperial Experience. Cambridge: Polity Press. 2011. ix, 289 p.
2. Gouldner A. W. Stalinism: A Study of Internal Colonialism. Télos. 1977. (34):5-48. DOI: 10.3817/1277034005.
3. Haxthausen A., Farie R. The Russian empire, its people, institutions and resources. Chapman and Hall. 1856. 470 p.
4. Hind R.J. The Internal Colonial Concept. Comparative Studies in Society and History. 1984. 26(3), 543–568. DOI:10.1017/S0010417500011130.
5. Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union (1st ed.). Cornell University Press. 2005. 392 p.
6. Jerry F. Hough and Merle Fainsod, How the Soviet Union is Governed (An extensively revised and enlarged edition by Jerry F. Hough of Merle Fainsod's How Russia is Ruled). Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press.1979. 679 p.
7. Kappeler A. The Russian Empire: A Multi-ethnic History (1st ed.). Routledge. 2001. 480 p.
8. Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939 Cornell University Press. 2001. 528 p.
9. Motyl A.J., CIAO, NetLibrary, I. Imperial ends the decay, collapse, and revival of empires. Columbia University Press. 2001. 163 p.
10. Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923. Cambridge, 1997. 393 p.
11. Viola L. 'Introduction', Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance (New York, NY, 1996; online edn, Oxford Academic, 31 Oct. 2023). P. 3–12. DOI: 10.1093/oso/9780195101973.003.0001
12. Voslensky M. Nomenklatura: The Soviet Ruling Class, New York: Doubleday & Co., 1984. 455 p.
13. Буренков В.М. Інкорпорація вихідців із дніпропетровської партійно-радянської еліти у політичну систему незалежної України. В кн.: Хронотопи історії. Студії на пошану пам'яті Петра Васильовича Кириодона Київ: Ніка-Центр. 2021 С. 345–355.
14. Буренков В.М. Дніпропетровський клан серед політичних еліт УРСР та СРСР (кінець 1920-х – початок 1990-х рр.). Запоріжжя: Гельветика, 2020. 290 с.
15. Вишневский А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. М.: ОГИ, 1998. 432 с.
16. Волобуєв М. До проблеми української економіки. Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У. Державне видавництво України. 1928. № 2, С. 46–72; № 3, С. 42–63.
17. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза (Издание второе, исправленное и дополненное), Overseas Publications Interchange Ltd London, 1990.671 с.
18. Гриневич Л.В. Чи був радянський союз імперією, а радянська україна колонією: контури сучасних наукових підходів. *Сторінки історії*. 2019. 49. С. 190–204. DOI: 10.20535/2307-5244.49.2019.189577
19. Гундорова Т. «Внутрішня колонізація» – повторна колонізація. Критика. 2011. Ч. 9–10 (167–168). С. 23–26.
20. Джилас М. Новый класс. Нью-Йорк : Фредерик А. Прегер, 1961. 248 с.
21. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): монографія. Київ : Ніка-Центр, 2008. 365 с.
22. Заярнюк А. Імперія Рад. Ukraina Moderna. 2023. URL: https://uamoderna.com/blogy/imperiia-rad/
23. Киридон П.В. Номенклатура: термінологічні інтерпретації в історіографії. *Український історичний журнал*. 2012. № 1. С. 171–182.
24. Киридон П.В. Правляча номенклатура Української РСР (1945-1964 рр.): монографія. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. 576 с.
25. Крупина В. Еволюція системи пільг і привілеїв української номенклатури (1985–1991 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2024. 44. 279–290. DOI 10.32626/2309-2254.2024-44.279-290
26. Кузьменко Ю.В. Номенклатура – привілейований клас українського радянського суспільства (друга половина 80-х – початок 90-х рр. XX ст.). *Література та культура Полісся.* 2009. Вип. 51. С. 166–181.
27. Кульчицький С. Чи була Україна російською колонією в царські і радянські часи? Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія. У 2-х кн. Кн. 2: Простори історика. К., 2020. С. 583–594.
28. Мазлах С., Шахрай В. До хвилі: (Що діється на Вкраїні і з Україною?). Саратов: Вид. Саратов. Укр. Від. Нар. Комісаріату справ нац. 1919. 101 с.
29. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). Київ: Критика, 2013. 638 с.
30. Мотиль О. СРСР як Російська імперія. Чим була радянська Україна?, Тиждень, 2012. № 46 (263), 15 листопада. URL: https://tyzhden.ua/History/65141

31. Партийное строительство: Учеб. пособ. Москва. 1981. С.202.
32. Саїд Е. Культура й імперіялізм. К.: Критика, 2007. 608 с.
33. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. / Пер. з англ. М. Корчинської. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 368 с.
34. Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. Запоріжжя : Прем'єр, 2004. 799 с.
35. Хоскинг, Джоффри, Глебова С. Может ли Россия стать национальным государством? Ab Imperio. 2000(1), P. 33–50.
36. Штейнле О. Номенклатура в системі влади УРСР другої половини 1940-х – початку 1950-х років. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. К., 2009. Вип. 43. С. 262–273.
37. Штейнле О. Ф. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950-1970-ті роки). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. С. 228–232.
38. Штейнле О.Ф. Запорізька «партійна група». Нестворений клан другої половини 1940–1980-х років. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 42. С. 166–171.
39. Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. М.: НЛО, 2013. 448 с.
40. Яковенко И. От империи к национальному государству (Попытка концептуализации процесса). Полис. 1996. № 6 (36). С. 117–128.

Burenkov V.M. THE SOVIET NOMENKLATURA AS AN INSTRUMENT OF COLONIAL POLICY (HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS)

This article offers an attempt to analyze the potential and productivity of applying a postcolonial methodological framework to the interpretation of the Soviet nomenklatura phenomenon in Ukraine. The nomenklatura, which embodied the system of governance and control over all spheres of socio-political life in the USSR, functioned not only as a tool of subjugation but also as a mechanism of ideological consolidation within a highly bureaucratized system. The study proposes a theoretical approach that considers the nomenklatura not merely as an administrative or social category, but as a mechanism for reproducing imperial order within the Soviet political structure. The focus of the research lies not in the empirical reconstruction of nomenklatura personnel practices, but in a critical reflection on the interpretive possibilities that postcolonial theory offers for understanding the nomenklatura as a conduit of colonial policy pursued by the Moscow-centered Soviet regime in Ukraine. The article traces the evolution of scholarly approaches to the nomenklatura, from classical Sovietological works (e.g., M. Djilas, M. Voslensky) to contemporary studies employing postcolonial perspectives (e.g., E. Said, A. Gouldner, L. Viola, T. Martin, F. Hirsch). Special attention is devoted to the debates surrounding the concept of "internal colonization" and the limits of its applicability to the Soviet context. The article highlights the analytical productivity of A. Zayarnyuk's postcolonial reading of the USSR as an empire characterized by a multi-level hierarchy and structural asymmetries, within which the nomenklatura operated as an instrument of selective governance, normalization, and cultural assimilation. It is argued that the application of a postcolonial framework is heuristically valuable for analyzing the existence and function of the Soviet nomenklatura in Ukraine, and for deepening our understanding of colonial continuities in the post-Soviet period.

Key words: *Soviet nomenklatura, colonial policy, Ukrainian SSR, Russification, centralized governance, ideological control, economic exploitation, cultural assimilation, internal colonization.*

Дата надходження статті: 16.07.2025
Дата прийняття статті: 08.09.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477.82)+314.74(477)+7-13«19/20»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.5

Велінець Ю.І.
Нововолинський історичний музей

Левенець О.М.
Національний транспортний університет

РЕЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ З КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ І КАНАДИ У ВОЛИНСЬКУ ОБЛАСТЬ УРСР В 50–60-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

Стаття відображає результати науково-історичного дослідження, темою, якого є рееміграційні процеси українців із країн Латинської Америки і Канади у Волинську область УРСР в післявоєнний період. У статті наведено основні причини, етапи та напрямки еміграції українців, які сформували українську діаспору. Зазначені рід занять та професійну спрямованість українських емігрантів у країнах Латинської Америки. Відображено радянську політику повернення «співвітчизників» на історичну Батьківщину та вказано роль радянських дипломатичних місій та посольств в агітації українських реемігрантів на повернення до СРСР. Охарактеризовано контроль КДБ за реемігрцією через Комітет «За повернення на Батьківщину». Зауважені причини та мотиви реемігрантів на повернення до України, зокрема зв'язки із ріднею, ностальгія за Батьківщиною, сприйняття радянської дійсності у позитивних тонах. Підкреслено напрямки та шляхи реемігрції у Волинську область. Особливу увагу приділено агентурно-оперативній роботі Управління КДБ у Волинській області по відношенню прибулих реемігрантів. Зазначено категорії реемігрантів, які розглядалися агентами КДБ, як «ворожі іноземні агенти». Визначено інформацію, яку вдалося з'ясувати радянським спецслужбам від реемігрантів, зокрема про військово-морські бази Аргентини, українські національні організації, що діяли в Буенос-Айресі, правоохоронні структури Аргентини та Канади. Охарактеризовано радянську політику забезпечення реемігрантів роботою, житловими умовами, виплатами задля формування позитивного іміджу СРСР. Розкрито настрої реемігрантів, їх розчарування «радянською дійсністю» та бажання на повернення у країни Латинської Америки та Канаду. Визначено роль радянської преси у пропаганді та нав'язуванні реемігрантам негативного уявлення життя у країнах Латинської Америки та Канаді.

Ключові слова: *реемігрція, Латинська Америка, Канада, Волинська область, Комітет Державної Безпеки.*

Постановка проблеми. Впродовж XIX – першої половини XX ст. українці Волині та інших українських історико-етнографічних земель зазнавали різних політичних, соціально-економічних та культурних утисків і потрясінь. Це слугувало причиною до еміграції частини українського населення в країни Латинської Америки і Канади. Таким чином, в тих країнах, станом на середину XX ст., уже існували чисельні українські діаспори. Українська діаспора здійснила помітний внесок у політичну, соціально-економічну, науково-освітню та культурну сфери країни, у якій та проживала. Проте уже в 1950-х рр. спостерігаємо реемігрцію українців на етнічну Батьківщину. Вивчення реемігрції українців з країн Латинської Америки і Канади до України, зокрема, до Волинської області, дозволить краще зрозуміти суспільно-політичні умови українців в еміграції в першій половині XX ст., можливості впливу радянської влади на українську діаспору, усвідомити труднощі міграції та радянської дійсності, з якою зіткнулися реемігранти по прибуттю до СРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії різносторонньо висвітлена історія української діаспори, етапи та напрямки міграції українців в країни Америки та Європи. Серед них варто відмітити напрацювання

© Велінець Ю.І., Левенець О.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

В. Трощинського [16] та В. Марчука [13]. Натомість рееміграційний рух українців у післявоєнний період висвітлений значно менше. Причини та характер рееміграційного руху українців із Канади в УРСР відображено у статті Р. Сіромського [15]. Особливості повернення українців із Аргентини та радянської політики щодо реемігрантів охарактеризовано у статті С. Шабельцева [17]. Проте проблематика агентурно-оперативної діяльності радянських агентів КДБ щодо реемігрантів, їх соціально-побутового життя і настроїв у Волинській області, яка була однією із ключових, де вони розселялися, ще не достатньо висвітлена у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Метою статті є аналіз реемігрaції українців у Волинську область в 1950–1960-х рр. та висвітлення особливостей радянської політики й місцевого партійно-державного чиновництва по відношенню до новоприбулих українців.

Виклад основного матеріалу. В історії формування сучасної української діаспори чітко простежуються три хвилі масового переселенського руху з України. Умовні хронологічні рамки першої хвилі охоплюють період з останньої чверті XIX ст. до початку Першої світової війни, другої – час між двома світовими війнами, третьої – період після Другої світової війни [16, с. 29].

Особливого розмаху еміграція українського населення з території Західної Волині відбулася впродовж 1921–1939 рр., коли Західна Волинь входила до складу міжвоєнної Польської держави. У ті роки польська влада по відношенню до українців та інших національних спільнот (окрім поляків) проводила дискримінаційну, національну і релігійну політику. У таких складних умовах життя, частина знедоленого українського населення змушена була виїжджати за кордон. Польська влада була зацікавлена в еміграції українців, оскільки розглядала її, як дієвий засіб зменшення чисельності українців на так званих «східних кресах Польщі» (Волині і Галичині), зниження напруги в соціально-економічному житті, суспільно-політичній сфері, у вирішенні єврейського питання тощо. З іншого боку, в цілому ряді країн Європи, Північної і Південної Америки створювалися сприятливі умови для припливу робочої сили з території Польщі. Саме в період між Першою і Другою світовими війнами з числа переселенців з Волині сформувалися нові центри української діаспори в світі або зміцнилися уже існуючі. Лише за 1927–1937 рр. з території Волинського воєводства легально виїхало близько 51,5 тис. осіб [8, арк. 40]. Впродовж міжвоєнного періоду основна маса волинян емігрувала до Аргентини (24,1 тис. осіб), Францію (1,6 тис. осіб), США (2,6 тис. осіб), Канаду (11,1 тис. осіб), Бразилію (6,4 тис. осіб), Палестину (6,9 тис. осіб) та в інші країни світу [13, с. 41].

Вихідці з Волині залучалися до сільськогосподарського, промислового, будівельного та обслуговуючого секторів економіки країн еміграції, де займалися переважно фізичною працею. Так, уродженка с. Сокіл Рожищенського району Волинської області П. Музурек, яка у 1927 р. емігрувала до Аргентини, працювала на мануфактурній фабриці «Campomar», хімічній фабриці «Saturnia» [5, арк. 30], а уродженець с. Городище Луцького району Волинської області Г. Ройко, у 1912 р. емігрувавши до США працював на пивному заводі у Чикаго, а з 1929 р. – на пивному заводі у якості бондаря в місті Ріо-де-Жанейро (Бразилія) [5, арк. 16].

Після завершення Другої світової війни, на фоні радянізації Волині, ідея повернення українців на історичну Батьківщину завжди виступала важливим елементом радянської офіційної ідеології й пропаганди. З одного боку, така політика дозволяла продемонструвати «турботу» про «своїх» громадян, розпорошених по різних країнах і континентах, а з другого боку, її успішна реалізація мала на меті засвідчити «переваги» соціалістичного устрою. Радянський уряд став докладати чималих зусиль, щоб переконати світову громадськість нібито всі «співвітчизники» прагнуть повернутися додому [15, с. 93].

Пошуками радянських громадян за кордоном безпосередньо займалися співробітники посольств і дипломатичних місій. Дипломати особисто зустрічалися із «схильними до повернення особами», надсилали їм пропагандистську літературу. Поряд з тим у квітні 1955 р. в Берліні створено громадський комітет «За повернення на Батьківщину», діяльність якого безпосередньо контролював КДБ. Комітет видавав газету «За повернення на Батьківщину» (у т. ч. українською мовою), і через так звані «групи сприяння» ставив за мету доносити емігрантам «правду про нашу Батьківщину» і викривати «ворожу діяльність антирадянських центрів» [15, с. 93–95]. Одним із ключових завдань працівників радянських посольств та Комітету «За повернення на Батьківщину» було проведення масштабної агітації серед української діаспори з метою повернення українців на Батьківщину. Реемігрант В. Оксеньчук, який повернувся у Волинську область у 1957 р. з Парагваю та оселився в Нововолинську згадує: *«Було таке, що приїжджають* [агітатори]*, із*

пшеницею, привезеною із СРСР. Перший сорт пшениці, навіть не вищий, у таких шовкових мішках. Як то кажуть, то була агітація така. Показували, як прекрасно там [в СРСР] *живеться. Що тут ось* [в Парагваї] *відсталість і люди мають переселятися. Казали: «Все, ось тепер будете жити, будете, як то кажуть чуть не героями* [в СРСР]*»* [14].

Окрім агітації працівників радянських посольств та агентів КДБ, мотивуючим фактором повернутися українцям в Україну були зв'язки ізріднею, яка лишалася на рідних землях, ностальгія за Батьківщиною, чуже середовище країн Латинської Америки, а також смерть Й. Сталіна у 1953 р. й проголошення курсу М. Хрущова на десталінізацію. Реемігрант із Канади Х. Прокофьєв у своїй біографії, яку подавав на оформлення свого повернення до Волинської області писав: *«Моїм бажанням є поїхати на Батьківщину і працювати для свого народу. На рідній Батьківщині я не буду для нікого тягарем, тому що в мене є свої грошові заощадження. В СРСР живе моєї сестри дочка, яка бажає щоб я повернувся на Батьківщину. Вона живе у місті Горохові Волинської області. Також живе мій брат Прокофьєв Семен і сестра у селі Підберезззя Горохівського району, Волинської області»* [4, арк. 45].

У 1954–1955 рр. реемігранти прибували в Україну, зокрема і на Волинь, в одиночному порядку із Канади через Англію на Ленінград, а з Аргентини через Італію, Австрію на станцію Чоп (Закарпаття), або Брест (Білоруська РСР) [1, арк. 112]. З метою перевезення реемігрантів у 1956 р. посольство СРСР навіть зафрахтували судно «Ентре-Ріос» для регулярного плавання між Буенос-Айресом і Одесою [17, с. 95]. Нововолинський реемігрант В. Оксеньчук згадував: *«Пливли в Італію до Неаполя на вантажно-пасажирському лайнері. Коли припливли в Італію, то я перший раз у житті побачив, що таке сніг. Згодом заїжджаємо звідти товарняком до Братислави. Ось приїхали туди і батькові кажуть: «Не їдь. Не їдь туди* [в СРСР]*. Там злидні, там біда». Батько не повірив. З Братислави ми заїхали в Чоп. Пам'ятаю, що на вокзалі батько прийшов і каже: «Дайте мені кімнату для матері з дитиною», а у відповідь: «Яку? Пішов ти там те во…». І батько сів, поміркував те все, і от тоді він, тільки, зрозумів, куди то він їде – в якесь пекло він їде»* [14]. В 1954–1955 рр. на територію Волинської області уже прибуло 350 чол. реемігрантів із країн Латинської Америки і Канади. Із вказаного числа 50 чол. поселилося в Луцьку, решта 300 чол. розселялися у Нововолинську, Володимир-Волинську, Маневичах, Ратному, Любешові та інших районах [1, арк. 4].

Прибулі реемігранти, в особовому порядку, отримували дозвіл на в'їзд у СРСР після відповідної попередньої перевірки, на основі рішення Комісії при ЦК КПРС щодо виїзду в СРСР з-за кордону. Притік реемігрантів збільшився зокрема у 1956 р., після прийнятої Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 11 січня 1956 р. Цієї постановою надавалося право послам, посланцям і консулам СРСР розглядати відповідні заяви громадян і дозволяти їм в'їзд в Радянський Союз [1, арк. 112]. В результаті за 1956 р. у Радянський Союз в'їхало понад 5 тис. чол. Варто зазначити, що частка реемігрантів з Аргентини становила близько 60%. Так, на листопад 1956 р. загалом в Україну переїхали 5416 реемігрантів, з них 3289 осіб прибули з Аргентини [17, с. 96].

Волинська область у 1950-х рр. прийняла кожного четвертого реемігранта, що прибув в УРСР. Особливо до Волинської області прибували реемігранти із країн Латинської Америки (кожний третій реемігрант був з Аргентини) [17, с. 97]. Станом на травень 1956 р. у Волинській області проживало 682 реемігранта, з них 618 чол. із Латинської Америки та 64 чол. – із Канади. Основна маса реемігрантів осідала для проживання у містах і районних центрах області. У місті Луцьку проживало 57 сімей, у Ковелі – 24, у Володимир-Волинському – 11, у Нововолинську – 48 [1, арк. 41].

Виходячи з того, що для КДБ реемміграція могла бути одним з найбільш небезпечних каналів закиду ворожої агентури, агенти КДБ намагалися виявити іноземних агентів серед вказаної категорій громадян. Управління КДБ у Волинській області виводило категорії реемігрантів, які становили для них оперативний інтерес, оскільки на їх розсуд серед них «іноземні розвідки можуть набирати агентуру». Такими категоріями виступали: молодь, яка народилася і отримала виховання в іноземних країнах; реемігранти-одинаки, які були не пов'язані із сім'ями; особи, що входили до антирадянських зарубіжних формувань; реемігранти, які отримавши радянське громадянство в 1953–1955 рр., одразу ж виїхали у СРСР; громадяни, які арештовувалися аргентинською або канадською поліцією під час оформлення документів на виїзд в СРСР; особи, у яких перед виїздом в СРСР затримувалися поліцією документи; особи, що встановили зв'язок з іноземними посольствами після прибуття в СРСР; особи, що проявляли еміграційні настрої

і намагалися виїхати на проживання в портові міста Одесу, Ригу, Ленінград [1, арк. 116 – 127].

Для проведення агентурно-оперативної роботи по виявленню іноземної агентури серед реемігрантів у завуальованому форматі бесід, агенти КДБ проводили роботу із вербування кваліфікованої агентури із числа реемігрантів, а також випитували свідчення про роботу іноземних розвідок і зарубіжних антирадянських організацій. Із числа реемігрантів, що прибули із країн Латинської Америки у 1956 р., в Управлінні КДБ у Волинській області уже були завербовані чотири агенти: «Мазун», «Володимирський», «Гордієнко», «Наумчик». Із реемігрантів, що прибули з Канади два агенти: «Адам» і «Ткач» [1, арк. 9].

Враховуючи той факт, що найбільша кількість реемігрантів у Волинську область прибуло із Аргентини, КДБ здійснювало збір інформації щодо розвідувальних, контррозвідувальних і поліцейських органах Аргентини, а також щодо антирадянських організацій і осіб, що функціонували в Аргентині [1, арк. 112–114]. Тому першочергову роботу з реемігрантами із Аргентини проводили наступним чином: прибулі реемігранти для отримання радянських паспортів, зазвичай зверталися в органи міліції, тому використовуючи ці обставини оперативні робітники в момент оформлення реемігрантами своїх документів знайомилися з ними і проводили бесіди по питаннях, що їх найбільш цікавили. У результаті цієї роботи були передбачені кандидатури, з якими оперативні робітники вступали в безпосередній контакт. Такими особами, перш за все являлися активні діячі товариств ім. Горького, ім. Островського, ім. Маяковського та інші [1, арк. 112–114]. Зазначені організації були сформовані в Аргентині на початку 1950-х рр. Усього діяло вісім таких товариств. Вони підтримували тісний зв'язок з посольством СРСР в Буенос-Айресі (деякі реемігранти вважали, що радянське посольство стало ініціатором створення клубів). Уся культурна робота в клубах організовувалася таким чином, щоб залучити «радянських громадян в Аргентині» до «радянської культури в СРСР» [17, с. 94]. Попередньо учасники вищезазначених товариств перевірялися через Перше Головне управління КДБ, яким було встановлено, що в Аргентині деякі з них, не лише входили до товариств, а знаходились у зв'язках із співробітниками радянського посольства, за завданням яких проводили певну роботу проти антирадянських організацій [1, арк. 112–114].

Враховуючи недовірливе ставлення у більшості реемігрантів до партійних чиновників і правоохоронних органів СРСР, Управлінням КДБ у Волинській області встановлювалася комунікація із реемігрантами для отримання від них важливої інформації, залучаючи весь спектр агентурної мережі радянських спецслужб. Організовувалася робота з перевірки реемігрантів через агентуру у їх оточенні, так звану «місцеву» агентуру. Реемігранти працювали на різних підприємствах, у містах і в колгоспах, де зазвичай була радянська агентура, якій ставилося загальне завдання – вивчати поведінку реемігрантів не шляхом бесід і розпитувань, а головним чином шляхом спостереження за їх поведінкою і зв'язками. Другою категорією агентури, яка слідкувала за реемігрантами були їх родичі. Такій агентурі давалися більш конкретні завдання, оскільки у них була наявна реальна основа встановити із реемігрантами довірливі (приятельські) відносини. Окрім того широко застосовувалася агентура, яка володіла іноземними мовами або вивчала іноземні мови (зокрема вчителі, лікарі та інші), оскільки задля встановлення довірливих відносин з реемігрантами і їх перевірки, використовувалося отримання практики розмовного спілкування англійською, французькою, іспанською та іншими мовами [1, арк. 116–127].

Серйозну увагу агенти КДБ приділяли реемігрантам, чиї родичі у минулому мали зв'язок з українським національним рухом, або в момент приїзду намагалися його налагодити. Тому для спостереження за реемігрантами Управлінням КДБ області велася тісна комунікація з окремими відділеннями військових частин радянської армії, прикордонних військ КДБ, транспортних відділів КДБ та органами міліції [1, арк. 116–127].

В процесі опитувань та бесід із реемігрантами, які прибули із Аргентини, агентами Управління КДБ у Волинській області впродовж 1955–1956 рр. отримали свідчення про «La sección especial de la Policía» («Спеціальний відділ»), який функціонував у місті Буенос-Айрес при Міністерстві внутрішніх справ Аргентини. Зазначена структура в роки президента Хуана Домінго Перона (1946–1955 рр. та 1973–1974 рр.) проводила активну роботу в обмежені функціонування товариств ім. Горького, ім. Островського та ім. Маяковського, сприймаючи їх як потенційні канали поширення радянської агентури і пропаганди. Зокрема перешкоджали у виїзді із Аргентини, не рекомендували підприємцям наймати радянських громадян на роботу, не надавали документи на право землекористування [1, арк. 116–127]. Від реемігранта-агента «Якова» отримані свідчення,

що заступник начальника поліції міста Буенос-Айрес Бланко Фердинандо займався вербуванням агентури серед радянських громадян, які виїхали в СРСР [1, арк. 116–127].

Особливий інтерес в агентів КДБ викликали отримані дані про функціонування у місті Буенос-Айрес організацій української діаспори, а саме: організації «Відродження», яка видавала свою газету «Наш Клич» і організації «Просвіта», що видавала газету «Українське слово». Від реемігрантів радянським спецслужбам стало відомо про широку проукраїнську діяльність у Буенос-Айресі, священика Петра Пилипенка, уродженця села Кути тогочасного Берестечківського району Волинської області [1, арк. 116–127].

Управління КДБ у Волинській області накопичувало відомості про білогвардійців та їх організації, які сформувалися в Аргентині. Зокрема агентами КДБ отримано свідчення про організацію «Суворівський Союз», яка знаходилася в Буенос-Айресі на вулиці Санта-Фе (Santa Fe), організацію російських монархістів «Архангел Гавриїл», анархістської організації «Сіяч» та інші [1, арк. 116–127].

Незважаючи на значно меншу кількість реемігрантів, які повернулися із Канади, все ж органи КДБ намагалися від них отримати додаткові відомості про діяльність канадських розвідувальних органів. Так, агентами Управління КДБ у Волинській області від реемігрантів отримано інформацію, що при Королівській кінній поліції Канади (Royal Canadian Mounted Police, RCMP) в Оттаві наявні представники англійської і американської контррозвідок. Управління КДБ у Волинській області отримало свідчення, що канадська поліція займається вербуванням агентури серед громадян, що виїжджають в СРСР. Під час роботи з агентурою і допиту реемігрантів із Канади Управління КДБ у Волинській області отримало відомості про українські національні організації, що функціонували у місті Онтаріо, Вінніпег, Торонто і Капускейсінг [1, арк. 116–127]. Зазначені організації особливо цікавили КДБ, оскільки вони формувалися із учасників ОУН, що виїхали у 1920–1940-х рр. із західних терен України.

Пильно агенти КДБ спостерігали за реемігрантами, що прибували до селища Нововолинська (з 1957 р. – місто Нововолинськ), який на той час став одним із центрів Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Пояснюється це тим, що Нововолинськ знаходився у близькості до кордону із Польською Народною Республікою, а також мав стратегічне значення у новосформованому вугільному регіоні. Станом на серпень 1956 р. в селищі Нововолинську проживало 47 сімей реемігрантів із Уругваю та Аргентини. Агентурно-оперативна робота серед реемігрантів у Нововолинську проводилася оперуповноваженим КДБ в Іваничівському районі лейтенантом Поповим. Ним було завербовано із числа реемігрантів агента «Тимоша». Згодом у липні 1956 р. до Нововолинська направився старший оперуповноважений Першого Відділення, Другого відділу УКДБ по Волинській області майор Кривушин. Згадані офіцери КДБ від реемігрантів, які проживали у Нововолинську, отримали характеристики аргентинських портів: Некочеа, Баїя-Бланка, Мардель-Плата, Буенос-Айрес, а також відомості про воєнно-морську базу Порто-Нойво, базу підводних човнів в Кордові, базу з ремонту воєнно-морських кораблів, що знаходилися у місті Буенос-Айрес [1, арк. 201–207].

По прибутті реемігрантів у Волинську область радянські партійні органи в першу чергу прагнули забезпечити їх житлом і працевлаштувати. По місцю прибуття, реемігрантів приписували і влаштовували на підприємства, в установи і в колгоспи. Проживали вони в комунальних і відомчих квартирах, у своїх родичів, на приватних квартирах і у власних будинках. У питаннях працевлаштування і забезпечення реемігрантів помешканням, агенти КДБ активно цікавилося, аби можна було «втертися» у довіру та скласти враження турботи за їх рівнем життям [1, арк. 116–127]. З іншої сторони КДБ таким чином контролювало настрої реемігрантів, а також слідкувало за їх пересуванням та комунікацією із ріднею, що залишилася закордоном.

Станом на вересень 1963 р. у Волинській області проживало 491 сім'я реемігрантів з країн Латинської Америки та Канади із загальною кількістю 1630 чол. У місті Нововолинську проживала 61 сім'я реемігрантів (346 чол.), з яких 47 сімей проживали у комунальних квартирах, а 14 сімей побудували власні будинки [3, арк. 9–10]. Реемігрант із Аргентини І. Панасюк, який працював слюсарем у вугільному басейні Нововолинська, розповідав агенту КДБ «Желєзнову»: *«Моя сім'я після приїзду у Нововолинськ отримала хорошу благоустроєну квартиру, що складається з двох кімнат, кухні, передньої веранди. Кімнати освітлені і опалюються паровим опаленням. Всі роки перебування в Аргентині я мріяв повернутись до себе в Україну, і нарешті у вересні 1955 р. моя мрія збулась. Я знову серед своїх людей, рідних і близьких. Зустріли мене тут дуже добре,*

надали роботу, забезпечили гарною квартирою» [1, арк. 93].

Натомість вищезазначене повідомлення реемігранта було швидше винятком, оскільки більшість реемігрантів дуже швидко розчаровувалися у радянській дійсності. Прибувши у Волинську область, реемігранти зіткнулися із дефіцитом житлової площі, байдужістю окремих партійних чиновників до їх потреб, товарним дефіцитом, низьким рівнем життя та страхом за своє життя. У 1956 р. в Луцьку 11 сімей поселили у будинку, де не було кухні і водопроводу, протікав дах. Багато родин взагалі не мали квартир і тимчасово жили у своїх знайомих і родичів. Станом на листопад 1956 р. у Волинській області 208 сімей і 85 самотніх реемігрантів поселилися у родичів, у приватному секторі та в готелях [17, с. 97]. У 1956 р. в Нововолинську проживало 48 сімей реемігрантів, з яких забезпечено квартирами було тільки 17 сімей. Решта 11 сімей проживала в гуртожитках, а 20 сімей на приватних квартирах у родичів. Нововолинські сім'ї реемігрантів А. Бориса, С. Желеховського, Г. Тимощука, у складі восьми осіб, було заселено в одну спільну кімнату в гуртожитку. Реемігранти І. Панасюк, В. Біскуп працювали у Нововолинську, але через відсутність помешкання, їх сім'ї проживали у різних районах області у родичів [1, арк. 94]. Намагання вирішити питання забезпечення реемігрантів житлом заступником голови Іваничівського райвиконкому В. Зарицьким і головою Нововолинської селищної ради М. Антоновою закінчилося заявою начальника відділу робітничих кадрів комбінату «Укрзахідшахтобуд»: *«Ми їх не кликали сюди, квартир для них не буде. Нехай облвиконком облаштовує і забезпечує їх квартирами»* [1, арк. 96].

Іноді виникали труднощі із працевлаштуванням реемігрантів. Так, в Іваничівському районі Волинської області реемігранти, які мешкали у селах, згодні були працювати на шахтах у Нововолинську за спеціальністю. Але через відсутність житла вони не могли влаштуватися на роботу [17, с. 97]. У Нововолинську тривалий час були непрацевлаштовані реемігранти: Франчук, Яцик, Бочковка, Горелик. Прибулий у Володимир-Волинський район реемігрант Філіпчук впродовж пів року лишався не працевлаштованим і займався приватною столярною справою [7, арк. 68].

Невдоволення частини реемігрантів викликав і рівень зарплати, про що вони писали в листах до рідних і знайомих в Аргентині. Листування ж переглядалося радянськими агентами КДБ, класифікувалося і надсилалося в ЦК КПРС для реагування. Серед листів із «негативним змістом» були послання у 1956 р. Е. Власюк і А. Бориса з Нововолинська. Е. Власюк писала: *«Тут заробляємо багато, а одержуємо мало. Заробляю 300 карбованців у місяць, а отримую 200 карбованців. Чи можна на ці гроші прожити? Неможливо, все дороге і нічого немає»*. А. Борис у листі повідомляв: *«Живу в гуртожитку типу бараку. Живемо десять чоловік в одній кімнаті… Життя тут оманливе, не можна ні у що вірити. Роботи багато, а платять мало»* [17, с. 100]. У Володимир-Волинському районі в артілі «Червона зірка» реемігрант П. Дуг працюючи на посаді швеця заробляв за місяць 173 крб, а Семінак, який працював в МТС слюсарем, мав би отримувати середній місячний заробіток у сумі 416 крб, проте за грудень він отримав лише 81 крб. [7, арк. 68].

У зведеннях агентів КДБ фіксувалися усі заяви та свідчення із листів, де виголошувалися невдоволеність матеріально-побутовими умовами життя реемігрантів. Так, у рапорті старший оперуповноважений УКДБ по Волинській області майор Кривушин «Про результати службового відрядження в селищі Нововолинську» доповідав: «[Реемігрантка] *О. Сазанюк, будучи в Аргентині приймала активну участь в роботі товариства ім. І. Горького. Виконувала обов'язки керівника жіночої комісії. У бесіді виразила думку про те, що для неї найгірше будь-яких економічних труднощів впливає становище, яку створюють оточуючі її люди, які принизливо називають прибулих із Аргентини «американцями». Реемігрантів, які працюють разом із нею на рудоремонтному заводі не залучають до громадської діяльності колективу, не запрошують на збори профспілкових організацій та інші масові заходи. Все це створює у неї думку недовіри до реемігрантів. [Реемігрант] О. Борис виголошує різкі антирадянські настрої, має наміри повернутися в Аргентину і там розповідати, що розмови про хороше життя в СРСР є брехнею. [Реемігрант] Г. Тимощук виголошує переконання, що тільки в капіталістичних країнах є повна свобода, тільки там можна гарно заробляти, жаліє, що виїхав із Аргентини»* [1, арк. 201–207].

У надісланому листі в 1956 р. з Луцька Е. Вітенюк до своєї сестри в Буенос-Айрес, писала (тайнописом): *«Дорога сестра, врятуй нас! Піди в Буенос-Айрес, кажуть, що є агенція викликів, і якщо викликають родичі, то можна повернутися. Дурять людей пропагандою, все так, як говорили ті, які врятувалися від війни… Іван як божевільний цілими днями плаче. Гірше за все те, що люди*

живуть погано, все дорого, працюють 13 годин, а платять їм 9 карбованців. Однак по радіо і в газетах вміють добре говорити. З товстими потилицями живуть добре, а з бідняків кров ссуть… обережно з листом, якщо нас схоплять, то вб'ють. Ніде в іншій країні більше злодіїв, ніж тут, немає, люди погані, боюсь їх і нікуди не ходжу, вони здатні вбити і обікрасти…» [17, с. 100].

Вищезазначені свідчення реемігрантів демонструють глибоке розчарування радянською дійсністю, невідповідність обіцянок радянських агентів у Латинській Америці від реальності, у якій вони опинилися. Тому реемігранти шукали шляхи повернутися назад до Латинської Америки та Канади. Вже у 1956 р. реемігранти стали звертатися в посольство Аргентини у Москві з проханням про надання можливості повернутися в цю країну. За 1956 р. посольство Аргентини відвідали 30 чол. з Волинської області [17, с. 98]. Станом на 1963 р. із 61 сім'ї реемігрантів, що проживали у Нововолинську – 36 сімей подали заявки про виїзд в Аргентину. В Луцьку із 133 сімей – подали 28 заявок [3, арк. 9–10].

Дозволити виїзд в Аргентину радянське керівництво не могло з політичних причин. Адже це означало би для міжнародної громадськості, що в Південній Америці при диктаторських режимах живуть краще, ніж з владою комуністів в СРСР. Тому переселенцям пояснювали, що для них, як радянських громадян виїзд неможливий, і що слід влаштовуватися в Україні [17, с. 102].

Для «заспокоєння» реемігрантів партійне керівництво СРСР надавало додаткову грошову допомогу. Так, родина П. Андрійчука, яка проживала у Любомлі в 1963 р. отримала 130 крб. [6, арк. 7]. Вручалися реемігрантам і присадибні ділянки. Так, в 1963 р. 42 сім'ї реемігрантів, які оселилися у Ковельському районі отримали такі ділянки для власного користування [5, арк. 39].

У 1963 р. Нововолинська міська рада депутатів трудящих задля покращення побуту реемігрантів видала рішення «Про стан і заходи з покращення матеріально-побутових умов реемігрантів, які проживають в місті Нововолинську і селищі Жовтневому». Цим рішенням визначалися присадибні ділянки, які вручалися реемігрантам, передбачалося надання їм будівельних матеріалів для будівництва власних будинків тощо [9, арк. 216].

Враховуючи значну кількість реемігрантів із Аргентини у Нововолинську та Володимирі-Волинському з 1969/1970 навчального року в двох школах (Володимир-Волинська СШ №2 і Нововолинська ВШ №7), а з 1973/1974 навчального року у Нововолинській СШ №2 впроваджувалося викладання іспанської мови, яка на той час для шкіл Волинської області була рідкісним явищем. Проте викладання іспанської мови в цих школах не було надто результативним, через велику наповненість класів учнями, незадовільним матеріально-технічним забезпеченням цих шкіл, дефіцитом відповідної навчально-методичної літератури [11, с. 32].

Усвідомлюючи, що виїхати із СРСР змоги немає, реемігранти були змушені адаптуватися до радянської дійсності, у якій постійно для них виникали труднощі. Наприклад, виникала проблема у реемігрантів, які отримували в Аргентині пенсію і розраховували отримувати її в СРСР. Але справа полягала в тому, що аргентинські пенсійні книжки не відбивали ні трудового стажу, ні причин інвалідності, ні розміру заробітку. У зв'язку з цим органи соціального забезпечення УРСР не могли призначити вказаним особам пенсію. Деякі переселенці в Аргентині працювали на своїх власних фермах і, згідно з радянськими законами, права на пенсію зовсім не мали [17, с. 97]. Наприклад, 27 реемігрантів, які оселилися в 1957 р. у Ковельському районі отримували пенсію, проте з них тільки 8 людей мали пенсію за стажем. Решта 19 осіб отримували пенсію лише 10 крб на місяць оскільки не мали стажу [5, арк. 40].

Враховуючи настрої реемігрантів на повернення до Латинської Америки, партійне керівництво проводило пропаганду, аби відбити у них бажання залишати СРСР. Тому на шпальтах радянських загальнообласних, районних та міських газет друкувалися статті, у яких намагалися продемонструвати суспільно-економічний і соціально-побутовий контраст між радянською та латиноамериканською дійсністю. Радянськими ідеологами робилися різноманітні спроби дискредитації суспільно-політичного життя так званих «буржуазних» країн Латинської Америки, що висвітлювалося у місцевій періодиці [12, с. 82].

Демонстрування тогочасним волинянам суспільно-політичного життя країн Латинської Америки мало свої особливості й залежало від загальної політичної ситуації в конкретній з цих країн. Відтак, якщо в тій чи іншій державі панував соціалістичний устрій, то її радянська ідеологія вихваляла, пафосно демонструвала дружні відносини тощо, а якщо ж йшлось про «капіталістичну» державу, то й риторика була відповідною і трактування суспільно-політичних подій в цій державі здійснювалося з негативним відтінком [12, с. 82]. Наприклад, у 1968 р. у газеті «Радянська Волинь»

виходить повідомлення про дитячу смертність у Латинській Америці: *«Понад 600 тис. дітей вмирають щороку в країнах Латинської Америки, а 37% з тих, що залишаються живими, є фізично неповноцінними в результаті хронічного недоїдання»* [10, с. 3]. У тому ж році у газеті «Радянська Волинь» публікує «Лист із Аргентини», у якому написано: «*В Аргентині, як і в інших капіталістичних країнах реакціонери, в тому числі й українські націоналісти, ведуть посилену антирадянську пропаганду. Вони зі шкіри пнуться, щоб оббрехати і очорнити Країну Рад, зменшити ріст її популярності серед робітників. Інфляція цін, ні на мить не припиняється, безупинно ростуть ціни на промислові і продовольчі товари. Заробітної плати робітників далеко не вистачає для того, щоб прохарчувати сім'ю. Тисячі й тисячі робітничих родин позбавлені навіть мізерних заробітків, бо сотні підприємств зовсім закриті або працюють не на повну потужність»* [2, с. 2]. Натомість маючи уже негативний досвід радянської агітації з поверненням до СРСР, реемігранти ставилися скептично до статей, які розповідали про «темні часи» в країнах Латинської Америки.

Висновки. Отож, масова реемігрaція українців до Волинської області УРСР була викликана агітаційною роботою радянських посольств у країнах Латинської Америки та Канаді, а також тугою за родиною, рідним краєм і бажанням повернутися на Батьківщину. Сформоване радянськими агітаторами і пропагандою уявлення про соціалістичну Україну відповідало мріям і світогляду реемігрантів. Проте низька оплата праці, неналежне працевлаштування, важкі житлові умови на фоні квартирного дефіциту, викликало невдоволення та нарікання на радянську дійсність. Постійні бесіди та інструктажі щодо антирадянських зарубіжних організацій, їх учасниках, поліцейських органах «буржуазних держав», «утікачів», «родичів-націоналістів», що проживають у Латинській Америці, а також намагання вербування агентами КДБ, складало враження реемігрантам, що їм «політично недовіряють». У зв'язку з цим значна частина реемігрантів бажала повернутися до Аргентини. В 1960-х рр. радянське керівництво усвідомило, що не спроможне покращити соціально-побутові запити реемігрантів та змінити їх настрої. Тому, вдалося до опоганення та очорнення суспільно-політичного та економічного становища країн Латинської Америки, аби відбити бажання реемігрантів покидати СРСР.

Список літератури:

1. Галузевий державний архів Служби Безпеки України. Ф.1, Оп. 1, Спр. 991.
2. Губарчук П. Лист з Аргентини. *Радянська Волинь*. 06.04.1968. С. 2.
3. Державний архів Волинської області. Ф. П-1, Оп. 2, Спр. 531.
4. Державний архів Волинської області. Ф. Р-6, Оп. 1. Т. 1, Спр. 668.
5. Державний архів Волинської області. Ф. Р-6, Оп. 1. Т. 1, Спр. 984.
6. Державний архів Волинської області. Ф. Р-6, Оп. 16. Т. 1, Спр. 983.
7. Державний архів Волинської області. Ф. Р-16, Оп. 16. Т. 1, Спр. 123.
8. Державний архів Волинської області. Ф. Р-1480, Оп. 1, Спр. 352а.
9. Державний архів Волинської області.Ф. Р-2298, Оп. 1, Спр. 43.
10. Дитяча смертність в Латинській Америці. *Радянська Волинь*. 20.03.1968. С. 3.
11. Левенець О.М. Викладання іноземних мов у загальноосвітніх школах Волинської області в середині 60-х – в першій половині 70-х рр. XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2019.Том 30 (69) № 1. С. 29–37.
12. Левенець О.М. Специфіка висвітлення суспільно-політичних подій в Чилі у 1970–1976 роках на шпальтах тогочасних газет Волинської області. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2023. Том 34 (73) № 4. С. 81–89.
13. Марчук В. Напрямки еміграції українців з Волинського воєводства в 1921–1939 рр. *Українська діаспора: проблеми дослідження : тези доповідей Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р.* Острог: Вид. Національного університету «Острозька академія», 2016. 378 с.
14. Свідчення Оксеньчук Володимира Пилиповича, 1948 р.н., прож. м. Нововолинськ Волинська обл., запис від 21.04.2025 р.
15. Сіромський Р. Свобода вибору країни проживання: реемігрaція з Канади в Українську РСР (1955–1960-тіроки). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2022. Вип. 23. С. 93–106.
16. Трощинський В., Шевченко А. Українці в світі. Київ: Вид. дім «Альтернативи». 1999. 352 с.
17. Шабельцев, С. В. Українські реемігранти з Аргентини: (1950–1960-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2002. №5. С. 92–104.

Velinets Yu.I., Levenets O.M. REMIGRATION OF UKRAINIANS FROM LATIN AMERICA AND CANADA TO VOLYN OBLAST OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1950S–1960S

The article presents the findings of scientific and historical research into the remigration of Ukrainians from Latin America and Canada to Volyn Oblast of the Ukrainian SSR during the post-World War II period. It outlines the main reasons, stages, and patterns of Ukrainian emigration which contributed to the formation of the Ukrainian diaspora. It describes the occupational and professional profiles of Ukrainian emigrants in Latin American countries. It analyzes the Soviet policy of repatriating «compatriots» to their historical homeland and highlights the role of Soviet diplomatic missions and embassies in persuading Ukrainian remigrants to return to the USSR. It describes the KGB's supervision of the remigration process through the Committee «For Return to the Motherland». It outlines the reasons and motives behind remigrants' return to Ukraine, including family ties, nostalgia for their homeland, and a positive perception of Soviet life. It highlights the directions and routes of remigration to Volyn Oblast. Special attention is given to the agent and operational activities of the KGB Directorate in Volyn Oblast concerning returning remigrants. It indicates the categories of remigrants who were considered by KGB agents to be «hostile foreign agents». The information obtained by the Soviet secret services from remigrants is outlined, including details about the naval bases of Argentina, Ukrainian national organizations in Buenos Aires, and the law enforcement structures of Argentina and Canada. It examines the Soviet policy of providing remigrants with employment, housing, and financial support to cultivate a positive image of the USSR. It reveals the sentiments of the remigrants, their disappointment with Soviet life, and their aspirations to return to Latin America and Canada. It explores the role of the Soviet press in propagating and imposing a negative portrayal of life in Latin American countries and Canada upon remigrants.

Key words: *remigration, Latin America, Canada, Volyn Oblast, State Security Committee (KGB).*

Дата надходження статті: 26.09.2025
Дата прийняття статті: 13.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 347.74:94(477)"16/18"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.6

Вербицький В.В.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ДЖЕРЕЛА РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГІВЕЛЬНИХ КОНТРАКТІВ У ГЕТЬМАНЩИНІ

Стаття присвячена опису джерел регулювання та застосування торгівельних контрактів в Гетьманщині у 2 половини 17 ст. – 18 ст. та проведенню дослідження правових аспектів торгівельних відносин у Гетьманщині. У статті висвітлюється багатошарова система джерел правового регулювання торгівельних контрактів у Гетьманщині XVII–XVIII ст., де одночасно діяли звичаєве право, Литовські статути (а саме Статут 1588 року), магдебурзьке міське право та гетьманські універсали. Показано як локальні торгівельні звичаї (ярмаркові практики, усталені форми усних угод і свідкування), разом із рецепованими німецькими міськими кодексами (Саксонське зерцало, «Порядок прав цивільних магдебурзьких», «Право цивільне Хелмінське», «Артикули права магдебурзького» тощо), структуровано впливали на форму, зміст і забезпечення виконання договорів і що відсутність єдиного кодифікованого торгівельного законодавства зумовлювала необхідність комбінування різних джерел права, що відображало політичні та соціально-економічні процеси доби. Окремо підкреслено роль кодифікації «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року як синтезу статутного, міського і звичаєвого права в договірній сфері. Робота окреслює внутрішні колізії між статутним і міським правом, і простежує трансформацію міського самоврядування та договірної культури під впливом імперської інтеграції у XVIII ст. Показується, що саме поєднання локальних традицій із рецепованими європейськими нормами створювало унікальну правову мозаїку, яка сприяла розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Зроблено висновок про гнучкість та адаптивність приватно-правових механізмів Гетьманщини, що сприяли розвитку торгівлі, і намічено перспективи подальших архівних та порівняльних досліджень. Дослідження дозволяє глибше зрозуміти еволюцію українського договірного права, його європейські витоки та значення для сучасної правової науки. Результати можуть бути використані у подальших історико-правових студіях, при підготовці навчальних курсів з історії права та у порівняльних дослідженнях приватноправових систем.

Ключові слова: *козацтво, контракт, договір, право Гетьманщини, звичаєве право, магдебурзьке право, Литовський статут, кодифікація.*

Постановка проблеми. Українська ранньомодерна держава – Гетьманщина вирізнялася складним політико-правовим станом. Відповідно вивчення джерел правового впливу на торгівельну діяльність та дослідження правових аспектів торгівельних контрактів у Гетьманщині є важливим для розуміння її економічного та правового розвитку. Торгівельні контракти відігравали ключову роль у формуванні економічних відносин, сприяли розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, а також впливали на соціально-економічні процеси. Дослідження правових норм, що регулювали ці контракти, дозволяє глибше зрозуміти правову систему Гетьманщини та її еволюцію.

Особливої актуальності комплексний аналіз торгівельних контрактів набуває через відсутність в Гетьманщині єдиного кодифікованого торгівельного законодавства, що змушувало комбінувати різні джерела права при укладені та виконанні контрактів, і саме характерні особливості поєднання різного права у торгівельних контрактах може бути відображенням соціальних, політичних та економічних процесів. Питання співвідношення звичаїв, законодавчих актів та впливу судової практики на торгівельні відносини мають залишатися предметом наукової дискусії, що й обґрунтовує необхідність поглибленого аналізу запропонованої теми.

© Вербицький В.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження історії та права Гетьманщини ґрунтуються на основі здобутків попередників М. Владимирського-Буданова, Л. Кістяківського, М. Василенка, А. Ткача та ін. Безпосередньо вивченням магдебурзького права як бази для кодифікаційних проєктів XIV – початку XIX ст., а також інституційні особливості функціонування магдебурзьких міст займаються М. Кобилецький [15–17] і Т. Гошко [8; 9]. Аналізу кодифікації права Гетьманщини XVIII ст., зокрема «Права, за якими судиться малоросійський народ», присвячені праці К. Вислобокова [5], О. Вовка та В. Карпічкова [6; 7], О. Рєзніка [21] та І. Бойка[1; 2]. Гетьманські універсали як джерела права Гетьманщини постали у розвідках В. Пруса [20]. Водночас, незважаючи на увагу дослідників до законодавчих та судових джерел торгівельних контрактів у Гетьманщині, істотні їх аспекти за допомогою системного підходу залишаються невирішеними.

Метою статті є характеристика основних джерел регулювання торгівельних контрактів у Гетьманщині другої половини XVI–XVIII ст., шляхом їх аналізу на предмет з'ясування співвідношення звичаєвих, нормативних та адміністративних їх механізмів.

Завданням дослідження є окреслення джерел права, якими визначалось правове регулювання торгівельної діяльності загалом та контрактів, які укладались між учасниками торгівлі.

Виклад основного матеріалу. Відродження Української держави в ході Визвольної війни 1648–1657 рр. супроводжувалося становленням її інституцій та правової системи, які формувались на основі так званого попереднього права. Так за Зборівським договором між Богданом Хмельницьким та королем Речі Посполитої Яном Казимиром передбачалось, що «Його королівська милість своє Запорозьке військо заховує при всяких давніх вольностях і відповідно давніх жалуваних грамот свою жалувану грамоту видає» [13]. Детальніша конкретизація компетенції гетьманського уряду містилася вже у «Жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей» від 27 березня 1654 р. Грамота підтверджувала дію цих давніх вольностей згідно з «давнішими їх правами і привілеями, даними їм від королів польських і Великих князів Литовських» [12]. У сфері торгівлі та договірних відносин гетьман та старшина отримали право визначати норми права, якими вона мала оформлюватись за допомогою універсалів та судових рішень. Безпосередньо давні вольності складали систему норм, що включали Литовські статути, магдебурзьке право та, звісно, звичаї.

Очевидно, найважливішим джерелом згаданих «вольностей» були звичаї, які разом із санкціонуванням державою, а також із визнанням у суді, проникали у нормативне, письмове право. Яскравим прикладом може послугувати історія козацького звичаєвого права. За визначенням О. Гуржія козацьке звичаєве право в Україні XVI–XVIII ст. – «сукупність правових норм, вироблених у процесі виникнення козацтва українського та перетворення його на суспільний стан. Набуло поширення в побуті запорожців, а також козацької общин на території Лівобережної України, Правобережної України, Слобідської України, пізніше – у південних районах (щоправда, всюди з помітним обмеженням його чинності законодавством Речі Посполитої або Російської держави). Застосовувалося в діяльності військових адміністрацій і судових установ, регулювало відносини людей щодо володіння землею, купівлі-продажу майна, впливало на їхні заняття ремеслами, промислами, торгівлею, на визначення виду покарання тощо» [22, с. 420].

Зважаючи на саму природу звичаю як неписаного правила поведінки, яке могло базуватись на забутих або незнаних законах, важко виділити чітку систему торгових звичаїв: у кожному місті, селі чи ярмарку могли існувати місцеві звичаєві норми, які визначалися громадою і визнавалися судами як обов'язкові, у зв'язку з чим угоди укладалися усно, при свідках, без письмового оформлення. Виключно на основі звичаїв приймались рішення на копних судах, тобто судових органах, створених громадою села без залучення шляхетського стану.

Цікавим прикладом є нові дослідження чумацького промислу та використання звичаїв при укладенні контрактів про перевезення вантажів, що укладалися переважно за звичаєвим правом. У контрактах підрядчиків з чумаками зазначалось: в який день і куди повинні вони приїхати для одержання вантажу, скільки днів повинні вантажитись до відправлення в дорогу (переважно не більше трьох діб), скільки возів має бути виставлено, по скільки пудів повинно кластись на кожний віз і т.д. [23, с. 94]. Форма укладення таких контрактів не була формалізована, як зазначав дослідник чумацтва Н. Букатевич: «вдарять по руках, фактор почастує горілкою – і край. Писані умови, засвідчені у волості, траплялися рідше, а формальні контракти складалися дуже рідко, бо й потреби в них не було: придніпровські чумаки надзвичайно

сумлінно виконували взяті на себе зобов'язання» [3, с. 65; 23, с. 93]. Переконливі приклади регулювання майнових прав жінки звичаями наводить Н. Демиденко, коли за звичаєвим правом дружина могла самостійно розпоряджатися своїм добром – приданим і віном, тобто на свій розсуд могла майно продати чи дарувати. Відомості про придане, яке надавав батько та про віно, яке надавав наречений, занотовувались, починаючи з XVII ст., в урядові актові книги у формі «змовного листа». Записи в урядових книгах XVI–XVII ст., підтверджують, що думка дружини обов'язково враховувалась при вирішенні родинних майнових питань [11, с. 68].

При утвердженні держави повнота використання звичаїв перебувала у прямому взаємозв'язку з паралельно діючим законодавством у країні, що не встигало або не могло з різних причин на той час охопити ту чи іншу сферу суспільного співжиття. Тому поширення законодавства відповідно звужувало на місцях функції звичаїв. Коли останні не суперечили інтересам суспільної верхівки, їм, як правило, надавалася сила закону [10, с. 129]. Тож у період становлення держави, перерозподілу землі до козацької старшини звичай був зручним способом застосування певних норм на власну користь порівняно з писаними нормами.

Гетьманщина існувала у складній політичній та економічній системі, де торгівля відігравала надзвичайно важливу роль. Захист економічних інтересів держави, врегулювання прав купців, встановлення порядку укладання договорів та визначення мит належали до питань особливої уваги гетьманської влади. Регулятивною основою торговельної діяльності слугували універсали гетьманів – документи, які встановлювали загальні правила та норми у господарському житті країни.

Після приєднання Української держави до Московського царства одним із нових джерел чинного права стали нормативні акти автономної влади. До них належали договірні статті, акти гетьманської влади і акти Генеральної військової канцелярії [18, с. 153]. Універсали мали силу закону та становили фундамент торговельного права, регулюючи не лише основні принципи здійснення торгівлі, а і форму, зміст, обмеження та порядок виконання торгових контрактів. Вивчення конкретних універсалів дозволяє простежити, як змінювалися підходи до організації торгових відносин, захисту інтересів купців і формалізації торговельних угод у різні періоди історії Гетьманщини.

Гетьманські універсали були актами очільника Української держави другої половини XVII – першої половини XVIII ст., що «регламентували суспільні відносини шляхом встановлення (скасування або зміни) правових норм, визначали права й обов'язки конкретних учасників правовідносин, встановлювали ступінь відповідальності окремих осіб та суспільних станів за вчинені ними правопорушення» [20, с. 202]. Правовими джерелами гетьманських універсалів були: звичаєве козацьке право, Зборівський договір 1649 р., Білоцерківський договір 1651 р,, починаючи з 1654 р. українсько-московські угоди, царські жалувані грамоти та ін.

В універсалах українські гетьмани намагались систематизувати діюче право. Так в універсалі І. Скоропадського від 16 травня 1721 р. говориться про Статут Великого князівства Литовського, «Саксон» і «Порядок» як про діюче право і про потребу перекладу цих правових книг [4, с. 6], що пізніше і було зроблено у кодифікації «Права, за яким судиться малоросійський народ».

Серед іншого, універсали врегульовували відносини власності – підтверджували право власності або надавали у власність монастирям, шляхті, міщанам, магістратам, козацькій старшині земельні угіддя – «ґрунти», «маєтності» та іншу нерухомість. Крім цього, гетьманські універсали регулювали такі цивільно-правові відносини, як купівля-продаж, оренда, зокрема оренда землі. Тож перехід права володіння, користування та розпорядження на нерухомість не був дійсним без затвердження гетьманським універсалом, що можна пояснити воєнним часом і необхідність легалізації у новій українській державі відвойованої власності.

Правове регулювання контрактів базувалося, зокрема на Саксонському зерцалі П. Щербича 1536 року – збірнику норм німецького звичаєвого права; «Праву цивільному Хелмінському» П. Кушевича 1584 року, «Порядку прав цивільних магдебурзьких» Б. Ґроїцького 1559 року, «Артикулах права магдебурзького» Кірштейна 1557 року. Українським містам магдебурзьке право надавали литовські князі, польські королі, українські гетьмани.

Ці джерела містили положення про форму договору, правоздатність сторін, порядок укладення та виконання контрактів, а також санкції за порушення.

Міські самоврядні органи в Україні XVII–XVIII ст. ст., на думку О. Вовка, продовжували використовувати збірник Б. Ґроїцького, зокрема «звичаю купівлі-продажу нерухомого майна», а також встановлювались купчі записи, будівельні контракти [7, с. 36].

Магдебурзьке право, рецеповане в українських містах ще з XIV ст., залишалося чинним у Гетьманщині. Привілейовані міста очолювали виборні війти, бургомістри і радники, судові функції виконували лавники. У магістратських містах уся повнота влади належала магістратові і вони володіли більшою самостійністю порівняно з ратушними містами. На практиці відбувалися спільні засідання адміністративної і судової колегій під головуванням війта. У більшості міст Гетьманщини на магдебурзькому праві на діяльність органів міського самоврядування впливала козацька старшина, яка втручалася у їхню діяльність [15, с. 15].

1588 року у Великому князівстві Литовському було ухвалено Третій Литовський Статут, в якому договірне право охоплювало низку норм, що регулювали укладення, виконання та припинення торговельних угод. Зокрема розділом 7 «Про записи і продажі», присвяченому питанням укладання та посвідчення угод, закріплювався принцип договірної автономії: учасники договору мали право самостійно визначати його зміст, за винятком випадків, коли умови суперечили суспільним засадам чи моральним нормам. Для більшості торговельних операцій вимагалося письмове оформлення, підтверджене свідками зі шляхетного стану: «осіб народу шляхетського, віри гідних», тобто відомими своєю доброчесністю, а також санкціоноване судом. Норми Статуту 1588 детально регламентували відповідальність сторін за порушення домовленостей і водночас забезпечували інтереси кредитора через інститути застави та поруки [14, с. 218–233]. У розділі XIV артикулі 8 «Для спокою посполитого перепона від злодійства» Статутом 1588 року додатково встановлювався порядок і місця здійснення торгівлі в містах, містечках та на ярмарках. Найважливішим було те, що всі значні цивільно-правові угоди мали обов'язково реєструватися у міських органах самоврядування. Зокрема, якщо продаж чи обмін відбувався на торгу, сторони повинні були негайно звернутися до замкового чи міського уряду (особливо там, де діяло магдебурзьке право) земської влади, а покупець мав отримати відповідний письмовий запис угоди [14, с. 335].

Оскільки звичаї, міське право та Литовский Статут регулювали різні відносини і між різними соціальними станами, часто ці норми суперечили одна одній. Так, Т. Остапенко наводить приклад таких суперечностей, коли в артикулі 1 розділу VII Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. стверджувалося, що кожен власник материнського чи батьківського майна, купленого чи випрошеного, може відчужувати його через продаж, дарування, запис, обійшовши своїх дітей і рідних. Згідно з магдебурзьким правом, ніхто не міг відчужувати такого майна без згоди майбутніх законних спадкоємців. Така угода вважалася недійсною [19, с. 87].

Тому наступним джерелом права у Гетьманщині стала кодифікація «Права, за якими судиться малоросійський народ». Вони стали кульмінацією вітчизняної юридичної думки у використанні звичаєвого права, адміністративних актів, оскільки упорядники використовували як Литовські статути, так і переклади «Саксонського Дзеркала» П. Щербича і «Порядку прав цивільних магдебурзьких» Б. Ґроїцького [21, с. 22]. Так, деякі дослідники вважають «Права...» також актом, що регулював як міське право, так і містив звичаєві норми, наприклад аналізуючи джерела, з яких формувались «Права...» М. Кобилецький серед іншого наводить висновки М. Василенка про те, що «Права...» встановлювали регулювання порядку укладання договору купівлі-продажу: «Коли двоє вчинили договір купівлі-продажу, а один торгівлі не завершив, то цей договір недійсний», та низку інших норм цивільного права. У дослідженні встановлено трирічний термін позовної давності щодо рухомого майна [17, с. 255–256; 4, с. 46, 72].

У 18 столітті інкорпорація Гетьманщини до складу Російської імперії призвела до втрати автономії міст із магдебурзьким правом, яких у 1709–1780-х роках було одинадцять (зокрема Київ, Ніжин, Полтава, Чернігів). Формально зберігалася виборність війта та міської ради, але реальне управління контролювала імперська адміністрація. Магдебурзьке право поступово втрачало юридичну силу, а російські чиновники не лише обмежували міське самоврядування, а й порушували імперське законодавство задля повного підпорядкування міщан. Це сприяло поширенню правопорушень серед усіх соціальних груп, включно з ремісниками, селянами та магістратами. Попри занепад, міщани брали участь у політичному житті, зокрема в розробці кодексу «Прав, за якими судиться малоросійський народ». У контексті централізованої адміністративної політики Російської імперії, що фактично монополізувала сферу управлінського права на українських землях, положення «Прав…» обмежуються лише загальними нормами, які підтверджують право обіймати урядові посади виключно представниками місцевої шляхти. Ці норми мають декларативний характер і не містять розгорнутої регламентації

адміністративної компетенції. Водночас, у тексті «Прав…» простежується прагнення зберегти елементи місцевого самоврядування: структура міського управління описана порівняно докладно, тоді як сільське самоуправління згадується лише побіжно, без чіткої правової деталізації. Це свідчить про пріоритетність міського середовища як об'єкта правового регулювання в умовах імперської адміністрації. Норми, що визначають правовий статус міщан, їхню цивільну відповідальність за порушення договірних зобов'язань, а також кримінальну відповідальність за вчинення злочинів, інтегровані в більшість розділів «Прав…». Така структура демонструє прагнення до систематизації правового становища міського населення, хоча й без чіткої диференціації між окремими категоріями громадян [6, с. 4].

У безпосередньому юридичному акті, яким керувались сторони при укладенні контрактів, у розділі № 28 під назвою «Про ярмарки, торги і контракти купецькі» йдеться про вільну торгівлю, про об'єкти торгівлі, а у Артикулі 3 розділу № 28 розкривається зміст самих контрактів: у Артикулі під назвою «Про зміст угоди про купівлю і продаж», а далі йдеться про опис властивостей договору [24, с. 477–479]. І. Бойко наводить загальні ознаки дійсності таких договорів: 1) наявність волі сторін; законність змісту договору; 3) письмова форма договору; 4) реєстрація договорів в урядових (судових) книгах, що підтверджувало укладення договору та його фіксацію для можливого судового процесу [1, с. 82–88]. За К. Вислобоковим на здатність укладати договори мали вплив наступні чинники: 1) вік, 2) стать, 3) фізичні недоліки, 4) законність народження, 5) стан, 6) віра й національна належність, 7) честь. А об'єктами договорів могли бути 1) люди (в т.ч. невільники), 2) речі – рухомі й нерухомі та 3) права (наприклад, перевідступлення права на закладений спадковий маєток третій особі у разі неспроможності його викупити) [5, с. 187].

Незважаючи на те, що «Права…» не були затверджені Сенатом Російської імперії, все ж, за влучним твердженням І. Бойка вони «стали однією з найцінніших пам'яток української правової культури XVIII ст. Незважаючи на те, що вони не були офіційно визнані Кодексом, п'ятнадцятирічна праця українських юристів позитивно вплинула на подальший розвиток українського права та законодавства. Повнота і ясність викладу норм права і правових визначень, досконалість юридичної термінології перевершували існуючі на той час юридичні збірники. За ним вивчали українське право, використовували його як авторитетний і досконалий юридичний підручник-коментар до Литовського статуту та Магдебурзького права до середини XIX ст.» [2].

Висновки. Регулювання торговельних контрактів у Гетьманщині спиралося на взаємодію звичаєвого права, Литовського статуту 1588 р., магдебурзьких збірників, актів гетьманської влади та на не затвердженому офіційно «Праві, за яким судиться малоросійський народ». Така мозаїка джерел забезпечувала гнучкість договірної практики, дозволяючи пристосовувати форми й механізми забезпечення договорів до соціальних і політичних змін.

Гетьманські універсали виконували функцію систематизації діючого права і легалізації правочинів у сфері власності та торгівлі; «Права, за яким судиться малоросійський народ» стали кульмінацією кодифікаційних зусиль, поєднавши статутні, міські та звичаєві норми в єдиному, систематизованому корпусі договірних правил.

Інкорпорація Української держави до Російської імперії звузила автономію міського самоврядування, але не скасувала реальної ваги міських норм і звичаєвих практик у щоденному регулюванні торгівлі; договірна культура міщанства та козацтва зберігала інерцію навіть у зміненому адміністративному середовищі.

В подальшому доцільними є глибокі архівні студії полкових і сотенних судових книг, системне зіставлення формулярів і змісту торгових контрактів у різних просторах права (міське/статутне/звичаєве), а також порівняльні дослідження станових режимів правоздатності й відповідальності сторін. Це поглибить розуміння європейських витоків та локальних модифікацій українського приватного права.

Список літератури:

1. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини. Львів: Видавництво «Світ», 2000. 120 с.

2. Бойко І.Й. Права, за якими судиться малоросійський народ. *Велика Українська Енциклопедія*. 15.03.2022. URL: https://vue.gov.ua/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0,_%D0%B7%D0%B0_%D1%8F%D0%BA%D0%B8%D0%BC%D0%B8_%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B8%D1%82%D1%8C%D1%81%D1%8F_%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4 (дата доступу 27.08.2025).

3. Букатевич Н. І. Чумацтво на Україні. Одеса, 1928. 240 с.

4. Василенко М.П. Матеріяли до історії українського права. Збірник Соціяльно-економічного відділу. Київ, 1929. 336 с.

5. Вислобоков К. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743): Джерелознавчий та кодикологічний аналіз: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06. Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2004. 224 с.

6. Вовк О.Й., Карпічков В.О. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року як правова пам'ятка міського самоврядування України. *Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень*. *Серія "Юридичні науки"*. Том 29 (68), Вип. 6, 2018. С. 1–6. DOI:10.32838/TNU-2707-0581/2018.6/01.

7. Вовк О.Й. Джерела міського права Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. *Серія "Теорія та історія держави і права. Філософія права"*. Вип. 1. 2019. С. 33–42.

8. Гошко Т. Міське самоврядування на українських землях у 14-16 ст. Research Support Scheme, 2000. 111 с.

9. Гошко Т. Нариси з історії маґдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. Львів : Афіша, 2002. 258 с.

10. Гуржій О.І. Українська козацька держава у другій половині XVII–XVIII ст.: Кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996. 223 с.

11. Демиденко Н.М. Гендерний паритет на українських землях у XIV–XVII ст.: права жінки у шлюбі. *Вісник Національного університету оборони України*. Том 4, Вип. 74, 2023. С. 66–71. DOI: 10.33099/2617-6858-2023-74-4-66-71.

12. Жалувана грамота московського царя Олексія Михайловича всьому Військові Запорозькому з підтвердженням давніх прав і вольностей військових (27.03.1654). Центральний державний історичний архів України ф. 222, оп. 2, спр. 12 б, арк. 63–64.

13. Зборівський договір. (1649). URL: http://litopys.org.ua/suspil/sus79.htm (дата доступу 23.04.2025).

14. Ківалов С., Музиченко П., Паньков А. (за ред.) Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Одеса : Юридична література, 2004. 572 с.

15. Кобилецький М.М. Магдебурзьке право в Україні. *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. Том 10, 2019. С. 9–21.

16. Кобилецький М.М. Магдебурзьке право та його застосування в України (XIV – перша половина XIX ст.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01. м. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2009. 555 с.

17. Кобилецький М.М. Маґдебурзьке право як джерело кодифікації Українського права (XVIII – початок XIX ст.). *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. Том 2, 2011. С. 253–269.

18. Матвєєва Т.О. Джерела українського національного права Гетьманщини. *Видавництво «Право»*. 2013. С. 151–154.

19. Остапенко Т.О. Правова система України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2011. 243 с.

20. Прус В.З. Універсали гетьманів як джерело права лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. Вип. 1, 2008. С. 201–206.

21. Рєзнік О. І. Система джерел Українського права XVIII ст.: Аналіз крізь призму кодифікації права Гетьманщини. *Наукові праці*. Серія "Юриспруденція. Соціологія". Том 183, Вип.171, 2012. С. 21–25.

22. Смолій В. А. Енциклопедія історії України. Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2007. 528 с.

23. Сокур Ю.В. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII–XIX ст.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2011. 192 с.

24. Шемшученко Ю. С. (за ред.). Права, за якими судиться малоросійський народ: 1743. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Серія "Пам'ятки політико-правової культури України", 1997. 547 с.

Verbytskyi V.V. SOURCES OF REGULATION OF THE TRADE CONTRACTS IN THE HETMANATE

The article is devoted to the description of the sources of regulation and application of trade contracts in the Hetmanate in the 2nd half of the 17th century – the 18th century and to the study of the legal aspects of trade relations in the Hetmanate. The article highlights the multi-layered system of sources of legal regulation of

trade contracts in the Hetmanate of the 17th-18th centuries, where customary law, Lithuanian statutes (namely the Statute of 1588), Magdeburg city law and Hetman universals were simultaneously in force. It is shown how local trade customs (fair practices, established forms of oral agreements and testimony), together with the adopted German city codes (Saxon Mirror, "Order of Civil Rights of Magdeburg", "Civil Law of Helminth", "Articles of Magdeburg Law", etc.), structurally influenced the form, content and enforcement of contracts and that the absence of a single codified trade legislation necessitated the combination of various sources of law, which reflected the political and socio-economic processes of the time. The role of the codification of "Rights by which the Little Russian People are Judged" in 1743 as a synthesis of statutory, municipal and customary law in the contractual sphere is particularly emphasized. The work outlines internal conflicts between statutory and municipal law, and traces the transformation of municipal self-government and contractual culture under the influence of imperial integration in the 18th century. It is emphasized that it was the combination of local traditions with the adopted European norms that created a unique legal mosaic that contributed to the development of domestic and foreign trade. It is shown that the flexibility and adaptability of the private law mechanisms of the Hetmanate, which contributed to the development of trade, and the prospects for further archival and comparative research are outlined. The study allows for a deeper understanding of the evolution of Ukrainian contract law, its European origins and significance for modern legal science. The results can be used in further historical and legal studies, in the preparation of training courses on the history of law and in comparative studies of private law systems.

Key words: *Cossacks, contract, agreement, law of the Hetmanate, customary law, Magdeburg law, Lithuanian statute, codification.*

Дата надходження статті: 30.09.2025
Дата прийняття статті: 11.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 342.56:94(477)«1917/1920»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.7

Жовта І.І.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Кізлова А.А.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

СУДОВА ВЛАДА ЗА «КОНСТИТУЦІЙНИМ ПРОЄКТОМ ОСНОВНИХ ДЕРЖАВНИХ ЗАКОНІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ» О. ЕЙХЕЛЬМАНА

В статті охарактеризовано судову владу за «Конституційним проєктом основних державних законів Української Народної Республіки» Отто Ейхельмана. Зроблено висновок, що, з погляду історії судоустрою, конституційний проєкт О. Ейхельмана є своєрідним внеском в українську конституційно-правову думку початку XX ст. На відміну від Конституції УНР 1918 р., яка закладала фундаментальні принципи організації судової системи з простою структурою Генерального Суду, О. Ейхельман розвивав принципи незалежності судової влади та верховенства права через детальніше регулювання процедур, кваліфікаційних вимог і створення складнішої системи стримувань і противаг. Центральним елементом проєкту став Федерально-Державний Суд, який отримував надзвичайно широкі повноваження, що засвідчувало концепцію судової влади як активного учасника політичного процесу, а не лише арбітра правових спорів. Організаційна структура судової системи за проєктом передбачала складні процедури призначення та конкретні кваліфікаційні вимоги до суддів, що мало забезпечити їхню належну професіоналізацію. Хоча це давало змогу забезпечити докладніший розгляд справ і вищі стандарти правосуддя, водночас підвищувалися ризики бюрократизації й уповільнення судових процесів. Порівняно з класичною моделлю Конституції УНР, проєкт О. Ейхельмана вказує на тенденцію переходити до складніших та функціонально розвинутіших правових інститутів. Цей документ засвідчує високий рівень конституційно-правової думки в Україні періоду національно-визвольних змагань і прагнення українських правників створити інноваційну систему правосуддя, спроможну забезпечити верховенство права та ефективний захист конституційного ладу.

Ключові слова: *конституція, судочинство, історія права, правосуддя, судова система, трансформація, реформа.*

Постановка проблеми. В історію держави і права України ввійшла низка значущих конституційних проєктів, котрі розробили визначні тогочасні діячі. Безумовно, до таких пам'яток належить «Конституційний проєкт Основних державних законів Української Народної Республіки», який створив Отто Ейхельман (1854–1943 рр.), котрий був професором історії права, завідувачем кафедри міжнародного права і деканом юридичного факультету, заступником ректора Університету святого Володимира в Києві. Проводив дослідження і читав курс із міжнародного права [9], що, на нашу думку, дало йому можливість вивчити творення основного закону в інших державах і перейняти їх досвід для ефективнішої організації державного устрою в Україні. Його діяльність також була пов'язана з розробкою 1906 р. Конституції Російської імперії [9], що важливо, позаяк при укладанні проєкту основного закону УНР у нього вже був досвід. Під час Української революції 1917–1921 рр. О. Ейхельман виступав як активний політичний діяч, зокрема, в міжнародних відносинах новоствореної держави [9]. Окрема увага в передмові була спрямована на тезу про прагнення до державної самостійності та боротьби проти ворога, в якій Українська держава переможе [5, с. 7]. У проєкті було проголошено республіканську форму правління з федеративним

© Жовта І.І., Кізлова А.А., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

устроєм, що спиралася на концепцію М. Драгоманова (1841–1895 рр.) і Конституцію США, а також із поділом влади на п'ять гілок: установчу, судову, законодавчу, контрольну та виконавчу [14, с. 192, 195], поглиблене вивчення котрих дає змогу глибше зрозуміти еволюцію правових інститутів в Україні та специфіку тогочасного державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Переважно низка доробків присвячені темі постаті О. Ейхельмана або ж його розвідок як правника. В статті Я. Турчин ідеться про політико-ідеологічні концепції розробника Конституції [13, с. 50–54], принципи і шляхи реалізації влади в працях О. Ейхельмана [13, с. 39–45]. Ю. Шевчик розглядає судову систему в проєкті О. Ейхельман під кутом зору правових аспектів територіальної організації УНР [15, с. 45–46]. Г. Корольов передусім зосередився на біографії О. Ейхельмана [8], втім, звернув увагу на те, що в проєкті окрема роль надавалася федеральному-державному суду, члени якого мали призначатися пожиттєво, що є свідченням впливу англосаксонської правової практики на погляди Ейхельмана. Також дослідник згадав, що проєкт був розкритикований на засіданнях Комісії і зрештою відхилений, як занадто громіздкий і детальний [8, с. 161–162]. В. Рум'янцев в аналізі судової системи за проєктом О. Ейхельмана відзначив, що вона мала складатися з судів загальної юрисдикції. Недоліком проєкту науковець назвав те, що він визначав тільки систему вищих судів, а питання про інші судові структури майже не порушував [10, с. 47–48]. Г. Басара-Тилищак проаналізувала нереалізовані конституційні проєкти України, зокрема проєкт О. Ейхельмана. Дослідниця звернула увагу на те, що за формою державного правління УНР мала бути демократичною республікою з федеративним державним устроєм [1]. В. Вісин і Я. Ленгер розглянули проєкт О. Ейхельмана в контексті євроатлантичних традицій становлення державно-територіального устрою українських земель, зокрема й щодо судової гілки влади [3, с. 67]. Д. Головко підкреслює, які вищі органи державної влади виділив О. Ейхельман, що судові та контрольні органи мали бути повністю незалежні від виконавчої та законодавчої гілок влади. Перелічено в статті й те, що входило до компетенції Федерального державного суду [4, с. 12]. Р. Калараш у статті з історії судової політики в контексті судового права згадав і проєкт О. Ейхельмана як визначний приклад правничої думки, де концепція поділу влади віддзеркалилася з урахуванням пріоритету народного суверенітету, незалежності судової влади, конституційного судового контролю [6, с. 51–52]. Втім, загалом організація судової влади за проєктом О. Ейхельмана 1921 р. висвітлена в історіографії не докладно.

Тож у статті увагу будо приділено судовій системі, яка гарантує захист прав, свобод і законних інтересів кожної особи, суспільства та держави, реалізуючи принципи справедливості та верховенства права [11, с. 3], що, безумовно, є основою для розвитку громадянського суспільства. На відміну від Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. [7], у проєкті О. Ейхельмана було детальніше охарактеризовано судову гілку влади, зокрема діяльність Федерально-Державного Суду [5].

Метою дослідження є характеристика судової влади за проєктом Конституції О. Ейхельмана.

Виклад основного матеріалу. Варто зауважити, що написання основного документа розпочалося 1918 р., в період Української революції 1917–1921 рр., коли було створено УНР, і фактично будувалася нова держава. Окрім того, точилася боротьба між різними силами, які з однієї сторони – відстоювали незалежність України, а інші – воювали проти її здобуття. Всі ці події відбувалися на тлі Першої світової війни, коли низка народів Австро-Угорської і Російської імперій прагнула отримати самостійність [2]. Тому цілком очікувано в проєкті Конституції О. Ейхельмана зазначаються 14 пунктів американського президента В. Вільсона, які дали народам поштовх домагатися незалежності й творити власну державу [5, с. 11–12], зокрема творити законодавчу основу. В червні 1920 р. Рада Народних Міністрів утворила Комісію для вироблення Конституції УНР, яку очолив міністр закордонних справ А. Ніковський. До складу Комісії О. Ейхельман увійшов як заступник міністра. На засіданнях він демонстрував проєкт конституційного ладу не раз [1].

Як було зазначено в конституційному проєкті, основний закон розроблений так, щоб він відповідав потребам «усіх народних мас і вищій духовній та економічній культурі» [5, с. 7]. Конституція УНР зокрема містить основи демократичного правосуддя. Принцип рівності перед законом сформульований як «суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародніх Зборів та членів Ради Народніх Міністрів» [7, § 65]. Тобто навіть найвищі посадовці не мають судових привілеїв.

Конституційний проєкт О. Ейхельмана впроваджував пряму демократію, де народ через референдум не тільки вирішував питання зміни в

основному законі держави, але й поточні питання законодавства. Самостійно в країні функціонували законодавча, виконавча влади, фінансовий контроль і суд [5, с. 8]. Двом останнім забезпечувалася повна незалежність від виконавчої й законодавчої гілок влади [5, с. 9], що надавало самостійність у прийнятті рішень.

Якщо порівнювати з Конституцією УНР, в останній чітко встановлюється, що «судова власть в рамках цівільного, карного і адміністраційного законодавства здійснюється виключно судовими установами» [7, § 62]. Верховенство права підкреслюється тим, що «суд в УНР одбувається іменем її» [7, § 60], а будь-які каральні повноваження адміністративних органів обмежуються законом: «в яких випадках адміністраційні органи можуть накладати й екзекувати кари – про те рішає виключно закон» [7, § 64]. Тож проєкт Конституції О. Ейхельмана та Конституція УНР 1918 р. поєднують принципи незалежності судової влади та верховенства права.

Найвищим органом судової влади відповідно до проєкту вважався Федерально-Державний Суд, який був однією з установ, котрі організовували владу в УНР [5, с. 19]. Ця інстанція на рівні з іншими зазначеними мала право ініціювати зміни в основному державному законі при ухваленні голосами більшості в складі 4/5 усіх членів Суду [5, с. 21] й право на законодавчу ініціативу [5, с. 33], тобто право подавати законопроєкти. Також до Федерального-Державного Суду можна було подавати оскарження при неправильному проведенні референдуму [5, с. 23]. Окрім того, судова установа мала право скликати надзвичайні сесії парламенту за рішенням чотирьох п'ятих всіх членів Суду [5, с. 25]. У разі відсутності когось із депутатів на засіданнях палат і при його попередньому оповіщенні, постановою Федерально-Державного Суду цього політика слід було виключати з парламентського членства на термін від трьох до п'яти років [5, с. 27]. Парламент мав надсилати суду «регулямін» засідань із законами, й судова інстанція повинна була розглядати, чи не суперечить зміст регламенту законодавству. Якщо ні, то він набирав чинності, якщо так, то оскаржувався [5, с. 31]. Тобто судова влада впливала на роботу парламенту, відповідно з її ініціативи можна було затверджувати закони, зокрема вносити зміни до Конституції або виключати народного представника з парламенту й контролювати, щоб зміст засідань парламенту не суперечив законам.

Конституція УНР 1918 р. передбачала, що «найвищим судом Республіки являється "Генеральний Суд УНР", зложений з колегії, вибраної Всенародніми Зборами на протяг пяти літ» (§ 66). При цьому чітко визначено його роль: «Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної власти» [7, § 67], що є простішою версією моделі О. Ейхельмана.

Згідно з §§ 190–194 проєкту Федерально-Державний Суд складався з членів, яких призначали довічно шляхом виборів Об'єднаним Зібранням палат Парламенту. Половину складу Суду обирало Об'єднане Зібрання з-поміж кандидатів, котрих запропонували Парламенти Земель. 2/6 членів Федерального суду обирало Об'єднане Зібрання з-поміж кандидатур, яких подала кожна з обох палат Парламенту. Ще 1/6 членів призначав Федерально-Державний Голова. Половина складу Суду мала складатися з осіб, які мають вищу юридичну освіту та понад шість років досвіду роботи на посаді судді. До таких осіб також належали ті, хто мав науковий ступінь доктора юридичних наук або звання професора юридичних наук у закладах вищої освіти. Кількість членів Суду визначалися законодавчим шляхом відповідно до обсягу роботи, яку розглядатиме установа. Оплата праці членів Суду встановлювалася в розмірі, не меншому за 2/3 заробітної плати міністра [5, с. 61]. Отже, суддів Федерально-Державного Суду подавали виконавча й законодавча влади (остання – більше кандидатур) для затвердження на посади, обов'язковою для половини була наявність юридичної освіти і стажу від 6 років. Такі детальні кваліфікаційні вимоги свідчать про прагнення створити високопрофесійний суддівський корпус.

Обраних згідно з зазначеним порядком членів Федерально-Державного Суду не треба було затверджувати урядові. Однак Федерально-Державний Голова мав право висловити заперечення щодо обраного в Парламенті члена Суду. Це заперечення вважалося недійсним, якщо голосування відбулося більшістю не менше, ніж ¾ голосів усього складу Об'єднаного Зібрання палат Парламенту. Однак за меншої більшості ¾ голосів рішення подавали знову на розгляд Голові. Якщо очільник наполягав на первинній позиції про відхилення кандидатури, Об'єднане Зібрання Палат Парламенту мало право втретє висунути ту саму особу на голосування. В разі, якщо кандидатура набрала не менше за 2/3 голосів обох палат, Голова мав право передати питання на всенародний референдум. Рішення Голови про заперечення мало бути ухваленим не пізніше ніж на четвертий

день після офіційного отримання повідомлення про результати голосування [5, с. 61–62]. Тобто оскарження судді у Федерально-Державному Суді відбувалося не з ініціативи уряду, а з рішення Федерально-Державного Голови, який мав право відхилити кандидатуру. Однак саме за постановою законодавчої влади в складі більшості 3/4 залишалося право ухвалювати рішення про затвердження судді, чию кандидатуру відхилив очільник держави.

Федерально-Державний Суд на три роки обирав Голову і заступників Голови зі свого складу. Члени і Секретар Суду не мали права працювати в іншій державній, громадській, або приватній установі за сумісництвом. Відповідно до проєкту Конституції Суд розглядав такі справи:

1. всі суперечки щодо правильного впровадження законів, що входили до складу Основного державного закону (Конституції), незалежно від того, чи є сторонами фізичні особи, чи установи;

2. офіційні тлумачення Конституції на запит від палата Парламенту, Федерального Президента, Ради Міністрів, Федеральної контрольної палати, а також законодавчих, вищих адміністративних та судових органів окремих земель;

3. дисциплінарні та кримінальні справи, пов'язані зі службовими правопорушеннями, які скоїли Голова, його заступники, члени Федерально-Державного суду або секретарі Суду;

4. злочини проти членів Суду під час виконання службових обов'язків або у зв'язку з ними;

5. справи адміністративної юстиції, що виникали в установах, безпосередньо підпорядкованих федеральній владі, включаючи дисциплінарні й кримінальні справи щодо працівників за службові проступки;

6. справи, які за згодою з Судом може передати йому законодавча влада Української Народної Республіки;

7. суперечки між окремими землями Української Народної Республіки, які не були врегульовані шляхом взаємної згоди сторін [5, с. 62–63].

Це свідчить про концепцію судової влади як інституту, котрий забезпечує єдність федеративної держави.

Для розгляду справ, які стосувалися членів Федерально-Державного Суду, в складі цього органу створювались окремі секції для кожної з відповідних категорій справ. Членів цих секцій призначало на п'ять років шляхом виборів Загальне зібранням Суду. За проєктом щороку 1/5 складу кожної секції змінювалася на нових представників. Переобрання членів секцій допускалося. У справах щодо інших представників влади, за згодою Федерального Президента й Ради Міністрів, Загальне зібрання членів Суду могло запросити до участі в секції осіб, які не були постійними членами Суду, але здобули вищу освіту, а також відповідний адміністративний або судовий досвід. Таких осіб обирали шляхом голосування [5, с. 63]. Отже, щоб ефективніше налагодити роботу Суду, створювалися секції для розгляду справ його суддів чи інших представників з урахуванням зміни учасників, до яких могли належати й сторонні особи з відповідним досвідом, що давало б змогу неупереджено розглядати справи.

У справах щодо членів Федерально-Державного Суду вирок про визнання підсудного винним ухвалювала більшість. Засуджений мав право протягом місяця з дня оголошення вироку подати апеляцію до референдуму, який проводився якнайшвидше після винесення вироку. Якщо передбачалося усунути засудженого з посади, таке рішення виконували негайно. Водночас результати референдуму могли відновити службові права особи, якщо рішення було на її користь [5, с. 63]. Таким чином, завдяки референдуму можна було апелювати, коли когось із суддів було звинувачено. Тож О. Ейхельман заклав у проєкті складну систему взаємного контролю: можливість оскарження через референдум, право інших гілок влади ініціювати перевірку конституційності дій суду, що створило динамічну систему стримувань і противаг, але й підвищувало ризик політизації судових рішень.

Натомість у проєкті Конституції УНР 1918 р. встановлювалося, що судові рішення «не можуть змінити ні законодатні, ні адміністраційні органи власти» [5, §. 63], що вказує на дотримання моделі абсолютної судової незалежності в межах визначеної компетенції.

Всі рішення Суду та його секцій публікувалися в офіційному виданні «Літопис Федерально-Державного Суду». Порядок провадження справ у Федеральному суді встановлював сам Суд, так само як і будь-які зміни до нього. Однак, якщо Федеральний Президент, будь-яка з палат Парламенту або Рада Міністрів зауважили, що встановлений порядок розгляду справ порушує Основний державний закон (Конституцію), будь-яка з цих трьох інституцій могла ініціювати скликання Особливого Об'єднаного Зібрання. Це Зібрання мало право ініціювати передання справи щодо ймовірного порушення Конституції з боку Федерального суду на всенародний референдум, але після рішення Голови, постанови Ради Міністрів,

яку ухвалили 2/3 членів, і постанови кожної з обох Палат, яку ухвалили більшістю двох третин голосів усього складу Палати [5, с. 63]. Отже, порядок впровадження справ встановлював Суд, а наглядали за тим, щоб цей порядок не суперечив Конституції, законодавча й виконавча гілки влади, які могли винести на референдум питання щодо порушення.

Окрім Федерально-Державного Суду, в проєкті згадано Касаційний Суд, прокурорів Федерально-Державного Суду і Касаційного Суду. Зокрема, йдеться про те, що карне провадження проти міністрів та інших держслужбовців вищих рангів, як державного, так і приватного обвинувачення, розглядаються на загальних зібраннях Касаційного Суду. Туди ж подаються апеляції [5, с. 59–60]. Як повинні діяти судді на місцях, або інші моменти судочинства в Конституції 1921 р., на відміну від основного закону УНР 1918 р., де чітко прописано про роль суддів у державній організації [7], ми не знаходимо.

Оскільки в проєкті О. Ейхельмана українська мова визначалася державною в УНР, передбачалося, що при зверненні до державних установ слід було мати перекладача на випадок її незнання. Щодо судів, вони, за проєктом, могли надавати державного перекладача, який мав скласти присягу. Г. Басара-Тиліщак підкреслила, що сам О. Ейхельман написав проєкт Конституції російською. Для публікації текст переклав українською М. Литвицький, а юридичну термінологію перевірили Г. Шиянов і В. Садовський [1].

Серед оцінок сучасників особливо детальною є характеристика від С. Шелухіна, який 1921 р. підготував докладну рецензію на проєкт конституції. С. Шелухін підкреслював, що, на відміну від попередніх проєктів, які складали дилетанти, новий належав «старому досвідченому вченому, професорові міжнароднього і державного права» [15]. Він відзначав, що проєкт має «провідні принципи державного устрою», «відповідність виробленим наукою класифікаціям» та «певну систему» [15]. Водночас С. Шелухін критикував розробку за надмірну деталізацію й відсутність достатніх пояснювальних записок [15], що не змінило його загально схвального висновку. Л. Білецький, І. Горбачевський, С. Дністрянський також відгукнулися позитивно [1]. Їхні оцінки підтверджують професійність підходу О. Ейхельмана до конституційного проєктування, попри те, що його проєкт було відхилено.

Висновки. З погляду історії судоустрою, конституційний проєкт О. Ейхельмана є своєрідним внеском в українську конституційно-правову думку початку ХХ ст. На відміну від Конституції УНР 1918 р., яка закладала фундаментальні принципи організації судової системи з простою структурою Генерального Суду, О. Ейхельман розвивав принципи незалежності судової влади та верховенства права через детальніше регулювання процедур, кваліфікаційних вимог і створення складнішої системи стримувань і противаг. Центральним елементом проєкту став Федерально-Державний Суд, який отримував надзвичайно широкі повноваження, що засвідчувало концепцію судової влади як активного учасника політичного процесу, а не лише арбітра правових спорів. Організаційна структура судової системи за проєктом передбачала складні процедури призначення та конкретні кваліфікаційні вимоги до суддів, що мало забезпечити їхню належну професіоналізацію. Хоча це давало змогу забезпечити докладніший розгляд справ і вищі стандарти правосуддя, водночас підвищувалися ризики бюрократизації й уповільнення судових процесів. Порівняно з класичною моделлю Конституції УНР, проєкт О. Ейхельмана вказує на тенденцію переходити до складніших та функціонально розвинутіших правових інститутів. Цей документ засвідчує високий рівень конституційно-правової думки в Україні періоду національно-визвольних змагань і прагнення українських правників створити інноваційну систему правосуддя, спроможну забезпечити верховенство права та ефективний захист конституційного ладу.

Список літератури:

1. Басара-Тиліщак Г. Нереалізовані Конституції України: конституційні проекти ЗУНР і УНР та їх творці – доктор права, адвокат Станіслав Дністрянський та правознавець Отто Ейхельман. 30.07.2020. URL: https://salo.li/b126a86

2. Верстюк В. Ф. Українська революція 1917–1921. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці.* Кн. 2. Київ : Наукова думка, 2019. URL: https://surl.li/baibzq

3. Вісин В. В. Ленгер Я. І. Євроатлантичні традиції конституалізації державно-територіального устрою українських земель (на прикладі проєкту конституції УНР О. Ейхельмана). *Нове українське право*. Вип. 6. Т. 1. 2022. С. 62–67. DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.1.8.

4. Головко Д. В. Обґрунтування державно-правової доктрини Отто Ейхельманом. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* Серія 18. Право. 2023. Вип. 40. С. 10–13.

5. Ейхельман О. Конституційний проєкт Основних державних законів Української Народної Республіки. Київ-Тернів, 1921 р. 105 с.

6. Калараш Р. А. Еволюція поглядів на судову політику в контексті судового права. *Право і безпека*. 2024. № 2 (93). С. 44–54. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2024.2.04

7. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). 29.04.1918 р. *Верховна Рада України.* URL: https://surl.li/mgalgj

8. Корольов Г. О. Українська біографія Отто Ейхельмана: імперська лояльність та служіння «іншій» або «своїй» нації. *Архіви України.* 2014. № 1. С. 156–167.

9. Короткий В. А. Ейхельман Отто Оттович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: https://surl.li/ovxnvf

10. Рум'янцев В. Проблеми організації влади за проектом Конституції Отто Ейхельмана. *Право України*. 2018. № 4. С. 39–50.

11. Стратегічний план розвитку судової влади України на 2013–2015 рр. Київ, 2015. 9 с.

12. Турчин Я. Концептуальні підходи до типології держав: політико-теоретичні ідеї О. Ейхельмана. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. 2010. Вип. 15. С. 50–54.

13. Турчин Я. Принципи і шляхи реалізації державної влади в науково-теоретичних працях Отто Ейхельмана. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.* 2009. Вип. 21. С. 39–45.

14. Усаченко Л. М., Тимцуник В. І. Історія державного управління в Україні: навч. посіб. Київ, 2013. 292 с.

15. Шевчик Ю. В. О. Ейхельман про правові аспекти територіальної організації Української держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 2. С. 40–49.

16. Шелухін С. Проєкт конституції У. Н. Р. проф. Ейхельмана. 01.10.1921. URL: https://zbruc.eu/node/107995

Zhovta I.I., Kizlova A.A. JUDICIAL POWER UNDER THE «CONSTITUTIONAL PROJECT OF THE FUNDAMENTAL STATE LAWS OF THE UKRAINIAN PEOPLES REPUBLIC» BY O. EICHELMAN

The article characterises the judicial power under the «Constitutional Project of the Fundamental State Laws of the Ukrainian People's Republic» by Otto Eichelman. It is concluded that, from the perspective of the history of the judicial system, O. Eichelman's constitutional project represents a distinctive contribution to Ukrainian constitutional and legal thought of the early 20th century. Unlike the 1918 Constitution of the UPR, which laid down fundamental principles for organising the judicial system with a simple structure of the General Court, O. Eichelman developed principles of judicial independence and the rule of law through more detailed regulation of procedures, qualification requirements, and the creation of a more complex system of checks and balances. The central element of the project was the Federal-State Court, which received extraordinarily broad powers, demonstrating the concept of judicial power as an active participant in the political process, rather than merely an arbiter of legal disputes. The organisational structure of the judicial system under the project envisioned complex appointment procedures and specific qualification requirements for judges, which was intended to ensure their proper professionalisation. Whilst this made it possible to ensure more thorough consideration of cases and higher standards of justice, it simultaneously increased the risks of bureaucratisation and the slowing down of judicial processes. Compared to the classical model of the UPR Constitution, O. Eichelman's project indicates a tendency towards transitioning to more complex and functionally developed legal institutions. This document attests to the high level of constitutional and legal thought in Ukraine during the period of national liberation struggles and the aspiration of Ukrainian jurists to create an innovative justice system capable of ensuring the rule of law and effective protection of the constitutional order.

Key words: *constitution, judiciary, history of law, justice, judicial system, transformation, reform.*

Дата надходження статті: 02.10.2025
Дата прийняття статті: 16.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94:3.088]:070(477)”192/193”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.8

Карабардін А.В.
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

ПРАЦЬОВИТІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ІМІДЖУ НАЦІЇ: ПРЕДСТАВЛЕННЯ ТРУДОВИХ ЧЕСНОТ УКРАЇНЦІВ В ЖУРНАЛІ «ТРИЗУБ» (1920–1930-І РОКИ)

Стаття присвячена аналізу працьовитості як однієї з ключових складових іміджу української нації, з акцентом на її репрезентацію в публікаціях еміграційного тижневика «Тризуб», який видавався в період з 1925 по 1940 рік в Парижі. В матеріалі розглянуто працьовитість не лише як традиційну чесноту українців, яка формувала національний образ упродовж століть через різні форми праці – від аграрної до промислової -, але і як моральну категорію, яка забезпечувала виживання та гідність нації в умовах вигнання. Це підкреслюється і в сучасних умовах масової міграції українців, що спричинено повномасштабним вторгненням та складною соціально-економічною ситуацією в країні. Трудова етика українців отримує позитивні оцінки в Європі та світі, сприяючи інтеграції без втрати ідентичності та розвитку України як держави. Дослідження акцентує на тому як у період 1920–1930-х років журнал «Тризуб» формував образ українця-трудівника, який завдяки наполегливості та дисципліні долав виклики адаптації в нових країнах. У статтях видання праця зображалася не лише як засіб існування, але і як прояв національної гідності. Через аналіз матеріалів продемонстровано як працьовитість сприяла соціальному зростанню, зміцненню громад та популяризації українського елементу за кордоном, що мало важливе значення для збереження національної свідомості в умовах вигнання. Висновки статті підкреслюють, що працьовитість була і залишається основою українського національного характеру, забезпечуючи стійкість та конкурентноспроможність нації. У 1920–1930-х роках вона допомагала емігрантам здобувати повагу в іноземних суспільствах, а в сучасних умовах проявляється через швидку адаптацію біженців та їхній внесок в економіки країн-господарів. Паралелі з сьогоденням ілюструють як ця чеснота продовжує формувати позитивний імідж українців, підкріплюючи їхню репутацію як цінної та динамічної спільноти. Дослідження виявляє актуальність теми, заповнюючи прогалину в історіографії щодо ролі трудових чеснот у формуванні образу нації на основі матеріалів журналу «Тризуб».

Ключові слова: *журнал «Тризуб», імідж нації, працьовитість, національна ідентичність, трудова етика, українська еміграція.*

Постановка проблеми. Сьогодні, як і в минулі історичні періоди, працьовитість традиційно вважається однією з ключових чеснот українців, яка формує не лише особистісний образ, а й образ нації загалом. Упродовж століть саме через працю – у полі, ремеслі, господарстві, на фабриках, заводах чи в інших сферах – українці демонстрували свою життєздатність і здатність до самоорганізації. Ця характеристика мала особливе значення для нації, яка довгий час перебувала без власної держави: праця ставала не лише способом виживання, але й моральною категорією, ознакою гідності й сили. Зокрема, у 2016 році 47% опитуваних українців зазначили, що долати труднощі їм допомагає саме працьовитість [6].

У сучасному світі працьовитість українців зберігає свою актуальність і вагу. В умовах масової міграції, яка спричинена в першу чергу повномасштабною війною та суттєвими соціально-економічними викликами, саме трудова етика українців часто стає предметом позитивних оцінок у країнах Європи й світу. Чесність, дисципліна та готовність до важкої праці формують образ українців як нації, яка здатна інтегруватися в будь-яке суспільство й водночас зберігати власну ідентичність. Не менш важливо, що в самій Україні праця продовжує розглядатися як фундаментальний чинник існування та розвитку держави, адже саме працьовитість громадян в важких умовах існування забезпечує розвиток країни у критичний історичний момент.

© Карабардін А.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

В цілому працьовитість протягом багатьох століть залишалася важливою ознакою українського національного образу. Наприклад, в минулому столітті, коли після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 років значна частина українців опинилася в еміграції, тема праці та працьовитості набувала нових сенсів, особливо в публіцистиці українських видань за кордоном. Журнал «Тризуб», який був заснований Симоном Петлюрою разом зі своїми однодумцями в 1925 році та який видавався до 1940 року в Парижі, став одним з таких видань. Тижневик активно презентував працю як національну ознаку, формуючи образ українця-трудівника, який протистоїть стереотипам і водночас демонструє світові здатність нації до самостійного розвитку. Тому аналіз репрезентації трудових чеснот на тлі публікацій журналу «Тризуб» може дозволити простежити як уявлення про працьовитість стало частиною ширшого дискурсу формування позитивного іміджу української нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації, які стосуються тематики працьовитості як риси іміджу нації в матеріалах еміграційного видання «Тризуб» є фрагментарними та несистемними, що підкреслює певну новизну даної тематики. Праці, які присвячені дослідженню журналу або охоплюють саму історію та життєдіяльність видання (А. Тимошик-Сударикова, О. Денека, М. Хілько), або присвячені аналізу історичних подій того часу (О. Вовк, О. Маврін, Т. Сергійчук, О. Гриненко, В. Власенко), або використовуються для аналізу біографії Симона Петлюри (С. Литвин, В. Савченко) або ж опрацьовані в інших контекстах. Проте проблематика дослідження трудових чеснот як елементів формування іміджу українців в ті роки на основі публікацій журналу є малодослідженою, що, на нашу думку, є актуальною «білою плямою» для сучасних інтерпретацій.

Мета статті полягає в аналізі публікацій журналу «Тризуб» в контексті репрезентації працьовитості як складової іміджу української нації, виявленні головних акцентів у відображенні трудових чеснот та з'ясуванні ролі цієї категорії у конструюванні образу українців в період 1920–1930-х років.

Виклад основного матеріалу. У період 1920-1930-х років працьовитість українців в еміграції стала однією з ключових рис, яка формувала позитивний імідж нації. У міжвоєнний період значна частина українців опинилася в Європі, зокрема в Польщі, Чехословаччині, Франції та в інших країнах інших континентів – США, Канаді, Бразилії, Аргентині тощо. На цих землях емігранти зіткнулися з викликами адаптації в нових соціально-економічних умовах. Матеріали журналу «Тризуб», який видавався якраз в цей період – з 1925 по 1940 рік – підкреслюють працьовитість як справжню національну чесноту, яка дозволяла емігрантам не лише виживати, а й досягати стабільності в нових реаліях. Сама праця в таких публікаціях зображалася не лише як засіб існування, а і як прояв гідності та самодостатності, що сприяло формуванню образу нації, яка здатна до самоорганізації та інтеграції в чужих суспільствах без втрати ідентичності.

Так, в статті «На увагу українським емігрантам» подавалося своєрідне інструктивно-інформаційне звернення української громади в Ліоні до емігрантів, насамперед до випускників чехословацьких університетів, які шукали нові можливості праці. У публікації подавалися детальні відомості про умови життя, заробітки, можливості працевлаштування й перспективи соціальної адаптації в Ліоні. Особливо наголошувалось на тому, що «підшукати працю може кожний робітник за два-три дні» і що навіть некваліфікований робітник із часом може піднятися у статусі: «Некваліфікований може стати з часом кваліфікованим, коли перебуде певний час на тій самій фабриці й матиме можливість удосконалюватися в праці». Це свідчить про віру авторів тексту у працелюбність українця як ключову якість, яка дозволяє йому не лише виживати, а й досягати певної стабільності в еміграційних умовах. У контексті формування іміджу нації працелюбність в статті постає як національна риса, яка забезпечує успішність і незалежність. Автор підкреслює, що «коли робітник стало працює на одній фабриці, коли має відповідне помешкання та харчування, то досить швидко може стати в матеріяльному відношенні цілком незалежним ні від кого» [11, с. 12–13]. Український емігрант в цьому вимірі зображується як активний і здатний до самостійного забезпечення, що важливо для репрезентації українців не як пасивних вигнанців, а як працелюбної, витривалої нації, яка здатна інтегруватися й конкурувати в європейському середовищі.

Цей образ працьовитості як національної чесноти підсилюється в статті Дмитра Андрієвського «Європеїзм», розділеної на дві частини в журналі в травні 1926 року. Автор спочатку описує такі європейські риси як дисципліна й економія сил, зазначаючи, що українці також прагнуть до раціональної організації праці. Андрієвський також акцентує на організованій працьовитості

українців, що проявляється в їхній повазі до ієрархії та спільної праці, зазначаючи: «Подібну рису можна відзначити і у нашого народу. Українські маси шанують стан і положення, але без тіни підхлібства» [1, с. 10–12].

У другій частині статті Андрієвський підкреслює зв'язок українців із європейською цивілізацією, зокрема і через їхню працелюбність на прикладі інтенсивного поширення кооперативного руху в Україні та добровольців, які залишалися на військовій службі довше обов'язкового терміну: «Не дурно ж кооперація зазнала такого широкого і раптового розбою на Україні, і не без причини кадри полків старої російської армії в значній мірі поповнювались «сверх-срочними» українцями» [2, с. 13].

Автор також порівнює працьовитість українців із європейським імперіалізмом та колонізацією як проявами європейської працьовитості, де Андрієвський порівнює козаків і переселенців з європейськими завойовниками: «Чи не той же імперіялізм і не той же колонізаційний хист гнав колись і наших козаків, а зараз наших поселенців на нові землі? Коли давній запорожець, чи уходник, відогнавши татарські орди далі в глиб Дикого поля, з мушкетом в руці орав завойовані простори, корчував ліс чи розводив пасіку на недавно ще дівичому і нерушеному перелозі; або коли наш селянин, кидаючи дідівський клапоть поля і стискаючи на грудях ладонку рідної землі, йшов на Амур, на Зелений Клин, за море в Канаду, в Бразилію». Це цікаво в контексті нашого дослідження, бо Андрієвський ідеалізує працьовитість як національну рису, яка забезпечує виживання та розширення, і закликає відновити «урвану нитку нашої європейської традиції», аби перетворити «потенціяльну традицію», що зостається в глибинах національної душі в кінетичну, сконсолідовану» [2, с. 12–20]. Окресленні статті сприяють формуванню позитивного іміджу українців як працьовитої нації, що відображає зусилля української діаспори щодо власної самоідентифікації в європейському контексті

В іншій статті «Літом 1928 в Чехії» описується становище українських студентів інтеліґенції в Чехословаччині наприкінці 1920-х років – в момент, коли чеська державна допомога української еміграції почала поступово згортатись. Автор зазначає, що після закінчення навчання більшість молодих спеціалістів були змушені самостійно шукати можливості для існування, часто погоджуючись на «чорну роботу». Описується, що навіть дипломовані «інженір чи доктор…мусить нашвидку вирішити, найчастіше в тому напрямку, що клопотатися про переїзд… а щоб прожити, мусить (і то не раз із великими зусиллями) виборювати собі право й місце чорноробочого». Працелюбність в цьому плані подається як складова, яка допомагає долати кризові обставини й водночас зберігати активну позицію. Автор зазначає, що «розкидаються українці по чорних роботах на чеських ставбах, шляхах, регуляції річок, на жнивах, на нагрузках і вигрузках», і хоча така праця для інтелігенції доволі принизлива, вона сприймається зовсім по-іншому: «Навпаки, така праця з усіх боків корисна…стояти близько до робітників, до низів суспільства…це значить практично ознайомитися з робітничим питанням». В цьому плані також зазначається, що українці готові працювати будь-де, аби забезпечити себе, свою родину та водночас донести знання про Україну до чужинців: «Від нього чеський робітник довідується принаймні головне про Україну, її стремління, про її сучасне становище…» [10, с. 19–23]. Тому тут українець постає такий, який через працю здатний покращувати не тільки своє власне становище, а й позитивний імідж нації.

В іншій публікації журналу для співвітчизників описано реалії умов праці в Аргентині й можливості працевлаштування та адаптації. У статті підкреслено як перспективи для спеціалістів технічних професій (наприклад, «найліпша можливість є для електро-механіків» або «багато можливостей для інженерів хіміко-технологів»), так і труднощі для гуманітаріїв чи аграріїв, яким важче знайти роботу. Автор наголошує, що «для якої би то не було інтелігентної праці треба знати іспанську мову», а без цього українці приречені лише на фізичну та тяжку роботу. Незважаючи на те, що можливості часто обмежені, українці демонструють прагнення працювати навіть у найтяжчих умовах: «фізичну працю знайти завше можливо, але для цього треба мати здоровля, силу» [4 с. 16–18]. Меседж цієї статті полягає в тому, що навіть в умовах жорсткої конкуренції українці готові до будь-якої праці, що підсилює образ нації, яка не боїться викликів і спроможна завдяки праці здобувати гідне місце у світі.

У контексті працьовитості варто згадати і статтю Дмитра Геродота «Еміграційні манівці», яка розкриває доволі цікавий психологічний і стратегічний аспекти життя українських емігрантів, які в важких обставинах шукають «кращої долі» в нових країнах. Автор показує феномен постійного пересування – «еміграційних манівців», коли людина, втомлена фізично й морально, думає, що

десь інакше буде легше: «Хворій уяві стомленої фізично людини здається, що найгірше у світі те місце, де він зараз працює, а найтяжча робота та, яку йому доводиться робити». В такий спосіб Геродот підкреслює ілюзію втечі від проблеми, оскільки справжній життєвий успіх залежить не лише від країни, а головно від власної енергії та здатності до швидкої адаптації.

Ця стаття має важливе значення в вимірі формування іміджу нації, оскільки демонструє, що навіть у найважчих обставинах емігранти не бояться фізичної праці й демонструють високу витривалість. Наприклад, наводиться лист з Нью-Йорка: «Хотілося написати побільше, але часу не було, бо працював за Нью-Йорком, а по-ночах вчився на курсах механіки. Тепер склав іспити на звання механіка… і міняю свою теслярську працю на будівлях на иншу». Такий приклад показує працелюбність як рису українців, яка дозволяє в нових для себе умовах жити і при цьому соціально зростати. Висновок статті звучить особливо промовисто: «Кожний сам кує свою долю. І не від країни, а в першу чергу від нього самого залежить – чи зійде він на широкий шлях людського життя…» [5, с. 19–21]. В цьому відображається переконання, що працьовитість та наполегливість є основою національного характеру українця, який здатний власною працею створювати собі перспективне майбутнє.

Цікавою описувалась обстановка українських емігрантів у Франції. В своїй статті Леонтій Котович описував становлення організації життя емігрантів у цій країні в середині 1920-х років, підкреслюючи як труднощі адаптації, так і позитивні здобутки. Автор зазначає, що українці прибували сюди «здебільшого обдерті й босі, змучені та виснажені», але вже через декілька місяців вони змогли не лише матеріально «стати на ноги», а й розгорнути активне громадське життя, засновуючи громади, організації та навіть власні господарства. Прикладом цього є громада в Шалеті, яка «має свою їдальню, клюб, курси французької мови… господарство: свині, кури, кролики та голуби, навіть громадський пес – Дік». Це свідчить про виняткову здатність українців швидко адаптуватися до нових умов завдяки працьовитості й дисципліні. У контексті образу працьовитості як національної риси стаття демонструє, що українці не лише працювали важко фізично, а й уміли раціонально використовувати зароблене. Котович пише: «Після пяти-шости місяців праці, наш емігрант вже одягнувся, обувся як слід, що показує вміння розпоряджатися тими засобами, що є під рукою». Більше того, вони не обмежувалися індивідуальним добробутом, а вкладали сили в колективні ініціативи – створювали бібліотеки, позичкові каси, курси мови, чим показували себе «свідомими українцями, підтримуючи Союз власними внесками». Працелюбність в цій статті подається як характеристика українця, яка дозволила українцям не лише не розчинитися серед інших націй, а зберегти й підкреслити власну ідентичність. Завдяки вмінню працювати і гуртуватися українці також здобули пошану серед французів: «зарекомендували себе наші емігранти добрими робітниками, за що їх цінять» [7, с. 9–13]. Це утвердило в свій час серед спільноти образ дисциплінованої, організованої та національно свідомої спільноти.

Подібно до емігрантів у Франції, працьовитість українців у Канаді також сприяла їхній адаптації та збереженню національної ідентичності. Це помітно в інтерв'ю професора Д. Дорошенка про його поїздку до Канади, опубліковану в серпні 1938 року. Дорошенко зазначає, що українці в Канаді «в умовах тяжкої праці, серед незвичних і трудних обставин, без нічієї допомоги, змогли створити для себе не тільки матеріяльні підстави свого існування», а й відкрили національну церкву, культурно-просвітні установи, започаткували пресу та видавництва [9, с. 18]. Це демонструє працелюбність як рису, яка поєднується з культурною активністю, тим самим зберігаючи та розвиваючи власну ідентичність.

Важливо, що працьовитість поєднувалась із високою організованістю та патріотичним духом, що яскраво відображено у статті про п'ятий з'їзд спілки інженерів та техніків українців емігрантів у Польщі. Ця публікація підкреслює працьовитість в контексті іміджу нації, оскільки з неї видно, що інженери та техніки не лише демонстрували професійну відданість, а й готувалися до «конструктивної праці по відновленню економічного і національно-політичного життя України», як зазначено в привітанні голови Головної Управи Спілки д-ра А. Лукашевича. З'їзд, присвячений організаційним питанням та об'єднанню зусиль, ілюструє, як українці через дисципліновану працю та спільну колективну діяльність зміцнювали національну ідентичність [8, с. 13–14].

В цілому працьовитість і сьогодні залишається важливою чеснотою національного образу. Так, в статті Орисі Грудки про стереотипи, з якими зіткнулися українські біженці в Європі після

початку повномасштабного вторгнення, працьовитість українців постає як ключова складова національного іміджу, яка позитивно сприймається європейцями. Авторка наводить приклади, коли місцеві жителі дивуються швидкості, з якою українці знаходять роботу, та інтегруються в суспільство, часто протягом перших двох місяців після прибуття. Це контрастує зі стереотипом про біженців як про залежних і неосвічених людей, підкреслюючи, що українці сприймаються як «суперлюди» чи «найпрацьовитіші», зокрема в Польщі, Франції, Норвегії та Шотландії [13]. Така характеристика посилює позитивний імідж нації, показуючи її стійкість і адаптивність. І загалом в статті простежується еволюція іміджу української нації – від недооцінки до визнання через призму працьовитості.

У статті, опублікованій у виданні «Економічна правда», підкреслюється унікальність хвилі українських біженців в Європі, спричиненої вторгненням, і їхній значний внесок в економіки країн ЄС, що значною мірою базується на їхній працьовитості. На відміну від сприйняття біженців як тягаря, українці, переважно жінки працездатного віку з вищою освітою, швидко адаптуються, активно шукають роботу та сплачують податки, стимулюючи споживчий попит і економічну активність у таких країнах як Польща, Чехія та Естонія. Наприклад, у Польщі українці спричинили «купівельний бум», витрачаючи зароблені раніше заощадження, а в Німеччині та Польщі значна частина біженців працевлаштувалася вже через декілька місяців. Така працьовитість, підкріплена високим рівнем освіти, формує позитивний імідж українців як цінної робочої сили, яка сприяє економічному зростанню країн-господарів, зокрема збільшенню ВВП на 2,2–2,3% у деяких державах до 2026 року. Працьовитість українців закордоном має і інший позитивний ефект: вони підтримують економіку України через грошові перекази, які залишаються стабільними навіть під час повномасштабної війни [3].

В глобальному вимірі факт працьовитості детально описує історик Я. Грицак. Він зауважує, що багаті чорноземи формували аграрний характер нації, але одночасно призвели до екстенсивного розвитку без потреби у винахідливості: «від часів Київської Русі до XIX століття на українських землях істотно не змінювався спосіб поратися на землі, адже земля й без додаткових зусиль дозволяла збирати багаті врожаї». Попри це, саме вільна праця на власній землі або на нових територіях сприяла формуванню образу українців як працелюбного народу. На думку Грицака, «українці найкраще працюють, коли вони вільні», адже примусова праця – від кріпацтва до колгоспів – завжди викликала спротив і саботаж.

Сучасний приклад продовжує цю лінію, оскільки працелюбність українців проявляється вже у сфері інформаційних технологій. Як зазначає операційний директор технологічної компанії Genesis Артем Копанєв, українські айтівці ще з 1990-х здобули репутацію на світовому ринку завдяки тому, що «за відносно невеликі гроші якісно виконували свою роботу і завоювали хорошу репутацію». У 2010–2020-х ця риса трансформувалася у прагнення до глобальних досягнень: українські компанії GitLab, Grammarly, Genesis, People.ai та інші увійшли до кола «єдинорогів» – стартапів, які за ринковою вартістю оцінюються в понад 1 млрд доларів [12]. Це доводить факт того, що працьовитість у поєднанні зі свободою і жагою до результату стала не лише етнокультурною ознакою, але й конкурентною перевагою українців у світі.

Висновки. Підсумовуючи аналіз публікацій тижневика «Тризуб» з представленої проблематики, можемо впевнено стверджувати, що в період 20–30-х працьовитість була виокремлена як одна з ключових національних чеснот українців в еміграції, яка не лише забезпечувала виживання в складних умовах міжвоєнної Європи та інших континентів, а й слугувала інструментом формування позитивного іміджу нації. Крізь призму статей про адаптацію та проявлення рис у різних країнах світу, видання підкреслювало здатність українців до важкої праці, самоорганізації та соціального зростання. Це дозволило репрезентувати українську націю як витривалу спільноту, яка завдяки трудовим чеснотам також зберігала ідентичність і здобувала повагу в іноземних суспільствах, сприяючи ширшому дискурсу про державність і самостійність.

У сучасному контексті працьовитість українців продовжує відігравати одну з визначальних ролей у формуванні національного іміджу, особливо в умовах масової міграції сьогодення. Це помітно з прикладів швидкої інтеграції біженців у різних країнах світу та вагомого внеску в розвиток економіки таких країн. Таким чином, працьовитість залишається основою української ідентичності, яка забезпечує стійкість і адаптивність нації до різних викликів, сприяючи її визнанню як цінної та динамічної спільноти на глобальній арені.

Список літератури:

1. Андрієвський Д. Європеїзм. Тризуб. 1926. ч. 32. с. 8–12.
2. Андрієвський Д. Європеїзм. Тризуб. 1926. ч. 33. с. 12–20.
3. Вінокуров Ярослав Українські мігранти підіймають економіку Європи. Що буде з Україною без них? Економічна правда. URL: https://epravda.com.ua/publications/2023/01/10/695807/ (дата звернення: 01.09.2025)
4. В.Н. Умови праці в Аргентині. Тризуб. 1928. ч. 31 (137). с. 16–18.
5. Геродот Д. Еміграційні манівці. Тризуб. 1925. с. 3. с. 19–21.
6. До Дня Незалежності українці обрали найвидатнішого співвітчизника – опитування. ТСН. URL: https://tsn.ua/ukrayina/do-dnya-nezalezhnosti-ukrayinci-obrali-nayvidatnishogo-spivvitchiznika-opituvannya-732337.html (дата звернення: 01.09.2025)
7. Котович Г. Українська еміграція у Франції. Тризуб. 1925. ч. 3. с. 9–13.
8. Липовецький І. П'ятий з'їзд членів Спілки Інженерів та Техніків Українців Емігрантів у Польщі. Тризуб. ч. 6 (364). с. 13–16.
9. Л.К. Враження з Канади (розмова з професором Д. Дорошенком про подорож його. Тризуб. ч. 34-35 (634-635). с. 14–18.
10. Моренко С. Літом 1928 в Чехії. 1928. Тризуб. ч. 34 (140). с. 19–23.
11. Рябовол П. На увагу українським емігрантам. Тризуб. 1926. ч. 54. с. 12–13.
12. Українці найкраще працюють, коли вони вільні. Чи є працьовитість історичною рисою українців. Громадське. URL: https://hromadske.ua/posts/ukrayinci-najkrashe-pracyuyut-koli-voni-vilni-chi-ye-pracovitist-istorichnoyu-risoyu-ukrayinciv (дата звернення: 01.09.2025)
13. Hrudka Orysia. They thought we are cave people: stereotypes Ukrainian refugees face in Europe. Euromaidan press. URL: https://euromaidanpress.com/2022/12/30/they-thought-we-are-cave-people-stereotypes-ukrainian-refugees-face-in-europe/ (дата звернення: 01.09.2025)

Karabardin A.V. HARD WORK AS A COMPONENT OF THE NATION'S IMAGE: PRESENTATION OF THE WORK ETHIC OF UKRAINIANS IN THE MAGAZINE «TRYZOUB» (1920–1930s)

This article analyzes hard work as one of the key components of the Ukrainian nation's image, with an emphasis on its representation in the publications of the émigré weekly «Tryzoub», which was published in Paris from 1925 to 1940. The article considers hard work not only as a traditional virtue of Ukrainians, which shaped the national image over the centuries through various forms of labor, from agricultural to industrial, but also as a moral category that ensured the survival and dignity of the nation in exile. This is emphasized in the current conditions of mass migration of Ukrainians caused by a full-scale invasion and a difficult socio-economic situation in the country. The work ethic of Ukrainians is positively assessed in Europe and the world, contributing to integration without loss of identity and the development of Ukraine as a state. The study focuses on how, in the 1920s and 1930s, the magazine «Tryzoub» shaped the image of the Ukrainian worker, who, thanks to perseverance and discipline, overcame the challenges of adaptation in new countries. In the articles, work was portrayed not only as a means of subsistence, but also as a manifestation of national dignity. Through analysis of the materials, it is demonstrated how hard work contributed to social growth, the strengthening of communities, and the popularization of Ukrainian culture abroad, which was important for preserving national consciousness in conditions of exile.

The article's conclusions emphasize that hard work has been and remains the foundation of the Ukrainian national character, ensuring the nation's stability and competitiveness. In the 1920s and 1930s, it helped emigrants gain respect in foreign societies, and in modern conditions, it manifests itself through the rapid adaptation of refugees and their contribution to the economies of host countries. Parallels with the present illustrate how this virtue continues to shape the positive image of Ukrainians, reinforcing their reputation as a valuable and dynamic community. The study reveals the relevance of the topic, filling a gap in historiography regarding the role of labor virtues in shaping the image of the nation based on materials from the magazine «Tryzoub».

Key words: *magazine «Tryzoub», image of the nation, diligence, national identity, work ethic, Ukrainian emigration.*

Дата надходження статті: 30.09.2025
Дата прийняття статті: 13.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477):271.4-726.2)"195"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.9

Костюк Л.В.
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

Федорів І.О.
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

УЧАСТЬ ЄПИСКОПА ГРИГОРІЯ ХОМИШИНА У ДИСКУСІЇ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ СВІТСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ ПІД ОПІКОЮ ГКЦ

У статті досліджується участь станіславівського єпископа Григорія Хомишина у суспільно-церковній дискусії щодо ролі й змісту діяльності світських культурно-просвітницьких товариств, які перебували під опікою греко-католицької церкви у міжвоєнні роки ХХ ст. Проаналізовано його концепцію співпраці духовенства з мирянськими організаціями, зокрема товариствами «Просвіта» та УПТ «Рідна школа», що активно впливали на національно-культурний розвиток та патріотичну свідомість українського населення Східної Галичини. Окреслено мету створення й особливості діяльності клерикального культурно-просвітницького товариства «Скала», ініційованого єпископом. Особливу увагу приділено позиції владики щодо необхідності підпорядкування світської культурно-просвітницької діяльності моральним та релігійним засадам з метою зупинити поширення атеїстичних і комуністичних настроїв у галицькому краї, а також уникнення надмірної політизації та ідеологізації таких структур. На основі пастирських послань, відозв та розпоряджень єпископа простежено намагання Г. Хомишина як виразника консервативно-католицького підходу, сформувати таку модель взаємодії церкви з громадськими інституціями, яка б поєднувала національно-патріотичне виховання з християнськими принципами. Висвітлено дискусії між прихильниками більшої автономії світських товариств і тими, хто наполягав на їх підпорядкуванні церковній опіці, зокрема й позицію А. Шептицького. Показано, що діяльність єпископа Г. Хомишина у цьому контексті була спрямована на збереження релігійної ідентичності та моральної єдності українського суспільства в умовах польської державної політики полонізації української освіти та міжвоєнних геополітичних викликів. Доведено, що його участь у цій дискусії відображала ширшу стратегію ГКЦ щодо гармонізації релігійного, культурного та національного чинників у громадському житті Галичини.

Ключові слова: *Григорій Хомишин, греко-католицька церква, Станіславівська єпархія, клерикальні культурно-просвітницькі товариства, «Рідна школа», «Скала», часопис «Нова зоря», галицький консерватизм.*

Постановка проблеми. Діяльність світських культурно-просвітницьких товариств під опікою Греко-католицької церкви (ГКЦ) стала одним із ключових чинників збереження та розвитку національної ідентичності українців Східної Галичини в умовах політичних і культурних викликів міжвоєнного періоду ХХ ст. Участь станіславівського єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.) у дискусії щодо напрямів та форм цієї діяльності виявила складний комплекс ідейно-релігійних, суспільно-політичних, організаційних та ідеологічних питань, що відображали як внутрішньоцерковні пріоритети, так і зовнішні впливи. Незважаючи на значний науковий інтерес до постаті Г. Хомишина та історії греко-католицького руху у сучасній українській історіографії, окремі аспекти його взаємодії зі світськими культурно-просвітницькими об'єднаннями залишаються недостатньо дослідженими. Потребує з'ясування, яким чином позиція владики впливала на стратегію

© Костюк Л.В., Федорів І.О., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

таких товариств як «Просвіта», «Рідна школа», «Скала», їхню роль у суспільстві та взаємини між церковною і світською сферами українського громадського життя.

Історично зумовлене вагоме значення греко-католицького духовенства у національно-політичному житті Східної Галичини мало свої часові межі, тож рано чи пізно воно мусило поступитися місцем іншим суспільним силам. Парадокс полягав у тому, що саме завдяки турботі про виховання світської інтелігенції та жертовній праці для народу – розвиток національної освіти й культури, заснування читалень, пропаганді тверезості, створенню господарських і фінансових об'єднань – священники фактично заклали підвалини, на яких ґрунтувалася провідна роль церкви, та водночас підштовхнули галицьке суспільство до формування нових політичних ідей і національно-політичних структур [1]. Збереження ГКЦ цієї провідної ролі збіглася в часі з остаточною перемогою української національної ідентичності у свідомості галицьких греко-католиків, причому вирішальне значення в цьому процесі мав соціальний чинник.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постать станіславівського єпископа Г. Хомишина достатньо репрезентована в сучасній українській історіографії, зокрема й у низці дисертаційних досліджень (О. Єгрешія, І. Пилипіва, Ю. Щербяка, У. Кошетар, Ю. Грабець та ін.) [2–6]. Незважаючи на це, питання участі Г. Хомишина у дискусіях довкола діяльності світських культурно-просвітницьких товариств під опікою ГКЦ не втрачає своєї актуальності та потребувало окремого предметного аналізу й відповідних узагальнень.

Зазначену тему неодноразово порушував у своїх дослідженнях О. Єгрешій, акцентуючи на тому, що Г. Хомишин розглядав культурно-просвітні організації як важливий інструмент духовного і національного виховання, водночас, застерігаючи їх від надмірної політизації [7–9]. Окрему увагу в історіографії приділено ініціативам єпископа щодо створення молодіжних клерикальних культурно-просвітницьких товариств, підпорядкованих ГКЦ, зокрема, «Єдність», «Скала». Про дискусію, що виникла у зв'язку з цим, згадують Ю. Щербяк, І. Пилипів, О. Єгрешій, О. Беген [3, 4, 10, 11]. У. Кошетар досліджувала суспільну діяльність Г. Хомишина як представника галицького клерикально-консервативного табору [5]. У студіях згаданих авторів наголошується на труднощах реалізації суспільно-релігійних проєктів Г. Хомишина унаслідок непростої реакції серед галицької громадськості, конфліктів єпископа з товариством «Просвіта», конкуренції з іншими впливовими об'єднаннями та політичними суперечностями у суспільстві, полеміки з радикальними та клерикально-націоналістичними впливами в цих осередках.

Таким чином, у сучасній історіографії розглядається участь єпископа у дискусії щодо світських культурно-просвітницьких товариств як приклад поєднання духовної опіки, ідейного керівництва та прагнення зберегти автономію церковного впливу в умовах суспільно-політичних викликів 1920–1930-х рр., підкреслюється системність підходу Г. Хомишина, для якого взаємодія Церкви зі «світським» середовищем була частиною ширшої пастирської стратегії.

Джерельною базою даного наукового дослідження стали твори Г. Хомишина, зокрема, пастирські листи, відозви, розпорядження [12–17].

Метою даної наукової статті є всебічний аналіз участі єпископа Григорія Хомишина у дискусії щодо діяльності світських культурно-просвітницьких товариств під опікою Греко-католицької церкви, з'ясуванні змісту та аргументації його позиції, а також визначенні її впливу на розвиток взаємин між церковними структурами та світськими організаціями українського суспільства Східної Галичини у міжвоєнні роки.

Виклад основного матеріалу. У 1920–1930-х рр. у Східній Галичині перед ГКЦ постало завдання оновлення та визначення свого місця в суспільному житті. Це стало змістом архієрейського служіння митрополита Андрея Шептицького та інших ієрархів, зокрема єпископа Станіславівського Григорія Хомишина. Завдяки душпастирській, освітньо-культурній, харитативній та екуменічній діяльності греко-католицьке духовенство поступово утверджується як моральний авторитет для українців, а церква перетворюється на впливову інституцію галицького краю, носієм національної ідентичності та залишається важливим чинником консолідації й духовною опорою в боротьбі за державність.

Одним із ключових завдань у діяльності ГКЦ в умовах входження Східної Галичини до Польської Республіки продовжує займати питання освіти, як релігійної, так і світської. Розвиток українського шкільництва за нового політичного режиму ускладнювали дві основні причини. По-перше, внаслідок воєнних подій було знищено 858 українських шкіл, а значна частина вчителів, які брали участь у Першій світовій та польсько-українській війнах, загинула, стала інвалідами,

опинилася в таборах або виїхала за межі галицького краю. По-друге, польський уряд від початку окупації Східної Галичини проводив політику полонізації, передусім у шкільній сфері. Навіть учителі-українці, які залишилися, щоб отримати роботу, мали проходити через повітові реабілітаційні комісії, що видавали довідки про їхню лояльність до польської влади [3, с. 238]. Активно проводилась також політика утраквізації шкільної освіти, котрій сприяв закон від 31 липня 1924 р. «Про деякі постанови в організації шкільництва» щодо так званої «двомовної школи». Більшість дисциплін тепер викладалися польською мовою, що не могло не загострити польсько-українське протистояння [18].

Занепокоєння викликав і той факт, що запровадження утраквістичної початкової та середньої школи істотно обмежувало вплив греко-католицького духовенства на учнівську молодь, адже саме воно традиційно проводило катехизацію (уроки релігії). За чинним законом релігійне навчання здійснювалося відповідно до конфесійної належності школярів, однак після надання школі утраквістичного статусу викладання релігії переходило до духовних осіб римо-католицького обряду [19, с. 84].

Одним з ефективним способів протидії політиці полонізації освіти стала мережа українських навчальних закладів за матеріальної підтримки українських культурно-просвітницьких товариств, ГКЦ та громадськості. Провідну роль у заснуванні народних і приватних початкових та середніх шкіл відіграли Українське педагогічне товариство, від 1926 р. – «Рідна школа» та ГКЦ [19, с. 108].

Відтак, формування мережі національного шкільництва відбувалося у тісній взаємодії з ГКЦ та виявлялося у кількох ключових напрямах: – фінансовій підтримці будівництва та утримання шкіл під опікою «Рідної школи»; – залученні священнослужителів до викладання уроків релігії у цих закладах; – участі духовенства в керівних органах «Рідної школи» на центральному та місцевому рівнях; – спільній організації благодійних заходів для збору коштів на потреби товариства та проведенні патріотично-виховних ініціатив [3, с. 246].

Важливого значення греко-католицькі священники надавали катехизації в державних і народних українських школах. Їхня участь полягала не лише в ознайомленні учнів з християнською мораллю та історією ГКЦ, а й як ключовий чинник виховання національно свідомої особистості. У цей час митрополит А. Шептицький сформулював концепцію «Християнської школи для української молоді», відповідно з котрою саме від катехизаційної праці залежали життєвий шлях, чесноти та християнські цінності особистості [20, с. 205].

У період політизації українського національного руху та цивілізаційних змін перед главою ГКЦ А. Шептицьким постало складне завдання – визначити місце Церкви в умовах нових історичних реалій та викликів перед християнством. Добре обізнаний з історією ГКЦ, національними традиціями та складними українсько-польськими взаєминами, він розумів, що статус керівника «націоцентричної» Церкви не дозволяє обмежитися лише боротьбою із секуляризмом. Його позиція «відкритися світу» – виявилася в активній суспільно-політичній, просвітницькій та харитативній діяльності, підтримці товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар», допомозі освітнім і культурним ініціативам. У спілкуванні з представниками націоналістичного підпілля він обирав шлях діалогу, а не осуду. Натомість станіславівський єпископ Г. Хомишин представляв консервативний напрям у ГКЦ першої половини ХХ ст. Як єпископ-ординарій, він міг ухвалювати незалежні рішення в межах своєї єпархії, залишаючись водночас у тіні митрополита й не виражаючи офіційної позиції всього греко-католицького духовенства [9, с. 247].

На рубежі 1920–1930-х рр. в галицькому середовищі відбувалася дискусія з приводу необхідності навчання української молоді в школах та поза їх межами основ християнської етики. На захист такої позиції у цей період активно виступив єпископ Г. Хомишин. Очевидно, що на такі його переконання вплинули наступні фактори: поразка ЗУНР, радикалізація окремих політичних партій різних ідеологій та їхні спроби підпорядкувати своїм впливам українське населення, особливо молодь. Важливу роль відіграв і пошук шляхів українсько-польського порозуміння з метою часткового пом'якшення політики полонізації, яку польська влада впроваджувала в освіті. І Г. Хомишин, і більшість поміркованих громадських та політичних діячів розуміли, що радикальні дії українських організацій та громадськості у шкільному питанні спричинять ще жорсткішу реакцію уряду. У 1928 р. він висунув ідею створення світських культурно-просвітницьких товариств під опікою та контролем Церкви. Насамперед йшлося про зміцнення ролі греко-католицького духовенства в організаційній структурі товариства «Рідна школа» та переорієнтацію її ідеології на християнські засади [3, с. 247].

Зазначимо, що станіславівський єпископ критично оцінював діяльність тогочасних українських світських товариств, вбачаючи в них значний вплив прокомуністичних ідей. Пропозицію митрополита А. Шептицького протидіяти ворожим Церкві силам безпосередньо в межах цих організацій Г. Хомишин не підтримав. Він наполягав, що зупинити поширення атеїстичних і комуністичних настроїв можуть лише нові просвітницькі інституції, підпорядковані ГКЦ [10, с. 108]. Від шкідливих впливів комуністів та більшовизму, що є «найнебезпечнішою силою для українців, що приносить голод, безвір'я та руїну» єпископ попереджав галичан у своїх Пастирських листах від 1930 р. «Про большевицьке переслідування релігії» та від 1931 р. «Про Византійство» [12–13]. На переконання Г. Хомишина, ефективною протидією більшовицькій агітації мало стати поширення серед населення католицької преси. У Відозві до духовенства Станіславівської єпархії «О пресі як дуже важній збруї нинішної доби» він підкреслював, що друковані засоби відіграють вирішальну роль у питаннях миру й війни, родини й суспільства, мистецтва й літератури [16].

Відтак, через заснований ним часопис «Нова зоря» та створену у 1930 р. Українську католицьку народну партію Г. Хомишин неодноразово наголошував, що ГКЦ не може підтримувати школи УПТ, «в яких панує ворожий дух або ж молодь виховується в дусі байдужості до католицької релігії» [19, с. 164]. У пастирському листі від 1930 р., реагуючи на саботажні акції, владика зауважив, що товариство «сходить на непевну і хитку дорогу» [15]. Як консерватор, Г. Хомишин вважав, що клерикальна монополія має зберігатися й у першій половині ХХ ст. Він різко критикував ідеології, які загрожували традиційному цивілізаційному патерналістичному порядку – політичний і соціокультурний плюралізм, ляїцизм, радикалізм, соціалізм, націоналізм тощо, вважаючи їх небезпечними для Христової Церкви та християнства загалом. На його переконання, надмірне відкриття Церкви новим світським впливам несе ризик втрати вікових позицій на суспільство, тому сучасний світ має шукати шляхів повернення під опіку Церкви [15].

Натомість, галицькі радикальні партії розцінили цей курс як нову епоху панування єпископів та спробу встановити клерикальну диктатуру та вважали зміщення акценту «Рідної школи» зі світського до релігійного – «шкідливим», оскільки, на їхню думку, товариство фактично ставало «католицьким виховним закладом» [21, с. 205].

Така позиція греко-католицького єпископату отримала підтримку серед делегатів з'їзду «Рідної школи» від 25 березня 1931 р. У прийнятій резолюції наголошувалося, що відтепер «основою шкільної політики» товариства є «національне українське виховання на християнській етиці». При цьому зміна ідеологічного курсу була зумовлена не стільки принциповою позицією Г. Хомишина та його однодумців, скільки наслідками урядових репресій проти учасників саботажних акцій і посиленням політики полонізації у сфері освіти. Рішення з'їзду дало змогу ГКЦ посилити вплив як на керівний орган «Рідної школи» – Головну управу, так і на місцеві структури – повітові союзи. Із 69 їхніх голів 24 були священниками, що становило близько 25% від загальної кількості [3, с. 247–248].

Як представник консервативної ідеології ГКЦ єпископ Г. Хомишин послідовно виступав за створення виключно клерикальних, підпорядкованих Церкві інституцій. У 1928 р. він ініціював заснування такого просвітницького молодіжного товариства «Єдність», а у 1934 р. – клерикального товариства «Скала», доручивши греко-католицькому духовенству станіславівщини відкривати у своїх парафіях відповідні просвітницькі читальні [14; 17]. У проєкті статуту «Скали» її метою визначалося «підтримувати, поширювати й поглиблювати освіту, культуру та релігійно-моральне життя українського народу на засадах святої католицької церкви», наголошувалося, що культурно-просвітницьке товариство перебуватиме під патронатом греко-католицького єпископа-ординарія у Станіславові [10, с. 110]. На думку Г. Хомишина, потреба у створенні нових католицьких просвітницьких організацій зумовлювалася тим, що світські інституції, засновані наприкінці XIX – на початку ХХ ст. греко-католицьким духовенством – кооперативи, читальні, народні доми, у 1930-х рр. опинилися під впливом атеїстичних і радикальних рухів. Він наголошував, що заклади під опікою ГКЦ здатні послабити деструктивну роботу і вплив світських ворожих установ [5, с. 143].

У 1937 р. Г. Хомишин видав розпорядження «Про діяльність священника в світських установах», в якому заборонив духовенству єпархії вступати до світських просвітницьких організацій, вважаючи їх осередками секуляризму. До речі, спеціальним листом його підтримав апостольський нунцій архієпископ Ф. Кортезі, у котрому той наголосив, що духовенство не повинно належати до політичних партій чи світських об'єднань, а має зосередитися на розвитку Католицької Акції

та впровадженні християнських принципів у суспільне життя [5, с. 155].

Зважаючи на ситуацію, що склалась тоді у середовищі греко-католицького духовенства (коли деякі душпастирі почали перетворюватись на «патріотів-священників» та суспільних діячів, могли свідомо скорочувати богослужіння, відміняти сповіді чи проповіді, бо поспішали на народні віча, перетворювали свої домівки на осередки світських установ, тощо) – таке рішення було актуальним [22, с. 4–5].

Часопис «Нова Зоря» залишався друкованим органом, у котрому наполегливо захищалася католицько-консервативна думка та послідовно підтримувалося розпорядження Г. Хомишина. Лише у 1938 р. у ньому було опубліковано 16 статей на цю тему, головними мотивами яких були дисципліна, патріотизм, повага до авторитету священника, зазначалися відмінності між католицькими й світськими організаціями Східної Галичини [5, с. 156].

Водночас подальші радикальні ініціативи Г. Хомишина, спрямовані на «повну» клерикалізацію культурно-просвітницьких товариств і посилення впливу духовенства в їхній діяльності, як вважає український дослідник І. Пилипів, спричинили протилежний результат, оскільки ГКЦ перебирала на себе невластиві їй функції, фактично нав'язуючи членам товариств і громадськості регіону винятково християнську систему цінностей [3, с. 248]. До того ж, на священників у парафіях покладався значний обсяг обов'язків, який не кожен міг виконати, поєднуючи пряме душпастирське служіння з організацією культурно-просвітницьких товариств релігійного спрямування, зокрема читалень «Скали» [21, с. 267].

Створення під патронатом Г. Хомишина нової культурно-просвітницької організації «Скала» викликало гостру реакцію в суспільстві. Конфлікт єпископа з товариством «Просвіта» надалі лише поглиблювався. Преса різних політичних таборів – від УНДО («Діло») та УСРП («Громадський голос») до націоналістичних видань («Наш клич», «Розбудова держави») – критикувала ініціативу, прогнозуючи конфлікти з «Просвітою», розкол українських установ і навіть вбачаючи у ній антиукраїнський характер. На думку сучасного дослідника О. Єгрешія, Г. Хомишин доволі жорстко наполягав на створенні нової клерикальної організації. Із його висловлювань складалося враження, ніби «Скала» покликана стати противагою світським товариствам, які вже десятиліттями діяли на просвітницькій ниві. За таких обставин цілком закономірною була переважно негативна реакція як керівництва світських об'єднань, так і значної частини галицько-української громадськості на її появу [10, с. 111–112].

За підсумками дискусій у ситуації, що склалася переважив більш поміркований підхід А. Шептицького, який виступав за співпрацю з культурно-просвітницькими товариствами та зберігав лояльність чи принаймні нейтралітет до інших ідеологій. Унаслідок цього 25 грудня 1934 р. отець О. Базюк, представник «хомишинського» табору, подав у відставку з посади голови управи «Рідної школи». Ініціатива створення читалень «Скали» отримала лише обмежену підтримку серед духовенства Станіславівської єпархії, переважно під тиском погроз єпископа позбавити непокірних священників парафій. Його розпорядження про заборону священникам єпархії брати участь у будь-яких світських організаціях стало фактично відчайдушним кроком, що спричинив ще гострішу критику на його ім'я [3, с. 249].

Висновки. Аналіз участі єпископа Г. Хомишина у дискусії навколо діяльності світських культурно-просвітницьких товариств під опікою ГКЦ засвідчує, що його позиція мала глибоке ідеологічне підґрунтя, спрямоване на посилення ролі духовенства у формуванні суспільної свідомості. Г. Хомишин вбачав у клерикалізації культурно-просвітницької сфери важливий засіб зміцнення християнських цінностей та моральних орієнтирів українського народу. Будучи відданим католицьким ортодоксальним принципам і дотримуючись ультрамонтанських поглядів, владика уникав компромісів у справах, пов'язаних із церковними та релігійними питаннями. Очевидно, що консерватори ставилися стримано до просвітницької та громадської діяльності світських організацій, політичної активності партій не лише лівого, а й центристського спрямування, а подекуди й до державницьких позицій окремих суспільно-політичних діячів.

Водночас, прагнення ієрарха встановити домінування церковних структур у цій сфері викликало неоднозначну реакцію – від підтримки частини духовенства й вірян – до гострої критики з боку світських націоналістичних організацій та преси. Конфліктні ситуації навколо створення організації «Скала» показали, що надмірна клерикалізація, запроваджена Г. Хомишиним, замість консолідації національних сил у протистоянні політиці полонізації, фактично сприяла поглибленню розбіжностей та виникненню поділу товариств і шкільництва на «світські» та «релігійні».

У майбутніх дослідженнях з цієї проблематики доречно ширше порівняти підходи Г. Хомишина та інших ієрархів ГКЦ до взаємодії з громадськими організаціями, проаналізувати вплив цієї дискусії на подальший розвиток українського культурно-просвітницького руху Східної Галичини, детальніше вивчити реакції конкретних культурно-просвітницьких товариств та окремих діячів на політику клерикалізації.

Список літератури:

1. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність в Галичині. URL: https://ucu.edu.ua/news/hreko-katolytska-tserkva-ta-ukrajinska-natsionalna-identychnist-v-halychyni-tyzhden-2/
2. Єгрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Історія України. Івано-Франківськ, 2003. 214 арк.
3. Пилипів І. Греко-Католицька Церква в суспільно-політичному житті Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.): дис. … докт. і. н.: 07.00.01. Історія України. К., 2011. 489 с.
4. Щербяк Ю. Освітня доктрина Української греко-католицької церкви та її впровадження в Україні (середина XIX – XX ст.): дис. … докт. пед. н.: 13.00.01. Загальна педагогіка та історія педагогіки. Тернопіль, 2009. 508 с.
5. Кошетар У. Роль української греко-католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр.: дис. … канд. і. н.: 07.00.01. Історія України. К., 2007. 249 с.
6. Грабець Ю. Діяльність греко-католицького духовенства Східної Галичини у 1918–1939 рр.: дис. … канд. і. н.: 032. Історія та археологія. Тернопіль, 2025. 307 с.
7. Єгрешій О. Клерикальне культурно-просвітницьке товариство «Скала» (1934–1939 рр.): оптимізація чи деконсолідація? *Україна соборна. Збірник наукових статей. Випуск 2. Частина ІІ*. К., 2005. С. 341–349.
8. Єгрешій О. Проблема взаємовідносин культурно-просвітницьких товариств «Скала» і «Просвіта» у 30-х роках XX ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА.* Дрогобич, 2002. С. 352–361.
9. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин в умовах українсько-польських стосунків: спроба історичного екстраполювання. *Науковий вісник ІФБУ «Добрий Пастир». Богослов'я: Зб. наук. праць.* 2017. Вип. 10–11. С. 242–252. URL: http://www.journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/174/238 (дата звернення: 2.08.2025)
10. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин. Портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. Івано-Франківськ. 2006. 168 с.
11. Беген О. Спроба владики Григорія Хомишина запровадити Католицьку Акцію у Станіславівській єпархії. *Історія релігії в Україні. Науковий щорічник.* Львів, 2010. URL: http://www.laityugcc.org.ua/istorija-mirjanskix-ruxiv/articles/sproba-vladiki-grigorija-xomishina-zaprovaditi-katolicku-akciju-u-stanislavivskij-jeparxiji.html (дата звернення: 2.08.2025)
12. Пастирський лист Григорія Хомишина до клиру і вірних Станиславівської єпархії про большевицьке переслідування релігії. Станиславів, 1930. 14 с.
13. Пастирський лист Григорія Хомишина Епископа Станиславівского до Клира Епархії Станиславівської про Византійство. 1931. Станиславів. 40 с. URL: https://homyshyn.te.ua/wp-content/uploads/2020/04/Pastyrskyi_lyst_do_dukhovenstva_Stanyslavivskoi_ieparkhii_pro_vyzantiistvo.pdf (дата звернення: 3.08.2025)
14. Пастирський лист Григорія Хомишина Єпископа Станиславівського до Клира і Вірних Станиславівської Епархії про католицьку акцію. 1934. Станиславів. 16 с. URL: Pastyrskyi_lyst_pro_Katolytsku_aktsiiu.pdf
15. Пастирський лист Григорія Хомишина єпископа Станиславівського до клира Станиславівської єпархії «Пекучі справи сучасности». *Нова зоря*. 1930. 4.44. 15 червня.
16. Відозва Преосвященного Григорія Хомишина до Всечесного духовенства Станиславівської єпархії о пресі як дуже важній збруї нинішної доби. Станиславів, 1931. 13 с. URL: https://homyshyn.te.ua/wp-content/uploads/2020/04/Vidozva_do_dukhovenstva_Stanyslavivskoi_ieparkhii_o_presi_iak_duzhe_vazhnii_zbrui_nynishnoi_doby (дата звернення: 4.08.2025)
17. Хомишин Г. Відозва до всечесного духовенства Станиславівської Епархії (З нагоди Пастирського Листу про Католицьку Акцію). Станиславів. 1934. URL: https://homyshyn.te.ua/wp-content/uploads/2020/04/Vidozva_do_dukhovenstva_Stanyslavivskoi_ieparkhii_z_nahody_lysta_pro_Katolytsku_Aktsiiu.pdf (дата звернення: 5.08.2025)
18. З 31 липня 1924 року постановою Сейму розпочалась полонізація Західної України. URL: https://westnews.info/news/Z-31-lipnya-1924-roku-postanovoyu-Sejmu-rozpochalas-polonizaciya-Zaxidnoyi-Ukrayini.html (дата звернення: 7.08.2025)
19. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881–1939 рр.). Івано-Франківськ, 1999. 208 с.

20. Дзерович Ю. Опіка митрополита Андрея Шептицького над українським шкільництвом. *Рідна школа*. 1939. 15 липня. С. 205–208.
21. Ясінчук Л. 50 літ. «Рідна школа» 1881–1931. Львів: Накладом т-ва «Рідна школа», 1931. 271 с.
22. Священик з Поділля. З рукою на серці. *Нова Зоря*. 1938. 23 січня. Ч. 5. С. 4–5.

Kostyuk L.V., Fedoriv I.O. PARTICIPATION OF BISHOP HRYHORIY KHOMYSHYN IN THE DISCUSSION ON THE ACTIVITIES OF SECULAR CULTURAL AND EDUCATIONAL SOCIETIES UNDER THE AUSPICES OF THE GCC

Bishop of Stanislaviv Hryhoriy Khomyshyn's participation in the public and ecclesiastical debate on the role and content of secular cultural and educational societies under the auspices of the Greek Catholic Church (GCC) in the interwar period of the 20th century are examined in the article. His concept of cooperation between the clergy and lay organizations, in particular the "Prosvita" and "Ridna Shkola" societies, which actively influenced the national and cultural development and patriotic consciousness of the Ukrainian population of Eastern Galychyna, was analyzed. The purpose of creating and the peculiarities of the activities of the clerical cultural and educational society "Skala," initiated by the bishop, are outlined. Particular attention is given to the bishop's position on the need to subordinate secular cultural and educational activities to moral and religious principles in order to stop the spread of atheistic and communist sentiments in the Eastern Halychyna region, as well as to avoid excessive politicization and ideologization of such structures. Based on pastoral letters, proclamations, and orders issued by the bishop, it is evident that H. Khomyshyn, as an spokesman of the conservative Catholic approach, sought to establish a model of interaction between the church and public institutions that would combine national-patriotic education with Christian principles. The discussions between supporters of greater autonomy for secular societies and those who insisted on their subordination to church supervision, including the position of A. Sheptytsky are highlighted in the article. It is shown that the activities of Bishop H. Khomyshyn in this context were aimed at preserving the religious identity and moral unity of Ukrainian society during the Polish state policy of Polonization of Ukrainian education and interwar geopolitical challenges. It has been proven that his participation in this discussion reflected the broader strategy of the Greek Catholic Church to harmonize religious, cultural, and national factors in the public life of Halychyna.

Key words: *Hryhoriy Khomyshyn, Greek Catholic Church, Eparchy of Stanislaviv, clerical cultural and educational societies, "Ridna Shkola", "Skala", "Nova Zoria" magazine, Galician conservationalism.*

Дата надходження статті: 21.08.2025
Дата прийняття статті: 05.09.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477):341.232.1(=161.2)"1569"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.10

Литвин О.С.
Національна академія керівних кадрів культури та мистецтв

ВАСИЛЬ-КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ ТА ЛЮБЛІНСЬКА УГОДА 1569 РОКУ: РОЛЬ І СТАВЛЕННЯ КНЯЗЯ ДО УНІЇ

Стаття присвячена висвітленню ролі та ставлення князя Василя-Костянтина Острозького до укладення Люблінської угоди 1569 року. У статті зроблено спробу переосмислення стереотипних тенденційних і необ'єктивних оцінок щодо його ставлення до унії. Методологічною базою дослідження є загальнонаукові й спеціальні методи пізнання, зокрема аналізу, синтезу, логічного, хронологічного, порівняльно-історичного, а також принципи історизму, об'єктивності, ідеологічної незаангажованості, системності, аналітичного плюралізму, візуалізації результатів, та ін., які дозволили послідовно підійти до розкриття поставлених питань, дослідити і порівняти між собою позиції вчених, сформулювати авторські висновки. Наукова новизна полягає у тому, що в ній визначено історичні обставини, які обумовлювали ставлення князя Острозького до унії та зроблено спробу певного спростування деяких міфів і стереотипів щодо його ролі в підготовці і ухваленні угоди, а також акцентовано увагу на тогочасних суспільно-політичних процесах, які потребують уваги майбутніх дослідників. Зроблено висновки, що в історіографічних джерелах має місце домінування стереотипних та тенденційних оцінок постаті князя В.-К. Острозького, а серед сучасних досліджень характерним є недостатнє врахування тогочасних історичних обставин, які обумовлювали ставлення князя до унії та відсутнє чітке висвітлення його політичних позицій. Доведено, що він був за рівноправне входження руських земель до складу державного утворення Речі Посполитої, але зовнішні загрози для Великого князівства литовського і руського, особливо з боку Московського царства й потреба збройної допомоги від Польщі змусило литовських і руських магнатів, а відтак і князя Острозького, прийняти унію на нерівних умовах і присягнути на вірність королю.

Ключові слова: *Люблінська унія, князь Василь-Костянтин Острозький, міфи та стереотипи щодо В.-К. Острозького, наслідки Люблінської унії, ставлення В.-К. Острозького до унії.*

Постановка проблеми. В історіографічних джерелах висвітлення ролі та ставлення князя Василя-Костянтина Острозького до підготовки та укладення Люблінської унії 1569 року характеризується, на нашу думку, переважно тенденційними і малооб'єктивними оцінками, які здебільшого спричинені обмеженістю джерельної бази, традиційними підходами до ролі особистості в історії і розуміння литовсько-польської доби в минулому України. Нові можливості сучасної історичної науки, численний масив праць, опублікованих та архівних джерел тепер відкривають більш правдиві риси в образі В.-К. Острозького загалом та, зокрема обставини його діяльності в означений період. Вищенаведена контроверсійність історіографічних оцінок постаті В.-К. Острозького й спонукала нас до вибору зазначеної проблеми нашого дослідження.

На основі аналізу історіографічних джерел щодо постаті В.-К. Острозького визначити причини тенденційних, необ'єктивних оцінок, висвітлити обставини його діяльності в період підготовки й ухвалення Люблінської угоди та ставлення князя до унії. Важливо актуалізувати потребу подальших досліджень, вивчення і глибокого переосмислення й переоцінки справ і діянь цієї непересічної історичної постаті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення постаті князя Василя-Костянтина Острозького у всі часи було надто контроверсійним. Ще у XIX ст. склалися два абсолютно протилежні погляди на його життя і діяльність: від надмірного возвеличення до потоку негативізму, від похвальби до засудження. Вони ж мали місце і на початку XX ст. Напередодні 300-річчя з дня смерті В.-К.Острозького його постать зацікавила

© Литвин О.С., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

багатьох державних і культурних діячів, породило цілу зливу публікацій. Так М. Грушевський [5, с. 479–483] та І. Франко [6, с. 92–97], відзначаючи внесок В.-К. Острозького в українську культуру та в справи православної віри, дійшли висновку, що для повної картини у з'ясуванні його особи не вистачає джерел, які могли б пролити світло на цілий ряд білих плям і неузгодженостей. І. Огієнко, стверджував, що «усі українські магнати взяті разом не зробили стільки для України, скільки зробив сам князь Костянтин!» [10, с. 65–67].

Особливо взаємовиключними були оцінки участі В.-К. Острозького в Люблінському сеймі 1569 року. Зокрема, Пантелеймон Куліш звинувачував князя в головному гріху – Люблінській унії – «злитті громад, що не поєднуються за своєю формацією» – він виносив йому вирок: «Панська пасивність, незнання руської природи, неповага до прав свого народу… ганебна скупість, відсутність душевної шляхетності…» і т. ін. [8, с. 166–169]. Іван Огієнко, високо оцінюючи князя, також робить закид, що той «…політикою цікавився мало, якоїсь своєї лінії не мав..., мав великий гріх за Люблінську унію, яка вдарила по Україні» [10, с. 65–67]. До подібних оцінок приєднався і Микола Костомаров, наголошуючи, що «Костянтин Острозький не відзначався ні військовими подвигами, ні державними діями, навпаки часто-густо стягав на себе королівські докори, що не дбав про охорону повіреного йому воєводства, залишив київський замок у сумному стані, не платив податків…» [7, с. 535–536].

В роки незалежності України зріс інтерес до постаті В.-К. Острозького. Проте сучасні українські історики, зокрема, В. Смолій, О. Гуржій, В. Степанков і ін. в контексті Люблінської унії, часто називають українську шляхту пасивною, обережною, непослідовною, а ідеї і справи В.-К. Острозького – ілюзорними, наївними і безнадійними. Об'єктивнішими працями є дослідження І. Мицька [9], П. Сауха [11] В. Уляновського [12], Н. Яковенко [13], та інших, на чому ми детальніше зупинимося у нашій статті. Зокрема, Н. Яковенко дотримується позиції, що Люблінська унія – акт парламентарний і ніякої колонізації і денаціоналізації українського народу не було. Унія 1569 року, на її думку, знаменувала початок нового етапу в історії українського народу [13, с. 119–120].

При всій різноплановості названих праць, з них князь В.- К. Острозький постає як символ нашої історії, державний національний діяч, захисник православної віри, меценат української культури і як людина у всіх життєвих проявах.

Мета статті – висвітлити ставлення князя Василя-Костянтина Острозького до укладення Люблінської унії 1569 року в контексті історичних обставин того часу, з метою переосмислення усталених стереотипів і тенденційних оцінок його політичної позиції, а також виявлення реальних мотивів і чинників, що вплинули на його участь у процесі укладення унії.

Виклад основного матеріалу. Висвітлюючи роль і ставлення князя В.-К. Острозького до Люблінської унії, слід мати на увазі ту обставину, що князь В. К. Острозький, як випливає з його образу, створеного продовж століть, начебто був причетним буквально до всього, що відбувалося. Проте, які саме зусилля робив він сам, чи саме таку участь брав у цих подіях і яку відіграв роль, яким було його ставлення до тих чи інших подій і процесів – залишається недоведеним, а тому й порізному інтерпретується.

Для розуміння і об'єктивної оцінки ролі князя В.-К. Острозького, зокрема щодо Люблінської угоди, слід, насамперед, зважати на обставини та історичні передумови унії, яка поєднала сусідні держави. Вона пробивала собі дорогу мало не два століття: від династичного зв'язку, закладеного Кревською унією 1385 р. до реальної федерації 1569 р. Сторони за цей час, в умовах, які примушували Польщу і Велике князівство Литовське і Руське, хоч-не-хоч, тяжіти одне до одного, вісім разів робили безрезультатні спроби підписати об'єднавчу угоду.

Тяга до об'єднавчого руху полягала у зовнішніх загрозах, а, насамперед, від Московії і її політики «збирання руських земель» та концепції «спадкоємності московських царів на давньокиївську спадщину». У затяжних війнах з Московією, які точилися впродовж 1487–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537 років, в яких Велике князівство Литовське і Руське втратило майже третину своєї території, що охоплювали порубіжні землі від верхів'їв Оки й Дніпра на півночі до середньої течії Десни на півдні, у тому числі Чернігово-Сіверщину і такий важливий стратегічно-торговий пункт, як Смоленськ.

Відчуття небезпеки особливо загострила Лівонська війна (1558–1581 рр.). Велике князівство опинилося на грані катастрофи, порятунок від якої вбачався лише у придбанні надійного спільника для подальшої боротьби з Москвою.

Полонофільські настрої підсилювалися також завдяки загальному піднесенню Польської

держави у ХУІ ст., особливо в період правління Жигимонта (Сигізмунда) ІІ Августа (1548–1572 рр.), котрий називають «золотим віком» Польщі, добою найвищого розквіту її політичної культури та бурхливого розвитку шляхетських вольностей.

Польське королівство добивалося унії як з великодержавних амбіцій, такі з розрахунку на територіальні прирощення нових земель для сільськогосподарського виробництва. Найбільшою зацікавленістю Польщі була шляхетська колонізація на українські безкрайні родючі рівнини, яка стимулювала гонитву за нерозораними ланами й незайманими лісовими масивами. Економічний чинник, що підсилював об'єднавчі тенденції, полягав також в загрозі утвердженні Московії на берегах Балтики та відкритті шляхів вивозу продуктів до Західної Європи, що складало конкуренцію польському та литовсько-руському експорту збіжжя, поташу, смоли, корабельного лісу.

Ставлення литовської знаті до унії було неприхильним. Вища ж аристократія Великого князівства опиралася унії, небезпідставно вбачаючи в ній акт політичного самогубства. Їх відлякувала перспектива втрати свого всевладдя, яке вони мали у власній державі. Рядова ж литовська шляхта Великого князівства, сподіваючись на зміну власного становища за польським зразком, прихильно сприймала перспективу унії.

Нечисленна руська князівська верства прагнула зберегти свою винятковість (адже у Польщі князівських титулів шляхта не мала). Руська шляхта не мала шансів впливати на велику політику Великого князівства Литовського і руського. Руським шляхтичам, навіть руським магнатам було доволі складно пробитися на урядові посади. Це підтверджує польський дослідник Томаш Кемпа, що «вищих посад в цей час ніхто з русинів/українців не отримував» [1, с. 84–85]. Руська шляхта побоювалася полонізації та утисків православія, тому для неї унія могла відбутися лише за умови твердих гарантій збереження всіх старовинних привілеїв та прав.

Щодо ставлення князя В.-К. Острозького до унії, то слід з'ясувати його політичну позицію. Насамперед, слід зважити на те, що він народився і сформувався в умовах дуалістичної держави – Великому князівстві литовському і руському і був її громадянином. Томаш Кемпа стверджує, що Острозький іменував себе головно «русином» і лише на друге місце ставив визначення «литвин» та запевняв, що ніколи не погодиться на включення Волині до Корони Польської [1, с. 86]. Більшість дослідників вважають, що він підтримував позицію литовських магнатів Радзивілів не допустити «тісної» унії, залишивши формат персональної та мілітарної. Саме за їх підтримки він увійшов у велику політику, отримав у свої 24 роки (1550) урядові посади володимирського старости і маршала Волинської землі, волинського воєводи та місце у великокнязівській раді, луцького старости (1556) та київського воєводи (1559), а згодом старости Білої Церкви, Переяслава і Обухова. Також він став найвпливовішим руським сенатором, за яким стояло все руське суспільство на руських землях Великого князівства литовського і руського. Тому він не міг не поділяти настанови литовської сторони.

Разом з тим, він мав певну автономність і самостійність, як і Волинь у складі Великого князівства. Проте його позиції послабила смерть Миколая Радзивіла в травні 1565 р. До того він увійшов у протистояння з угрупованнями Ходкевича (через боротьбу за маєтки Заславських) та з М. Мишкою-Варковським [1, с. 195–219]. Також необхідність боротьби за спадщину і перманентні судово-господарські справи відволікали князя від політичних справ. Проте політичні справи він компенсував створенням об'єднання мислителів та письменників «Острозький гурток» та звершеннями у сфері культури, що прославило його на весь світ.

Особливими були зв'язки Острозького і з польською магнатерією через шлюб з полькою – донькою польного гетьмана Яна Тарнавського. Без сумніву, мали вплив і настанови батька Костянтина Івановича Острозького щодо нерозривності зв'язків Литви з Польщею. Можемо припустити, що з цих мотивів князь дистанціювався від литвинів і водночас не виявляв прихильності до поляків [12, с. 508].

Не можемо однозначно погодитися з думкою польського дослідника Томаша Кемпи, що «для Острозького належність Волині до ВКЛ чи Польщі була справою вторинною, передусім він прагнув забезпечити привілеї Православної Церкви, свої власні і князівські гонорові титули» [2, с. 86].

Т. Кемпа також стверджує, що Костянтин Острозький почувався ближчим до інтересів Корони, ніж до Литви, часто підтримуючи позицію польських сенаторів щодо політичних справ, особливо в питаннях стосовно взаємовідносин Польщі та Литви [12, с. 508].

На звинувачення в підтримці поляків Острозький реагував дуже емоційно. У листі до

князя Радзивіла, якого наводить Томаш Кемпа, князь писав: «Шкода на Бога, що прирівнюють мене до корчмарів, лотрів, Косинського… і Буйни, (посли які перші присягнули на вірність польській короні), я в тому кублі бути не хочу і, дасть Бог, не буду до смерті, на всяк випадок маю ще Раудницю (маєток у Чехії) і там можу хліб їсти, якщо мене випиратимуть з милої Вітчизни» [12, с. 511]

Щоб глибше зрозуміти ставлення В.-К. Острозького до унії слід прослідкувати перебіг подій і розклад політичних сил саме в ході ухвалення угоди. Насамперед зауважимо, що ухвалення Люблінської унії – це не угода в нинішньому розумінні, не одномоментний акт, а тривалий поетапний процес складання присяги королю.

Важливу роль в укладенні унії відіграло те, що її підтримував тодішній король польський та великий князь литовський Сігізмунд ІІ Август. Він скликав спільний сейм на 23 грудня 1568 р. Проте через позицію литовських сенаторів сейм відкрився лише 10 січня 1569 р., коли до Любліна прибуло близько 160 послів. Литовські сенатори навмисне затягували унійний процес, а у ніч на 1 березня потайки покинули Люблін.

Князь В.-К. Острозький також покинув Люблін 6 березня і виїхав до Тарнова. Він не виявляв активності, мотивував свою відсутність у Любліні хворобою, перебуваючи у Тарнові. Таку дипломатичну поведінку Острозького Томаш Кемпа пояснює бажанням князя вберегтися від небезпеки з обох боків і політикою вичікування: він не хотів наразитися на немилість короля, але й не бажав втратити авторитет і позиції серед литовських магнатів. Острозький мав намір негайно порозумітися з іншими руськими та литовськими магнатами, а тому просив короля на два тижні відстрочити його приїзд (гадають, що князь чекав реакції литовських Панів-Ради). Зі свого боку Жигимонт ІІ Август розумів, що така відстрочка деморалізує інших руських депутатів, тому не надав її.

Коли закінчився останній термін прибуття до Любліна, київський воєвода написав королю, що виїздить із Тарнова, але точно не знає, коли прибуде, “через зле здоров’я і злу дорогу”, він просив покірно не покладати на нього за це неласки, бо мусить їхати на возах як хворий, а не на коні як здоровий [3, с. 45].

Це не задовольняло короля, який явно бажав схилити руських делегатів до унії, що було можливим лише за умови підтримки унії головними представниками Русі. Жигимонт Август кілька разів призначав кінцеві терміни обов’язкового прибуття волинян на сейм: спочатку на 3 квітня, потім на 14 травня. Саме цей другий строк король визначив для приїзду Острозького.

Королю вдалося домогтися підтримки литовської і руської шляхти, завдяки, зокрема зрівнянням в правах православної і католицької шляхти у ВКЛ ще указом 1563 р. Спираючись на її підтримку сейм санкціонував акти короля – універсал про приєднання Підляського і Волинського воєводств до Польського королівства.

Водночас король постановив, що всі сенатори, котрі відмовляються хворобою, мають присягнути на визнання унії та приєднання Волині й Підляшшя до Польщі перед королівськими комісарами. Король удався до рішучих дій, видавши універсал з вимогою до депутатів негайно повернутися на сейм під загрозою позбавлення урядів та конфіскації володінь, пригрозив відібрати маєтки і посади у тих хто не присягне. Тим часом на сеймі було вирішено приєднати до Корони також Київське воєводство.

Лише 23 травня до Любліна разом (імовірно, не випадково) прибули волинський воєвода Олександр Чорторийський, житомирський староста Костянтин Вишневецький, староста луцький, брацлавський і вінницький Богуш Корецький та київський воєвода Костянтин Острозький. В ході дискусії вони «обстоювали дві головні позиції: збереження традиційного особливого статусу (окрім самих титулів) руських князів як представників старовинних княжих домів та прав «грецької віри» [12, с. 384–385].

Тиск з боку шляхти та невдачі у війні з Московією й потреба збройної допомоги від Польщі змусило литовських і руських магнатів присягнути на вірність королю. 24 травня 1569 р. всі чотири названі руські магнати – сенатори Чорторийський, Острозький, Корецький, Вишневецький підписали акт і склали присягу на вірність королю. Ірина Ворончук вважає, що Острозький відтягував до останнього особисту присягу і лише після певних гарантій підписав акт [4, с. 30]. За ними 25 травня присягнули представники Брацлавщини. Слідом 4 червня було оголошено про приєднання до Польського королівства Київського і Брацлавського воєводств. Під Литвою залишалися тільки північно-західні руські землі: Берестейщина і Пінщина.

А 6 червня Острозький присягав ще і як київський воєвода та приймав королівський привілей для Київської землі. 1 липня 1569 р. посли Великого князівства Литовського і Руського та окремо

посли польського сейму підписали загальний унійний документ – акт про унію. Його також 1 липня 1569 р. підписав князь В.-К. Острозький [12, с. 718].

Ім'я Василя-Костянтина Острозького в головному документі Люблінської унії фактично відкриває список знаті Великого князівства Литовського і Руського. На самому акті унії підпис К. Острозького стоїть 14-м після семи католицьких прелатів, краківського каштеляна Станіслава-Себастіана Мілецького, краківського воєводи Станіслава Мишковського, сандомирського воєводи Петра Зборовського, сєрадського воєводи Ольбрахта Ласького, ленчицького воєводи Яна Сєраковського та брестського воєводи Яна зі Служева.

Зважаючи на тодішні історичні обставини, можна погоджуватися з оцінками, що мають місце щодо ставлення князя В.-К. Острозького до Люблінської унії як «реалістичне і мудре». Разом з тим, має рацію В. Уляновський, коли наголошує що «наявна велика невідповідність між образом діяча «крупного» масштабу і непоказного політика» [12, с. 503]. Така невідповідність особливо проглядається в контексті Люблінської унії.

В результаті Польське королівство та Велике князівство Литовське і Руське об'єднувалися в одну державу Річ Посполита (від лат. «справа всенародна»). На чолі держави – виборний король. Унія передбачала спільний Сейм і Сенат. Договори з іноземними державами укладаються від імені Речі Посполитої. Право володіння маєтками на всій території Речі Посполитої. Митні кордони ліквідовувалися, запроваджувалася єдина монетна система.

За Литвою (литовські й білоруські землі та заселені українцями Берестейське воєводство) зберігалася обмежена автономія у вигляді власного права й суду, адміністрації, війська, скарбу й державної мови. Окремими залишалися ознаки держави (герб, печатка, мова, військо, закони).

Українські землі після Люблінської унії опинилися у складі Речі Посполитої, втративши будь-яку автономність. Вони поділялися на воєводства: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Київське, Подільське, Брацлавське, від 1618 – Чернігівське. Воєводства поділялися на повіти (землі). Їх очолювали старости та каштеляни (коменданти фортець).

На Волинське, Київське і Брацлавське воєводства поширювався Литовський статут і українська мова в діловодстві. Третім Литовським статутом (1588 р.) вводилося закріпачення селян, які проживали на землі феодала впродовж 10 років та право повернення селян-утікачів протягом 20 років. Особливої гостроти набули проблеми мови і віри. Католицька церква прагнула збільшити своїх прибічників. В Україні засновуються єзуїтські школи й колегіуми. Вони сприяли поширенню освіти, але навчання в них передбачало зречення своєї мови і батьківської віри.

Польська історіографія, зокрема Т. Кемппа стверджує, що Острозький і надалі підтримував унію: після смерті Жигимонта II Августа (7 липня 1572 р. у Книшині) він боронив належність Волині до Корони та обстоював чинність унії [12, с. 517]. На нашу думку, особливо з огляду на пізніші невдоволення й опозиційність князя В.-К. Острозького щодо Берестейської церковної унії, подібні твердження ще потребують подальшого дослідження і документального підтвердження.

Проте, у повсякденній практиці реалізація люблінських угод та привілеїв врешті узалежнилася від політичної сили, матеріальних статків та здатності в індивідуальному порядку обстоювати власні права й свободи.

В.-К. Острозькому в більшості випадків це вдавалося чи не найкраще.

Висновки. Аналіз історіографічних джерел щодо постаті князя Василя-Костянтина Острозького, які здебільшого характеризуються контроверсійністю, стереотипністю і тенденційністю оцінок, дає нам можливість повніше зрозуміти його роль та ставлення до Люблінської унії 1569 року.

Князь Острозький під час Люблінської унії був фактичним провідником Русі-України і був за її рівноправне входження до складу державного утворення Речі Посполитої. Без сумніву, він розумів, що унія мала без перебільшення епохальне значення для польського, литовського, білоруського і українського народів, доля яких відтоді пов'язувалася з новоствореною, однією з найбільших держав тогочасної Європи – поліетнічною Річчю Посполитою, що проіснувала до кінця XVIII ст.

До того ж зовнішні загрози для Великого князівства литовського і руського, особливо з боку Московського царства й потреба збройної допомоги від Польщі змусило литовських і руських магнатів, а відтак і князя Острозького, підтримати унію, присягнути на вірність королю.

Після Люблінської унії князь В.К. Острозький став першим за значимістю сенатором від Русі у

Речі Посполитій, зайнявши почесне чотирнадцяте місце серед світських сенаторів. І в наступні ще два століття після Люблінської унії, уже в складі Речі Посполитої Литва і Україна (разом з Польщею і Білорусією) мали співжиття і протистояння московській експансії, але шляхи їх розійшлися. Не вдалося зберегти «Республіку трьох народів», що слід вважати найбільшою політичною помилкою, яка втягнула Україну в азійську орбіту.

Наведені у статті аргументи та судження носять фрагментарний характер і потребують подальших наполегливих пошуків задля забезпечення належної повноти картини. Вважаємо, що контроверсійність і неоднозначність розуміння та оцінок постаті князя, як в минулому, так і в сьогоденні, обумовлює потребу подальшого вивчення, всебічного об'єктивного дослідження, очищення від міфів і стереотипів, глибокого переосмислення й переоцінки справ і діянь цієї непересічної історичної постаті.

Список літератури:

1. Kempa T. Konstanty-Wasil Ostrogski (ok. 1524/1525-1608) wojewoda kijowski i marszalek ziemi wolynskiej. Torun: Wydawnictwo Universytetu M. Kopernika, 1997. 228 s. URL: https://www.uknol.info/ru/Records/Konstanty_Wasyl_Ostrogski_ok1524.html#google_vignette (дата звернення: 20.06.2025)
2. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2002. S. 133–134. URL: https://heritage.oa.edu.ua/assets/files/kempa_przezacna_matrona.pdf (дата звернення: 18.06.2025)
3. Mazur K., W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648, Warszawa 2006. URL: https://neriton.pl/produkt/strone-integracji-korona-sejmiki-wolynia-ukrainy-latach-1569-1648/ (дата звернення: 20.07.2025)
4. Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Україні. Київ. Старокостянтинів, 2001. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Voronchuk_Iryna/Volodinnia_kniaziv_Ostrozkykh_na_Skhidnii_Volyni_za_inventarem_1620_roku/ (дата звернення: 20.07.2025)
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 6. К., 1907. 1995. 667 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001329 (дата звернення: 26.07.2025)
6. Ковальський М. П. Острогіана Івана Франка. Матеріали VI науково-краєзнавчої конференції «Острiг на порозі 900-річчя». Острiг, 1995.
7. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Костомарів Микола, авт. передм. і пер. О. Барвінський. 2-е вид. іл. Львів : Друкарня НТШ, 1918. 493 с.
8. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. К., 2005. Т. 1: 1841–1850. С. 166–169.
9. Мицько І.З. Острозька сорв'яно-греко-латинська академія. Київ: Наукова думка, 1990.192 с.
10. Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. Вінніпеґ, 1958. 216 с.
11. Саух П.Ю. Князь Василь-Костянтин Острозький. Рівне, 2001. 244 с.
12. Уляновський Василь, Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет в галареї предків та нащадків. Київ : ВД «Простір», 2012. 1370 с. 40 іл.
13. Яковенко Н. Василь (Костянтин) Острозький. В кн.: Історія України в особах: Литовсько-польська доба. Київ, 1997. С. 119–129.

Lytvyn O.S. VASYL-KOSTYANTYN OSTROZKY AND THE TREATY OF LUBLIN: THE ROLE AND ATTITUDE OF THE PRINCE TOWARDS THE UNION

The article is devoted to highlighting the role and attitude of Prince Vasyl-Konstantyn Ostrozky to the conclusion of the Treaty of Lublin in 1569. The article attempts to rethink stereotypical, biased and biased assessments of his attitude to the union. The methodological basis of the study is general scientific and special methods of cognition, in particular analysis, synthesis, logical, chronological, comparative-historical, as well as the principles of historicism, objectivity, ideological neutrality, systematicity, analytical pluralism, visualization of results, etc., which allowed us to consistently approach the disclosure of the issues raised, to investigate and compare the positions of scientists, and to formulate the author's conclusions. The scientific novelty lies in the fact that it identifies the historical circumstances that determined the attitude of Prince Ostrohsky to the union and makes an attempt to refute some myths and stereotypes regarding his role in the preparation and adoption of the agreement, as well as focuses on the socio-political processes of that time that require the attention of future researchers. It is concluded that in historiographic sources there is a dominance of stereotypical and biased assessments of the figure of Prince V.-K. Ostrohsky, and among modern studies, insufficient consideration of the historical circumstances of that time that determined the attitude of the prince to the union and the lack of clear coverage of his political positions are characteristic. It is proven that he was for the equal entry of the Ruthenian lands into the state formation of the Polish-

Lithuanian Commonwealth, but external threats to the Grand Duchy of Lithuania and Ruthenia, especially from the Moscow Kingdom, and the need for armed assistance from Poland forced the Lithuanian and Ruthenian magnates, and therefore Prince Ostrohsky, to accept the union on unequal terms and swear allegiance to the king.

Key words: *Union of Lublin, Prince Vasyl-Konstantyn Ostrohsky, myths and stereotypes about V.-K. Ostrohsky, consequences of the Union of Lublin, attitude of V.-K. Ostrohsky to the union.*

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 09.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.11

Мараєв В.Р.
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

ЗДОБУТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ САМОСТІЙНОЇ СОБОРНОЇ ДЕРЖАВИ ЯК «ОБРАЗ ПЕРЕМОГИ» ДЛЯ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1940-Х – 1950-Х РР.

У статті на основі історичних джерел та наукової літератури проаналізовано процес формування та головні складові «образу Перемоги» для збройних формувань українського визвольного руху в 1940-х – 1950-х рр. (насамперед, боївок Організації українських націоналістів і підрозділів Української повстанської армії).

У процесі дослідження з'ясовано, що вже на початку Другої світової війни керівництво ОУН усвідомлювало, що головним ворогом для українського визвольного руху є СРСР та московський імперіалізм, а Перемога можлива лише тоді, коли вдасться вибороти Українську суверенну соборну державу – тобто таку, яка об'єднує всі території, де українці становлять більшість населення.

Встановлено, що головними складовими «образу Перемоги» були: визволення України від нацистської та радянської окупації; розпад Радянського Союзу на національні держави; образ-ідеал самостійної та соборної України в її етнічних межах. Наголошується, що цільовими аудиторіями виступали не тільки члени ОУН і бійці УПА, але й цивільне населення України (як етнічні українці, так і національні меншини), поневолені народи СРСР, політичні керівництва й суспільства західних демократій – насамперед, США і Великої Британії.

У статті проаналізовано основні форми, методи та засоби формування «образу Перемоги»: оприлюднення постанов Великих Зборів ОУН, поширення агітаційно-пропагандистських листівок і плакатів, публікація програмних праць діячів ОУН і пропагандистських матеріалів у пресі; проведення бесід із цивільним населенням і військовополоненими, яких агітували до переходу на бік формувань українського визвольного руху. Важливе місце в пропаганді ОУН і УПА посідав образ Радянського Союзу як «тюрми народів», яку необхідно зруйнувати спільними зусиллями поневолених націй – в такий спосіб українські повстанці й підпільники прагнули налагодити взаємовигідні зв'язки з іншими національно-визвольними рухами на теренах тогочасного СРСР і стимулювати їхню активність.

Ключові слова: *Україна, ОУН, УПА, СРСР, Радянський Союз, Німеччина, пропаганда.*

Постановка проблеми. Період Другої світової війни та перших повоєнних десятиліть став новим етапом збройної боротьби за незалежність України. Найпотужніші збройні формування цієї доби були створені під егідою Організації українських націоналістів (ОУН) – насамперед, Українська повстанська армія (УПА). Їй довелося вести боротьбу в надзвичайно складних і несприятливих умовах – проти радянського й нацистського тоталітарних режимів, проти зазіхань польського Руху опору на українські етнічні території, за відсутності міжнародної підтримки, в умовах браку інформації за кордоном про визвольні змагання українців. Попри все, українські повстанці не складали зброї до останньої можливості, величезна кількість їх віддали свої життя за ідею визволення Батьківщини. Основою «образу Перемоги» для них було здобуття Української самостійної соборної держави – тобто такої, що об'єднуватиме всі території, де етнічні українці становлять більшість населення. Однак з плином часу й під впливом різних чинників він зазнавав певних трансформацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремого дослідження «образу Перемоги» збройних формувань українського визвольного руху 1940-х–1950-х рр. досі не створено, що й зумовлює актуальність цієї роботи. Натомість, українські історики присвятили досить багато уваги агітаційно-пропагандистській діяльності ОУН

© Мараєв В.Р., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

і УПА в цілому. Наприклад, у 2006 р. у Львові Олександра Стасюк опублікувала монографію [11], присвячену видавничій пропагандистській діяльності ОУН із 1941 по 1953 рр. А в 2012 р. Роман Шляхтич оприлюднив статтю [13], темою якої стали форми і методи агітації українських націоналістів під час проведення рейдів країнами Центральної та Східної Європи (1945 – середина 1950-х рр). У 2022 р. Соломія Василів у своїй статті [3] розглянула концепцію Української самостійної соборної держави крізь призму праць ідеологів і провідників українського націоналістичного руху ХХ століття. Проте існує нагальна потреба узагальнення цього матеріалу та створення комплексного дослідження проблеми.

Метою статті є аналіз головних складових «образу Перемоги» збройних формувань українського визвольного руху під час Другої світової війни та в перше повоєнне десятиліття, виявлення основних методів і засобів його поширення серед цільових аудиторій, виокремлення актуальних і неактуальних складових даного «образу Перемоги» в умовах поточної Війни за Незалежність України, що триває з 19 лютого 2014 р. (згідно з Законом України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» від 21 серпня 2025 р. № 4579-IX).

Виклад основного матеріалу. Напередодні початку німецько-радянської війни керівництво Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери виробило власну програму дій та чітко визначило «образ Перемоги» для українців у майбутньому військово-політичному протистоянні. На початку квітня 1941 р. у Кракові відбувся II Великий Збір ОУН, який ухвалив низку постанов. У цих документах було визначено, що головним ворогом є СРСР та московський імперіалізм. Перемога буде досягнута тоді, коли вдасться вибороти Українську суверенну соборну державу – тобто таку, яка об'єднує всі території, де українці становлять більшість населення. Для цього необхідно здійснити «українську революцію в московській імперії СРСР у парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: «Свобода народам і людині» [10].

Таким чином, уже навесні 1941 р. серед проводу ОУН існувало розуміння того, що здобуття незалежності України не є остаточною перемогою. Для повноцінного й мирного розвитку Української державності необхідна руйнація Росії та визволення інших поневолених народів, створення їхніх національних держав. Тільки з ними можна налагодити конструктивну та взаємовигідну співпрацю, оскільки вона неможлива з жодною формою російського імперіалізму.

Важливим джерелом, яке відображає концепцію «образу Перемоги» у збройних формуваннях українського визвольного руху середини ХХ ст. є агітаційно-пропагандистські листівки. Багато з них містять головне гасло і мету боротьби ОУН і УПА – Українська самостійна соборна держава (інколи скорочувалося до абревіатури УССД). На деяких листівках також містилися гасла «У своїй хаті своя правда, і сила, і воля», «За Україну, за волю, за народ», «Всі на боротьбу зі сталінським насильством над людиною», «Смерть Сталіну», «Смерть сталінським імперіалістам», «Смерть русифікаторам», «Смерть московсько-більшовицьким окупантам», «Хай живе боротьба українського народу за його визволення» [1].

Влітку 1941 р., на самому початку німецько-радянської війни, оунівці вбачали головним ворогом сталінський режим і сподівалися на його повалення. Тому пропагандистські матеріали цього періоду були орієнтовані на поширення «образу Перемоги» над СРСР, але не над Німеччиною. Так, 5 липня 1941 р. дрогобицька газета «Вільне слово» закликала співвітчизників виборювати свободу від більшовизму та долучатися до збройних формувань ОУН: «Треба вступати в ряди українського війська і боротись до загину, звільнити цілу Україну. Під більшовиками не жити українському народові. Волю треба здобувати. Настав слушний час. Кожний думай, що на тобі міліонів стан стоїть, що за долю міліонів маєш дати ти одвіт. Настав слушний час організувати українську армію. Твердо віримо, що всі ми, хто тільки здатний носити зброю, вступимо в її ряди» [4].

Головним гаслом ОУН цього періоду було «Україна для українців!». Тобто, Перемога розглядалася як створення соборної Української держави, де будуть забезпечені всі права титульної нації – українців. Скажімо, коломийська газета «Воля Покуття» 16 липня 1941 р. писала: «Геть із чужим пануванням московських зайдів! Хай живе самостійність українського народу! Геть із чужою владою в Україні! Хай живе влада українського народу в Україні! Україна для Українців!» [5].

Але вже з липня 1941 р. нацистська окупаційна влада почала репресії проти українського визвольного руху. Сподівання на можливість конструктивною співпраці з Німеччиною, її підтримку української визвольної боротьби

цілковито провалилися. Гітлерівці, впевнені у неминучості своєї Перемоги над Радянським Союзом, не розглядали український визвольний рух у якості союзника, не підтримували існування незалежної Української держави, прагнули до окупації, анексії та економічної експлуатації українських земель із проведенням геноцидної політики щодо їх мешканців. Тож українським повстанцям довелося воювати одночасно проти двох тоталітарних режимів, однаково ворожих до української ідеї. Концепція «образу Перемоги» стала включати знищення як гітлеризму, так і сталінізму. Наприклад, на листівці «За що борються українські повстанці?» було зображено вояка Української повстанської армії в однострої з національною символікою (шеврон – тризуб, на голові кашкет-мазепинка з тризубом), який нанизує на багнет Гітлера і Сталіна [2].

З 1943 р. ставало дедалі очевиднішим, що нацистська Німеччина зазнає поразки у Другій світовій війні. А це відкривало загрозливу перспективу нової радянської окупації України. Тому пропагандистська діяльність ОУН і УПА була спрямована на те, аби мобілізувати всі сили українського народу на боротьбу з кремлем. Стверджувалося, що тільки знищення радянської державності та російського імперіалізму принесе свободу і спокій Україні. Так, в інструкції Волинської крайової екзекутиви ОУН Андрій Мельника заявлялося: «Москва – це кривавий хижак – наш історичний ворог, що несе Україні руїну і смерть. Це не переходовий окупант, яким є орди германів. Москва – це історичний наш кат і тому змагання з Москвою – це не тимчасова необхідність. Це конечність… Москву будь-яку – білу, червону чи чорну – треба стерти з лиця землі» [11, с. 122–123].

Від 21 до 25 серпня 1943 р. в селі Золота Слобода на Тернопільщині проходив ІІІ Надзвичайний великий збір ОУН(б). У його роботі взяли участь провідні діячі українського визвольного руху Р. Шухевич, В. Кук, М. Лебідь, Д. Маївський, В. Сидор, Д. Ребет та ін. Збір ухвалив рішення: «ОУН бореться за Українську самостійну соборну державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у власній самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, системи вільних народів у власних самостійних державах – це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціяльного питання в цілому світі» [8, с. 204].

Водночас, на середину 1943 р. для більшості діячів Організації українських націоналістів стало очевидним, що гасло «Україна для українців», яке сприймалося на початках як прогресивне й антиколоніальне за своєю суттю, тепер втрачає актуальність і відвертає від участі в українському визвольному русі представників національних меншин – росіян, поляків, євреїв, білорусів та ін. Їм необхідно було гарантувати рівні права з титульною нацією. Крім того, дедалі очевиднішою ставала перспектива перемоги західних демократій (США і Великої Британії), а станом на літо 1943 р. доволі високо оцінювалися шанси на їхню висадку на Балканському півострові з подальшим просуванням вглиб Центральної Європи. В цьому керівництво ОУН бачило можливість порятунку України від нової радянської окупації. Відповідно, набувало актуальності питання налагодження тісних контактів із Британією та США. Для цього політична платформа ОУН мала стати поміркованішою та демократичнішою. Тому збір ухвалив положення про рівність усіх громадян України в правах і обов'язках, незалежно від їхнього національного походження [8, с. 207].

Після ІІІ Надзвичайного збору ОУН у 1943 р. набуло максимального поширення гасло «Свобода народам, свобода людині!» (варто відзначити, що схоже гасло «Свобода народам! Гідність людині!» проголосила мельниківська фракція ОУН за ініціативою Олега Ольжича ще в 1942 р. [3, с. 27]). У складі збройних формувань українського національно-визвольного руху почали створювати загони з представників інших націй, масово залучати на свій бік євреїв, поляків, росіян, представників народів Кавказу та Середньої Азії (здебільшого, це були радянські військовополонені або військовослужбовці колабораціоністських формувань). Керівництво ОУН і УПА з того часу дедалі більше наголошувало, що прагне сприяти іншим народам у побудові своїх національних держав, для чого необхідною умовою був розвал Радянського Союзу. Аби залучити більше етнічних росіян на свій бік, українські пропагандисти намагалися протиставити комуністів росіянам, незадоволеним сталінським тоталітарним режимом, спонукати росіян до створення своєї національної (неімперської) держави в етнічних межах.

Заступник голови Генерального секретаріату Української головної визвольної ради Осип Дяків-Горновий опублікував працю «Наше становлення до російського народу», в якій містилися такі твердження: «ОУН бореться не проти російського народу, а за визволення України від

гніту російсько-більшовицьких загарбників. ОУН стоїть на становищі, що російська держава повинна покриватися з етнографічними кордонами російського народу і в ніякому випадку не виходити поза ці межі. З російським народом, який матиме свою національну державу на своїй етнографічній території, який не виступатиме проти національно-визвольних прагнень українського народу, з російським народом, який не стоїть на становищі імперіалізму, а бореться за знищення своїх імперіалістичних клік, – з таким російським народом ми прагнемо до якнайтіснішої співпраці сьогодні і в майбутньому. Виходячи з такого становища, ОУН змагається за знищення російсько-більшовицької тюрми народів і перебудови СРСР на незалежні держави усіх народів, в колі яких знайшлася б і національна держава російського народу… Знищення колоніально-експлуататорського СРСР, знищення імперіалістичного класу сталінських вельмож диктується найжиттєвішими інтересами всіх народів СРСР. Перебудова СССР на незалежні держави – це найсправедливіша і найпрогресивніша розв'язка національного питання» [7].

У 1943 р. в інформаційному середовищі з'явилися листівки різними мовами із закликом до всіх народів, окупованих тоталітарними режимами, долучатися до боротьби проти імперіалістів Москви й Берліна за створення власних національних держав («До всіх народів Східної Європи і Азії», «Вірмени і інші народи Кавказу!», «Грузини!», «Литовці, латиші, естонці», «Татари Поволжя!», «Узбеки, казахи, туркмени, таджики, башкири, татари, народи Уралу, Волги і Сибіру» тощо).

Створювалися листівки для військовиків різних національностей, які служили у частинах НКВС, НКДБ, Червоної Армії та дислокувалися на Заході Україні. Їх зміст цілив у точки вразливості зазначених цільових аудиторій впливу, зокрема по національних проблемах, брутальному ставленні до цілих народів, наочним прикладом чого були масові депортації чеченців, кримських татар, калмиків, інгушів тощо. «Кожна наша листівка, – писав 1945 р. П. Федун-Полтава, – кожне наше пропагандивно − революційне видання, розповсюджене нами... це далекобійне стрільно, вистрілене нами в глибокий тил ворога... Кожне наше революційне видання, відчиняючи підсовєцьким людям очі на всю злочинність большевицької системи, закликаючи їх до активної боротьби проти большевицьких гнобителів,.. знищує, так би мовити, «живу силу» противника – відбирає йому людей» [9].

Пропаганда ОУН і УПА трактувала СРСР як «тюрму народів», яку необхідно розвалити, а в'язнів – визволити. Чимало графічних пропагандистських матеріалів зображувала велику в'язницю, під вікнами камер якої містилися написи «Україна», «Литва», «Латвія» та ін. Головними героями цих картин виступали українські повстанці, які під прапорами з гаслом «Воля народам, воля людині!» прорубували сокирами двері тюрми та підпалювали її. В такий спосіб українська пропаганда прагнула надихнути не лише українське населення, але й жителів інших республік тогочасного СРСР на повстання заради створення своїх національних і незалежних держав.

Частина листівок УПА поширювалося й на інші території, суміжні з Україною (насамперед, Білорусь). Мешканців цих земель закликали підтримати визвольну боротьбу УПА. Стверджувалося, що українські повстанці мають на меті не лише визволення українського народу з-під окупації, але й сприяти створенню національних держав інших поневолених народів СРСР. У цих листівках використовувалися і мотиви звернення до історичного минулого, нагадування про національне й соціальне гноблення різних народів з боку російської імперії та СРСР [13, с. 162].

Але насамперед, звичайно, ОУН і УПА проводили роз'яснювальну роботу серед населення України, працюючи над поширенням «образу Перемоги» серед цивільних жителів, досі не залучених до активної участі в національно-визвольній боротьбі. Так, у серпні 1943 р. з'явилася відозва «За що бореться Українська повстанська армія», в якій ішлося: «За побудову Української самостійної соборної держави без поміщиків і капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів… За знищення більшовицької експлуататорської кріпацької системи в організації сільського господарства… за вільний вибір професій і місця праці, за свободу слова, друку, переконань, світогляду, віри… за повне право національних меншин плекати свою власну по формі і змісту національну культуру, за рівність всіх громадян України незалежно від національності» [12, с. 98–99].

1943 р. офіційний часопис Проводу ОУН(б) на українських землях «Ідея і Чин» з'явилося роз'яснення щодо того, який устрій має бути в Українській державі після Перемоги над іноземними загарбниками: «Українська держава має служити для цілого українського народу. Вона ні в якому разі не сміє бути доменою чи експлуатаційним тереном якоїсь одної групи. Якщо йде

про нас, то ми завжди ставили справу виразно й ясно: не Україна існує для ОУН, але ОУН для України. І коли у Постановах ІІІ Великого Збору ОУН є мова про те, що «ОУН є одиноким, вповні незалежним, самостійницьким чинником революційно-визвольної боротьби українського народу за УССД», то це являється ствердженням фактичного стану, який існує зараз, але це ні в якому разі не означає претензій до диктатури в майбутньому. Про форму і підмет влади рішатиме народ в майбутній українській конституанті. Не приймаємо засади монопольності. Кров наших найкращих друзів ллється за Україну, а не за державні посади» [6]. Це ще раз доводить, що «образ Перемоги» для збройних формувань українського визвольного руху з плином часу зазнавав трансформацій. Відбулася демократизація політичної платформи ОУН. Організація (а за нею і УПА) відмовилися від будівництва України лише для українців, було ухвалено важливі рішення про відмову від диктаторського устрою майбутньої держави та скликання всенародних установчих зборів (конституанти), які й мали визначити всі засади її функціонування. На жаль, ані під час Української революції 1917–1921 рр., ані під час визвольної боротьби 1940-х–1950-х рр. історичні обставини не дали змоги втілити ці наміри в життя. Але декларування їх на офіційному рівні дає змогу краще усвідомити «образ Перемоги», якої прагнули досягнути українські повстанці.

Після завершення Другої світової війни в Європі, з якої СРСР вийшов одним із головних переможців і світовою наддержавою, що змагалася за впливовість зі США, діячі українського визвольного руху дедалі сильніше усвідомлювали, що міжнародне співтовариство не готове надати їм суттєвої підтримки та протистояти радянській політиці поневолення України. Шанси на Перемогу в такій боротьбі були вкрай невисокими. Тому серед керівництва ОУН і УПА поширюється така точка зору: потрібно продовжувати опір сталінському режиму до останньої можливості, оскільки навіть поразка й загибель українських повстанців за таких умов витворить національний героїчний міф, що стане дороговказом для наступних поколінь борців за Українську самостійну соборну державу [11, с. 122–151].

Висновки. «Образ Перемоги» у збройних формуваннях українського визвольного руху 1940-х–1950-х рр. формувався паралельно з «образом ворога», який сприяв формуванню агресії, що спрямовувалася на знищення нацистського й радянського тоталітарних режимів, сприяло мотивації населення повстати проти них і вести боротьбу на межі своїх можливостей.

Головними складовими «образу Перемоги» були: визволення України від нацистської окупації; розпад Радянського Союзу на окремі національні держави з подальшим налагодженням взаємовигідних двосторонніх відносин між Україною та кожною з них; образ-ідеал вільної, незалежної та соборної України (Українська самостійна соборна держава) в її етнічних межах. Суб'єктами формування «образу Перемоги» були керівництво Організації українських націоналістів і командування Української повстанської армії. Цільовими аудиторіями виступали члени ОУН і бійці УПА, цивільне населення України (як етнічні українці, так і національні меншини), поневолені народи СРСР, політичні керівництва й суспільства західних демократій – насамперед, США і Великої Британії.

Основними формами, методами й засобами формування «образу Перемоги» були: оприлюднення постанов Великих Зборів ОУН, поширення агітаційно-пропагандистських листівок і плакатів, публікація окремими виданнями програмних праць діячів ОУН; публікація пропагандистських матеріалів (статей, заміток, малюнків, гасел) у пресі; проведення бесід із цивільним населенням і військовополоненими (яких агітували до переходу на бік українських формувань).

Концепція «образу Перемоги» у збройних формуваннях українського визвольного руху 1940-х–1950-х рр. мала багато рис, які зберігають актуальність і в наш час. Тоді українські патріоти в умовах бездержавності та ворожої окупації зі зброєю в руках боролися за відновлення незалежної Української держави, а нині Сили оборони України захищають незалежність і територіальну цілісність України від ворога.

Така складова «образу Перемоги», як розпад Радянського Союзу на окремі національні держави може бути переосмислена в наш час як дезінтеграція російської федерації на низку держав (за національними, релігійними, економічними чинниками), знищення та засудження ідеології російського імперіалізму та реваншизму, демілітаризація та денуклеаризація «постімперського» простору.

Втім, з огляду на реалії сьогодення, втратила актуальність така складова концепції «образу Перемоги», як побудова Української держави в її етнічних межах. Гельсінкський заключний акт 1975 р. закріпив територіальні підсумки Другої світової війни в Європі та запровадив принцип непорушності кордонів як один

із найголовніших у міжнародних відносинах. Україна суворо дотримується цього принципу (на відміну від держави-агресора – російської федерації) та не претендує на приєднання до свого складу жодних територій сусідніх держав, навіть якщо більшість тамтешнього населення становлять етнічні українці. Тому цю складову «образу Перемоги» зразка середини XX ст. варто переосмислити як відновлення територіальної цілісності України в міжнародно визнаних кордонах, очищення від російських окупантів територій нашої держави.

Список літератури:

1. Агітаційні листівки УПА з фондової збірки ІФКМ як документально-інформативне джерело до вивчення визвольного руху. URL: https://www.ifkm.if.ua/page234.html

2. Агітація і пропаганда УПА: плакати, листівки та облігації. URL: https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2011/03/7/29826/

3. Василів С. С. Концепція Української самостійної соборної держави у працях ідеологів та провідників українського націоналістичного руху XX століття. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 24–27.

4. Вільне слово. Дрогобич, 1941. 5 липня. № 1.

5. Воля Покуття. Коломия, 1941. 16 липня. Ч. 1.

6. Ідея і Чин. 1943. № 5.

7. Наше становище [ставлення] до російського народу. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/10/24/97667/

8. ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Упорядники О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. Відповід. ред. С. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 347 с.

9. Полтава П. Про наш плян боротьби за визволення України в теперішній обстановці. Б. м., 1951. 12 с. URL: https://1lib.eu/book/5248446/3a0116?regionChanged=&redirect=171642251

10. Постанови II Великого Збору ОУН (С. Бандери). URL: http://history.org.ua/LiberUA/Book/oun41/9.pdf

11. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. 384 с.

12. Третяк В. III Надзвичайний великий збір ОУН(б) як етап українського державотворення. *Військово-історичний меридіан*. 2018. № 3 (21). С. 90–104.

13. Шляхтич Р. Форми і методи агітації українських націоналістів під час проведення рейдів країнами Центральної та Східної Європи (1945 – середина 1950-х років). *Український історичний збірник*. Випуск 15. К., 2012. С. 157–164.

Maraiev V.R. THE ESTABLISHMENT OF AN INDEPENDENT UKRAINIAN STATE AS AN «IMAGE OF VICTORY» FOR THE ARMED FORCES OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT OF THE 1940s – 1950s.

Based on historical sources and scientific literature, the article analyzes the process of formation and the main components of the 'image of Victory' for the armed formations of the Ukrainian liberation movement in the 1940s–1950s (primarily the insurgents of the Organisation of Ukrainian Nationalists and units of the Ukrainian Insurgent Army).

The study reveals that at the beginning of World War II, the OUN leadership realised that the main enemy of the Ukrainian liberation movement was the USSR and Moscow imperialism, and that victory would only be possible if a sovereign, united Ukrainian state could be established – one that would unite all territories where Ukrainians constituted the majority of the population.

It has been established that the main components of the «image of Victory» were: the liberation of Ukraine from Nazi and Soviet occupation; the collapse of the Soviet Union into national states; the ideal image of an independent and united Ukraine within its ethnic borders. It is emphasised that the target audiences were not only members of the OUN and UPA soldiers, but also the civilian population of Ukraine (both ethnic Ukrainians and national minorities), the enslaved peoples of the USSR, and the political leadership and societies of Western democracies, primarily the United States and Great Britain.

The article analyzes the main forms, methods and means of shaping the «image of Victory»: the publication of resolutions of the Grand Assembly of the OUN, the distribution of propaganda leaflets and posters, the publication of programmatic works by OUN leaders and propaganda materials in the press; holding talks with

the civilian population and prisoners of war, who were encouraged to join the Ukrainian liberation movement. An important place in the propaganda of the OUN and UPA was occupied by the image of the Soviet Union as a «prison of nations» that must be destroyed by the joint efforts of the enslaved nations. In this way, Ukrainian insurgents sought to establish mutually beneficial ties with other national liberation movements in the USSR at that time and to stimulate their activity.

Key words: *Ukraine, OUN, UPA, USSR, Soviet Union, Germany, propaganda.*

Дата надходження статті: 30.09.2025
Дата прийняття статті: 16.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477):342.7+341.3
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.12

Мараєва В.В.
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

НАСИЛЬНИЦЬКА РУСИФІКАЦІЯ: ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті зроблена спроба розкрити процес та наслідки насильницької русифікації українців, що відбувається на тимчасово окупованій території України. Розпочата ще 2014 року системна політика нав'язування громадянства Російської Федерації українським громадянам на окупованій території, зокрема в окремих районах Донецької та Луганської областей і в Криму, сьогодні поширюється на території, окуповані Росією від початку широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. На початку вторгнення вивезення українських громадян у значній кількості випадків мало ознаки депортації. Росія вдалася до примусового переміщення осіб і навмисно створювала умови, за яких люди були позбавлені вільного та усвідомленого вибору щодо подальшого місця проживання. Була розгорнута пропагандистська кампанія, спрямована на заохочення росіян до всиновлення депортованих українських дітей. Країна-агресор активізує зусилля щодо зміни демографічного складу окупованої території України, щоб узаконити свої претензії на них. Дії, спрямовані на витіснення української мови та української навчальної програми і нав'язування російської системи освіти з російською мовою викладання в українських навчальних закладах порушують норми права збройних конфліктів, які забороняють державі-окупанту вносити необґрунтовані зміни до законів, що діють на окупованій території. Незаконні призовні кампанії та примусова мобілізація, викорінення української ідентичності і нав'язування російського мілітаризованого патріотизму серед української молоді, системне знищення основоположних прав та свобод, проведення комплексних заходів з метою придушення інакомислення, підриву українських систем державного управління, адміністрування, правосуддя та освіти – усе це свідчить про стійкі тенденції порушення Російською Федерацією міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права на окупованій території України.

Ключові слова: *насильницька русифікація, тимчасово окупована територія України, війна Росії проти України, порушення прав людини, викорінення української ідентичності, міжнародне гуманітарне право, злочини Росії в Україні.*

Постановка завдання. Окупація української території, репресії, арешти, дискримінація та примусова паспортизація місцевого населення, депортація українських громадян, зросійщення й мілітаризація дітей, викорінення української ідентичності – це лише частина системних злочинних дій Росії від початку її вторгнення в Україну. Розв'язавши криваву війну в Україні, найбільшу війну в Європі від 1945 року, Росія вчиняє дії, які не мають виправдання ані з військової, ані з моральної точки зору. Це злочини, які не мають строків давності.

Російська військова агресія проти України – це зазіхання на суверенітет, демократію, волю Українського народу та його право на існування як української нації. Це загроза глобальному демократичному порядку, безпеці, миру, міжнародним відносинам та економічній стабільності. Задача науковців сьогодні – акумулювати емпіричні матеріали, статистичні дані, що фіксують сучасні події. Це дасть можливість після закінчення війни сформувати фундаментальні знання, які будуть мати не лише теоретичне, а й практичне значення для вироблення оптимальних рішень у всіх сферах внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави, враховуючи складні й трагічні уроки минулого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема насильницької русифікації українців у ході війни Росії проти України, порушення прав людини на її тимчасово окупованій території ще не стала предметом окремого дослідження. Частково

© Мараєва В.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

тему висвітлювали у своїх працях Л. Чекаленко, С. Семенов, С. Цебенко, О. Бортник, Л. Наливайко, К. Катеринчук, К. Бортняк, О. Тарапон, Р. Потапенко та інші [3, 10, 17, 20–22]. У пропонованій статті автором на базі матеріалів аналітичних звітів, журналістських розслідувань [7, 9, 11, 16, 19, 23] та інших джерел розкриваються питання примусової паспортизації українських громадян на тимчасово окупованій території, депортації українців, проведення Росією політики асиміляції, зокрема щодо українських дітей-сиріт та молодіжної політики, спрямованої на викорінення української ідентичності і нав'язування російського мілітаризованого патріотизму.

Метою статті є спроба розкрити процес та наслідки насильницької русифікації українців, що відбувається на тимчасово окупованій території України від початку вторгнення російських військ в Україну.

Виклад основного матеріалу. Русифікація (зросійщення) – це сукупність дій та умов, спрямованих на зміцнення російської національно-політичної переваги в Україні та серед українців, за допомогою яких відбувається переведення осіб неросійської національності на російську мову й російську культуру та їх подальша асиміляція.

Одним з інструментів, які Кремль використовує для русифікації окупованої території України, є паспортизація громадян. Це багатогранна стратегія, спрямована на те, щоб перетворити населення на росіян, використовуючи важелі впливу в усіх сферах життя.

Розпочата ще 2014 року системна політика нав'язування громадянства РФ українським громадянам на окупованій території, зокрема в окремих районах Донецької та Луганської областей і в Криму, триває й донині, поширюючись на території, окуповані Росією після 24 лютого 2022 року. Вона передбачає цілий ряд засобів примусу громадян України до набуття російського громадянства та порушує ряд норм міжнародного права.

Окупаційна влада, намагаючись набути повного контролю над окупованою територією і населенням, яке там проживає, та встановити свій порядок, вдається до методів прямого і непрямого примусу українських громадян отримати російський паспорт. Від початку російської збройної агресії проти України у 2014 році здійснювалося нав'язування громадянства РФ населенню тимчасово окупованої території. Першими жертвами такої політики стали жителі АР Крим. Всі, хто проживав на території півострова на момент його окупації, почали автоматично вважатися громадянами Росії, якщо у місячний строк вони не подали заяви про відмову від українського громадянства. Наступним кроком стало нав'язування громадянства РФ в окремих окупованих районах Донецької та Луганської областей. Згодом цей сценарій Росія продовжила реалізовувати і на території Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей, окупованих від початку широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року.

Надання російського громадянства відбувалося у спрощеному порядку і передбачало подання заяви про відмову від громадянства України. Водночас сьогодні активніше, ніж раніше, окупаційна влада РФ застосовує практику створення таких умов, за яких проживання українців на окупованій території за відсутності паспорта громадянина РФ стає практично неможливим. Фіксуються факти обмеження належного правового захисту, доступу до реалізації майнових прав, права на працевлаштування, медичний захист, соціальну і пенсійну допомогу. За відмову від російського паспорта громадяни України отримували погрози щодо відібрання й подальшої депортації їхніх дітей до Росії, видворення зі свого місця проживання, застосування насильницьких дій тощо [14].

Навесні 2023 року президент Росії Владімір Путін підписав указ, який передбачав депортацію громадян України з окупованої української території. Особи, які не отримали російського громадянства, стали вважатися іноземцями у відносинах з окупаційною владою. Зокрема, на території Криму вони не могли перебувати понад 90 днів протягом 180-денного періоду. За порушення «іноземцем» або «особою без громадянства» «режиму перебування (проживання) в Російській Федерації, що виявилося у відсутності документів, які підтверджують право на перебування (проживання) в Російській Федерації, або у разі втрати таких документів, неподання заяви про їх втрату до відповідного органу або ухилення від виїзду з Російської Федерації після закінчення певного терміну перебування» була передбачена адміністративна відповідальність та покарання у вигляді штрафу від 2 до 5 тисяч рублів з адміністративним видворенням за межі РФ. Тобто у разі, якщо людина на момент окупації Криму не мала реєстрації місця проживання на півострові й автоматично не отримала російського громадянства, або подала відмову від нього, то вона могла бути видворена з території півострову [9, с. 25].

У документі було заявлено, що громадяни України, які перебувають на окупованій території

і вирішили зберегти українське громадянство, можуть жити там до 1 липня 2024 року. Після цього вони могли бути депортовані [12]. Черговий указ Путіна, підписаний 20 березня 2025 року, зобов'язав громадян України, які нібито «не мають законних підстав для проживання (перебування) в РФ» (а відповідно і на тимчасово окупованій території України), «самостійно виїхати з Росії або до 10 вересня 2025 року включно врегулювати своє правове становище» [6]. Такий указ засвідчує, що Росія не впроваджує тимчасових заходів на окупованій території, а саме інтегрує цю територію у свій правовий, інформаційний, освітній та культурний простори. Де-факто окупаційна влада витісняє українське населення зі своєї ж території. Українців, які не бажають або вважають незаконним оформлювати російські паспорти чи посвідку на тимчасове проживання, окупаційна влада розглядає як «нелояльне населення» і заміщує їх своїми громадянами. Це вже відбувається на тимчасово окупованій території Донеччини, зокрема у Маріуполі [13].

Крім того, на окупованій українській території РФ розпочала проводити призовні кампанії та мобілізацію, яка відбувається у примусовий спосіб. На території Криму призов на строкову військову службу до своїх збройних сил РФ почала проводити з 2015 року. До 2016 року громадяни, які проживали в Криму і були призвані до збройних сил РФ, проходили військову службу на території окупованого півострова. Пізніше жителів Криму для проходження військової служби стали відправляти на всю територію РФ. У 2015–2021 роках на території окупованого Криму російська влада провела щонайменше 13 призовних кампаній, примусивши служити у збройних силах РФ 34 тисячі осіб [9, с. 26–27].

Від початку широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року громадяни України, які опинилися на окупованій території і були вимушені отримати російське громадянство, постали перед загрозою призову до збройних сил Російської Федерації та участі на її боці у війні проти України. Вперше російська призовна кампанія охопила окуповану територію Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей у жовтні 2023 року [19, с. 27].

Одним із поширених порушень Росією прав людини на тимчасово окупованій території став примус до відчуження майна українських громадян та його перереєстрація за російським законодавством. Так, за даними окупаційних статистичних джерел, на території Криму протягом 2014–2022 років росіяни незаконно провели понад 1,2 млн правочинів щодо житлових приміщень, як-от купівля-продаж, спадщина, дарування, приватизація [4]. За період 2014–2025 років окупанти шляхом залякування та переслідування змусили залишити домівки щонайменше 100 тисяч кримчан.

25 червня 2024 року Європейський суд з прав людини у своєму рішенні в міждержавній справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» одноголосно визнав порушення 14 статей Європейської конвенції з прав людини та протоколів до неї. У своєму рішенні суд наголосив, що «РФ масово та систематично порушувала права людей в Криму, та не мала жодних підстав замінювати українське законодавство, українську правову систему в тимчасово окупованому Криму на власну» [1].

Американський Інститут вивчення війни (ISW) у своєму висновку зазначив, що «Кремль активізує зусилля щодо зміни демографічного складу окупованих територій України, щоб узаконити свої претензії на них» [15]. Депортовані з тимчасово окупованої території громадяни України зазнають утисків на території РФ. Так, на початку широкомасштабного вторгнення вивезення українських громадян у значній кількості випадків мало ознаки депортації, адже представники РФ прямо здійснювали примусове переміщення осіб і навмисно створили умови, за яких люди були позбавлені вільного та усвідомленого вибору щодо подальшого місця проживання. 12 березня 2022 року постановою уряду РФ №349 було передбачено розподіл за російськими регіонами українських громадян, які «вимушено покинули житлові приміщення та прибули депортовані з території України». Згідно з документом, 95 909 осіб мали розселити у 85 суб'єктах РФ. При цьому було заплановано тисячі українців депортувати в Сахалінську область, Приморський край та Республіку Бурятію – за понад 9 тисяч кілометрів від їхнього звичного місця проживання. В особливо вразливому становищі щодо нав'язування російського громадянства на території РФ опинилися ті українці, які на момент початку широкомасштабного вторгнення або через нього перебували в місцях цілодобового утримання. Це, зокрема, діти, позбавлені батьківського піклування, діти-сироти, особи з інвалідністю та ув'язнені [9, с. 44–45].

У рамках політики асиміляції, яка проводиться зокрема щодо українських дітей-сиріт, в Росії була розгорнута пропагандистська кампанія, спрямована на заохочення своїх громадян всиновлювати депортованих дітей, які нібито «через атаки з боку

України залишилися без сімей і були розкидані по різних притулках». Щоб стимулювати своїх громадян до всиновлення, російська влада пропонувала «одноразову виплату материнського капіталу та державну допомогу». Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Дмитро Лубінець в інтерв'ю каналу ISLND TV 26 червня 2023 року зазначив, що за всиновлення дітей з України російські сім'ї отримують (залежно від кількості дітей) від 28 до 156 тисяч рублів щомісячно [2].

На окупованій території України російською окупаційною владою та федеральною владою, зокрема міністром освіти Росії та іншими високопосадовцями, вживаються дії для витіснення української мови та української навчальної програми і нав'язування російської системи освіти з російською мовою викладання в українських навчальних закладах. Такі дії порушують норми права збройних конфліктів, які забороняють державі-окупанту вносити необґрунтовані зміни до законів, що діють на окупованій території, зокрема, до Закону України «Про освіту» від 2017 року [8].

За даними аналітичного звіту «Політика росії щодо знищення ідентичності дітей на ТОТ України: підсумки 2024 року» [11], станом на жовтень 2024 року на окупованій Росією території перебувало понад 1,6 млн українських дітей віком до 18 років. Щонайменше 591 тисяча навчалися в школах, які були повністю переведені на російські стандарти [11, с. 3]. За російською навчальною програмою суворо обмежено викладання українською мовою, також вона порушує право українських дітей на освіту, яка виховує «повагу до власної культурної самобутності, мови і національних цінностей країни», в якій діти проживають, країни їх походження (Конвенція про права дитини, ст. 29 (1)(c)) [5]. Окрім того, нав'язувана Москвою освіта російською мовою на окупованій території України порушує міжнародні стандарти прав людини, зокрема заборону пропаганди війни, право дитини здобувати освіту рідною мовою та право батьків мати вибір щодо освіти своїх дітей.

Для навчання за російською освітньою програмою використовуються підручники з історії, які виправдовують російське вторгнення та зображують сучасну Україну як «неонацистську державу». Спеціально «відпрацьований» 2023 року новий підручник з історії, що охоплює XX–XXI століття та орієнтований на учнів 11-х класів (17–18 років), пропонує новий офіційний звіт про Другу світову війну, радянські часи та анексію Росією Автономної Республіки Крим і регіонів на Сході України. Цей підручник піддається критиці з боку істориків по всьому світу за перегляд історії, а в міжнародній правозахисній організації Amnesty International (AI) його охарактеризували як «кричущу спробу незаконної індоктринації школярів» [16]. «Це надзвичайний інструмент пропаганди, трансформації та знищення культури, знищення знань, знищення історії, – зазначила генеральна секретарка AI Агнес Калламар. – Це шлях до численних порушень прав дітей і дорослих» [18].

Крім того, окупаційна влада вживає репресивних заходів до працівників закладів освіти на захоплених територіях, які відмовляються дотримуватися нав'язаних росіянами навчальних планів: погрожує їм, тримає під вартою та навіть застосовує тортури.

Особлива увага на окупованій території України приділяється молодіжній політиці, спрямованій на викорінення української ідентичності і нав'язування російського мілітаризованого патріотизму. Витрати на молодіжну політику в федеральному бюджеті РФ стрімко зростають з року в рік, а особливо – після широкомасштабного вторгнення в Україну. Так, від 2014 до 2025 року витрати зросли практично у 100 разів (від 0,71 до 70,9 млрд рублів) [7, с. 7; 11, с. 12]. Від 2021 року, коли була прийнята оновлена Стратегія національної безпеки РФ, питання патріотичного виховання молоді стало частиною безпекового виміру Росії. Одним із пріоритетних напрямів, на які виділяють чималі кошти, став розвиток дитячих і молодіжних рухів. На окупованій території України найбільш активними (станом на кінець 2024 року) були: російський рух дітей та молоді «Двіженіє пєрвих», залучено понад 118,5 тисяч дітей; загальноросійський дитячо-юнацький військово-патріотичний рух «Юнармія», залучено понад 44,5 тисячі дітей; програма «Орлята Росії», залучено понад 89 тисяч дітей. Ця програма була створена 2021 року та передбачає залучення наймолодших дітей (з першого класу) до заходів русифікаційного та мілітаристського характеру, вона є першою сходинкою для подальшого переходу дитини до членства в «Двіженії пєрвих» та «Юнармії» [7, с. 14–15].

Одним з інструментів, яким Російська Федерація впливає на свідомість дітей і молоді, став кадетський рух. На окупованій території України Росія використовує кадетські класи для мілітаризації, індоктринації та пропаганди служби в збройних силах РФ. Навчання учнів у кадетських класах включає посилене фізичне виховання, вивчення спеціальних військових предметів, дотримання дисципліни в класі, на кшталт

армійської служби. Станом на кінець 2024 року, за даними окупаційної влади, на окупованій території АР Крим функціонувало 260 кадетських та 16 козацьких класів, у яких навчалося 6 265 дітей. На окупованій території Херсонської та Запорізької областей функціонувало 22 кадетських класи, Луганської області – 86 класів. З вересня 2017 року в окупованому Донецьку функціонує так званий республіканський загальноосвітній заклад «Школа № 4 – Кадетський корпус», де понад 200 учнів готують до військової та «іншої державної служби» у РФ [11, с. 10]. Як зазначила Катерина Рашевська, юристка Українського регіонального центру прав людини, після закінчення навчання у кадетських класах діти отримують можливість продовжити освіту без будь-якої оплати і навіть іспитів. Щоправда, у військових навчальних закладах на території Росії [16]. Також російська окупаційна влада відкриває на окупованій території України навчальні заклади військового спрямування. Так, 2016 року у Маріуполі та 2024 року у Севастополі були відкриті філії Нахімовського військово-морського училища (Санкт-Петербург) [11, с. 11].

Натомість для батьків, які хочуть зберегти українську ідентичність своїх дітей, єдиним виходом є приховані онлайн-заняття. За даними, отриманими незалежною міжнародною організацією Human Rights Watch від Міністерства освіти і науки України, понад 62,4 тисячі дітей на окупованій Росією території продовжували навчатися в українських загальноосвітніх навчальних закладах дистанційно [8, с. 1]. Проте такі заняття становлять серйозний ризик. «Українців можуть заарештувати на підставі застосунків, які вони мають на своєму мобільному телефоні», – зазначила Агнес Калламар. «Якщо це застосунок, який дозволяє дітям мати доступ до онлайн-освіти, яку проводять українці та за українськими навчальними програмами, це розглядається як спроба інакомислення, спроба відрізнятися від інших, відкинути пропаганду, і на цій підставі люди опиняються у в'язниці та свавільно утримуються під вартою» [18].

У доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини [19] зазначено, що існують стійкі тенденції порушення міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права Російською Федерацією на окупованій території. Йдеться про системне знищення основоположних прав та свобод; комплексні заходи з метою придушення інакомислення; підриву українських систем державного управління, адміністрування, правосуддя та освіти; впровадження російських систем і законодавчої бази; придушення проявів української культури та ідентичності, що впливають на кожний аспект повсякденного життя громадян.

Поширення російського законодавства на окуповані території України та нав'язування українцям російського громадянства в умовах окупації також суперечить фундаментальному принципу міжнародного гуманітарного права status quo ante bellum, порушує ряд норм міжнародного гуманітарного права щодо заборони примусу жителів окупованої території присягати на вірність державі-противнику та зміни громадянського статусу дітей. Нав'язування громадянства РФ неповнолітнім також має ознаки злочину геноциду в частині насильницької передачі дітей з однієї захищеної групи в іншу [8, с. 7].

Примус до набуття російського громадянства є засобом створення повністю російського середовища на окупованій території. РФ змінює демографічний склад населення – примушуючи до виїзду тих, хто не погоджується отримати паспорт і не може без нього вижити, і до «демонстрації лояльності» тих, хто залишається [23, с. 41].

Висновки. Нав'язування громадянства РФ мешканцям окупованої території і депортованим задля викорінення української ідентичності порушує основоположні принципи міжнародного публічного права: територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи. Таке нав'язування громадянства РФ також порушує універсально визнані права людини – не лише в контексті права на громадянство, а й щодо заборони нелюдського поводження, свавільного втручання у сімейне та приватне життя, право власності, право на збереження ідентичності, право на освіту та свободу пересування. Численні факти порушень норм Женевських конвенцій з боку Росії в Україні вже набули широкого міжнародного розголосу і неодмінно стануть обтяжувальними обставинами у міжнародних судах над російськими воєнними злочинцями.

Причини, хід та наслідки війни Росії проти України, злочинні діяння країни-агресора на території нашої держави: злочин агресії, воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид та ще багато інших питань неодмінно мають стати напрямами подальших досліджень науковців.

Список літератури:

1. Вирок ЄСПЛ у справі Україна проти Росії: що встановив суд, і які наслідки матиме рішення. URL: https://zmina.info/articles/rishennya-yespl/

2. Депортація продовжується. У Росії далі заохочують до усиновлення українських дітей. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-deportatsiya-ukrayinskykh-ditey-prodovzhuyetsya-vyplaty-za-usynovlennya/32491844.html

3. Катеринчук К.В., Бортняк К.В. Проблеми захисту прав людини на тимчасово окупованих територіях. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2022. Т. 33(72). № 1. С. 14–18.

4. Коаліція правозахисних організацій закликає владу визначитися, що робити з мільйонами незаконних майнових правочинів на окупованих територіях. URL: https://zmina.info/news/koalicziya-pravozahysnyh-organizaczij-zaklykaye-vladu-vyznachytysya-shho-robyty-z-miljonamy-nezakonnymy-majnovymy-pravochynamy-na-okupovanyh-terytoriyah/

5. Конвенція про права дитини. ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

6. Лаб'як І. Путін наказав українцям залишити Росію: відомі час та умови. URL: https://tsn.ua/politika/putin-nakazav-ukrayincyam-zalishiti-rosiyu-vidomi-chas-ta-umovi-2792181.html

7. Молодіжна політика РФ як інструмент знищення ідентичності на ТОТ України. Аналітичний звіт. URL: https://almenda.org/wp-content/uploads/2024/12/Звіт_Молодіжна-політика-на-ТОТ.pdf

8. Навчання в окупації. Примусова русифікація системи освіти на окупованих територіях України. URL: https://www.hrw.org/uk/report/2024/06/20/388318

9. Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ. Аналітичний звіт. 2024. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/03/passport_web.pdf

10. Наливайко, Л. Права і свободи людини та громадянина на тимчасово окупованих територіях: основні порушення та механізми захисту. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ.* 2023. №1. С. 14–20.

11. Політика Росії щодо знищення ідентичності дітей на ТОТ України: підсумки 2024 року. Аналітичний звіт. URL: https://almenda.org/wp-content/uploads/2025/03/Children_web_UA.pdf

12. Путін підписав указ, який дозволяє депортацію громадян України з окупованих території. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-putin-ukaz-deportacija-hromadyan-ukrajiny/32382489.html

13. Путін своїм указом вимагає від українців до 10 вересня виїхати з окупованої території та Росії або «врегулювати своє правове становище». URL: https://zmina.info/news/putin-svoyim-ukazom-vymagaye-vid-ukrayinczіv-do-10-veresnya-vyyihaty-z-okupovanoyi-terytoriyi-ta-rosiyi-abo-vregulyuvaty-svoye-pravove-stanovyshhe/

14. Ржеутська Л., Соколова-Стех Г. «Паспортний терор» РФ. Як бути тим, хто в окупації. URL: https://www.dw.com/uk/zitta-v-rosijskij-okupacii-brati-ci-ni-pasport-rf/a-65504433

15. Росіяни активізують зусилля щодо зміни демографічного складу населення окупованих територій України – ISW. URL: https://zmina.info/news/rosiyany-aktyvizuyut-zusyllya-shhodo-zminy-demografichnogo-skladu-naselennya-okupovanyh-terytorij-ukrayiny-isw/

16. Русифікація в окупованій Україні. Розслідування Мережі журналістських розслідувань EBU. URL: https://investigations.news-exchange.ebu.ch/russification-in-occupied-ukraine/index.html

17. Семенов С.В. Історичні паралелі депортацій в Україні та їх повторення в сучасних реаліях. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. Т. 36(75). № 1. С. 155–159.

18. Сидоржевський М. РФ активно русифікує українців в окупації – дослідження. URL: https://www.dw.com/uk/rf-stvorila-na-okupovanih-teritoriah-ukraini-sistemu-rusifikacii-doslidzenna/a-67419513

19. Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки. 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf

20. Тарапон О., Потапенко Р. Політика русифікації в Україні як засіб культурної асиміляції: історичний вимір. *Етнічна історія народів Європи.* 2021. Вип. 63. С. 121–127.

21. Чекаленко Л.Д. Русифікація українців: минуле як дзеркало сьогодення. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. Т. 36(75). № 1. С. 174–182.

22. Цебенко С.Б., Бортник О.О. Порушення прав людини на тимчасово окупованій території України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 10. С. 50–53. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2021/12.pdf

23. Які інструменти РФ застосовує для окупації та підкорення населення тимчасово окупованих територій України? Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Спеціальна доповідь щодо ситуації на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях України. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/SpecialReport2025%20-%20ukr.pdf

Maraieva V.V. FORCED RUSSIFICATION: HUMAN RIGHTS VIOLATIONS IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORY OF UKRAINE

The article attempts to reveal the process and consequences of the forced Russification of Ukrainians taking place in the temporarily occupied territory of Ukraine. The systematic policy of imposing Russian Federation citizenship on Ukrainian citizens in the occupied territory, in particular in certain areas of the Donetsk and Luhansk regions and in Crimea, which began in 2014, is now spreading to the territories occupied by Russia since the beginning of the large-scale invasion on February 24, 2022. At the beginning of the invasion, the deportation of Ukrainian citizens in a significant number of cases bore the hallmarks of deportation. Russia resorted to forced displacement of persons and deliberately created conditions under which people were deprived of a free and informed choice of their future place of residence. A propaganda campaign was launched to encourage Russians to adopt deported Ukrainian children. The aggressor country is intensifying efforts to change the demographic composition of the occupied territory of Ukraine in order to legitimize its claims to them. Actions aimed at displacing the Ukrainian language and the Ukrainian curriculum and imposing the Russian education system with Russian as the language of instruction in Ukrainian educational institutions violate the rules of the law of armed conflict, which prohibit the occupying power from making unjustified changes to the laws in force in the occupied territory. Illegal conscription campaigns and forced mobilization, the eradication of Ukrainian identity and the imposition of Russian militarized patriotism among Ukrainian youth, the systematic destruction of fundamental rights and freedoms, the implementation of comprehensive measures to suppress dissent, and the undermining of Ukrainian systems of state governance, administration, justice, and education – all this indicates a persistent trend of violations by the Russian Federation of international human rights law and international humanitarian law in the occupied territory of Ukraine.

Key words: *forced Russification, occupied territory of Ukraine, Russia's war against Ukraine, human rights violations, eradication of Ukrainian identity, international humanitarian law, Russian crimes in Ukraine.*

Дата надходження статті: 30.09.2025
Дата прийняття статті: 13.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 329.78:061.2-053.6(477)]:355.48(470+571:477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.13

Мартинчук І.І.
Донецький національний університет імені Василя Стуса

МОЛОДІЖНА ОРГАНІЗАЦІЯ «ПЛАСТ – НАЦІОНАЛЬНА СКАУТСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ» В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена аналізу стратегічних напрямків діяльності молодіжних волонтерських організацій у новітній період історії України. Особлива увага приділяється скаутингу, ролі найстарішої Національної скаутської організації України Пласт у розбудові громадянського суспільства. У статті визначені головні напрямки волонтерської діяльності, виклики, з якими стикаються регіональні осередки пластунів в умовах російсько-української війни. Розглянуто ціннісні пріоритети, особистісні компетенції, що прищеплюються молоді, їхній вплив на процес національного виховання молодого покоління.

Узагальнюючи специфіку волонтерської діяльності з початком повномасштабної війни в Україні, з'ясовано, що пріоритетними напрямками пластових осередків є особистісно зорієнтована робота з дітьми і юнацтвом та підтримка Збройних Сил України. Пластуни організовують заняття для дітей-переселенців, збирають кошти на всеукраїнські проєкти, проводять благодійні табори для дітей та учасників бойових дій, підтримують осередки, які знаходяться у прифронтових територіях чи переміщені з окупованих територій, що робить їх важливими учасниками суспільного життя. Також серед напрямків волонтерської діяльності – гуманітарна допомога цивільному населенню; допомога у відновленні психічного стану людей, які постраждали від війни (психологічна допомога); боротьба з дезінформацією; організація культурно-освітніх, спортивних заходів, лекцій та тренінгів; взаємодія з іншими волонтерськими організаціями та фондами для ефективнішої допомоги. З'ясовані шляхи фінансування волонтерських ініціатив і проєктів Пласту. Фінансова політика організації є відкритою. Основні джерела фінансування Пласту походять від пожертв благодійників, членських внесків. Хоча закон про державну підтримку Пласту не передбачає прямого бюджетного фінансування, він дозволяє спрямовувати 20% коштів від реалізованих проєктів з державного або місцевих бюджетів на адміністративні витрати Пласту.

У статті робиться висновок про посилення під час війни національно-патріотичного виховання дітей різних вікових груп, послідовну підтримку молодіжним волонтерським рухом суспільних ініціатив, гуманітарну допомогу, національно-патріотичну, спортивно-оздоровчу роботу з молоддю, з метою формування активної громадянської позиції та наближення перемоги України.

Ключові слова: *НСОУ Пласт, пластуни, скаутинг, волонтерство, молодіжний волонтерський рух, учнівська молодь.*

Постановка проблеми. Для сучасної України як ніколи є актуальною проблема залучення молодого покоління до загальнолюдських цінностей, формування рис громадянськості, відповідальності перед суспільством і державою. Волонтерство є невід'ємною складовою розвитку громадянського суспільства, воно охоплює різні сфери життя українського суспільства. З початку повномасштабної російсько-української війни волонтерські організації надають різнобічну підтримку військовим, та продовжують створювати можливості для волонтерського руху.

Насьогодні саме волонтерська діяльність бачиться ключовим фактором зв'язку з реальними суспільними проблемами, прагненням молоді набути нового досвіду та можливість змінювати країну на краще. Важливо створювати можливості для їхньої активної участі, мотивувати їх через визнання досягнень, формування командного духу та навчання, а також надати інформаційну

© Мартинчук І.І., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

підтримку через спеціалізовані платформи та центри соціальних служб для молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узагальнення питань волонтерського руху, його впливу на формування громадянського суспільства в Україні, практичні аспекти волонтерства в умовах війни здійснюють переважно сучасні дослідники.

Волонтерській діяльності молоді присвячені наукові праці Л. Полівко, А. Марчук, В. Лободи, І. Найди, Д. Нагорної, А. Трохименко, Ю. Манелюк та ін. Дослідники розкривають загальний стан волонтерства серед молоді, особлива увага приділяється вивченню напрямків соціальної (волонтерської) роботи молоді в умовах військових конфліктів. Висвітленню історії становлення скаутського руху в Україні присвячені наукові розвідки О. Субтельного [6], О. Гаврилової, О. Фуштей, Хр. Романишин [3]. У дисертаційному дослідженні Ю. Черпака [12] детально аналізується перші кроки організації громадсько-педагогічного руху в українських землях, надаються відомості про організаторів пластових гуртків.

Фактично поза увагою науковців залишається висвітлення діяльності релігійних благодійних організацій, скаутських, пластових округів, станиць та гуртків. Проте швидкі суспільні зрушення, суперечлива динаміка російсько-української війни вимагають посилення громадянського виховання в закладах освіти. Акцент зроблено на вивченні напрямків і форм волонтерства, яка апробована у діяльності скаутського руху, пластових центральних і регіональних осередків протягом 2014–2025 років.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали інтернет-ресурсів, а саме офіційних сайтів «Волонтерська платформа [1], Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Національна Організація Скаутів України» [2], НСОУ ПЛАСТ [5], річні і квартальні звіти Пласту за 2014–2025 роки [4].

Метою дослідження є визначення змісту соціального потенціалу волонтерської діяльності, окреслення форм і методів її проведення Всеукраїнською молодіжною громадською організацією «Національна Організація Скаутів України» в умовах російсько-української війни. Наголос у дослідженні робиться на окресленні пріоритетів волонтерської діяльності осередків НСОУ Пласт як прояву громадянської та особистої позиції.

В дослідженні використовуються комплексний і системний підходи, які базуються на принципах історизму, об'єктивності, науковості, що передбачає розгляд обраної теми. Використані емпіричний, історико-генетичний, порівняльний, метод системного аналізу. Використання емпіричного методу дозволило окреслити напрями молодіжної політики на основі вивчення продуктів їхньої діяльності, експертних думок. Використання історико-генетичного методу дозволило авторці розкрити традиційні підходи й новації стратегії у роботі з різними віковими групами населення України, передусім учнівською молоддю, концепції і форми молодіжної роботи.

Виклад основного матеріалу. Діяльність волонтерів під час війни в Україні є різнобічною та критично важливою, охоплюючи допомогу армії (закупівля амуніції, техніки, дронів), гуманітарну допомогу постраждалим (збір та доставка продуктів, одягу, ліків), медичну та психологічну підтримку, логістичні операції, а також інформаційну та соціальну допомогу населенню. Волонтерство набуло загальнодержавного масштабу, перетворившись на візитівку країни та перейшовши від стихійної до структурованої, інституціоналізованої форми діяльності.

Найповніше інформація про кількісний склад волонтерських організацій в різних регіонах України, їхні ініціативи, проєктні пропозиції представлені на платформі «Волонтерство в Україні», що працює з 2020 року [1]. За даними «Волонтерської платформи» на 29 вересня 2025 року в Україні зафіксовано 1304 (проти 1274 від 25 серпня) волонтерських служб і центрів. Отож їхня кількість постійно збільшується, збільшується й перелік проєктів та ініціатив. За період діяльності ресурсом скористалось 1 016258 людей, 112735 волонтерів зареєструвались на інвестиційні можливості.

Платформа є суттєвим напрямком діяльності Української Волонтерської Служби та створена спільно з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) за підтримки Міністерства молоді та спорту. «Волонтерська платформа» позиціонує себе як екосистема, що складається з Волонтерської платформи онлайн-порталу, який збирає можливості волонтерства з усієї України; Чат-боту для організацій – місця, де можна отримати консультацію; Мережі локальних каналів, що складається з окремих каналів різних міст України. Завдяки ресурсу можна отримати інформацію про громадські та благодійні організації у певному регіоні; отримати настанови щодо умов волонтерства; дізнатись про різні сфери волонтерської допомоги й подати заявку на проєкти, які зацікавили. Платформа створена для координації роботи організацій, де кожного дня

публікуються волонтерські, освітні, культурні та інші можливості.

Молодіжні організації відіграють важливу роль у волонтерській роботі під час війни, надаючи допомогу як військовим, так і цивільному населенню. Їхня діяльність охоплює широкий спектр напрямків, включаючи збір та передачу гуманітарної допомоги, підтримку військових, допомогу постраждалим від війни, а також психологічну та соціальну підтримку.

Найбільш потужною й активною складовою молодіжного волонтерського руху є Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Національна Організація Скаутів України» (ВМГО «НОСУ»), яка офіційно розпочала свою роботу за державної підтримки після видання Президентом України Віктором Ющенко Указу №279/2008 «Про заходи щодо сприяння розвитку пластового (скаутського) руху в Україні» від 28 березня 2008 року [9], який передбачав державне фінансування та підтримку заходів для розвитку українського скаутського руху «Пласт».

НОСУ утворили у 2007 році три найбільші скаутські організації України: Пласт, СПОК та СІЧ. У 2008 році організація стала повноправним членом Всесвітній організації скаутського руху (ВОСР). Головною місією організація проголошує сприяння всебічному патріотичному самовихованню української молоді на засадах християнської моралі, формуючи свідомих громадян та провідників суспільства.

На думку дослідників, історія українського скаутингу бере свій початок у 1909 році. У Бахмутському повіті Катеринославської губернії Російської імперії (нині – Донецька область) гімназист, а згодом військовий і пластовий діяч, лікар, доктор медицини Антоній (Антін) Іванович Гончарів-Гончаренко створив першу бойскаутську дружину (роту). Протягом нетривалого часу його товариші-скаути організували аналогічні підрозділи на Катеринославщині та Харківщині – у Луганську, Ізюмі, Харкові, Слов'янську. Тож його можна вважати першим скаутом Східної Європи [6, с. 7–9].

Український скаутинг активно розвивався в царській Росії, поруч із російським скаутським рухом «юных разведчиков» та польських харцерів. Перший офіційний осередок на Півдні створив також Антін Гончарів-Гончаренко в Ізмаїлі (Одеська область) у 1916 році.

Ю. Черпак у дисертаційному дослідженні наголошує на тому, що влада Російської імперії намагалася перетворити новий рух на мілітаризовану юнацьку структуру, тому й підтримала його. Попри свій проросійський мілітарний характер, ця організація згуртувала доволі строкату групу молоді, об'єднавши гімназистів, реалістів і молодших дітей робітників для спільних тренувань, що безперечно тлумачимо як позитивний факт у поширенні тілесного й духовного розвитку юнацтва та поширенні соціальної солідарності [12, с. 168].

На сайті Пласту надаються історичні відомості заснування скаутського руху в Україні. Перший скаутський гурток, заснований Олександром Анохіним (уродженець м. Дружківка Донецької області) діяв у Києві у 1911-1914 роках. А перша національна скаутська організація – «Пласт» – створена у Львові восени 1911 року. Її очолив студент політехніки Іван Чмола. 12 квітня 1912 року 40 членів пластового гуртка Академічної гімназії у Львові склали першу присягу українських скаутів, і ця дата вважається Днем народження українського скаутського руху – «Пласту» [6, с. 1–4].

Заснування Федерації скаутів Європи в Україні (ФСЄУ. 2003) ініціювали найбільші на той час всеукраїнські організації, які працювали в межах Скаутського руху: всеукраїнська молодіжна громадська організація «СПОК», всеукраїнська молодіжна громадська організація «ПЛАСТ – Національна Скаутська Організація України», Асоціація Скаутів України, всеукраїнська дитяча громадська організація «Дитячо-юнацьке товариство «СІЧ».

Основною метою створення Національної Організації Скаутів України було об'єднання зусиль молодих людей задля побудови сильного Скаутського руху в Україні, а також представлення України на міжнародному рівні [2].

З самого початку скаутські організації України працюють в тісній співпраці з ПЦУ. В роботі з дітьми беруть активну участь священнослужителі з різних парафій. Впродовж року православні скаути проводять багато заходів: і локальних, і всеукраїнських, і міжнародних, серед них щорічні табори (літній лісовий наметовий табір «Літні зорі», осінній морський табір «Скелі біля моря» і зимовий табір «Зимова казка»). Два рази на рік діти здають іспити на скаутські розряди, впродовж року атестуються на скаутські спеціалізації, а майбутні лідери готуються до лідерської атестації, яка відбувається раз на два роки. Інструктори та лідери проводять заняття з ТПТ (техніки пішохідного туризму), скелелазіння, виживання, розвідки, медицини, зв'язку, вузлів, вогнищ, орієнтування, водного туризму, спелеології, краєзнавства, образотворчого мистецтва, флористики, хореографії, театру, різьблення, боротьби, фехтування,

піонерингу, кухарства, музики, журналістики, рятувальних робіт та інших [2].

З початком повномасштабної війни скаутські організації активізували волонтерську діяльність. Національна Організація Скаутів України активно працює над постачанням гуманітарної допомоги людям, постраждалим від війни. Скаутські осередки протягом перших сьомі місяців повномасштабної війни в Україні вони допомогли близько 12610 українцям, адресно та з допомогою волонтерських організацій. Понад 1200000 гривень використано на гуманітарну допомогу [2].

Молодіжна організація «Пласт – Національна скаутська організація України» є найпотужнішою складовою скаутського руху. Організація була створена восени 1911 року як українська альтернатива світовому скаутському руху, що заснував Роберт Бейден-Пауелл невдовзі після заснування скаутського руху у 1907 році. Перші пластові сходини відбулися 12 квітня 1912 року у Львові, коли юнаки гуртка «Круки» склали першу Пластову присягу.

Слово «пласт» було використано як аналог англійського слова «скаутинг» (англ. scouting – розвідка) [10].

Для позначення регіональних осередків використовується поняття «станиця». Діяльність кожної станиці підпорядковується «Положенню про станицю» як відокремлений підрозділ молодіжної організації «Пласт – національна скаутська організація України» (2023 р.) визначає порядок організації та функціонування Станиці, як відокремленого підрозділу, який провадить свою діяльність у межах села, селища, міста, територіальної громади, міста зі спеціальним статусом [8].

Станом на 2014 рік в Україні діяли 116 осередків Пласту, 6059 пластунів, 470 виховників, проведено протягом року 162 табори. Серед найпотужніших соціальних проєктів були: «Всеукраїнський марафон «Тиждень здачі крові», «Голодна ніч» в музеях політичних в'язнів акція вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років), «Надійний тил від пластунів» (благодійна акція збору подарунків для бійців АТО), проєкт «Листи на фронт» для школярів міста Львова. Наймасштабніший соціальний проєкт 2014 року (почався у 2013 році), до якого долучились сотні пластунів – Євромайдан. Створено дві пластові ініціативи: Фонд підтримки пластунів-військовиків, Фонд допомоги сім'ям і дітям загиблих та поранених військових на Сході – «Пластова Ініціатива». В цілому у 2014 року було створено понад 30 волонтерських ініціатив по допомозі фронту [4].

З 2015 року кількість пластунів в Україні збільшується (2015 – 6059; 2017 – 7503; 2019 – 9291; 2022 – 9728; 2023 – 10083; 2024 – 9852 (дані станом на 1 жовтня 2024 року і не включають дітей, які виїхали за кордон)) [4]. Переважна більшість соціальних проєктів були спрямовані на допомогу дітям з прифронтових територій Донеччини і Луганщини, дітей учасників АТО, дітям-сиротам; підтримка воїнів на сході України; формуванню здорового способу життя та профілактиці негативних явищ у молодіжному середовищі; підтримці молодіжного руху, національно-патріотичне та духовне виховання молоді та ін. Наступні роки до початку повномасштабної війни ці соціальні проєкти залишались пріоритетними.

Найбільш потужною та активною згідно звітам організації вважаємо Молодіжну організацію «Станиця Львів Пласту – НСОУ», яка позиціонує себе як найбільший пластовий осередок у світі і найпотужніша молодіжна організація у Львові, яка об'єднує понад 2500 пластунів різного віку для розвитку, командної роботи та якісного проведення вільного часу [7].

В лютому 2022 року пластуни України заснували волонтерський проєкт – «Штаб Пласту у Львові», метою якого є допомога цивільним і військовим, координація зборів та здійснення суспільно важливих проєктів. В пік навантажень (лютий-травень) в структурі Штабу Пласту у Львові одночасно працювали понад 300 волонтерів щодня, для забезпечення збору допомоги, комунікації з міжнародними партнерами, обробки запитів від військових та цивільних та фандрейзингу.

Після 24 лютого 2022 року на базі осередків Пласту в Україні утворилось більше 50 штабів. Найактивніше себе проявили Штаб Львів (6885 тон гуманітарної допомоги, 24,4 млн грн на потреби військових), Житомир (12,1 млн грн на техніку та спорядження для військових), Івано-Франківська округа (640 тон гуманітарної допомоги, 145 тон продуктів і засобів гігієни, 6700 продуктових наборів), Одеса (20 млн грн на запити військових (гуманітарні та спорядження), Харків (600 тон гуманітарної допомоги, 12,5 млн грн на підтримку військових та цивільних), Тернопіль (65,9 тон допомоги для військових, лікарень, ВПО).

Напочатку 2022 року почала діяти «Програма допомоги українцям на прифронтових та деокупованих територіях». В рамках Програми

було зібрано 145 тон продуктів і засобів гігієни, 6700 продуктових наборів територіальним громадам Харкова, Дніпра, Кривого Рогу, Запоріжжя, Херсону, Жмеринки, Мелітополя, Івано-Франківська, Кутів, Надвірної, Білих Ослав, Заріччя, Перегінського.

У 2024 році активну волонтерську діяльність продовжили волонтерські Штаби «Алярм» (Львів), Дніпро, Тернопіль, Запоріжжя, Білі Ослави. Було зібрано 17354894 гривні на рахунок штабів, передано майна військовим на суму 28873100 гривень (автомобілі, аптечки, генератори, дрони, комп'ютерна техніка, тепловізори, форма та ін.), тони допомоги (продукти, гігієна, одяг) вимушеним переселенцям, сім'ям загиблих, зниклих безвісти, полонених, цивільним [4].

Насьогодні головною метою пластових волонтерських організацій залишається робота з молоддю: сприяння формуванню морального світогляду, втілення у життя найкращі морально-етичні, громадянські установи, удосконалювати свій духовний розвиток. Таборовий сезон 2024 року відбувся завдяки спільним зусиллям пластунів в Україні і за кордоном, скаутам і партнерським бізнесам, а також благодійникам і меценатам. Завдяки цьому відбулось 192 пластові табори, які відвідали 6 245 дітей, а 257 дітей отримали стипендії.

Попри значні виклики, Пласт не відкладає роботу з дітьми й молоддю на потім. «Ми повинні сьогодні подбати про покоління, яке буде формувати майбутнє нашої країни після перемоги» – девіз організації, що став лейтмотивом роботи з віковими групами дітей і підлітків.

У 2023 році вдалося організувати табори в Україні й за кордоном для дітей і підлітків, підготувати рекордну чисельність нових дорослих волонтерів. Згідно Звіту відбувся 191 табір для 6135 дітей, 484 дорослі пройшли початковий тренінг для нових волонтерів, підготовлено 567 нових виховників для всіх вікових груп [4].

Фінансова політика організації «Пласт» є відкритою. Основне джерело фінансування «Пласту» походить від пожертв благодійників, які бачать необхідність у розвитку організації. Пластуни роблять внески на покриття витрат, пов'язаних з їхньою діяльністю, зокрема на придбання приладдя для майстерки, одностроїв, а також на харчування та проживання під час таборів і акцій. Хоча закон про державну підтримку «Пласту» не передбачає прямого бюджетного фінансування, він дозволяє спрямовувати 20% коштів від реалізованих проєктів з державного або місцевих бюджетів на адміністративні витрати «Пласту» [11, с. 6].

На волонтерську діяльність Пластові осередки залучають благодійні, членські внески, грантові кошти, державне фінансування. Згідно щорічним звітам Молодіжної організації «Пласт» кошти спрямовуються на всеукраїнські проєкти, залучення волонтерів та розвиток організації, використовуються для реалізації соціальних, культурних та оздоровчих проєктів, а державні кошти виділяються на конкретні пластові заходи, наприклад, табори для дітей та дорослих.

Пластуни захищають Україну на фронті з 2014 року. У 2014-2015 роках близько 260 пластунів брали участь у захисті країни. Точну загальну кількість пластунів, які перебували на фронті з 2014 року, встановити складно, але відомо, що за цей період загинули щонайменше 54 члени організації, більшість з яких брали участь у бойових діях в АТО/ООС та повномасштабному вторгненні росії.

Після 24 лютого 2022 року частка пластунів у ЗСУ та добровольчих батальйонах значно зросла. Станом на грудень 2022 року воювало щонайменше 530 пластунів. У 2024 році більше 500 пластунів продовжили захищати Україну. Більшість з них не є професійними військовими. Це пластові інструктори та виховники, що відклали роботу з дітьми і ухвалили рішення боронити державу від ворога.

Із звітів організації за 2024 рік стає відомим, що з початку російської агресії у 2014 році 72 вихованці і дійсні члени Пласту загинули в бою за Україну, 66 із них – з моменту повномасштабного вторгнення. У 2024 році свої життя поклали 23 пластуни-захисники [4].

Підтримка і допомога пластунів-захисників, створення умов для більшого залучення українців до лав пластунів, волонтерські ініціативи – все це сприяє формуванню активної громадянської позиції та участі молоді у вирішенні суспільних проблем і викликів.

Висновки. Пластові осередки відіграють важливу роль у волонтерському русі, демонструючи силу та єдність української молоді у складні часи. Їхня робота є прикладом того, як молодь може змінювати світ на краще, допомагаючи іншим та будуючи краще майбутнє. Залучення молоді до громадської діяльності, волонтерства та інших ініціатив сприяють відновленню та розвитку громад, подоланню викликів війни, а також розвитку лідерських якостей у молоді.

Серед головних напрямків волонтерської діяльності пластових осередків слід назвати підтримку дітей, допомогу у воєнний час, розширення та розвиток організації, реалізацію соціальних проєктів. Осередки організовують заняття за пластовою системою для дітей внутрішньо переміщених родин; проводять благодійні табори для дітей, які потребують підтримки, наприклад, для дітей-переселенців чи учасників бойових дій. Пластуни залучають волонтерів та донаторів, надають психологічну, медичну допомогу, що сприяють стабілізації суспільства під час війни. Шукають і залучають нових волонтерів для роботи з дітьми та розвитку Пласту по всій Україні, засновують пластові осередки за кордоном. Організовують і реалізують соціальні, культурні, спортивні та оздоровчі проєкти для вирішення суспільних проблем, проводять виховні табори, де пластуни закріплюють знання та вміння, здобуті протягом року.

Пласт діє в майже 30 країнах світу, крім України. Вони є осередками українства за кордоном. Сьогодні вони є великою підтримкою в спільній боротьбі за наше майбутнє. Тисячі пластунів у різних куточках світу волонтерять, донатять, підтримують пластунів-захисників, дітей-переселенців і пластові осередки в Україні, а також допомагають тим, хто був змушений виїхати з країни через війну. Таким чином, Пласт є активним учасником волонтерського руху в Україні, роблячи вагомий внесок у підтримку суспільства та виховання нового покоління відповідальних громадян.

Список літератури:

1. «Волонтерська платформа. URL: https://platforma.volunteer.country/organizations

2. Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Національна організація скаутів України». URL: https://ukrscout.org/

3. Гаврилова О. В. Становлення скаутського руху в Україні. *Наукові праці. [науково-методичний журнал]*. Том 46. Вип. 33. Серія «Педагогічні науки». Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2006. С. 162–167; Фуштей О., Романишин Хр. Волонтерська діяльність підлітків під час військового стану на прикладі НСОУ «Пласт». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Педагогіка і психологія. 2023: Вип. 74. https://doi.org/10.31652/2415-7872-2023-74-66-71

4. Звіти Пласту – Національної скаутської організації України. Річні звіти. 2014–2024 роки. Квартальні звіти. 2025 рік. URL: https://www.plast.org.ua/zvity-plastu/Pdf.

5. ПЛАСТ. URL: https://www.plast.org.ua/ (дата звернення: 30.09.2025).

6. Пласт. Унікальна історія українського скаутського руху. Орест Субтельний з додатковим авторством Ореста Джулинського, Тані Джулинської та Оксани Закидальської. З англ. перекл. Віктор Морозов. Торонто, 2019. 470 с.

7. Пласт – розвиток дитини в українському середовищі. Офіційний сайт крайового осередку Пласт Львів. https://lviv.plast.org.ua/

8. Положення про станицю. Відокремлений підрозділ молодіжної організації «Пласт – національна скаутська організація України». Затверджено Протоколом Крайової Пластової Ради ПЛАСТ – НСОУ від 25 червня 2023 р. Київ, 2023. 10 с. Pdf

9. Про заходи щодо сприяння розвитку пластового (скаутського) руху в Україні. Указ Президента України. Київ. №279/2008 від 28 березня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2008#Text (дата звернення: 29.09.2025).

10. Про Пласт. Український пласт: офіційна сторінка Конференції Українських Пластових Організацій. URL: https://plast.org/about/ (дата звернення: 29.09.2025).

11. Фінансова політика молодіжної організації «Пласт – національна скаутська організація України». Затверджено Рішенням Крайової Пластової Ради від «18» грудня 2024 р. URL: https://www.plast.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/D-N-D-D-D-N-D-D-D-D-D-DN-N-D-DoD-D-DD-N-N-N-2024.pdf (дата звернення: 28.09.2025).

12. Черпак Ю.В. Вітчизняний громадсько-педагогічний рух за розвиток фізичного виховання дітей і молоді (остання чверть XIX ст. – 1917 р.). дис. … канд. пед. наук (доктора філософії): 13.00.01. Київ, 2018. 313 с.

Martynchuk I.I. YOUTH ORGANIZATION "PLAST – NATIONAL SCOUT ORGANIZATION OF UKRAINE" IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN UKRAINIAN WAR

The article is devoted to the analysis of strategic directions of youth volunteer organizations in the modern period of Ukrainian history. Special attention is paid to scouting, the role of the oldest National Scout Organization of Ukraine Plast in the development of civil society. The article identifies the main directions of

volunteer activity, the challenges faced by regional scout centers in the conditions of the Russian Ukrainian war. The value priorities, personal competencies instilled in young people, and their impact on the process of national education of the younger generation are considered.

Summarizing the specifics of volunteer activity with the beginning of a full-scale war in Ukraine, it was found that the priority directions of scout centers are personally oriented work with children and youth and support for the Armed Forces of Ukraine. Plast members organize classes for displaced children, raise funds for all-Ukrainian projects, conduct charity camps for children and combatants, support centers located in front-line areas or displaced from occupied territories, which makes them important participants in public life. Also among the areas of volunteer activity are humanitarian aid to the civilian population; assistance in restoring the mental state of people affected by the war (psychological assistance); combating disinformation; organizing cultural, educational, sports events, lectures and training; interaction with other volunteer organizations and foundations for more effective assistance. Ways of financing Plast volunteer initiatives and projects have been identified. The organization's financial policy is open. The main sources of Plast funding come from donations from benefactors and membership fees. Although the law on state support for Plast does not provide for direct budget funding, it allows for 20% of funds from implemented projects from state or local budgets to be directed to Plast's administrative expenses.

The article concludes that during the war, the national-patriotic education of children of different age groups was strengthened, the youth volunteer movement consistently supported social initiatives, humanitarian aid, national-patriotic, sports and recreational work with youth was carried out with the aim of forming an active civic position and bringing Ukraine's victory closer.

Key words: *NSOU Plast, scouts, scouting, volunteering, youth volunteer movement, student youth.*

Дата надходження статті: 30.09.2025
Дата прийняття статті: 17.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94 (477):37.02(082)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.14

Митрофаненко Ю.С.
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

Федірко Ж.В.
Херсонський державний аграрно-економічний університет

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТОСТИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена аналізу формування та розвитку історичної та громадянської компетентости за умов сучасної російсько-української війни. Здійснюється аналіз науково-популярної літератури, в якій розглядаються методики спростування історичних фейків. Пропонується різні методичні оптики аналізу з інформації для розвитку критичного мислення та медіаграмотності. Зроблено висновок, що використання технологій критичного мислення є гарним засобом під час вивчення історії та формування навичок медіаграмотної особистості, що є ключовою компетентністю в умовах інформаційного суспільства.

Розвиток громадянської та історичної освіти в Україні є переконливим аргументом на користь ідеї української соборности. Підручники з історії України, які використовують учні в Галичині та Закарпатті, були написані на початку 1990-х років науковцями з півдня та сходу України. Досвід попередніх поколінь був врахований їхніми учнями: освітянами та науковцями, які формувалися в умовах незалежної України.

У контексті інформаційного, постіндустріального суспільства та появи нового покоління візуально орієнтованих учнів з унікальним кліп-орієнтованим мисленням, українська історична освіта зазнала якісних змін, пов'язаних із викликами сьогодення: пандемія COVID-19, яка призвела до переходу на дистанційне та змішане навчання; російсько-українська війна, яка вибухнула в 2014 р., і особливо її друга фаза, яка розпочалася з повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. За цих умов форми та методи навчання змінилися, але завдання та цілі викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі залишилися сталими: виховати покоління українських патріотів з високим рівнем громадянської компетентости.

Ключові слова: *медіаграмотність, громадянська освіта, громадянська та історична освітня галузь, критичне мислення, медіаосвіта, історичний фейк, історія, інформаційна війна, міф, гібридна війна.*

Постановка проблеми. Ключовою життєвою компетентністю в умовах інформаційного суспільства стає медіаграмотність, тобто вміння розрізняти правдиву інформацію від неправдивої, а іноді відверто маніпулятивної. Для України виховання медіаграмотного покоління з високим рівнем громадянської свідомости є важливим засобом протидії росії в умовах дискурсу інформаційної війни, полем якого вже давно є історична освіта, а таргетованою аудиторією для російських ЗМІ, доступ яких на терени України, є хоча й обмеженим, але не припиненим завдяки you-tube канал, соціальній мережі tic-toc та Telegram-каналам, є українців різних поколінь, серед яких учні українських шкіл [9; 10; 11]. Тому завдання для українських освітян, особливо для тих, хто викладає предмети громадянської та історичної освітньої галузі, змістовно сформулював сучасний український поет Юрій Руф, який віддав своє життя в боротьбі за незалежність України, в боях під Попасною в 2022 р., у поезії з промовистою назвою «Плацдарм інформаційної війни»:

«Мій край – плацдарм інформаційної війни,
де зброя – медіа, і де набої – слово.
Стоїть питання: ми або вони.
Зруйнуємо опори та основу.

© Митрофаненко Ю.С., Федірко Ж.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Мережі сповнені півправди та пасток,
Новинна стрічка – наче мінне поле.
В хитросплетінні сплетених чуток
Обдурений народ…» [4, с. 23].

Ці рядки є чудовою рефлексією сучасного митця на особливості життя здобувачів освіти воюючої країни в умовах інформаційної війни, в якій Україна повинна вистояти та перемогти. Важливим засобом цього є розвиток медіаграмотності, яка навчає виявляти та розвінчувати фейки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одною з перших увагу авторів до проблем інформаційної політики в Україні привернула українська поетеса Ліна Костенко в лекції для студентів Національного університету «Києво-Могилянська академія»: «Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала», прочитаної ще 1 вересня 1999 р. Вона порівняла інформаційну політику росії з телескопом або головним дзеркалом, під яким вона розуміла інформаційну політику цієї терористичної держави. Л. Костенко влучно зазначила, «що в росії головне імперське дзеркало стоїть точно, протирається до блиску регулярно, і механізми гостро направлених антен чітко відрегульовані» [12 с. 13].

Однак потужний голос української поетеси не був почутим. Україна стала мішенню для величезної російської інформаційної машини, а історична освіта перетворилася на поле битви між різними наративами, які впливали на навчальні програми з історії України та всесвітньої історії, програми ЗНО, зміст підручників з історії. Недаремно Віктор Брехуненко – знаний український історик назвав одну з своїх науково-популярних книжок «Україна й українці: ім'я як поле битви» [3]. В передмові до книги він звернув увагу на використання поняття «Україна» в гібридних війнах, геополітичних передумовах подібного дискурсу інформаційної війни, розкрив технологію маніпуляцій та запропонував засоби контрпропаганди та протидії, які мали стати захистом розвитку в учнів аксіологічної та логічної компетентностей, що є основою для медіаграмотності [3, с. 11–19]. До слова, В. Брехуненко – це історик, що системно працює на полі інформаційної війни, а його праці є гарним прикладом внеску науковця в розвінчання історичних фейків, як засобу розвитку історичної компетентності та медіаграмотності вчителів та здобувачів освіти. Як автор та керівник авторського колективу, він підготував до друку такі книжки як: «Братня навала». Війни Росії проти України XII–XXI ст.» [1]; «Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле» [2].

Подібні погляди на проблематику інформаційної війни, щоправда на її філологічний аспект, подає в своїх працях доктор філологічних наук Ольга Кирилюк, зокрема в статті «Мова передвоєнного дискурсу: лінгвістичні засоби створення ворожих символів (на прикладі російсько-української інформаційної війни)»[11].

Крім В. Брехуненка з-поміж праць українських науковців, у яких розвінчуються російські фейки та міфи про історію України, варто відзначити доробок Федора Турченка – відомого історика, автора підручників з історії України, професора Запорізького національного університету [13–16]. Ще в 2010 р. він привернув увагу до спроб Росії маніпулювати історичними фактами для виправдання «першопричин конфлікту» з Україною. Також до видань, що можуть становити наукове підґрунтя для спростування історичних фейків російської пропаганди, належать книги Леоніда Залізняка [8]; Володимира В'ятровича, Олександра Зінченка, Максима Майорова [5]; Тараса Чухліба [17] та інших українських істориків.

Метою статті є аналіз творів митців та наукових праць, у яких розглядаються питання інформаційної політики та медіаграмотності, аналізуються історичні фейки; вироблення методичних рекомендацій для розвитку критичного мислення під час вивчення предметів громадянської та історичної освітньої галузі, які водночас слугуватимуть гарним засобом для розвитку логічної та аксіологічної історичних компетентностей.

Виклад основного матеріалу. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР проголосила Декларацію про державний суверенітет України. 24 серпня 1991 р. народні депутати ухвалили Акт про незалежність України. 1 грудня 1991 р. під час Всеукраїнського референдуму за це рішення проголосували 90,32% громадян України. Мешканці усих двадцяти чотирьох областей, Автономної Республіки Крим, міст з особливим статусом: Київ та Севастополь підтримали це рішення більшістю голосів. Вже наступного дня розпочався процес міжнародного визнання України. Першими Україну привітала сусідня Польща та Канада – держава з чисельним та дієвим прошарком української діаспори, сформованої упродовж кількох хвиль української еміграції. Процеси відновлення українського державотворення сприяли відновленню української національної ідентичности. Вагому роль у цьому відігравали появи нових програм та підручників з історії України, написаних під впливом україноцентричних наукових концепцій. Але в 2010–2013 рр. з боку росії розпочалися спроби

замінити історію становлення української державності України, який був основною науковою парадигмою під час українського підручникотворення, проєктом «Спільний підручник» (російсько-український), у якому здобувачам українських шкіл пропонувалося не стільки спільне, а виключно російське бачення минулого України. Передумовою цих процесів, що могли призвести до трагічних для нашої держави наслідків, було обрання у 2010 р. президентом України Віктора Януковича та призначення міністром освіти та науки відомого українофоба Дмитра Табачника. Їх головною метою було створення спільного підручника з історії, або поява спільних методичних рекомендації для вчителів історії країн колишнього СРСР [15, с. 174–175]. Ідеологи «русского мира» намагалися змінити програми з історії України та ЗНО з історії України, виключивши звідти прізвища лідерів українського руху Степана Бандери та Романа Шухевича, насаджували російський та совєтський наративи через концепти «вітчизняних війн» 1812 р. та 1941–1945 рр., насправді війн за контроль окупантів над українською територією та її населенням. Мова про французько-російську війну 1812 р. та німецько-радянську війну 1941–1945 рр. Серед освітян та здобувачів освіти популяризувалися російська та совєтська символіка: червоні прапори, георгіївські стрічки, традиції «побєдобєсія» під час вшанування пам'яті учасників та жертв Другої світової війни.

Виникла загроза переписування історії України за російськими та совєтськими концепціями. Однак українська суспільствознавча галузь вистояла завдяки проактивній громадянській позиції істориків, які виступили проти подібних методик та наративів. Окупантам та колаборантам не вдалося позбавити українців історичної пам'яті шляхом заміни підходів до написання підручників для нищення національної пам'яті громадян України. Подібна стійка громадянська позиція дозволила захистити надбання поколінь українських істориків, які спромоглися створити підручники для держави, громадяни якої не мали спільної історичної пам'яті [15]. Вчителі історії українських шкіл, які схвалили концепцію та зміст підручників з історії України з україноцентричною парадигмою написання позбавили противників українського бачення історії закрити їх доступ до українських шкіл [14; 15]. Спільними зусиллями вдалося прорвати інформаційну блокаду комуністичних штампів, ідеологем та міфологем і надати можливість мільйонам українців фахово розібратися в своєму минулому.

У цей період боротьби за історію помітний значний поступ України в осягненні свого минулого. Чимало «білих плям» початку 90-х рр. вже давно стали складовою національної пам'яті України, а до пантеону українських героїв та визначних свят потрапили події та особистості, які вперше були згадані на сторінках підручників з історії України. Українські історики не допустили знищення історичної освіти в Україні шляхом реалізації проєктів «регіональний підручник», «спільний підручник», а в 2014 р. у формі відкритої агресії проти України та виявах войовничого сепаратизму, коли поруч з іншими символами України знищувалися підручники з історії України. Намагання змінити зміст та методику викладання історії під російські наративи та парадигму треба розглядати, як спробу інтелектуальної окупації України та асиміляції її населення. Аналіз цих процесів дозволяє зрозуміти процес формування та підготовки покоління рашизму в росії [7]. Російські окупанти їхали в Україну поширювати Новоросію та боротися з «фашизмом», не помічаючи становлення неосталінізму на теренах Росії, а українські колаборанти, що під впливом російського наративу під час викладання історії мали зустрічати окупантів із квітами, як «визволителів». Це розпочалося зі сторінок російських підручників, де І. Сталін зображувався «ефективним менеджером», а масові репресії подавалися, «як прагматичний інструмент вирішення народногосподарських завдань» [14]. Через «спецоперацію» «Спільний підручник» здійснювалися спроби нав'язати Україні міф про спільну історію через створення єдиного підручника для всіх країн СНД (Співдружности Незалежних Держав) або методичних рекомендацій для вчителя [15]. Історики В. В'ятрович, Л. Залізняк, Ф. Турченко, В. Брехуненко та низка українських фахівців викривали псевдонауковість та небезпеку такої позиції, яка суперечить історичним фактам та концепції українського державотворення, становить загрозу територіальній та духовній соборности України [5; 15]. Цим вони зробили якісне та вчасне інтелектуальне щеплення проти ураження вірусом небезпечних історичних міфів.

Цілісну систему спростування історичних фейків, створених російською пропагандою, розробив професор В. Брехуненко. Зокрема, в книзі «Братня навала». Війни Росії проти України XII–XXI ст.» автор привернув увагу до факту, що інформаційні війни Росії проти України відповідно до епохи, в якій вони відбувалися, були постійною складовою російської військової агресії проти України,

починаючи з XVI ст. аж до нашого часу. Мова про війни Великого князівства Литовського проти Великого князівства Московського в першій третині XVI ст. Війнах Московського царства проти Гетьманщини в XVII–XVIII ст. Військових конфліктах Росії (більшовиків та білогвардійців) проти України під час становлення української державности в 1917–1921 рр., інформаційної війни проти Карпатської України в 1939 р. та боротьби проти УПА в 1942 – сер. 50-х рр. XX ст. В. Брехуненко довів прикладами з джерел, що в кожному з цих конфліктів була присутня складова гібридної війни з елементами інформаційної війни, спробою видати вторгнення за внутрішній конфлікт, розрахованої на «п'яту колону», населення країни, що буде підтримувати окупанта, а не захищати державність [1, с. 245].

В іншій книзі цієї серії ««Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле» автор пропонує власну методику виявленню та спростуванню російських історичних фейків, які можуть бути легко та успішно застосованими під час викладання та вивчення історії України . В. Брехуненко виявляє та спростовує тридцять дев'ять міфів, які поділяє на кілька груп: міфи про територію та цивілізаційний код України; про українську державність; про родовід українців та походження української мови; про російсько-українські міжнаціональні та міждержавні стосунки; про церкву в Україні; про Голодомор 1932–1933 рр.; про українське козацтво; про Івана Мазепу; про Крим [2, с. 276–279].

Він запропонував просту, але ефективну схему аналізу історичних фейків: визначення ідеологічної мети міфу – підґрунтя спекуляцій – спростування міфу фактами, джерелами та аргументами, науково обґрунтованими висновками. В. Брехуненко подає вдалий приклад технології критичного мислення, який може бути використаний для спростування інших історичних фейків, що не потрапили до переліку запропонованих автором.

Вдалим прикладом професійної та патріотичної позиції українських істориків-науковців стали дослідження, які спростовували фейки російської пропаганди стосовно української державности, які активно ширила російська пропаганда під час війни проти України в 2014 р. Наприклад в умовах російсько-української війни в 2015 р. побачила світ надзвичайно актуальна праця професора Ф. Турченка «Проєкт «Новоросія»: ювілей на крові 1764–2014 рр.», в іншій редакції «Проєкт «Новоросія і новітня російсько-українська війна», яка стала відповіддю на російський та сепаратистський наратив стосовно підходів до викладання історії України [13; 14]. Ці дослідження аргументовано спростовують всі міфи про історичні традиції Новоросії на теренах сучасної України і є гарним матеріалом для боротьби з історичними фейками та російським наративом.

Процес розвитку громадянської та історичної освіти в Україні є чудовим аргументом на користь на користь ідеї української соборності. Навчальні посібники з історії України, якими користувалися учні Галичини та Закарпаття, писали на початку 90-х рр. XX ст. науковці з Півдня та Сходу України. Це стало своєрідним продовженням традиції написання українського підручника ще з початку XX ст., коли автором популярної книги з історії України був мешканець Півдня України Микола Аркас. У 90-х рр. XX ст. українські історики спромоглися в надскладних умовах написати та захистити підручник із історії України, суттєво оновити програму та методологію викладання предметів освітньої галузі «Суспільствознавство», відповідно до програми Нової української школи, «громадянська та історична освітня галузь». Та незважаючи на появу сучасних програм та підручників з історії України, значна частина вчителів продовжували викладати історію України, як «історію держави, якої не було» (про одну з таких Ф. Турченко згадує на сторінках книги) [14, с. 23]. На жаль, чимало таких «вчителів» і нині продовжують працювати в українських школах, що стало передумовою трагічних для української державности подій навесні 2014 р.

Висновки. Громадянське суспільство – основа сталої успішної демократичної держави, якою прагне стати Україна. У 2019 р. було прийнято Закон про незворотній шлях та рух України, як суверенної держави, до інтеграції в Європейський Союз та вступ до Північно-Атлантичного Військового Альянсу (НАТО). Відсіч України російській агресії, допомога демократичних держав підтверджують незворотність та правильність цього курсу. Важливою передумовою та запорукою динамічного успішного розвитку демократичних країн є суспільство зі сталими громадянськими цінностями. Основою формування такого суспільства є розвиток у громадян України соціальних та громадянських компетентностей.

Під час вивчення предметів громадянської та історичної освітньої галузі відповідного до компетентнісного підходу освітяни мають розвинути логічну та аксіологічну компетентності учнів, виявляючи та спростовуючи історичні фейки та розвиваючи навички медіаграмотности, що є

однією з найважливіших компетентностей під час життя в інформаційному суспільстві в умовах російсько-української війни.

Процес відродження та формування української національної ідентичности нової генерації українців та українок розпочався у 1991 р. після відновлення української державности. На оновлених програмах, підручниках з історії України, створених у 90-і рр., методиках інтерактивного викладання навчальних дисциплін, було виховано покоління українців, які стали учасниками Помаранчевої революції, революції Гідности, серед них чимало волонтерів, вояків добровольчих батальйонів та Збройних Сил України, які боронять нашу державу вже більше одинадцяти років в умовах російсько-української війни. Це був дієвий вияв громадянської компетентности, який виявився у розумінні власної ідентичности, бажанні захищати національні та демократичні цінності, розумінні основних подій національної, демократичної та світової історії, бо «виразно й глибоко відчувати приналежність до певної нації спроможний лише той, хто змалку зрісся з нацією, хто змалку звик дивитися на рідну націю, як на щось міцне, вічне, закономірне, що з давніх-давен і при всяких умовах існувало, існує й буде існувати» [6, с. 31].

Список літератури:

1. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко М. «Братня» навала». Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ, 2016. 248 с.
2. Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. Київ, 2017. 280 с.
3. Брехуненко В. Україна й українці: ім'я як поле битви. Київ, 2020. 272 с.
4. Відлуння свинцевих громовиць. Львів, 2015. 148 с.
5. Війна і міф. Друга світова війна. *За ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова.* Харків, 2016. 272 с.
6. Григор'єв-Наш (Никифор Григоріїв) Н. Про навчання дітей рідної історії. К.: Веселка, 2007. 31 с.
7. Заборонити рашизм. *В. Огнев'юк, В. Андрєєв, В. Брехуненко, М. Відейко, Б. Гуменюк, І. Гирич, Л. Масенко, Ю. Митрофаненко, В. Огризко, О. Палій, В. Піскун, П. Полянський, В. Сергійчук, П. Чернега; за заг ред. В. Піскун.* К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 252 с.
8. Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: популярне видання. Київ, 2008. 104 с.
9. Кирилюк О. Мовні засоби творення образу ворога в умовах інформаційної війни. *Наукові записки ЦДПУ ім. В.Винниченка*. Серія Філологічні науки. Кропивницький. 2020. Вип. 187. С. 45–49.
10. Кирилюк О. Мовна агресія розважальних телешоу як спосіб ведення інформаційної війни. *Актуальні питання гуманітарних наук.* Дрогобич. 2020. Вип. 32. Том. 1. С. 132–140.
11. Кирилюк О. Мова передвоєнного дискурсу: лінгвістичні засоби створення ворожих образів і символів (на прикладі російсько-української інформаційної війни). *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Філологія. Одеса. 2019. Вип. 43. Том 5. С. 71–74.
12. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. Київ, 2005. 32 с.
13. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя, 2015. 158 с.
14. Турченко Ф. Українська революція 1917–1921 рр. (Погляд із Запоріжжя). Запоріжжя, 2018. 188 с.
15. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. К., 2016.
16. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Запоріжжя, 2016.
17. Чухліб Т. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України. К., 2014. 105 с.

Mytrofanenko Yu.S., Fedirko Zh.V. FORMATION OF HISTORICAL AND CIVIC COMPETENCE IN THE CONDITIONS OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The importance of media literacy and critical thinking in the study of subjects in the field of social studies is considered: Ukrainian history, world history, fundamentals of law, and civic education. An analysis of popular science literature that examines historical fakes is carried out. A methodology for working with historical fakes in social studies classes to develop critical thinking and media literacy is proposed. It is concluded that the use of critical thinking technologies is a good means of developing media literacy when studying history and forming the skills of a media-literate personality, which is a key competence in the information society.

The development of civic and historical education in Ukraine is a compelling argument in favor of Ukrainian unity. The textbooks on Ukrainian history used by students in Galicia and Transcarpathia were written in the early 1990s by scholars from southern and eastern Ukraine.

In the context of an information-based, post-industrial society and the emergence of a new generation of visually oriented students with a unique clip-based mindset, Ukrainian history education has undergone qualitative changes related to the challenges of today: the COVID-19 pandemic, which led to a transition

to distance and blended learning; the Russian-Ukrainian war that began in 2014, and especially its second phase, which began with a full-scale invasion on February 24, 2022. Under these conditions, the forms and methods of teaching have changed, but the tasks and goals of history education have remained the same: to educate generations of Ukrainian patriots. The experience of previous generations has been taken into account by their students: educators and scholars who were shaped in the conditions of independent Ukraine.

Key words: *media literacy, critical thinking, media education, historical fake, history, information warfare, myth, hybrid warfare.*

Дата надходження статті: 12.09.2025
Дата прийняття статті: 29.09.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477)”1914–1918”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.15

Мілютін С.Ю.
КЗ «Ліцей «Науковий» Кропивницької міської ради»

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У М. НОВОУКРАЇНКА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЩОДЕННОЇ ГАЗЕТИ «ГОЛОС ЮГА»)

У статті досліджено особливості повсякденного життя мешканців містечка Новоукраїнка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії у роки Першої світової війни. На основі публікацій щоденної газети «Голос Юга» проаналізовано участь місцевої громади у підтримці фронту, організації допомоги пораненим, біженцям і родинам мобілізованих, а також функціонування закладів освіти та громадських об’єднань у воєнний час. Показано, що війна суттєво трансформувала соціальне й економічне життя містечка, спричинила зростання цін, дефіцит продуктів, поширення спекуляції та загострення соціальних протиріч. Встановлено, що у місті діяли такі благодійні організації, як Новоукраїнський жіночий комітет, Попечительська рада школи сільських сестер милосердя Червоного Хреста, Павлівське волосне попечительство, Товариство споживачів, Комітет допомоги біженцям. Виявлено, що вагомий внесок у роботу благодійних організацій здійснили місцеві підприємці, вчителі, учні та представники інтелігенції. Розглянуто вплив війни на освітнє життя Новоукраїнки, зокрема функціонування Міністерського училища та евакуйованого з Люблінської губернії Луківського вищого училища, які стали осередками культурної взаємодії. Особлива увага надається еволюції настроїв населення від патріотичного піднесення 1914 р. до зростання соціальної напруженості й дезорганізації в останні роки війни. Показано, що активність благодійних організацій поступово знижувалася під впливом економічної кризи та інфляції, а на перший план виходила боротьба за продовольство. Таким чином, дослідження дозволяє відтворити локальний вимір Першої світової війни, висвітлюючи взаємодію державних структур і місцевих ініціатив, а також дає змогу краще зрозуміти механізми адаптації провінційних спільнот до викликів за умов глобального конфлікту.

Ключові слова: *Перша світова війна, Новоукраїнка, повсякденне життя, «Голос Юга».*

Постановка проблеми. Перша світова війна 1914–1918 рр. стала однією з найбільших геополітичних катастроф XX століття, яка докорінно трансформувала довоєнний порядок, перекроїла політичну карту Європи та відкрила перспективи для реалізації самостійницьких амбіцій бездержавних народів. У радянській історіографії цей конфлікт подавався здебільшого як пролог до громадянської війни або спроба імперіалістичних країн задовольнити територіальні претензії. У колективній пам’яті мешканців Наддніпрянської України події 1914–1918 рр. були значно витіснені іншими травматичними або героїчними досвідами XX століття – Національно-визвольними змаганнями 1917–1921 рр., трагедією Голодомору-геноциду, масовими сталінськими репресіями, Другою світовою та нацистською окупацією.

Відновлення незалежності України відкрило можливості для об’єктивного вивчення складних і суперечливих сторінок минулого. Упродовж останніх десятиліть в академічному середовищі спостерігається поступове зростання зацікавлення історією Першої світової війни. Важливі результати досягнуті у дослідженні бойового шляху Легіону Українських Січових Стрільців, а також розпочато ґрунтовне вивчення участі жінок у подіях Великої війни. Окремий напрям сучасних студій становить вивчення повсякденних вимірів війни, зокрема побуту військових та життя цивільного населення в тилових регіонах. Серед тилових регіонів Російської імперії особливе місце посідала Херсонська губернія, яка у роки Першої світової війни виконувала важливі логістичні функції. Саме тут було розгорнуто широку мережу

© Мілютін С.Ю., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

госпіталів для поранених і хворих військовослужбовців, організовано прийом біженців, а також налагоджено збір пожертв на потреби армії та евакуйованого цивільного населення. Логістичне значення губернії особливо посилилося після відкриття Румунського фронту. У цьому контексті заслуговують уваги насамперед провінційні містечка з залізничним сполученням, які стали важливими вузлами військових і гуманітарних комунікацій. Одним із таких локальних осередків був центр Павлівської волості – Новоукраїнка. Донині тема повсякденного життя в Новоукраїнці під час Першої світової війни не перебувала у колі зацікавлення науковців. Спробуємо виправити це у запропонованій історичній розвідці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основу джерельної бази нашого дослідження становить щоденна ліберально-демократична газета «Голос Юга». Видання позиціонувалося як політична, економічна та літературна газета й виходило в Єлисаветграді за підтримки громадського діяча Дмитра Горшкова. З 1913 р. посаду головного редактора часопису займав Ілля Рохович. Дослідник Роман Базака встановив, що «Голос Юга» мав кореспондентів у Балті, Бобринці, Гайвороні, Гайсині, Добровеличківці, Знам'янці, Малій Висці, Новомиргороді, Новоукраїнці, Олександрії, Плетеному Ташлику, Черкасах, Херсоні та інших містах [1, с. 90]. На сторінках газети друкували статті провідні українські інтелектуали Наталія Бракер, Павло Зелений, Микола Левитський та Павло Рябков. Крім того, до газети часто надсилали листи пересічні читачі. У таких листах вони здебільшого аналізували соціально-економічні, культурні чи політичні проблеми краю.

Під час Першої світової війни на сторінках «Голоса Юга» поширювалася інформація про міжнародну ситуацію та бойові дії. У виданні опису місцевих подій надавалася особлива увага: був поставлений акцент здебільшого на діяльності благодійних організацій, роботі військових госпіталів, засіданнях місцевих органів влади, культурному житті та соціально-економічних проблемах тилу. Більшість публікацій, присвячених подіям у Новоукраїнці, мали анонімний характер. Частина авторів використовувала псевдоніми, зокрема «А. Кооператор», «Иксъ», «Х», «Наблюдатель», «Потребитель», «Прожекторъ». Деякі дописувачі обмежувалися вказівкою ініціалів та прізвища, як-от М. Вінницький та Л. Хавкін. Інші зазначали лише прізвище, як це робив постійний кореспондент газети Вишневський. Деякі автори подавали матеріали під повним іменем: серед них – Григорій Донець, Федір Тюртюбек, Максим Чорний, однак здебільшого це були особи, які використовували газету для спростування неправдивих чуток про себе. Водночас частина публікацій, що мали звітний характер, були надруковані від імені громадських організацій.

Газета висвітлювала інформацію про місцеві події неупереджено та оперативно. У разі допущення одруків чи фактологічних помилок у наступних номерах редакція інформувала про це читачів або публікувала їхні листи з зауваженнями щодо виявлених неточностей. Разом з тим з недоліків видання варто виокремити практику подання лише прізвищ окремих громадських діячів чи благодійників без зазначення імен, що надалі значно ускладнює їхню ідентифікацію.

Діяльність газети «Голос Юга» та її окремих співробітників стала предметом досліджень Романа Базаки [1], Віталія Крижанівського [12] і Володимира Поліщука [42]. Історики Володимир Тимошенко [48; 50] та Олександр Чорний [50] використали матеріали часопису для вивчення Першої світової війни.

Мета статті – дослідити особливості повсякденного життя у Новоукраїнці під час Першої світової війни на основі матеріалів газети «Голос Юга». Для досягнення поставленої мети нам потрібно виконати низку завдань: встановити, як змінилося життя мешканців Новоукраїнки під час війни; проаналізувати діяльність благодійних та громадських організацій міста; розглянути вплив бойових дій на роботу закладів освіти; визначити, як суспільство реагувало на соціально-економічні зміни, зумовлені затяжною війною.

Виклад основного матеріалу. На початку XX століття Новоукраїнка була центром Павлівської волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. 1890 р. на території Павлівської волості проживала 11291 особа [47, с. 8]. Через шість років кількість населення Новоукраїнки разом із сусідніми хуторами складала 9960 осіб [45, с. 268]. 1916 р. населення Павлівської волості становило 19529 осіб, з яких 17180 проживало у Новоукраїнці [46, с. 211]. Значно зросла кількість дворів – зокрема, 1896 р. вона становила 1984 [45, с. 268], а через двадцять років у містечку було 3499 дворів [46, с. 211].

За підрахунками істориків, під час Першої світової війни до лав Російської імператорської армії було мобілізовано щонайменше 4 млн. українців [44, с. 9]. Вихідці з Новоукраїнки та Павлівської волості добре зарекомендували себе під час бойових дій. Нами встановлено, що Гаврило Балдурат,

Гаврило Литвиненко та Микита Чорнокнижник з Павлівської волості отримали бойові нагороди за виявлену хоробрість [14, с. 9–19]. Крім того, у міському краєзнавчому музеї Новоукраїнської міської ради зберігається рукопис, де з-поміж місцевих жителів, удостоєних бойових нагород, згадуються Д. Оксамитний і Г. Чорненький.

Початок війни з Німеччиною та Австро-Угорщиною викликав хвилю патріотичного піднесення у містах Російської імперії; Новоукраїнка не стала винятком. За повідомленням кореспондента газети «Голос Юга», 22 липня 1914 р. о 18:00 на площі біля пам'ятника імператору Олександру II відбувся урочистий молебень, учасниками якого стали представники місцевої адміністрації, духовенства, інтелігенції та селянства. Безпосередньо перед початком заходу міський пристав Боярський виступив із промовою, в якій повідомив про надання матеріальної допомоги дружинам мобілізованих незалежно від їхнього майнового становища. Потім слово взяв настоятель храму святого Олександра Невського протоієрей Даниїл Діаковський, який виголосив патріотичну промову, запевнивши присутніх, що за Божим благословенням царська армія здобуде перемогу [20, с. 3].

Під час Першої світової війни у Новоукраїнці виникла низка благодійних організацій, з-поміж яких – жіночий комітет, товариство допомоги бідним єврейським родинам, товариство споживачів, комітет допомоги біженцям та інші. Також у місті діяло відділення Червоного Хреста. До згаданих організацій входили підприємці, службовці, вчителі, лікарі, селяни, творча інтелігенція, діячі церкви та учнівська молодь.

Найактивнішою благодійною організацією в місті був Новоукраїнський жіночий комітет. Він утримував лазарет для поранених і хворих вояків, відправляв на фронт одяг та продукти, надавав матеріальну підтримку сім'ям поранених і вбитих, влаштовував культурні заходи для вояків та їхніх родин. Джерелами фінансування Новоукраїнського жіночого комітету були членські внески та благодійні збори. Крім того, час від часу комітет отримував матеріальну підтримку від інших організацій або приватних осіб.

Комітетом керувала Т. В. Вітковська, функції секретаря виконував Незведовський. Пізніше на цій посаді його замінив місцевий агроном Г. Вовчук-Марчук [16, с. 4]. Вагому роль у роботі комітету відігравали Ольга Боярська та Зоя Єфимовська.

У грудні 1914 р. зусиллями Новоукраїнського жіночого комітету відрито лазарет на 12 ліжок [23, с. 4]. Вартість обладнання одного ліжка становила 35 руб. щомісячно, середня вартість утримання коштувала 30 руб. Наступного місяця на зборах комітету підтримали пропозицію обладнати в лазареті додатково ще 2 ліжка. Профінансувати їх встановлення та утримання погодились Гаврилова, Ставицька і директор Міністерського училища П. Снесаревський [24, с. 4]. Усередині квітня кількість поранених, розміщених у Новоукраїнці, склала 45 осіб: 30 – у лазареті Новоукраїнського жіночого комітету і 15 – у земській лікарні [25, с. 4].

Наприкінці 1914 р. Новоукраїнський жіночий комітет взяв активну участь у заготівлі теплого одягу для військових. Зокрема, організації вдалося зібрати 103 комплекти теплого одягу та продуктових пакунків [23, с. 4]. З-поміж жертводавців комітету вдалося ідентифікувати таких осіб: З. Єфимовська, Незведовський, Бичуцька, Ставицька, Лінецька, Чорноморцева, Гаврилова, О. Боярська, Михайловська, Куртичанова, Машталир, Кондратєва, Мунтян та Арсірій.

29 грудня 1915 р. Новоукраїнський жіночий комітет влаштував благодійний театральний вечір. Зібрані кошти планували передати на потреби поранених вояків. Прибуток від заходу склав 316 руб. 95 коп., витрати на постановку вистави становили 110 руб. 9 коп., а сума чистого доходу дорівнювала 206 руб. 86 коп. [33, с. 4].

1916 р. активність Новоукраїнського жіночого комітету помітно знизилася. На нашу думку, це зумовлено стрімким зростанням вартості товарів і послуг, спричиненим інфляцією, яка істотно обмежувала фінансові можливості місцевого населення здійснювати добровільні пожертви. Крім того, на динаміку діяльності комітету, ймовірно, вплинула поява у регіоні нових благодійних та громадських об'єднань, що спеціалізувалися на наданні матеріальної допомоги біженцям, вдовам і дітям-сиротам, чим частково перерозподілили наявні ресурси та увагу громадськості. Попри це комітет продовжував роботу. Зокрема, у березні 1916 р. організація виділила 200 руб. на підтримку дружин запасних і мобілізованих вояків [16, с. 4]. Наприкінці 1916 р. Новоукраїнський жіночий комітет влаштував святкову ялинку для поранених вояків, які перебували у місцевих лазаретах. Під час святкування вдалося зібрати 120 руб. Організаційні витрати склали 106 руб. 34 коп. Залишок 13 руб. 66 коп. внесено на користь лазарету, яким опікувався комітет [2, с. 4].

У грудні 1917 р. під головуванням Т. В. Вітковської відбулися загальні збори Новоукраїнського

жіночого комітету, де ухвалили рішення про припинення діяльності організації. Такий крок зумовлювався наближенням Першої світової війни до завершення та відсутністю у місцевому лазареті поранених військовослужбовців, що робило подальше функціонування комітету недоцільним. Також на зборах було прийнято рішення про розподіл матеріальних ресурсів комітету між місцевою лікарнею, притулком для дітей загиблих військових, гімназією та товариством допомоги єврейським біженцям. Приміщення, у якому розташовувався лазарет передбачалося передати у розпорядження гімназії [39, с. 3].

Вагомий внесок у підтримку фронту здійснювала Попечительська рада Новоукраїнської школи сільських сестер милосердя Червоного Хреста. 1 жовтня 1914 р. за її ініціативи організовано благодійний захід «День Червоного Хреста». До збору пожертв та виготовлення символічних значків із емблемою організації було залучено близько 60 осіб, серед яких особливу активність виявили учні Міністерського училища. Загальна сума благодійного збору склала близько 750 руб. Як повідомляли очевидці, деякі громадяни, не маючи змоги фінансово підтримати ініціативу, передавали продукти харчування [22, с. 4]. Зібрані кошти було перераховано Єлисаветградському міському комітету Червоного Хреста [9, с. 4].

З приходом зимових холодів благодійні організації та окремі жертводавці активізували діяльність щодо забезпечення військовослужбовців теплим одягом. Вагому роль у цьому процесі відіграла Попечительська рада Новоукраїнської школи сільських сестер милосердя Червоного Хреста, яка організувала збір та виготовлення необхідних речей. Згідно зі звітом ради, у її розпорядження надійшли готові вироби, серед яких – 10 теплих і 1 ситцева сорочка, 2 жилети, 6 пар кальсон, 3 пари онуч, 1 рушник, 1 пара рукавиць та 2 шарфи. Окрім цього, з матеріалів, придбаних за кошти ради, було виготовлено додатково 59 теплих сорочок, 31 пару онуч, 10 жилетів та 2 теплі халати. Зібраний і виготовлений одяг передали до Єлисаветградської земської управи та Єлисаветградської міської думи, які надалі забезпечували його доставку й розподіл серед військових підрозділів на передовій [10, с. 4].

Як і більшість благодійних організацій Новоукраїнки, Попечительська рада організовувала літературно-театральні вечори. Один з таких було влаштовано 6 січня 1916 р. За інформацією, оприлюдненою в газеті «Голос Юга», дохід від вистави, продажу програм і благодійних внесків склав 272 руб. 50 коп. Сумарні витрати на організацію вистави та виготовлення програм склали 70 руб., а чистий дохід дорівнював 202 руб. 50 коп. [11, с. 4].

Зазначимо, що випускниці Новоукраїнської школи сільських сестер милосердя Червоного Хреста якнайкраще зарекомендували себе, рятуючи поранених і допомагаючи хворим воякам. Зокрема, Е. Климасенко, Н. Маринич, Ф. Щока, У. Дяченко, М. Плачинда, М. Арсірій, К. Божор та О. Пасічник були відзначені срібними і золотими медалями «За старанність», а Марію Маруценко нагородили Георгіївською медаллю IV ступеня [19, с. 3].

З-поміж інших громадських об'єднань, які діяли в Новоукраїнці, варто виокремити Павлівське волосне попечительство з допомоги сім'ям запасних і мобілізованих вояків. Організацію очолював С. К. Римарєв, членами правління були М. Е. Арсірій, С. П. Арсірій, Г. Н. Ручка, С. Р. Матрос, Е. Д. Мунтян та І. П. Пасічник. Функції діловода виконував земський страховий агент І. С. Канівець. Наприкінці 1915 р. попечительство асигнувало 500 руб. на пошив білизни для військових. Також Павлівське попечительство організувало у Новоукраїнці спектакль за участі відомого українського професійного актора Ф. Левицького. Чистий прибуток від заходу склав 80 руб. [5, с. 4].

Інколи у Новоукраїнці організовували благодійні збори немісцеві організації. Зокрема, 30 квітня 1915 р. в театральному залі Полонського за ініціативи попечителя Одеського навчального округу організовано благодійний літературно-вокальний музичний вечір. У заході взяли активну участь учні Міністерського училища, які виступали в українських національних костюмах. Аматорський театральний гурток Міністерського училища поставив на сцені комедійну п'єсу Антона Чехова «Ведмідь» та «Вечорниці» Петра Ніщинського. Місцевий хор виконав патріотичні і народні пісні, а також національні гімни країн Антанти. Кореспондент газети «Голос Юга» зазначив, що публіці найбільше сподобалось виконання пісні «Закувала та сива зозуля». За неперевіреними даними, сума зібраних коштів склала близько 200 руб. [26, с. 4].

Наступного місяця в Новоукраїнці відбувся ще один благодійний літературно-вокальний музичний вечір. Цього разу ініціатором виступило правління комітету великої княжни Тетяни Миколаївни. Організаційну складову заходу взяли на себе Новоукраїнське земське училище та Новоукраїнський жіночий комітет. 25 травня 1915 р. вони

поставили виставу «Снігова королева» за мотивами казки Ганса Крістіана Андерсона у театральному залі Полонського. Окрім вистави, відбулося виконання національних гімнів країн Антанти місцевим хором [27, с. 3].

У 1915 р. Німеччина почала широко застосовувати отруйні гази. Командування Російської імператорської армії вжило відповідних заходів, щоб захистити вояків спеціальними засобами. До виготовлення протигазів та захисних масок долучилися цивільні благодійні організації. Влітку в Новоукраїнці відбулась низка благодійних заходів з метою збору коштів на користь комітету з виготовлення захисних масок. Чистий дохід склав 150 руб. Пізніше кошти було перераховано на рахунок Єлисаветградського міського відділу Червоного Хреста [28, с. 4].

У травні-червні 1915 р. німецько-австрійські війська провели Горлицьку операцію, яка закінчилася розгромом Російської імператорської армії і спричинила рух біженців на схід. З метою допомогти біженцям у Новоукраїнці було створено спеціальний комітет. Головою комітету обрали мирового суддю 11-ї дільниці Г. А. Лютенка, його заступником став Я. М. Михальський, а секретарем комітету – Г. І. Снесаревський. До правління комітету обрані: П. С. Охрімовський, А. Я. Сидненко, Д. Діаковський, І. С. Канівець, М. В. Варшавський, Я. М. Михальський, М. Я. Мексин, Ф. П. Тюртюбек, М. Я. Даін, Л. В. Хавкін, Т. З. Павловський, М. С. Горбатовський; кандидатами в члени правління обрані М. В. Вінницький та В. Виноградський. Відповідальним за казну одноголосно призначений Л. В. Хавкін. Комітет постановив запросити місцевого земського лікаря В. С. Вітковського до складу правління як почесного члена. Також у члени правління обрані: С. Л. Маруценко і Е. І. Рева (Плетеноташлицька волость); С. А. Машин і Д. С. Маруценко (Піщанобрідська волость); Л. І. Авдєєв і волосний старшина Никифоров (Злинківська волость); Ф. Е. Божор і сільський староста Хоружий (Глодоська волость); протоієрей А. Добровольський і волосний старшина (Татарівська волость). Мінімальний членський внесок для учасників комітету становив 50 коп. Для почесних членів комітету, які автоматично ставали членами правління, внесок дорівнював 25 руб. Усього до комітету увійшло 42 особи [31, с. 3].

Перші великі групи біженців у Новоукраїнці з'явилися наприкінці літа. 13 вересня 1915 р. кореспондент газети «Голос Юга» інформував про прибуття впродовж кількох днів близько тисячі біженців у Новоукраїнку. Автор статті скаржився, що власники квартир скористалися ситуацією та значно підняли ціни на житло для прибулих. Дії орендодавців обурили Новоукраїнський та Єлисаветградський комітети з допомоги біженцям. На місцевому рівні проблему не вдалося врегулювати, тоді благодійні організації звернулися до губернатора з проханням встановити фіксовані ціни на оренду житла [29, с. 3]. Суспільний резонанс та дії влади не покращили ситуацію, й ціни на житло надалі залишалися високими.

Після Лютневої революції благодійні організації Новоукраїнки збільшили фінансування притулків для сиріт. Зокрема, у липні 1917 р. в місті відбувся збір коштів на облаштування притулку для дітей-сиріт і сімей мобілізованих. Вдалося зібрати 340 руб. 66 коп. Кошти здали на зберігання до Новоукраїнського відділення сполученого банку. Притулок був розрахований на 40 дітей [37, с. 4]. У жовтні 1917 р. стало відомо, що Єлисаветградський відділ постійної допомоги родинам військових, постраждалих на війні, виділив на облаштування притулку 20 тис. руб. Керівництво притулком доручено Г. А. Лютенку [38, с. 3–4].

З-поміж підприємців активно долучилися до благодійних заходів купець Вігдор Варшавський та власник театральної зали Полонський. Зокрема, В. Варшавський матеріально підтримував Новоукраїнський жіночий комітет і регулярно виділяв кошти на утримання ліжок у місцевому лазареті [24, с. 4]. Натомість Полонський безоплатно надав приміщення для розміщення поранених [40, с. 3]. Не залишилися осторонь і співробітники Новоукраїнської поштово-телеграфної контори, які вирішили щомісячно відраховувати 2% з отриманих прибутків на користь поранених вояків [21, с. 4].

Війна помітно вплинула на діяльність місцевих закладів освіти. Учнів часто залучали до збору коштів, виготовлення захисних масок, пошиття одягу, благодійних і святкових заходів. Помітний вплив на розвиток освіти у Новоукраїнці здійснила евакуація до містечка Луківського вищого училища з Люблінської губернії. Передбачалося, що співробітники цього закладу проводитимуть заняття в приміщенні Міністерського училища у другу зміну [30, с. 3]. Ініціативу перевести Луківське училище до Новоукраїнки схвалили попечитель Одеського навчального округу та губернатор Херсонщини [49, с. 3]. Навчальний заклад отримав матеріальну підтримку від місцевих органів влади та небайдужих громадян.

Адміністрація Міністерського училища звернулась до інспектора народних училищ із проханням

скоротити тривалість уроків з 60 до 45 хвилин, щоб Луківське училище могло починати заняття о 13 год. і закінчувати о 17 год. [3, с. 3]. 23 жовтня 1915 р. Луківське училище відновило навчальний процес [6, с. 3]. Розміщення Міністерського та Луківського училищ в одній будівлі спровокувало конфлікт між місцевими та евакуйованими юнаками й погіршило умови навчання в обох навчальних закладах. Вже 3 листопада 1915 р. з'явилась інформація, що групи хуліганів-підлітків нападають на учнів Луківського училища [7, с. 4]. На думку кореспондента газети «Голос Юга», цю проблему можна було б вирішити, якби Луківське училище від початку розмістили в приміщенні будинку Седлецького [32, с. 3–4].

Незважаючи на дрібні сутички між учнями та дискомфорт, викликаний потребою здійснювати навчальний процес у другу зміну, поява Луківського вищого училища у Новоукраїнці посприяла підвищенню грамотності з-поміж населення. Згодом адміністрація евакуйованого навчального закладу адаптувалася до нових умов роботи та інтегрувалася у місцеве культурне життя.

Посилення мобілізації та зменшення кількості коней на польових роботах позначилось на продуктивності сільського господарства й харчової промисловості. Витрати на вирощування зерна зростали, що змушувало виробників сільськогосподарської продукції підвищувати ціни. Натомість купівельна спроможність більшості населення з кожним роком війни зменшувалась. У жовтні 1915 р. кореспондент газети «Голос Юга» скаржився: «Як і всюди, так і в Новоукраїнці дорожнеча дає про себе знати. Ціни ростуть з великою швидкістю» [4, с. 3]. Щоб зробити зростання цін контрольованим і покращити продовольчу ситуацію в місті, протоієрей П. Симич і земський гласний Я. М. Михальський ініціювали створення товариства споживачів. Місцеві кредитні об'єднання фінансово підтримали ініціативу, виділивши на потреби товариства споживачів 800 руб. Ще 600 руб. вдалося зібрати за рахунок членських внесків.

Головою Новоукраїнського товариства споживачів був обраний старший лікар земської лікарні В. С. Вітковський; членами правління стали: голова ради кредитного товариства Г. І. Донець, член правління кредитно-депозитного товариства С. З. Татаров, протоієреї П. Симич та Д. Діаковський, вчитель К. В. Сабсай та ткачі Цветков і Єльніков. До складу ревізійної комісії обрали земського гласного Я. М. Михальського, Е. Д. Мунтяна та І. С. Канівця; в кандидати до ревізійної комісії були зараховані протоієрей Батицький і вчитель М. Е. Продан [4, с. 3].

1 листопада 1915 р. Новоукраїнське товариство споживачів відкрило першу торгову лавку. Окрім забезпечення продовольством, товариство займалося постачанням дров. Зокрема, Новоукраїнське товариство споживачів отримало від Херсонсько-Бесарабського управління землекористування і державного майна дозвіл на продаж 4 десятин лісу на пільгових умовах. Для спостереження за рубкою лісу була обрана комісія, до складу якої увійшли: Е. П. Єльнікова, Е. Д. Мунтян і М. Е. Продан [8, с. 4]. Передбачалося, що дрова зможуть придбати лише члени товариства.

1916 р. на сторінках газети «Голос Юга» починають частіше з'являтися новини про погіршення продовольчої ситуації в тилу. Спочатку в місті зник цукор-рафінад, а потім цукор-пісок. Населення пов'язувало відсутність цього продукту з неефективною роботою Новоукраїнського товариства споживачів [17, с. 3]. Окрім цукру, бракувало предметів повсякденного побуту – сірників, мила тощо.

У Новоукраїнці процвітала спекуляція. Показовий випадок трапився 6 липня 1916 р. спекулянти закупили всю редьку по 2 коп. за пучок, розділили його на дві частини і кожну з них продавали по 5 коп. Аналогічні маніпуляції здійснювалися також з іншими продуктами. Щоб подолати спекуляцію, пропонувалося скласти список перекупників і перекупниць та обмежити їм доступ на ринок до 10 год. ранку [34, с. 4].

Боротьба зі спекуляцією виявилась безуспішною. Обурений місцевий житель стверджував: «У дні тяжких випробувань, замість об'єднання і взаємної допомоги, у нас панує розбрат і намагання обібрати один одного. Ловимо момент, користуємося кожним зручним випадком, щоб як можна більше здерти з свого ближнього. У наш час в Новоукраїнці з'явилась така маса перекупщиків, що немає можливості простій людині купити необхідні продукти з перших рук, а доводиться платити перекупщикам утричі дорожче» [18, с. 3].

Місцеві органи влади, поліція та Новоукраїнське товариство споживачів виявилися безсилими у боротьбі зі спекулянтами. У місті навіть ходили чутки, що товариство споживачів продає цукор за завищеною вартістю [43, с. 4]. Зазначимо, що наявні джерела не підтверджують і не спростовують звинувачення товариства споживачів у причетності до свідомої спекуляції цінами.

Новоукраїнське товариство споживачів виділяло частину прибутків на потреби закладів освіти

та підтримку військовослужбовців. Зокрема, 17 липня 1916 р. було виділено кошти на обладнання аудиторій для Луківського училища, утримання ясел та облаштування ліжка в лазареті Новоукраїнського жіночого комітету [35, с. 3].

Наприкінці 1916 р. у Новоукраїнці почали з'являтися дезертири, які покидали Румунський та Південно-Західний фронт. Більшість з них рухалися у східному напрямку і не затримувалися в містечку чи сусідніх селах. У перші місяці 1917 р. кількість дезертирів різко зросла. Водночас збільшилась кількість злочинів, пов'язаних із дезертирами. У січні Єлисаветградський повіт сколихнула звістка про вбивство у містечку Піщаний Брід. Згодом у Новоукраїнці поліція затримала підозрюваного: ним виявився дезертир, уродженець міста Бобринець Микола Шабатур [41, с. 3].

Затяжна війна, економічна криза, загроза голоду, агітація ліворадикальних партій деморалізували суспільство та армію. У столиці імперії спалахнув голодний бунт, який швидко переріс у революцію. Микола II зрікся влади, а керівництво країною перейняв Тимчасовий уряд. 25 березня 1917 р. у Новоукраїнці населення присягнуло Тимчасовому уряду. Біля храму св. Олександра Невського протоієрей П. Симич провів месу і виголосив патріотичну промову. На заході були присутні переважно вчителі та учні місцевих училищ. Свідок події стверджує, що частина присутніх прийшли з плакатами, на яких було написано: «Да здравствует Временное правительство!»; «Да здравствует русская армия!»; «Война до победного конца!»; «Да здравствует Учредительное собрание!»; «Хлеб для армии!» [36, с. 4].

Нова правляча еліта не розуміла, що Лютнева революція не вирішила проблем в армії. Тимчасовий уряд взяв курс на продовження війни проти країн Четвертинного союзу. Уродженець сусідньої Глодоської волості, а під час Першої світової війни – фельдшер 298-го піхотного Мстиславського полку Фотій Мелешко так охарактеризував ситуацію, що склалася влітку 1917 р.: «Минали місяці за місяцями по революції, балакун Керенський намагався продовжувати війну, але армію давно вже розбив революційний параліч, анархія зростала, яку безперестанку збільшувало масове дезертирство. Користі від революції, особливо для селян, не було ніякої, в той час, як робітники з перших же днів революції перейшли на восьмигодинний день праці, але тим далеко не задовольнялись. Від селян же по-старому нова влада вимагала хліба для армії, коней і людей для продовження війни до переможного кінця» [13, с. 64].

Після Жовтневого перевороту ситуація в Новоукраїнці стрімко погіршилась. 21 листопада 1917 р. газета «Голос Юга» інформувала, що натовп селян зібрався біля будинку волосного комітету й висловлював невдоволення економічною ситуацією. Деякі селяни навіть закликали вчинити самосуд над міліціонерами, яких підозрювали у зв'язках зі спекулянтами [15, с. 3].

На початку 1918 р. Новоукраїнка опинилась під контролем більшовицьких військ. 9 лютого 1918 р. у Брест-Литовську делегація УНР підписала мирну угоду з країнами Четвертинного союзу, що поклало кінець війні з Німеччиною та її союзниками. Крім того, Німеччина та Австро-Угорщина погодилися надати уряду УНР військову підтримку у боротьбі з більшовицькими військами в обмін на продовольство. У березні 1918 р. німецькі війська спільно з підрозділами Вільного козацтва вибили червоних з Новоукраїнки. Основні сили противника відійшли залізницею у напрямку на Єлисаветград, а ті, хто не встиг цього зробити, були змушені пішки відходити до волосного містечка Рівне. За підтримки німців у Новоукраїнці на деякий час відновили порядок.

Висновки. Отже, повсякденне життя мешканців Новоукраїнки у роки Першої світової війни було нерозривно пов'язане з активною участю у благодійних організаціях, спрямованих на підтримку фронту та допомогу біженцям. У містечку сформувалася розгалужена мережа громадських організацій, до яких долучалися підприємці, службовці, вчителі, лікарі, селяни, діячі церкви, представники творчої інтелігенції та учні. Ці організації діяли не ізольовано, а у тісній взаємодії з повітовими, губернськими та загальнодержавними структурами. Вагому роль у діяльності благодійних організацій міста відіграли жінки та учнівська молодь. Водночас у завершальний період війни внаслідок загострення соціально-економічної ситуації активність благодійних організацій поступово знижувалася, а на перший план дедалі виразніше виходила проблема забезпечення продовольством.

Список літератури:

1. Базака Р. Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.): історико-функціональний аспект, типологічна характеристика. Кропивницький : Центрально-Українське видавництво, 2018. 270 с.
2. Витковская Т. Новоукраинка. Голос Юга. 1917. 20 января. С. 4.

3. Иксъ. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 22 октября. С. 3.
4. Иксъ. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 23 октября. С. 4.
5. Иксъ. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 29 октября. С. 4.
6. Иксъ. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 30 октября. С. 3.
7. Иксъ. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 3 ноября. С. 4.
8. Иксъ. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 21 ноября. С. 4.
9. Кольчицка О., Снесаревский П. Новоукраинка. Голос Юга. 1914. 9 октября. С. 4.
10. Кольчицка О., Снесаревский П. Новоукраинка. Голос Юга. 1914. 1 декабря. С. 4.
11. Кольчицка О., Снесаревский П. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 15 января. С. 4.
12. Крижанівський В. М. Єлисаветградська газета «Голос Юга» та російська цензура у світлі архівних документів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2014. Вип. 41. С. 265–269.
13. Мелешко Ф. Революція почалась (Спогад). *Альманах «Гомону України»*. Торонто, 1967. Ч. 31. С. 54–65.
14. Мілютін С. Ю. Герої забутої війни (на прикладі Єлисаветградського повіту). *Музейний вісник Центральної України*. Кропивницький, 2024. Вип. 4. С. 8–20.
15. На почвъ доровизны. Голос Юга. 1917. 21 ноября. С. 3.
16. Наблюдатель. Новоукраинка. Голос Юга. 1916. 31 марта. С. 4.
17. Наблюдатель. Новоукраинка. Голос Юга. 1916. 15 июля. С. 3.
18. Наблюдатель. Новоукраинка. Голос Юга. 1916. 1 сентября. С. 3.
19. Начальникъ канцеляріи. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 28 ноября. С. 3.
20. Новоукраинка. Голос Юга. 1914. 26 июля. С. 3.
21. Новоукраинка. Голос Юга. 1914. 4 сентября. С. 4.
22. Новоукраинка. Голос Юга. 1914. 7 октября. С. 4.
23. Новоукраинка. Голос Юга. 1914. 17 декабря. С. 4.
24. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 18 января. С. 4.
25. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 15 апреля. С. 4.
26. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 7 мая. С. 4.
27. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 24 мая. С. 3.
28. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 17 июля. С. 4.
29. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 13 сентября. С. 3.
30. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 6 октября. С. 3.
31. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 11 октября. С. 3.
32. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 22 ноября. С. 3–4.
33. Новоукраинка. Голос Юга. 1916. 26 февраля. С. 4.
34. Новоукраинка. Голос Юга. 1916. 13 июля. С. 4.
35. Новоукраинка. Голос Юга. 1916. 22 июля. С. 3.
36. Новоукраинка. Голос Юга. 1917. 29 марта. С. 4.
37. Новоукраинка. Голос Юга. 1917. 18 июля. С. 4.
38. Новоукраинка. Голос Юга. 1917. 7 октября. С. 3–4.
39. Новоукраинка. Голос Юга. 1917. 15 декабря. С. 3.
40. По уъзду. Голос Юга. 1914. 19 сентября. С. 3.
41. По уъзду. Голос Юга. 1917. 22 января. С. 3.
42. Поліщук В. Час псевдонімів і робкорів. Кропивницький : Видавництво та друк ВЦ «ККТК», 2019. 122 с.
43. Прожекторъ. Новоукраинка. Голос Юга. 1916. 15 декабря. С. 4.
44. Реєнт О., Сердюк О., Перша світова війна і Українка. Київ : Генеза, 2004. 480 с.
45. Списокъ населенныхъ мъстъ Херсонской геберніи и статистическія данные о каждомь поселении / Изданіе Губернскаго Статистическаго Комитета. Херсонъ: Типографія Губернскаго Правленія, 1896. 544 с.
46. Списокъ населенныхъ мъстъ Херсонской губерніи (По даннымъ Всероссійской сел.-хоз. переписки 1916 г.) / Изданіе Херсонской Губернской Земской Управы. Александрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1917. 377 с.
47. Статистика Россійской имперіи. XVI. Волости и гмины 1890 года. Херсонская губернія / Изданіе Центрального статистическаго комитета Министерства внутреннихъ дъль. СПб: Типографія В. Безобразова и комп., 1890. 16 с.
48. Тимошенко В. Л. Початок Першої світової війни у сприйнятті жителів Єлисаветграда (за матеріалами газети «Голос Юга»). *Наукові записки. Серія: Історичні науки»*. Кропивницький, 2019. Вип. 25. С. 202–211.

49. Х. Новоукраинка. Голос Юга. 1915. 16 октября. С. 3.

50. Чорний О. В., Тимошенко В. Л. Загибель та шлях на батьківщину генерала О. В. Самсонова у повідомленнях єлисаветградської газети «Голос Юга» 1914–1915 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Т. 32 (71) №2. 2021. С. 85–90.

Milytin S.Yu. EVERYDAY LIFE IN NOVO-UKRAINKA DURING THE FIRST WORLD WAR (BASED ON THE DAILY NEWSPAPER «HOLOS YUGA»)

The article explores the features of everyday life of the residents of the town of Novo-Ukrainka, Yelisavetgrad County, Kherson Province, during the First World War of 1914–1918. Based on publications in the daily newspaper Holos Yuga, the study analyzes the local community's involvement in supporting the front, organizing aid for the wounded, refugees, and families of mobilized soldiers, as well as the functioning of educational institutions and civic associations in wartime conditions.

The research demonstrates that the war significantly transformed the town's social and economic life, causing price increases, food shortages, widespread speculation, and growing social tensions. It was established that charitable organizations such as the Novo-Ukrainka Women's Committee, the Board of Trustees of the School of Rural Sisters of Mercy of the Red Cross, the Pavlivka Volost Guardianship, the Consumers' Society, and the Refugee Relief Committee were active in the town. A significant contribution to the work of these charitable associations was made by local entrepreneurs, teachers, school youth, and representatives of the intelligentsia.

The study also examines the impact of the war on educational life in Novo-Ukrainka, in particular the functioning of the Ministry School and the Lukiv Higher School, evacuated from Lublin Province, which became centers of cultural interaction. Special attention is devoted to the evolution of public attitudes – from the patriotic enthusiasm of 1914 to increasing social tension and disorganization in the final years of the war. The article shows that the activity of charitable organizations gradually declined under the pressure of the economic crisis and inflation, while the struggle for food supplies came to the fore.

Thus, the study makes it possible to reconstruct the local dimension of the First World War, highlighting the interaction of state structures and local initiatives, and provides a deeper understanding of the mechanisms by which provincial communities adapted to the challenges of a global conflict.

Key words: *First World War, Novo-Ukrainka, everyday life, «Holos Yuga».*

Дата надходження статті: 26.09.2025
Дата прийняття статті: 11.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477.5)«192»:334.712/.713
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.16

Набока О.В.
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ У ПРОЦЕСІ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ПРОМИСЛОВОСТІ ЛУГАНЩИНИ У 40–50-Х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню ролі німецьких військовополонених у процесі післявоєнної відбудови промисловості Луганщини у 40–50-х роках ХХ ст. Автор акцентує увагу на особливостях використання праці військовополонених у відновленні індустріального потенціалу регіону, що зазнав значних руйнувань під час Другої світової війни. У центрі уваги – відбудова стратегічно важливих підприємств хімічної галузі, зокрема Лисичанського содового заводу, Лисичанського хімкомбінату, Сєвєродонецької ДРЕС, а також будівництво житлових і соціальних об'єктів. Висвітлюється подвійний характер використання військовополонених: з одного боку, як некваліфікованої робочої сили для найважчих і низькооплачуваних робіт у суворих умовах перебування в таборах; з іншого – як залучених спеціалістів до високотехнологічних сфер, включаючи окремі аспекти радянського ядерного проєкту.

У статті показано, що залучення військовополонених мало вирішальне значення для прискорення темпів відбудови промисловості регіону, адже місцевих трудових ресурсів не вистачало. Водночас автор наголошує на репресивному характері радянської системи використання примусової праці, яка поєднувала офіційні гарантії мінімального забезпечення з реальними труднощами повсякденного існування полонених – поганим харчуванням, перевантаженням, високим рівнем смертності. Особлива увага приділена питанню залучення німецьких учених та інженерів, частина яких була включена до робіт у сфері хімічних і ядерних технологій, що свідчить про прагматичний підхід радянської влади.

Зроблено висновок, що праця військовополонених стала одним із ключових чинників відновлення індустріального потенціалу Луганщини та водночас важливим, але суперечливим явищем у соціально-економічній історії України повоєнного періоду. Їхній внесок дозволив у короткі строки відновити роботу великих підприємств і закласти основу для подальшої індустріалізації регіону.

Ключові слова: *німецькі військовополонені, підприємство, повоєнна відбудова, промисловість, Луганська область.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток української держави, серед іншого, характеризується суспільним та науковим переосмисленням тих чи інших періодів її історичного розвитку. Особливо це стосується радянського періоду, трактування якого у історичній літературі сповнене ідеологічними міфами, які мали формувати уявлення про «переваги» соціалістичного шляху розвитку. Це, зокрема, стосується і історіографії післявоєнної відбудови промисловості у 40–50-х рр. ХХ ст. як в Україні в цілому, так і у її окремих господарчих регіонах. Зокрема, подальшого вивчення, на наш погляд, потребує вивчення ролі німецьких військовополонених у процесі відтворення індустріального потенціалу тодішньої Луганської/Ворошиловградської області у період, який досліджується, оскільки ця тема досить слабко відображена у українській історіографії.

Ця тема вважається особливо злободенною, враховуючи той факт, що економічні «досягнення» післявоєнної епохи сьогодні є об'єктом ідеологічних маніпуляцій з боку Росії, зокрема у обгрунтуванні своїх територіальних претензій на нині окуповану нею Луганську область. Відповідно, завданням української історичної науки є розвінчання міфів та упереджень, послідовно доводячи, що післявоєнна відбудова УРСР була складним явищем, що не базувалася лише на «мудрому» керівництві сталінського режиму.

Отже, тема статті є актуальною та злободенною в умовах інформаційного протистояння із путінським режимом.

© Набока О.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відзначимо, що ця тема більш менш вивчалася переважно луганськими краєзнавцями. Зокрема, її ключові аспекти висвітлювалися у низці науково-популярних статей регіональним істориком міста Сіверськодонецьк Сергієм Каленюком. Згодом, його висновки та результати досліджень були покладені в основу власних досліджень, які були також висвітлені у низці інтерв'ю та науково-популярних статей краєзнавчого характеру [2].

Разом із тим, участь військових полонених у загальноукраїнських масштабах досить плідно вивчалася такими українськими науковцями істориками як: І. Ветров [1], М. Лобода [3], О. Потильчак [6], В Сергійчук [6] та ін.

У цілому ж наявна історіографічна база, попри наявність «білих плям», достатня для комплексного висвітлення теми, яка досліджується.

Метою статті є комплексне відображення значення німецьких військовополонених у процесі післявоєнної відбудови промисловості Луганщини у 40–50-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Друга світова війна (1939–1945) залишила по собі не лише величезні людські втрати, а й істотне руйнування промислової інфраструктури України, зокрема, її східних областей. Луганщина, як важливий промисловий регіон де велися активні військові дії, зазнала значних збитків: багато підприємств були зруйновані або виведені з ладу, обладнання демонтоване та евакуйоване у східні райони СРСР.

За різними підрахунками, на території тодішньої Ворошиловградської області було зруйновано або серйозно пошкоджено понад 60–80% виробничих потужностей.

Найбільше постраждали підприємства важкої та хімічної промисловості: Лисичанський содовий завод, Лисичанський хімкомбінат, «Донсода», Алчевський металургійний завод, численні шахти. Значна частина обладнання була вивезена окупантами до Німеччини або евакуйована радянською владою в тил.

Значними були пошкодження енергетичної інфраструктури. Так, Сєвєродонецька ДРЕС та інші електростанції були виведені з ладу, що спричинило енергетичний дефіцит. Також було зруйновано значну частину залізничних колій, вокзалів, мостів і доріг, що ускладнювало постачання сировини й продукції. Розгромлено систему комунального господарства, склади, житловий фонд робітників.Сотні тисяч мешканців регіону загинули або були евакуйовані; частина населення залишилася без житла та роботи.

Особливий дефіцит кваліфікованих кадрів у промисловості вимусив радянську владу масово залучати військовополонених та переселенців.

Таким чином, Луганщина після 1945 р. являла собою край із глибоко зруйнованою індустрією та інфраструктурою. Її економічні втрати були одними з найвищих в Україні, а відбудова вимагала залучення колосальних ресурсів – від праці військовополонених і спецконтингентів до централізованих інвестицій СРСР.

Проблема індустріальної відбудови була однією з ключових у процесі загального відновлення господарчого потенціалу УРСР у 40–50-х рр. XX ст.

Одним із факторів економічної відбудови Луганської області стало використання праці німецьких військовополонених, яких масово залучали до відновлення підприємств, зокрема у сфері хімічної промисловості. Дослідження цього питання дозволяє глибше зрозуміти механізми післявоєнного відновлення регіону та роль примусової праці у цьому процесі. Відзначимо, що ця тема досить слабко відображена у українській історіографії.

Отже, комплексне висвітлення значення німецьких військовополонених у процесі промислової відбудови Луганського краю у досліджуваний період є вельми актуальним завданням.

Після остаточного визволення Донбасу протягом 1943 р. радянське керівництво визначило відбудову промислових об'єктів Луганщини як одне з першочергових завдань. Регіон мав значний потенціал у галузі важкої та хімічної промисловості, що забезпечувала потреби вуглевидобувної галузі і металургії. У той же час руйнація виробничих потужностей досягала 60–80%, що унеможливлювало швидкий запуск заводів лише за рахунок місцевих трудових ресурсів. Місцева промисловість потребувала залучення значно більшої кількості кваліфікованих робітників, джерелом яких стали табори німецьких полонених.

Відзначимо, що після закінчення війни у СРСР перебувало близько 2,4 млн німецьких військовополонених. Значну частину їх було розподілено між промисловими регіонами України, включаючи Луганську область. Радянська влада розглядала їх працю як форму репарацій, спрямованих на компенсацію завданих війною збитків [3, с. 71].

На території Луганщини військовополонені концентрувалися у спеціальних таборах при промислових об'єктах (наприклад, у Ворошиловграді, Алчевську, Лисичанську). Значна їх кількість працювала на відбудові та запуску підприємств хімічної промисловості – зокрема,

Лисичанського содового заводу, підприємств з виробництва мінеральних добрив, будівництві допоміжної інфраструктури. Участі німецьких військовополонених у відновленні центру хімічної промисловості – Лісхімстрою (згодом – Сіверський Донецьк) присвячені, серед іншого, наукові розвідки відомого луганського краєзнавця С. Каленюка [2]. Початок активної фази відновлення хімічної галузі містечка приходиться на 1947 р., коли пленум ЦК ВКП(б) ухвалив постанову щодо прискорення спорудження Лисичанського хімічного комбінату. Внаслідок цього навесні того року до Лисхімстрою прибуло понад п'ять тисяч осіб, значну частину яких становила радянська молодь. Проте, навіть цих трудових ресурсів не вистачало на будівництво гігантського підприємства загальнорадянського значення [2]. Тому, у травні 1947 р. було прийнято рішення залучити до будівництва підприємства німецьких військовополонених. Це завдання було покладено на МВС, яке у той час відповідало за утримання та розподілення німецьких військовополонених.

Як відзначав С. Каленюк, німці використовувалися переважно як некваліфікована робоча сила. «Якщо йти від парку по вулиці Першотравневій до Енергетиків, то справа стояли будинки, а зліва була огорожа зони, у якій працювали військовополонені – німці і угорці. Зона була обнесена колючим дротом у два ряди, висотою п`ять метрів, з вишками для охоронців. З обох сторін від воріт – вишки з автоматниками. У зоні кипіла робота, екскаватор рив землю під фундаменти будинків, машини підвозили цеглу і цемент, в'язні розносили та розвозили на дерев'яних ношах і тачках усе це по котловану» [2], – писав краєзнавець. Він відзначав, що військовополонених активно залучали до будівництва адміністративних будівель всередині міста. За його словами, уся «стара» частина Сєвєродонецька, від Першотравневої до Донецької, забудовувалася військовополоненими «німцями» і нашими «зеками» [2].

Починаючи ще з 1943 р., військовополонених активно залучали до відбудовчих та будівельних робіт. Так, у 1944 р. близько півтори тисячі осіб працювали на реконструкції Сєвєродонецької ДРЕС. У травні 1945-го р. на відновлення провідного хімічного підприємства «Донсода» було спрямовано приблизно 1800 німців – військовополонених, мобілізованих та заарештованих. Загалом же лише за лінією Наркомвугілля в цей період до Донбасу було відправлено понад 82 тисячі осіб [2].

Їх умови проживання були суворими: бараки з мінімальними побутовими зручностями, недостатнє харчування, обмеження у пересуванні.

Водночас, згідно з радянськими нормативними актами, військовополонені отримували мінімальну оплату праці, мали доступ до медичної допомоги, а за сумлінну роботу могли розраховувати на скорочення терміну перебування в таборі. Проте на практиці нерідко спостерігалися перевантаження, погане забезпечення, високий рівень захворюваності та смертності.

Разом із тим були і високотехнологічні галузі, до роботи у яких залучали провідних німецьких фахівців та вчених. Зокрема, є версія, що саме у Лісхімбуді (Сіверськодонецьку) реалізовувалася частина т. зв. «радянського ядерного проекту».

Ця проблематика, серед інших досліджувалася нами. Результати цих розвідок були опубліковані у вигляді серії науково-популярних інтерв'ю [5].

Як відомо, першою державою, яка спромоглася створити атомну зброю, стали США. У 1944 р. Вашингтоном було реалізовано масштабний «Мангеттенський проєкт», під керівництвом американського фізика Роберта Оппенгеймера. Його результатом стали успішні випробування ядерної бомби й її подальше застосування проти японських міст Хіросіми та Нагасакі у 1945 р.

Після завершення Другої світової війни Радянський Союз значно активізував власну ядерну програму, вступивши в змагання озброєнь зі США. І американська, і радянська сторона намагалися максимально використати потенціал вчених Німеччини, адже за часів Третього рейху там існувала потужна науково-дослідна школа з ядерних досліджень.

Серед тих, хто був залучений до роботи в німецькому атомному проєкті, був і Карл-Германн Гейб. Восени 1946 р. органи НКВС, що курували радянський атомний проект, здійснили спеціальну операцію під назвою «Осоавіахім». У її ході було вивезено з радянської зони окупації в Німеччині та зі Східного Берліна понад 2200 спеціалістів разом із членами їхніх родин (загалом більше ніж 6000 осіб). Головною метою цих дій було забезпечення роботи над отриманням важкої води, яка є ключовим елементом у проведенні ядерних реакцій [4].

Серед тих, кого таким чином депортували до СРСР був і Карл-Германн Гейб. Його, та інших німецьких вчених ядерників поселили в підмосковному селищі Бабушкіно. Там діяв засекречений науково-дослідний інститут, де науковце продовжив свою працю, розпочату ще у Берліні.

Пізніше до СРСР доставили вже цілу групу з шістдесяти німецьких хіміків, серед яких було чотирнадцять докторів наук. Спочатку їхня діяльність була зосереджена в Москві, зокрема на дослідженнях, пов'язаних із виробництвом важкої води.

Згодом цей напрям радянського ядерного проекту перенесли до Лісхімбуду. Для запрошених спеціалістів спорудили житлові будинки «фінського» типу, частина з них збереглися донині. У місті діяв магазин спеціалізований магазин «Космос», де науковці мали можливість харчуватися, а їхні діти навчалися в окремій школі з вивченням української та російської мов [4].

У другій половині 40-х рр. основні роботи у межах цього проекту були завершені. Частину німецьких спеціалістів, підписавши зобов'язання про нерозголошення, відправили назад до Німецької Демократичної Республіки, де вони вже перебували під наглядом місцевих спецслужб. Натомість керівники групи – Пауль Герольд і Карл Гейб – до Німеччини так і не повернулися. Тривалий час їхня подальша доля залишалася невідомою. Лише у 90-х рр., з'ясувалося, що наприкінці 40-х – на початку 50-х їх звинуватили у шпигунстві, після чого репресували. Обидва померли за загадкових і доволі несподіваних обставин. Існує також припущення, що смерть Гейба могла настати внаслідок серцевого нападу. Ці події й досі залишаються не до кінця з'ясованими, що відображає специфіку діяльності радянських органів НКВС у той період [4].

У цілому ж активне залучення німецьких військовополонених стало важливим фактором відновлення хімічної галузі Луганщини. Серед іншого, вони брали участь у відбудові Лисичанського содового заводу, який було частково зруйновано в роки війни; спорудженні нових виробничих корпусів на підприємствах із випуску хімічної сировини; відновленні комунікацій, складів, транспортних шляхів; будівництві житла для робітників і службовців підприємств [1, с. 386].

Таким чином, їхня праця сприяла не лише відновленню зруйнованих виробничих об'єктів, а й формуванню нової інфраструктури, що заклала основу для подальшого розвитку хімічної промисловості регіону у 1950–1960-х рр.

На початку 50-х рр. кількість німецьких військовополонених у СРСР поступово зменшувалася. Частина з них була репатрійована до Німеччини, інші залишилися у складі трудових контингентів радянських підприємств як вільнонаймані робітники. До середини 1950-х рр. потреба у використанні праці військовополонених у Луганській області практично відпала, оскільки до процесу відбудови було залучено місцеве населення та евакуйованих робітників, що повернулися з тилових районів.

Висновки. Дослідження ролі німецьких військовополонених у процесі відбудови хімічної промисловості Луганщини у 40–50-х рр. XX ст. дозволяє комплексно оцінити не лише масштаби руйнувань, спричинених війною, але й специфіку методів відновлення промисловості, які застосовувала радянська влада. Праця військовополонених стала одним із ключових інструментів у відновленні промислового потенціалу регіону. Їхній внесок проявився у відбудові стратегічно важливих об'єктів – Лисичанського содового заводу, Лисичанського хімкомбінату, Сєвєродонецької ДРЕС, а також у спорудженні житлових масивів та інфраструктурних об'єктів, що забезпечили основу для подальшої індустріалізації регіону.

Залучення військовополонених мало подвійний характер. З одного боку, вони використовувалися як некваліфікована робоча сила, що виконувала найважчі будівельні роботи в умовах суворого режиму, нестачі харчування та низького рівня побутового забезпечення.

З іншого боку, частина німецьких інженерів і науковців була залучена до високотехнологічних сфер, включно з реалізацією радянського ядерного проекту. Це свідчить про прагматичний підхід радянського керівництва, яке розглядало військовополонених не лише як засіб репарацій, але й як джерело важливих знань і навичок.

Попри офіційні гарантії мінімальної оплати праці, медичного обслуговування та можливості скорочення термінів перебування за сумлінну роботу, реальні умови життя і праці військовополонених залишалися важкими. Високий рівень захворюваності, випадки смертності, обмеження свободи пересування та фактична примусовість праці підкреслюють репресивний характер радянської системи використання цих трудових ресурсів.

Разом із тим, неможливо заперечити значення праці військовополонених у швидкому відновленні індустріального потенціалу Луганщини. Вони стали тимчасовим, але критично важливим фактором, що забезпечив стабілізацію промислового виробництва у післявоєнний період. Вже з початку 50-х рр., у зв'язку зі скороченням контингентів полонених і поступовим поверненням місцевих кадрів, їх роль зменшилася, проте

залишений ними матеріальний і навіть науковий «слід» у розвитку регіону є очевидним.

Таким чином, праця німецьких військовополонених у Луганській області стала важливим і водночас суперечливим явищем. Вона сприяла відбудові зруйнованої економіки та розвитку нових галузей промисловості, але водночас відображала жорсткість радянської системи та складні гуманітарні аспекти післявоєнної історії. Вивчення цього феномену дозволяє не лише глибше зрозуміти процеси відновлення Донбасу, але й по-новому оцінити місце примусової праці у ширшому контексті соціально-економічної історії України другої половини XX ст.

Список літератури:

1. Вєтров І. Особливості використання праці зарубіжних військовополонених та інтернованих на відбудові важкої індустрії України у середині 40-х років. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. С. 386–401.

2. Каленюк С. Невідомі будівельники Лисхімстроя. *Сєвєродонецькі діалоги*. URL: https://sd.ua/news/12390

3. Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). К. : Інститут історії України, 2012. 192 с.

4. Набока О. Сєвєродонецькі «оппенгеймери»: чи створили нацисти ядерну зброю на Луганщині? *Сєвєродонецькі діалоги*. URL: https://sd.ua/news/23614

5. Набока О. Як німецькі вчені робили ядерну бомбу для Сталіна. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fingsbS23Ag&t=19s

6. Потильчак О. В. Використання німецьких військовополонених на підприємствах вугільної та металургійної промисловості України (1944–1945 рр.). *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей*. Вип. 7. У 2 ч. Ч. 2. К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 185.

7. Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР. К. : ТОВ «Українська Видавнича Спілка», 2001. С. 92–98.

Naboka O.V. GERMAN PRISONERS OF WAR IN THE POST-WAR RECONSTRUCTION OF INDUSTRY IN LUHANSK REGION IN THE 1940-s –1950-s

The article is devoted to the study of the role of German prisoners of war in the post-war reconstruction of industry in Luhansk region during the 1940s–1950s. The author focuses on the specifics of using prisoners' labor in the restoration of the region's industrial potential, which suffered significant destruction during the Second World War. The central focus is on the reconstruction of strategically important chemical industry enterprises, such as the Lysychansk Soda Plant, the Lysychansk Chemical Plant, the Sievierodonetsk Thermal Power Plant, as well as the construction of housing and social facilities. The dual nature of the use of prisoners of war is highlighted: on the one hand, as unskilled laborers for the hardest and lowest-paid work under harsh camp conditions; on the other hand, as specialists engaged in high-tech fields, including certain aspects of the Soviet nuclear project.

The article shows that the involvement of prisoners of war was crucial for accelerating the pace of industrial reconstruction, since local labor resources were insufficient. At the same time, the author emphasizes the repressive nature of the Soviet system of forced labor, which combined official guarantees of minimal provision with the real difficulties of everyday life for prisoners – poor nutrition, overwork, and a high level of morbidity and mortality. Special attention is paid to the issue of involving German scientists and engineers, some of whom were included in chemical and nuclear research projects, which demonstrates the pragmatic approach of the Soviet authorities.

The article concludes that the labor of prisoners of war became one of the key factors in restoring the industrial potential of Luhansk region and, at the same time, an important but controversial phenomenon in the socio-economic history of post-war Ukraine. Their contribution made it possible to quickly resume the work of major enterprises and lay the foundations for further industrialization of the region.

Key words: *German prisoners of war, Luhansk region, post-war reconstruction, chemical industry, forced labor, Soviet nuclear project, Donbas.*

Дата надходження статті: 07.09.2025
Дата прийняття статті: 22.09.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477)«1929/1938»:341.485
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.17

Ніколаюк Т.А.
Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури

ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИМ УРЯДОМ ПРЕСИ, ТВОРІВ ВІЗУАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ТА ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ СТИМУЛЮВАННЯ ПРАЦІ УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ У 30-ТІ РОКИ XX СТ.

У статті на основі статистичних даних, архівних матеріалів та наукової літератури авторка з'ясовувала, як за допомогою творів художнього, театрального та кіно мистецтв, а також газетних репортажів правляча комуністична партія здійснювала пропаганду ударної малооплачуваної праці в умовах започаткованої у 1929 році прискореної модернізації країни.

Доведено, що у 30-ті роки XX ст. серед трудящих УСРР була організована масштабна ідеологічна робота з метою героїзації ударної стаханівської праці, до пропаганди якої були залучені радянські письменники, кореспонденти газет та представники творчої інтелігенції.

Зазначено, що, обмеживши знайомство робітників із досягненнями світової культури, партійні ідеологи одержали можливість пропагувати переваги радянського способу життя і праці. За допомогою створення літературних, театральних й мистецьких спілок компартійний радянський державний апарат у зародку придушував будь-яке відхилення від регламентованого мислення і лінії поведінки.

З'ясовано, що в умовах уніфікації діяльності літераторів і митців тоталітарною державою була запроваджена цензура за змістом друкованих видань, художніх творів, театральних вистав, проводилися чистки бібліотек від «ідеологічно ворожої літератури», було збільшено наклад «ідеологічно витриманих книжок», заборонялися до перегляду окремі кінофільми. Тих осіб, які відмовлялися бути ретрансляторами комуністичного світогляду, впродовж 1934–1938 рр. репресували.

Наприкінці автор робить висновок, що в 30-ті роки XX ст. літературна і творча діяльність радянських письменників, кореспондентів газет та митців була уніфікована відповідно до ідеологічних стандартів так званого «соціалістичного реалізму», представники якого в уяві компартійних керманичів мали бути активними провідниками комуністичного штурму.

Ключові слова: *радянська пропаганда, ідеологічна обробка свідомості робітників, стиль соціалістичного реалізму у творах художньої літератури та візуального мистецтва.*

Постановка проблеми. Під час проведення у 30-ті роки XX століття швидкої індустріалізації радянські функціонери добре усвідомлювали, що живе художнє слово в сполученні з яскравим його візуальним та літературним оформленням має значний вплив на людину, тому пропаганда безкоштовної або малооплачуваної праці у художніх та мистецьких творах впродовж перших п'ятирічок залишалася головним «знаряддям перевиховання мас», засобом ліквідації «пережитків капіталізму в свідомості людей». Тому для досягнення високих виробничих показників тоталітарна держава замінила економічне стимулювання праці трудящих засобами ідеологічного впливу. Для досягнення мети компартійно-радянські інстанції запровадили для всіх митців єдиний стиль «соціалістичного реалізму», який твердо вимагав від представників творчої інтелігенції «відтворення величі нашої епохи» та пропаганди ударної безкоштовної праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доступність архівів надала можливість історикам розширити поле досліджень та правдиво висвітлювати історичні події минулого. Про застосування ідеологічних заходів для підвищення продуктивності праці робітників УСРР впродовж 1929–1938 рр. авторка статті звертала увагу у матеріалах кандидатської дисертації, яка була захищена нею у квітні 2000 року [21].

© Ніколаюк Т.А., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

У 2012 р. з'явилася колективна монографія Інституту історії України НАН України, у VII розділі якої історик Г. Єфіменко навів чимало фактів про перетворення вчителя на основного ретранслятора комуністичного світогляду та провідника комуністичного впливу на суспільство [13, с. 559–597].

У 2013 р. вийшла праця у трьох книгах професора Станіслава Кульчицького «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі», у другій книзі якої значне місце відведено висвітленню подій сталінського комуністичного штурму, що призвів до кардинальних зрушень у соціальній структурі та економічному базисі українського суспільства [19].

Постановка завдання. За останні роки у сучасній Україні не з'явилося нових досліджень про застосування радянським партійним керівництвом у 30-ті роки ХХ століття засобів ідеологічної та візуальної пропаганди щодо стимулювання праці українських робітників.

Мета дослідження – залучивши у науковий обіг додаткові архівні документи, факти з офіційної радянської преси, а також наукову літературу, з'ясувати яким чином тоталітарна держава використовувала візуальні та ідеологічні засоби для підвищення продуктивності праці трудящих.

Виклад основного матеріалу. Одним з основних засобів, який тоталітарна держава використовувала для стимуляції праці робітників у 30-ті роки ХХ ст., була періодична преса. Й. Сталін називав пресу «найгострішою зброєю партії, що на всіх дільницях організує нашу перемогу» [14]. Тому ВКП(б) уважно стежила за розповсюдженням преси серед трудящих, організовувала спеціальні передплатні кампанії. Для кожної області, району, промислового підприємства УСРР центральні партійні органи встановлювали контрольні цифри, розмір яких потрібно було обов'язково досягнути.

Проте комуністичні газети не друкували правдиву інформацію про дійсне становище радянської економіки. Негативні факти замовчувалися, а за надання читачеві правдивої інформації винні завжди каралися. Наприклад, у 1931 р. газета «Харківський Пролетар» №193 надрукувала нарис про Харківський тракторний завод (ХТЗ), в якому автор правдиво розповів читачам про випуск робітниками ливарного цеху ХТЗ стовідсоткового браку. За рішенням ЦК КП(б)У редактора цієї газети одразу звільнили з роботи, а керівникам інших українських видань було наказано всі матеріали про ХТЗ друкувати лише «після обов'язкового їх перегляду відповідальним редактором» та «встановити постійний нагляд за всіма друкованими матеріалами про ХТЗ, від кого б вони не надходили» [22, с. 55].

Впродовж 1935 р. найголовнішою інформацією в газетах були репортажі «про хід збирання» та «про хід виконання»... або заклики «Перекриймо стаханівською роботою нові норми виробітку!» [37, с. 6].

З 1937 р. разом із пропагандою інтенсивної праці редактори газет почали збирати численні доноси, які надходили від працівників. Лише з квітня 1937 р. до квітня 1938 р. в редакцію газети «Харківський робітник» надійшло 15279 доносів, з них – 1528 були надруковані, а інші відправлені редакцією для розслідування в ДПУ [11, арк. 113, арк. 115].

Держава встановила жорстку монополію на роботу поліграфічних підприємств, що посилювало її контроль над усіма друкованими виданнями країни. Так постановою РНК УСРС від 26 серпня 1935 р., що не підлягала оголошенню, держава закрила всі існуючі до того часу приватні друкарні. Але без тотального нагляду залишалися численні друкарні окремих промислових підприємств, якими, на думку партійних функціонерів, мали змогу користуватися «вороги народу». У грудні 1936 р. за наказом голови Головліту частину друкарень закрили, над рештою – встановили ретельний нагляд НКВС, а їхніх директорів було включено до номенклатурних списків обкомів партії [34, арк. 8; 36, арк. 80].

Скорочуючи у цей період кількість друкарень, партія в той же час набагато збільшила тираж газет і журналів: так лише за 1933–1937 рр. разовий тираж газет по УРСР збільшився з 5894 до 6143 тис. Якщо в 1934 р. в радянській Україні друкувалося 59 всесоюзних, 84 обласних, 523 районних та міських газет, то в 1937 р. – загалом 1578 газет. У 1937 р. в УСРР було надруковано 10022 тис. журнальних примірників, в 1938 р. – 12183 тис. [18, с. 71–72; 23, с. 90–1].

На збільшення тиражів видань радянське керівництво виділяло гроші першочергово: наприклад, у грудні 1934 р. Харківський обком за рахунок зменшення розміру капітальних вкладень у комунальне господарство міста повністю профінансувало річні асигнування для преси [9, арк. 88, арк. 90]. У 1935 р. в УСРР з місцевого бюджету на пресу було асигновано 14800 тис. крб., у 1936 р. – удвічі більше – 19465 тис. крб. [36, арк. 94].

У 30-ті роки XX ст. художні твори й мистецтво залишалися для компартійних функціонерів провідними «знаряддями перевиховання мас», засобами ліквідації «пережитків капіталізму в свідомості людей».

Для цього 1932 р. Постановою від 23 квітня «Про перебудову літературно-художніх організацій» радянська влада заборонила існування діючих до того часу літературних гуртків, а у 1934 р. остаточно запровадила всеосяжний контроль над творчістю літераторів. Для цього були створені Спілка радянських письменників СРСР та аналогічні спілки в національних республіках.

До спілки письменників радянської України прийняли лише тих осіб, хто погоджувався «своєю творчістю безкомпромісно служити інтересам партії». В статуті Спілки радянських письменників, затвердженому ЦК ВКП(б), перед літераторами було поставлено завдання активізації праці трудящих і «виховання широких трудових мас в соціалістичному дусі шляхом правдивого відображення класової боротьби і будівництва соціалізму в радянській державі». Книга оголошувалася високохудожньою лише тоді, коли вона була «насичена пафосом перемоги соціалізму і відбивала велику мудрість та героїзм комуністичної партії» [32, арк. 152].

Всіх письменників зобов'язали створювати так звані «магнітобуди літератури» – твори, в яких пропагувався радянський спосіб життя і праці. Від радянських літераторів керівні партійні функціонери вимагали сприяти вихованню «нових людей». Про виконання цього завдання відверто наголосив Перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у промові на першому з'їзді радянських письменників України у червні 1934 р.: «Вашим завданням є своїми творами…допомагати партії у важкій роботі по соціалістичному перевихованню людини. Твори повинні живим своїм показом виховувати маси і організовувати їх на боротьбу за нові перемоги соціалізму» [16, 17].

Більшість українських радянських письменників, виконуючи настанови компартії, активно підключилися до пропаганди переваг радянського життя й праці у своїх творах. Так 29 квітня 1935 р. у будинку літератури м. Києва відбулися збори українських літераторів, які у своїх виступах про майбутні творчі плани зазначили, що будуть чітко виконувати партійні настанови, «підкреслили ту величезну творчу наснагу, яку вони одержали на останньому пленумі правління Союзу радянських письменників України» [2].

Тих представників художньої інтелігенції, які виконували вказівки правлячої партії, матеріально винагороджували, забезпечували квартирами, дозволяли закордонні відрядження, за державний кошт перевидавали їхні твори. Наприклад, у квітні 1935 р. для «стимулювання творчої роботи письменників України» Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення створити літературний фонд у сумі 150 тис. руб. [26, арк. 69].

А 16 липня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про поліпшення умов роботи Спілки радянських письменників України», в якій йшлося про забезпечення письменників квартирами та коштами [27, арк. 48].

Використовуючи для стимулювання виробничої діяльності робітників «ідеологічно витримані» літературні твори, партія збільшувала щорічно кількість книжкової продукції: так за 1933–37 рр. по УРСР тираж книг складав 376366 тис. примірників, в тому числі лише за 1937 р. – 72937 тис., за 1938 р. – 76908 тис. Збільшувалася й кількість бібліотек, що були перетворені «на провідників у маси ідеологічно витриманих» книжок. З 1933 р. до 1938 р. чисельність бібліотек у містах УРСР зросла з 2231 до 3092, а книжок в них – відповідно з 13 млн. 546516 до 17 млн. 345297 примірників [18, с. 63, 69–70].

Щоб «поглибити» ідеологічну обробку свідомості робітників партійні цензори щорічно проводили «чистки» бібліотек. 19 липня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило «негайно провести вилучення з бібліотек України зіновьєвсько-троцькістської літератури за списком, затвердженим ЦК ВКП(б)» та переклади зазначених в цьому списку книжок. Вилучені книжки (а до списку були внесені всі книги Б. Антоненка-Давидовича, О. Вражливого, М. Вороного, О. Влизька, Д. Гордієнка, Г. Епіка, М. Куліша, Костя Котка, Г. Косинки, П. Козланюка, І. Лакизи, Г. Майфета, О. Олеся, В. Поліщука, Є. Плужника, В. Підмогильного та ін.) мали бути здані до обласних органів НКВС [27, арк. 50–51, арк. 85–89; 28, арк. 15–20].

Для ідеологічного виховання майбутніх ударників і стахановців радянські керівники також використовували візуальні засоби мистецтва, театральні вистави та твори кінематографії. У 1933 р. у містах УСРР нараховувалося 85 театрів, 723 клубів [25, с. 120].

За репертуарами театрів і за змістом творів кіномистецтва компартійні функціонери стежили дуже ретельно, вимагаючи від режисерів-постановників та авторів сценаріїв прославляти нелегку героїчну працю та виховувати у робітників

прагнення підвищувати її продуктивність. Для підсилення ідеологічної чистоти театральних вистав партійні цензори мали право переносити перегляд вже готових спектаклів або взагалі вилучати їх з репертуару.

Партійне керівництво змушувало театральних режисерів ідеологічно обробляти свідомість трудящих, а тих, хто не виконував ідеологічних настанов партійних органів піддавали репресіям. Яскравим прикладом стала діяльність художнього керівника театру «Березіль» Л. Курбаса. У серпні 1933 р. Наркомат освіти почав вимагати від Л. Курбаса змінити репертуар і здійснювати постановки творів лише пролетарських письменників. Режисер відмовився підкорюватися партійній цензурі і перетворювати театр «на дійсно радянський», і в жовтні 1933 р. на засіданні Колегії Наркомату освіти Л. Курбаса було звільнено з посади керівника «Березіля» [31, арк. 27–31].

Пізніше його було заарештовано й страчено як ворога народу. Компартія винесла славетному режисеру наступний вирок: «Посідаючи ворожі соціалістичному будівництву політичні позиції, Курбас показував радянську дійсність карикатурно» [15].

Натомість творчі колективи, які виконували настанови радянського уряду, тоталітарна держава матеріально підтримувала, заохочувала, нагороджувала почесними званнями, а їхніх членів безкоштовно забезпечувала квартирами. Наприклад, у липні 1934 р. Харківський міськком КП(б)У першочергово виділив кошти на ремонт Театру Російської Драми, зазначивши, що його творчий колектив «реалістично демонстрував соціалістичне будівництво і формування нової людини» [10, арк. 3–4].

У 1935 р. була ухвалена постанова РНК СРСР «Про покращення житлових умов радянських художників та скульпторів», згідно з якою на «членів республіканських, крайових та обласних союзів радянських художників, і радянських художників скульпторів, що знаходяться у віданні народних комісаріатів освіти союзних республік» поширювалась постанова ЦВК та РНК СРСР від 7 лютого 1933 р. «Про покращення житлових умов письменників» [12; 24].

Згодом партійні цензори почали друкувати для театрів списки дозволених для постановки п'єс, до яких входили лише твори революційно-пролетарської тематики, що прославляли соціалістичну дійсність і надихали трудящих на «героїчну працю» [33, арк. 12].

Особливий ідеологічний вплив на свідомість саме неписьменних робітників мали твори кінематографії. В заводських та шахтних клубах обов'язково встановлювалися кіноустановки, яких у 1933 р. в УРСР налічувалося 5210 [25, с. 120].

На початку 1935 р. РНК УСРР ухвалив організувати до 1 липня 1935 р. у великих районних центрах України 220 звукових кінотеатрів, використавши для цього приміщення 38 збудованих колгоспних кінотеатрів. Також було ухвалено створити 47 кінотеатрів на Київщині, 34 – на Вінниччині, по 30 – на Харківщині та Дніпропетровщині, 28 – на Одещині, 22 – на Донеччині, 20 – на Чернігівщині, 9 – в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці, яка тоді входила до складу УСРР. При цьому Київський радіозавод отримав зобов'язання виготовити 100 п'ятиватних динаміків для забезпечення роботи цих кінотеатрів [1].

З 1933 р. до 1938 р. кількість клубів знову була збільшена з 1205 до 1537, а звукових кіноустановок за той же період відповідно – з 35 до 1023 [18, с. 61]. Щоб сприяти більшої доступності глядачів до кінотеатрів, з 1935 р. була знижена вартість квитків на перегляд кінострічок й заборонено встановлювати до їх вартості всілякі націнки понад визначених державою цін [5, арк. 153].

Керівники КП(б)У не шкодували фінансів для створення ідеологічно витриманих кінофільмів – як художніх, так і документальних. Герої радянських кінофільмів 30-тих рр. XX ст. чітко поділялися на «позитивних» та «негативних». «Позитивні» герої «входили» в життя радянського суспільства як його повноправні члени, їхній приклад копіювали, на них рівнялися. Глядачі вірили в існування реальних прототипів кожного художнього образу, що їм сподобався. Тому партійні цензори ретельно контролювали сценарії кінофільмів.

Впродовж 1934–38 рр. використання засобів театрального і кіномистецтва щодо пропаганди праці ударників й стахановців лише посилилося. Починаючи з лютого 1935 р., контроль над репертуарами українських театрів, затвердження змісту кінострічок, текстів перекладів, перегляд естрадних вистав став здійснювати Вищий Репертуарний Комітет при Наркоматі освіті УСРР, а пізніше – Головне Управління контролю за видавництвом та репертуаром при Наркоматі освіті УСРР. Цей орган забороняв прилюдне виконання «ідеологічно невитриманих» драматичних, естрадних і музичних творів, кінофільмів, і навіть розповсюдження грамплатівок, які на думку цензорів, не пропагували серед робітників інтенсивну

працю. Натомість, підтримувалася творчість авторів, які пропагували в своїх творах ударну працю трудящих.

КП(б)У уважно стежила за змістом випущених Українфільмом кінострічок. Від кінорежисерів вимагали демонструвати у творах кіномистецтва переваги радянського способу життя, пропагувати малооплачувану працю на межі фізичних можливостей. У вересні 1935 р. другий секретар ЦК КП(б)У П. Постишев наказав українським митцям «створити кінофільм, який би висвітлив …життєрадісність країни Рад», а серед робочої молоді знімати лише «живих, життєрадісних культурних людей» [35, арк. 42].

Кінофільми, які не відповідали ідеологічним вимогам компартії, вилучалися з прокату. Наприклад, у березні 1934 р. культпропвідділ ЦК ВКП(б) заборонив до перегляду дві кінострічки, які були створені в радянській Україні, – «Молодість» Л. Лукова та «Біла смерть» М. Капчинського. В цих кінофільмах, на думку партійних цензорів, «було слабо показано звірине обличчя інтервенції в Одесі та героїчну боротьбу з нею» [33, арк. 31].

Лише протягом 1935 р. згідно з наказом Політбюро ЦК КП(б)У з восьми випущених в український прокат фільмів п'ять були заборонені як «антихудожні». Зокрема, в лютому того ж року був звільнений з посади заступник директора Донецької контори Всеукраїнського тресту кінопромисловості «Українфільм» за допущення до перегляду перевиданої версії першого фільму режисера І. Перістіані «Червоні диявольта», в якому «не були вирізані ті кадри, які мали контрреволюційний зміст» [6, арк. 20; 29, арк. 51].

Натомість, радянська держава фінансово підтримувала створення пропагандистських кінострічок, в яких головними героями були ударники або стахановці. Так, у жовтні 1935 р. Кінобригадою української кінофабрики «Союзкінохроніки» у Києві було закінчено зйомки фільму «Я дала слово товаришу Сталіну», в якій розповідалося «про боротьбу М. Демченко за виконання обіцянки зібрати 500 ц буряків з гектара, даної т. Сталіну на другому Всесоюзному з'їзді колгоспників» [4].

Тотальна цензура дала владі можливість у 1934–38 рр. вилучити з обігу багато художніх творів і заборонити існування творчих колективів, які правдиво викривали недоліки радянської дійсності. Наприклад, у травні 1934 р. у Харківській області, коли відбувалася підготовка до обласної олімпіади самодіяльного мистецтва, партійні керівники вирішили перенести її проведення на п'ять місяців «через несвоєчасне отримання гуртками від Наркомату освіти «ідеологічно-витриманого репертуарного списку», а наприкінці того ж року провели серед всіх художніх гуртків області «чистку від класово-чужих елементів» [8, арк. 75].

Партійні ідеологи також слідкували за творчістю митців, які виготовляли розписи на посуді, кераміці, вишивали візерунки на одязі та килимах. Так у липні 1934 р. Харківський міськком КП(б)У звільнив з посад митців Всеукраїнської науково-експериментальної керамічної станції, за те, що вони створили «політично шкідливі, спрямовані на пропаганду церкви» вироби [10, арк. 37–39].

А у травні 1935 р. «з метою піднесення на вищий рівень художнього оформлення порцеляно-фарфорових виробів» Наркомат місцевої промисловості «оголосив 6-ти місячний конкурс на нову тематику малюнка, що відбивав би радянський побут, епоху Й. Сталіна» [3].

Починаючи з липня 1935 р. в СРСР почалася підготовка до святкування 20-ої річниці Жовтневої Революції. Компартійні функціонери висунули вимогу до митців – змінити тематику картин, панно, фресок, скульптур, графічних творів і зображувати лише «досягнення соціалістичного будівництва».

В цей період припинилася діяльність багатьох митців, які своєю творчістю відмовлялися прислуговувати радянській владі. У листопаді 1936 р. трагічна доля спіткала видатного українського художника-монументаліста, одного із засновників Національної Академії мистецтв у м. Києві Михайла Бойчука. У своїй творчості він поєднував традиції давнього візантійського мистецтва з елементами українського народного орнаменту, мозаїки й фрески періоду княжої доби та іконопису XVII–XVIII ст. В умовах тотальної уніфікації творчості і заборони проявляти національну свідомість і звертатись до культурних надбань предків, партійні ідеологи кваліфікували його творчість як «український буржуазний націоналізм». Тому самого М. Бойчука і переважну більшість його учнів було репресовано «за контрреволюційний традиціоналізм» і «національну форму», а чимало їхніх творів були знищені [20, с. 64].

Впродовж 1938–39 рр. були закриті за «відрив від актуальної радянської тематики» та «за обробку пісень дожовтневого періоду» державна капела УРСР «Євоканс», ансамбль народної пісні й танцю України, ансамбль єврейської народної музики й танцю та обласна хорова капела Київської філармонії [30, арк. 81–82].

У регіонах УСРР також припинилася творчість багатьох митців, репресованих у 1337–38 рр. Так у 1938 р. був репресований керівник хорової капели палацу культури ім. Леніна у м. Ворошиловграді (сучасний Луганськ) Браславський, «за обмежене виконання капелою масових радянських пісень» [7, арк. 137].

Висновки. Таким чином, з'ясовано, що впродовж здійснення сталінського комуністичного штурму тоталітарна влада по-воєнному розглядала газети, журнали, твори художньої літератури та мистецтва як основні ділянки «культурного фронту», використовуючи їх для обробки свідомості трудящих, виховання серед них «нових людей», які ударно працюють в умовах незначної матеріальної винагороди.

Доведено, що партійні функціонери УСРР матеріально стимулювали тих митців і літераторів, які в умовах форсованого переходу до індустріального суспільства були активними ідеологічними провідниками комуністичного впливу на суспільство, сприяли ліквідації "пережитків капіталізму у свідомості людей», ретранслювали комуністичний світогляд і героїзували серед трудящих ударну малооплачувану працю.

Відзначено, що одночасно серед очільників керівної партії переважало вкрай нігілістичне ставлення до культурних здобутків попередніх поколінь, через неспроможність за допомогою останніх обробляти свідомість трудящих. Тому за рамками дозволеного опинилися колосальні пласти із загальнолюдської культурної спадщини.

Список літератури:

1.Вісті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 1935. 4 лютого.

2. Вісті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 1935. 29 квітня.

3. Вісті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 1935. 18 травня.

4. Вісті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 1935. 10 жовтня.

5. Державний архів Луганської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 186. 188 арк.

6. Державний архів Луганської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 563. 106 арк.

7. Державний архів Луганської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 635. 343 арк.

8. Державний архів Харківської області. Ф. 2. Оп.1. Спр. 171. 111 арк.

9. Державний архів Харківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 222. 181 арк.

10. Державний архів Харківської області. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 159. 109 арк.

11. Державний архів Харківської області. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 278. 433 арк.

12. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 1935. Відділ перший. № 10. Ст. 79.

13. Єфіменко Г. Повсякденне життя вчительства. *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя:* колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. 786 с.

14. Комуніст. Орган Центрального комітету і Київського комітету КП(б)У. 1931. 5 травня.

15. Комуніст. Орган Центрального комітету і Київського комітету КП(б)У. 1933. 6 жовтня.

16. Комуніст. Орган Центрального комітету і Київського комітету КП(б)У. 1934. 10 червня.

17. Комуніст. Орган Центрального комітету і Київського комітету КП(б)У. 1934. 28 червня.

18. Культурне будівництво Української РСР: *стат дов.* Київ : Вид. Радянська школа, 1940. 203 с.

19. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: у 3-х кн. Кн 2. Київ. Темпора, 2013. 628 с.

20. Малий словник історії України. В. А. Смолій, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода та ін.; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Либідь, 1997. 464 с.

21. Ніколаюк Т.А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.): Дис. …канд. іст. наук. Острог, 1999. 337 с.

22. Ніколаюк Т.А. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в період здійснення економічного штурму (1929–1933 рр.) *Український історичний журнал.*1999. № 4. С. 51–63.

23. Печать СССР в 1928, 1933 и 1934 гг: *стат. сб.* Москва: ЦУНХУ Госплана СССР, 1936. 95 с.

24. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских социалистических республик. 1933. Відділ перший. № 43. Ст. 252.

25. Соціалістична Україна: *стат. зб.* Київ: Управління народногосподарського обліку УРСР. Січень 1937 р. 300 с.

26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп. 6. Спр. 374. 228 арк.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 375. 225 арк.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 394. Арк. 15–20.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 439. 175 арк.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 512. 215 арк.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6229. 91 арк.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6442. 154 арк.
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6458. 215 арк.
34. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6647. Арк. 8.
35. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6653. 140 арк.
36. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6841. 143 арк.
37. Юркова О. В. Україна: Хроніка XX століття. Рік 1935: Довідкове видання. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 231 с.

Nikolaiuk T.A. THE SOVIET GOVERNMENT'S USE OF THE PRESS, WORKS OF VISUAL ART AND LITERATURE TO STIMULATE THE WORK OF UKRAINIAN WORKERS IN THE 1930S

In the article, based on statistical data, archival materials and scientific literature, the author found out how, using works of art, theater and cinema, as well as newspaper reports, the ruling communist party carried out propaganda of shock low-paid labor in the conditions of the accelerated modernization of the country initiated in 1929.

It is proved that in the 1930s. among the working people of the Ukrainian SSR, large-scale ideological work was organized with the aim of heroizing the shock Stakhanov labor, the propaganda of which involved Soviet writers, newspaper correspondents and representatives of the creative intelligentsia.

It is noted that, by limiting the workers' acquaintance with the achievements of world culture, party ideologists were able to promote the advantages of the Soviet way of life and work. By creating literary, theatrical and artistic unions, the communist Soviet state apparatus suppressed any deviation from the regulated thinking and line of behavior in the bud.

It is found that in the conditions of unification of the activities of writers and artists, the totalitarian state introduced censorship of the content of printed publications, works of art, theatrical performances, libraries were purged of "ideologically hostile literature", the circulation of "ideologically seasoned books" was increased, and certain films were banned from viewing. Those individuals who refused to be relays of the communist worldview were repressed during 1934–1938.

At the end, the author concludes that in the 30s of the twentieth century the literary and creative activities of Soviet writers, newspaper correspondents, and artists were unified in accordance with the ideological standards of the so-called "socialist realism," whose representatives, in the imagination of the Communist Party leaders, were to be active leaders of the communist assault.

Key words: *Soviet propaganda, ideological processing of workers' consciousness, the style of socialist realism in works of fiction and visual art.*

Дата надходження статті: 28.09.2025
Дата прийняття статті: 14.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 274(=161.2):325.51]:35.075.2”1970/1980”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.18

Паска Б.В.
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

ЗАХОДИ КДБ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ (КІНЕЦЬ 1970-Х – ПОЧАТОК 1980-Х РР.)

Метою статті є аналіз форм і методів діяльності Комітету державної безпеки (КДБ) проти українських дисидентів у місцях позбавлення волі наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. Завданнями дослідження виступають розкриття основних напрямів роботи КДБ у виправно-трудових колоніях і на засланні; характеристика механізмів ідеологічного та психологічного тиску на політв’язнів; визначення наслідків репресивних заходів для подальшого функціонування дисидентського руху в Україні. Основою джерельної бази статті є розсекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), а також спогади ув’язнених дисидентів. Методологічною основою статті виступили принципи об’єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Автор приходить до висновку, що наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. радянська каральна система застосовувала до українських дисидентів у місцях позбавлення волі досить широкий спектр репресивних заходів, які поєднували прямий фізичний і психологічний тиск із прихованими агентурно-оперативними методами. КДБ прагнув максимально ізолювати лідерів руху, дискредитувати їх серед однодумців, спровокувати внутрішні конфлікти та схилити до публічного каяття. Незважаючи на масштабний тиск, українські дисиденти демонстрували високий рівень стійкості, організовували колективні й індивідуальні акції протесту, що сприяло збереженню традицій ненасильницького опору та поширенню національно-визвольних ідей. Наслідки репресивних заходів для дисидентського руху були суперечливими. З одного боку, посилення ізоляції, агентурні операції та системний тиск призвели до зменшення масштабів організованої діяльності, утворення атмосфери взаємної підозри та зниження можливостей для координації опору. З іншого боку, саме досвід спротиву в умовах таборів і заслання сформував моральний авторитет дисидентів, підготував нове покоління правозахисників і став одним із ключових ідейних засад майбутніх демократичних перетворень в Україні.

Ключові слова: *український дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), політичні в’язні, репресії, виправно-трудові колонії.*

Постановка проблеми. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. радянська каральна система розгорнула системні репресії проти українського дисидентського руху. Особливої актуальності набуває дослідження специфіки діяльності Комітету державної безпеки (КДБ) у місцях позбавлення волі, де зосереджувалися провідні представники руху опору. Саме там радянська влада намагалася зламати їхню волю через ізоляцію, тиск, агентурно-оперативні комбінації та примусове «перевиховання». У науковій літературі ця тема висвітлена фрагментарно, переважно в контексті загальної політики державних репресій, тоді як окремі механізми роботи спецслужб у колоніях залишаються недостатньо дослідженими. Це зумовлює потребу в ґрунтовному аналізі методів КДБ та форм опору українських дисидентів у місцях несвободи.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Загальне становище українських дисидентів в умовах ув’язнення в радянських тюрмах і колоніях, а також на засланні неодноразово висвітлювалося у працях дослідників Георгія Касьянова [15], Юрія Данилюка та Олега Бажана [11], Бориса Захарова [13], Ярослава Сека [22], Василя Деревінського [12]. Привертає до себе увагу стаття О. Бажана [1], у якій розглянуто обставини перебування інакодумців у виправно-трудових колоніях (ВТК), психіатричних лікарнях закритого типу, простежено різні сторони досвіду індивіда в екстремальній ситуації. Заходи КДБ щодо припинення протестної активності політичних в’язнів

© Паска Б.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

у 1970-х рр. детально розглянуто у праці Богдана Паски [17]; специфіку використання спецслужбою оперативних і профілактичних методів вивчено в інших статтях цього ж автора [18; 19]. Основою джерельної бази виступили доповідні записки й інформаційні повідомлення керівництва українського республіканського КДБ, які адресувалися партійним лідерам, та зосереджені у ф. 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) [2–10]. Також під час написання статті використовувалися матеріали мемуарів і спогадів учасників дисидентського руху про своє перебування за ґратами [14; 20; 24].

Мета статті – проаналізувати форми і методи діяльності КДБ проти українських дисидентів у місцях позбавлення волі наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. До завдань дослідження відносимо розкриття основних напрямів роботи КДБ у виправно-трудових колоніях і на засланні; характеристику механізмів ідеологічного та психологічного тиску на політв'язнів; визначення наслідків репресивних заходів для подальшого функціонування дисидентського руху в Україні.

Виклад основного матеріалу. Одним із ключових завдань каральних органів радянського режиму в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) у 1970-х рр. було повне придушення будь-яких проявів опозиційної активності українського дисидентського руху. Досить поширеним було використання судових методів боротьби проти учасників руху спротиву. Зокрема, масштабна хвиля затримань відбулася з ініціативи Комітету державної безпеки (КДБ) в 1972–1973 рр., в результаті чого за ґратами опинилися кілька десятків найбільш активних дисидентів (Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Ірина та Ігор Калинці, Іван Гель, Михайло Осадчий, Микола Плахотнюк, Зіновій Антонюк, Олександр Сергієнко та ін.). Арешти і судові процеси продовжувалися і в наступні роки й активізувалися після створення легальної правозахисної організації – Української гельсінської групи (УГГ) – у другій половині 1970-х рр. Зокрема, в 1977 р. працівники КДБ заарештували членів-засновників Групи Миколи Руденка, Олекси Тихого, Миколи Матусевича, Мирослава Мариновича та Левка Лук'яненка, а протягом 1979–1981 рр. в місцях позбавлення волі опинилася абсолютна більшість її активних учасників.

При цьому засудження дисидента не означало припинення здійснення проти нього таємних заходів КДБ оперативного та попереджувально-профілактичного спрямування. Інакодумці, як правило, продовжували спротив в умовах перебування у виправно-трудових колоніях (ВТК) через проведення протестних голодувань, відмову виходити на примусові роботи, написання і передачу на волю документів, спрямованих проти радянського режиму. Завданнями КДБ у роботі з політв'язнями було «повне перевиховання» учасників руху, їх «ідейне роззброєння», змушення до написання покаяльних заяв, співпраці з каральними органами, повна ізоляція від дисидентського середовища на волі, а також дискредитація інакодумців [17, с. 238].

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. більшість українських політичних в'язнів перебували у Дубравній (Мордовська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (АРСР)) та Скальнинській (Пермська обл., Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР)) виправно-трудових установах (ВТУ). До активної роботи із дисидентами залучалися як працівники місцевих управлінь КДБ, так і сили й можливості українського республіканського КДБ. Зокрема, протягом жовтня 1976 – жовтня 1977 рр. у ВТК виїжджали 17 оперативних працівників КДБ при Раді Міністрів УРСР, які провели більше ста профілактичних бесід із ув'язненими, брали участь у роботі із завербованою агентурою. Також за погодженнями із партійними органами для попереджувально-профілактичної роботи з українськими політв'язнями було скеровано 5 спеціалізованих груп, у складі яких були кваліфіковані лектори, передовики виробництва, «ідейно роззброєні» націоналісти [2, арк. 105].

У січні 1978 р. голова українського республіканського КДБ Віталій Федорчук звітував Першому секретарю Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Володимиру Щербицькому про роботу трьох пропагандистських груп з УРСР, які виїжджали в Дубравне та Скальнинське ВТУ протягом другої половини 1977 р. Представники управлінь КДБ Дніпропетровської, Львівської та Івано-Франківської обл. провели «виховну» роботу із 86 ув'язненими. У результаті окремі з них виступили перед співкамерниками із засудженням своєї попередньої громадської діяльності, виступили проти «провокаційної діяльності Мороза, Геля, Караванського та інших екстремістів». Тим не менше, провідні українські дисиденти І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, І. Гель, а також Дмитро Квецко, Василь-Іван Шовковий, Микола Слободян, Петро Саранчук, Василь Долішній та ін. проявили твердість переконань та

не пішли на контакт із кадебістами. У бесідах із учасниками пропагандистських груп в'язні звертали увагу на необґрунтованість їх засудження, заявляли про відмову від радянського громадянства в знак протесту, говорили про намір добиватися після звільнення дозволу на виїзд за кордон [3, арк. 106–107].

У квітні 1979 р. керівництво КДБ УРСР звітувало в Москву, що «заходи щодо розробки об'єктів справи «Блок» тісно поєднуються зі здійснюваною під керівництвом 5-го Управління КДБ СРСР спільно з місцевими УКДБ агентурною і профілактичною роботою щодо ув'язнених однодумців» [4, арк. 89]. Протягом жовтня 1977 – квітня 1979 рр. до політичних ВТУ виїжджали 11 оперативних працівників КДБ УРСР, 4 пропагандистські групи; ними було проведено 103 індивідуальні бесіди, 5 тематичних вечорів, 9 спеціальних лекцій. Окремі політв'язні «старшого покоління» з числа учасників оунівського підпілля, які відсиділи вже декілька десятиліть, під час бесід із учасниками пропагандистських груп пішли на каяття та «визнання провини», із них двоє погодилися виступити з відповідними заявами у пресі, інші двоє – погодилися негласно співпрацювати зі спецслужбою. В'язень на прізвище Островський, відповідно до звітів КДБ, «розкаявся», а також почав підмовляти до такого кроку засуджених Д. Квецка та І. Калинця. Тим не менше, абсолютна більшість дисидентів в ув'язненні продовжили спротив адміністрації колоній через організацію групових голодувань, відмову виходити на роботу, підготовку документів протестного характеру. Після відбуття на заслання І. Світличного, І. Калинця, О. Сергієнка ініціативу в організації спротиву перебрали Євген Пронюк, Євген Сверстюк, Василь Романюк, Микола Руденко, Олекса Тихий, Левко Лук'яненко [4, арк. 89–91].

Протягом 26 травня – 2 червня 1979 р. відбулася чергова поїздка пропагандистської групи у Скальнинське ВТУ (Пермська обл.). У її складі були представники громадськості Київської та Волинської обл. – письменник А. Гижа, помічник прокурора Київської обл. В. Тесленко, доцент Луцького педагогічного інституту Н. Бурчак, передовики виробництва, працівники КДБ. Вони провели 30 індивідуальних бесід із політв'язнями (зокрема, з Василем Лісовим, Євгеном Пронюком, Миколою Матусевичем, Мирославом Мариновичем та ін.), 9 лекцій за участю більше 150 ув'язнених, декілька вечорів запитань та відповідей, демонстрували пропагандистські документальні фільми й фотомонтажі. Практично жодних реальних результатів роботи група не показала. Навпаки – дисиденти М. Матусевич, М. Маринович, Є. Лісовий, В. Марченко, Є. Пронюк, колишні оунівці Дмитро Верхоляк, Малаженський, Демчишин, Яценя продемонстрували значний рівень стійкості. Під час зустрічей із пропагандистами вони відкрито заявляли про утиски суверенних прав України під владою радянського режиму, здійснювану політику зросійщення, нищення української мови й культури, «вперто відстоювали націоналістичні переконання». Зрештою, керівництво КДБ УРСР прийняло рішення під час подальшої профілактичної роботи в місцях позбавлення волі основну увагу приділити індивідуальній роботі з політв'язнями [5, арк. 227–229].

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. було активізовано намагання КДБ шляхом профілактичних бесід за участю керівництва спецслужби схилити окремих політв'язнів до припинення акцій протесту в ув'язненні. Протягом жовтня 1976 – жовтня 1977 рр. з цією метою бл. 30 засуджених «українських націоналістів» було етаповано в слідчі ізолятори УКДБ на території УРСР; працівники спецслужби звітували про певні успіхи – М. Осадчого, Д. Шумука, В. Лісового та Б. Ребрика нібито вдалося схилити до відмови від участі в протестному русі у ВТК. Із числа політв'язнів було завербовано агентів «Косова», «Біланчука» та «Христенка», які, за словами керівництва КДБ, надавали спецслужбі цінну інформацію про стан справ в політичних колоніях [2, арк. 105–106]. Протягом жовтня 1977 – квітня 1979 рр. до слідчих ізоляторів КДБ УРСР з метою «перевиховання» етапувалися 16 українських політв'язнів [4, арк. 90].

Заходи профілактичного характеру використовувалися в тому числі проти окремих дисидентів, які були піддані репресіям за статтями Кримінального кодексу (КК) УРСР побутового характеру, і знаходилися в колоніях для кримінальних злочинців. Зокрема, у серпні 1979 р. керівництво КДБ звітувало про результати попереджувально-профілактичної роботи з інакодумцем Іваном Русином, який був засуджений 8 червня 1977 р. народним судом Московського р-ну м. Києва за сфабрикованою справою про розкрадання державного майна, службову підставу і посередництво при передачі хабаря (ст. 84, ч. II, 172 і 19–170, ч. I). Опісля його направили у ВТК-93 у Миколаївській обл. УРСР, де І. Русин працював на розробці кам'яних кар'єрів. Після «вжитих через офіційні можливості і оперативні джерела заходів виховного характеру» вже у квітні 1978 р. дисидент звернувся до адміністрації

ВТК із заявою про перегляд своєї поведінки та поглядів, попросивши надати йому можливість зустрітися з представниками органів КДБ. Оперативники спецслужби зуміли встановити довірливі відносини із його дружиною та активно її використовували з метою впливу на політв'язня. Зрештою, в бесідах із працівниками КДБ І. Русин частково розповів про свою дисидентську діяльність, а також підготував проєкт статті з засудженням власної поведінки. Як результат, 6 липня 1979 р. за клопотанням адміністрації ВТК Казанковський районний суд Миколаївської обл. прийняв рішення про умовно-дострокове звільнення політв'язня із подальшим його використанням на будовах народного господарства; дисидента було скеровано на примусові роботи в м. Білу Церкву Київської обл. У заяві від 12 липня 1979 р. І. Русин запевняв у тому, що повністю припинив усі зв'язки з дисидентським середовищем: «Я щиро усвідомив, засудив свої злочинні дії й повністю порвав з минулим. До старого повернення більше ніколи не буде…» Тим не менше, працівники КДБ неодноразово припускали, що в'язень міг використати зв'язки зі спецслужбою для власної вигоди з метою скорочення терміну, а перевиховання не було настільки щирим і повним. Тому планувалося продовжити виховну роботу з І. Русином з метою його остаточного «ідейного роззброєння», а ситуацію зі звільненням використати для внесення розбрату в дисидентське середовище [6, арк. 203–205].

У вересні 1981 р. до Києва зі Скальнинської ВТУ привезли одного з лідерів УГГ, письменника Олеся Бердника (був репресований у 1979 р.), якого намагалися переконати виступити з покаяльною заявою в радянській пресі. Контроль за поведінкою ув'язненого працівники КДБ здійснювали через внутрішньокамерного агента «Боровика» й оперативну техніку. Із дисидентом регулярно проводили «виховні бесіди»; з метою посилення психологічного тиску використовували його дружину, із якою оперативники підтримували оперативний контакт. Для ламання волі О. Бердника до спротиву йому спеціально організували побачення із мамою і сестрою. Тим не менше, в'язень обрав досить оригінальну тактику поведінки. Намагаючись справляти враження, що він розкаюється та засуджує свою «злочинну» діяльність, О. Бердник не збирався виступати проти інших дисидентів, не приховував симпатій до політв'язнів Л. Лук'яненка, В. Стуса й М. Руденка. Водночас агенту КДБ він признався, що свій публічний виступ у разі помилування має намір побудувати таким чином, щоб не зачепити ідейні переконання однодумців. Фактично, на думку керівництва КДБ, О. Бердник «залишився на ворожих позиціях» та не піддався на посилений тиск із метою повного «перевиховання». Подальшу роботу з дисидентом працівники КДБ планували проводити у напрямку його компрометації перед однодумцями та діаспорою, одночасно здійснюючи заходи щодо стримування ув'язненого від участі у протестному русі за ґратами [7, арк. 329–331]. Хоча в 1981 р. волю до спротиву дисидента не вдалося зламати, за три роки, у 1984 р., він таки не витримав морального тиску і публічно відмовився від своїх переконань [23, с. 51]. Це був єдиний випадок, коли працівникам КДБ вдалося домогтися покаяльного виступу в пресі від учасника УГГ.

У листопаді 1981 р. В. Чорновіл, який перебував в ув'язненні у Якутській АРСР, сам подав письмове клопотання із просьбою зустрітися з представниками КДБ УРСР. Під час відповідних зустрічей дисидент заявив про намір припинити будь-яку опозиційну діяльність та «пошук шляхів повернення до нормального життя». Як свідчить доповідна записка В. Федорчука на адресу В. Щербицького від 25 грудня 1981 р., В. Чорновіл повідомив працівнику спецслужби про свою роль і участь у виготовленні перших номерів самвидавного часопису «Український вісник» на початку 1970-х рр., перерахував 17 підготовлених ним за останні чотири роки програмних документів дисидентства, «висловив готовність за умов гарантії особистої безпеки в майбутньому повідомити органам КДБ також й іншу цінну інформацію про націоналістичну діяльність за його участі». Відмовившись від покаяльного виступу в ЗМІ, В. Чорновіл не виключив його в майбутньому, проте тільки після задоволення його прохання про умовно-дострокове звільнення та зняття останньої судимості (за сфабрикованою справою про «спробу згвалтування»). Наполегливо просив сприяти його можливому переведенню на будови народного господарства по завершенню 1/3 терміну ув'язнення та обіцяв після позитивного вирішення цього питання повністю припинити підготовку і передачу за кордон самвидавних документів та іншу громадську активність. Тим не менше, керівництво КДБ не побачило реальних доказів «ідейного роззброєння» В. Чорновола. Роботу із політв'язнем планувалося продовжити з метою його схиляння до публічного засудження своєї та інших дисидентів громадської діяльності й подальшої компрометації перед однодумцями і «закордонними оунівськими центрами».

На початку 1982 р. його планували етапувати до Києва, і в залежності від результатів проведеної профілактичної роботи керівництво КДБ розглядало можливість звільнення В. Чорновола з ув'язнення та його використання у «контрпропагандистських заходах» [8, арк. 139–142]. Наприкінці вересня 1983 р. його умовно звільнили й скерували на випробувальний термін у селище Покровське Орджонікідзевського р-ну Якутської АРСР на цегельний завод [12, с. 118]. Очевидно, працівникам КДБ таки вдалося на певний час призупинити громадську активність інакодумця. На новому робочому місці йому максимально ускладнювали можливості займатися розумовою працею, і В. Чорновіл у грудні 1984 р. у заяві начальнику місцевого райвідділу КДБ погрожував відновити свою участь у створенні самвидаву [24, с. 695–696].

Протягом 1977–1979 рр. керівництво українського республіканського КДБ неодноразово звітувало партійним лідерам та кремлівському центру про вдалу спецоперацію щодо розколу середовища українських політичних в'язнів у Дубравній ВТУ на дві ворогуючі групи (лідерами однієї були Данило Шумук, Михайло Осадчий, Василь Романюк, Богдан Ребрик, а іншої – Валентин Мороз, Іван Гель, Святослав Караванський) [17, с. 236]. Відповідні заходи здійснювалися силами КДБ Мордовської АРСР, проти за участю й активною підтримкою українського республіканського КДБ. У ході оперативних дій вдалося скомпрометувати І. Геля серед однодумців на волі, здійснювалися заходи щодо ізоляції від інших в'язнів В. Мороза, який прибув у мордовські ВТК влітку 1976 р. після шестилітнього перебування у Владимирській тюрмі. Із метою дискредитації В. Мороза через оперативні можливості перед іншими політв'язнями підкреслювалося його нібито зневажливе ставлення до них, і натомість підкреслювався «авторитет» Д. Шумука. У підсумку було загострено ворожнечу між В. Морозом та Д. Шумуком, зумовлено їх взаємні звинувачення у «вождизмі» [2, арк. 106].

Зрештою, оперативники відділу КДБ у Дубравному ВТУ встановили із Д. Шумуком особистий контакт і схилили його до написання своїм знайомим за кордон листів, спрямованих проти В. Мороза. Згодом, у результаті багатоходової комбінації, один із цих листів був опублікований у березні 1977 р. в газетах «Прикарпатська правда» (Івано-Франківськ) і «Вісті з України» (рупор радянської пропаганди в середовищі української діаспори). Відповідні заходи дещо підірвали авторитет В. Мороза серед однодумців на волі та в ув'язненні. Зокрема, засуджений учасник підпільного руху Микола Мотрюк серед співкамерників заявив: «На Україні треба оголосити траур. Така сила був Мороз, і раптом його авторитет захитався. Дзюбу зламали, а тепер підірвали авторитет Мороза, і на Заході про нього більше не будуть так говорити» [2, арк. 106].

До квітня 1979 р. робота щодо поглиблення розколу між угрупованнями українських політв'язнів у мордовських колоніях продовжувалася. Керівництво КДБ звітувало про зрив спроби Л. Лук'яненка примирити ворогуючі групи. У вересні 1977 р. останній написав листа «Панові Шумуку та всьому смугастому кошеві», в якому звинуватив Д. Шумука у фактичному здійсненні доносу на В. Мороза органам КДБ [16, с. 1134–1139]. Працівники КДБ організували ознайомлення Д. Шумука з цим документом, у результаті чого той несхвально висловився про Л. Лук'яненка, а під час побачення зі своєю дочкою заявив, що буде разом із однодумцями ще більше посилювати тиск на В. Мороза [4, арк. 90].

Про загальну атмосферу в мордовських колоніях у період зрежисованого працівниками КДБ конфлікту можна дізнатися з листа В. Мороза до дисидентки Н. Строкатої, вилученого каральними органами під час обшуку в квітні 1979 р. Дисидент підкреслював, що ситуація в середовищі політв'язнів дуже напружена, між різними групами триває ворожнеча, яка супроводжується бійками і «цинічними приниженнями». У баченні В. Мороза колонія поділилася на три угруповання – «кримінальники», «політичні» та «кримінально-політичні» в'язні – при цьому Д. Шумука та його однодумців автор листа відносив до третьої групи. За В. Морозом, такий стан речей «розпорошував сили і наносив значну шкоду громадській справі боротьби за національне визволення України» [4, арк. 328–329]. У результаті таємних дій спецслужби фактично вдалося спрямувати протестну енергію дисидентів із протистояння владі на самопоборювання. Спровокований працівниками КДБ конфлікт із часом дійсно став дуже гострим та публічним, що послаблювало рух спротиву та компрометувало його учасників у дисидентському середовищі й за кордоном.

Чимало українських дисидентів, засуджених у ході генерального погрому 1972–1973 рр., наприкінці 1970-х рр. вийшли з політичних колоній і були відправлені на заслання (зокрема, В. Чорновіл, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус, Ірина та Ігор Калинці та ін.). Незважаючи на досить

складні кліматичні й побутові умови заслання, важку працю та постійний контроль з боку каральних органів, лідери дисидентського руху отримали більше можливостей для комунікації з середовищем інакодумців в Україні через листування й можливість приїжджати у короткі відпустки. Обмежувальні заходи щодо таких дисидентів проводилися під загальним керівництвом 5-го Управління КДБ СРСР у взаємодії із «зацікавленими» обласними управліннями КДБ УРСР. Робота була спрямована на недопущення з боку засланців інспірації та активізації руху спротиву в УРСР, їх якомога більш повну ізоляцію й перехоплення можливих каналів зв'язку з Україною. Для реалізації цих завдань часто використовувалася агентура – зокрема, працівники КДБ спеціально підбирали агентів, які мали виправдані приводи для поїздок в місця заслання та подальшої розробки дисидентів. Агенти здійснювали контроль за поведінкою лідерів руху також і під час їх відпусток із заслання [4, арк. 91–92]. Зокрема, стараннями в першу чергу агентури КДБ було зірвано урочисту зустріч В. Чорновола в Києві, яка мала відбутися 8 квітня 1979 р. [4, арк. 91] У подальшому 12 травня цього ж року вдалося не допустити зустрічі на території УРСР В. Чорновола та І. Світличного, який приїхав у відпустку місяцем пізніше [4, арк. 293]. Продовжувалася робота через особисті контакти працівників КДБ з родичами В. Стуса, М. Осадчого, З. Антонюка, подружжя Калинців із метою посилення в такий спосіб «стримуючого впливу» на дисидентів [4, арк. 92]. Очевидно, родичам інакодумців на засланні пропонувалося полегшити їх долю через поради не проявляти значної громадської активності й призупинити зв'язки з іншими дисидентами.

Досить поширеною у першій половині 1980-х рр. була практика повторних арештів і засуджень українських дисидентів в місцях позбавлення волі безпосередньо напередодні їх імовірного виходу на волю. Очевидними завданнями КДБ було унеможливлення відновлення будь-якої опозиційної діяльності на території України, а також ламання морального духу та волі до боротьби ув'язнених дисидентів. Такі повторні вироки, зокрема, отримали Василь Барладяну (1980 р.), Василь Овсієнко, Ярослав Лесів, Василь Стрільців (усі три в 1981 р.), Юрій Литвин, Петро Січко, Василь Січко (усі три в 1982 р.), Ольга Гейко-Матусевич (1983 р.), Микола Горбаль (1985 р.), Іван Сокульський (1986 р.) та ін. [23, с. 31–33].

Як свідчать інформаційні повідомлення керівництва КДБ УРСР, повторні засудження українських політв'язнів були звичайною помстою за безкомпромісність і продовження спротиву. Репресований член УГГ Василь Січко, який із грудня 1979 р. знаходився у ВТК-62 посиленого режиму в м. Черкаси, за даними КДБ, «на шлях виправлення не став, обробляв співкамерників у націоналістичному дусі, здійснював спроби збору тенденційних і наклепницьких матеріалів про становище ув'язнених в СРСР з метою їх подальшої передачі за кордон». У підсумку проти нього сфабрикували справу про зберігання наркотиків, і 4 січня 1982 р. вона була розглянута народним судом Придніпровського району м. Черкаси. Підсудний не визнав свою провину, під час процесу заявив про те, що є членом Гельсінської групи, вважає себе політв'язнем і буде повністю бойкотувати суд. У результаті В. Січка визнали винним за ст. 229-6, ч. І КК УРСР та визначили новий термін покарання – 3 р. і 6 місяців перебування у ВТК суворого режиму. Матеріали судового процесу планували використати з метою компрометації дисидента серед однодумців [9, арк. 22–23].

Не вдалося зламати в ув'язненні і батька В. Січка Петра Січка, який відбував покарання у ВТК-11 Управління внутрішніх справ Ворошиловградського облвиконкому (нині Луганська обл.). Працівники КДБ задокументували поширення ним правди про репресивний характер радянського режиму серед інших ув'язнених, а в листопаді 1981 р. організували обшук його особистих речей, під час якого було вилучено майже 50 аркушів виготовлених ним заяв протесту проти розправи над членами сім'ї Січків протягом останніх років. Зважаючи на участь П. Січка в УГГ, а також недієвість усіх профілактичних заходів КДБ у його випадку, керівництво спецслужби за згодою кремлівського центру передало матеріали про його «злочинну діяльність» в органи прокуратури для відкриття проти нього повторної кримінальної справи за ст. 187-І КК УРСР («поширення наклепницьких вигадок про радянський державний і суспільний лад») [10, арк. 107–108]. Зрештою, 26 травня 1982 р., за десять діб до звільнення, П. Січку було висунуто звинувачення за цією статтею та в підсумку засуджено ще на 3 р. перебування у ВТК [23, с. 152].

Політв'язнів, які проявляли найбільш принципову та безкомпромісну поведінку під час перебування за ґратами, керівництво радянського режиму відмовлялося випускати на волю навіть у разі дуже важкої хвороби. Промовистою була ситуація дисидента Олекси Тихого, одного із членів-засновників УГГ, який у 1977 р. був засуджений до 10 р.

позбавлення волі та 5 р. заслання. Під час перебування у політичних ВТК він разом із В. Морозом, І. Гелем, В. Романюком, Д. Шумуком та ін. брав активну участь в організації та проведенні акцій спротиву, готував і передавав на волю протестні заяви та інші документи. В ув'язненні в О. Тихого було діагностовано атрофічний цироз печінки із порушенням портального кровообігу і, на основі чинного положення про дострокове звільнення ув'язнених у зв'язку з хворобою, у травні 1979 р. КДБ Мордовської АРСР виступив із пропозицією звільнити його. У цій ситуації керівництво КДБ УРСР зайняло зовсім іншу позицію. Під приводом того, що О. Тихий «впевнений у своїй безкарності, після звільнення обов'язково активізує ворожу діяльність, а його перебування на Україні може бути використано однодумцями для підняття на щит його імені як «борця» і згуртування навколо нього», московському центру було запропоновано залишити невиліковно хворого дисидента за ґратами [5, арк. 176–177]. Фактично це рішення стало смертним вироком О. Тихому, який загинув у колоніях у 1984 р. Окрім О. Тихого, в 1984 р. у місцях позбавлення волі загинули учасники УГГ Юрій Литвин і Валерій Марченко, а в 1985 р. – поет Василь Стус [15, с. 215–216].

Висновки. Таким чином, наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. радянська каральна система застосовувала до українських дисидентів у місцях позбавлення волі широкий спектр репресивних заходів, які поєднували прямий фізичний і психологічний тиск із прихованими агентурно-оперативними методами. КДБ прагнув максимально ізолювати лідерів руху, дискредитувати їх серед однодумців, спровокувати внутрішні конфлікти та схилити до публічного каяття. Незважаючи на масштабний тиск, українські дисиденти демонстрували високий рівень стійкості, організовували колективні й індивідуальні акції протесту, що сприяло збереженню традицій ненасильницького опору та поширенню національно-визвольних ідей. Наслідки репресивних заходів для дисидентського руху були суперечливими. З одного боку, посилення ізоляції, агентурні операції та системний тиск призвели до зменшення масштабів організованої діяльності, утворення атмосфери взаємної підозри та зниження можливостей для координації опору. З іншого боку, саме досвід спротиву в умовах таборів і заслання сформував моральний авторитет дисидентів, підготував нове покоління правозахисників і став одним із ключових ідейних засад майбутніх демократичних перетворень в Україні.

До перспектив подальших досліджень відносимо більш детальний аналіз діяльності агентурних мереж КДБ у конкретних колоніях та їхньої ефективності, вивчення впливу репресивних заходів щодо політв'язнів на дисидентське середовище в Україні, простеження розгортання руху на підтримку ув'язнених українських інакодумців за кордоном.

Список літератури:

1. Бажан О. Українські дисиденти в умовах радянської кримінально-виконавчої системи. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2022. Т. 5. С. 37–46. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-3417.2022.5.37-46.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 1064. 249 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066. 247 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1074. 362 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1075. 292 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1076. 365 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1091. 353 арк.
8. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1092. 207 арк.
9. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1093. 354 арк.
10. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1095. 331 арк.
11. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX століття). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
12. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Х. : Віват, 2016. 496 с.
13. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.
14. Іноземці про українських політв'язнів : Спогади / Упор. О. Голуб. К. : Смолоскип, 2013. 736 с.
15. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К. : Кліо, 2019. 248 с.
16. Лев Лук'яненко обороняє Валентина Мороза. *Визвольний шлях*. 1978. № 10. С. 1133–1139.
17. Паска Б. Заходи КДБ при Раді Міністрів УРСР щодо припинення протестної активності українських дисидентів-політв'язнів у 1970-х рр. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2022. Вип. 55. С. 224–239. DOI: https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269758.
18. Паска Б. Приватна профілактика як метод боротьби КДБ проти українських дисидентів у 1970-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук : Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрого-*

бицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2022. Вип. 58. Т. 2. С. 20–26. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-3.

19. Паска Б. Таємні агенти КДБ у боротьбі проти українського національного руху в 1970-х рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія : Історичні науки.* 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 101–106. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.17.

20. Русин І. Невільничі мандри. Харків : Права людини, 2015. 284 с.

21. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

22. Секо Я. Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2013. Вип. 2 (1). С. 98–105.

23. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод : В 4 т. Т. 1 : Особистості / Упор. Є. Захаров. Харків: Фоліо, 2001. 208 с.

24. Чорновіл В. Твори : У 10-ти т. Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984) / Упор. Валентина Чорновіл. К. : Смолоскип, 2007. 912 с.

Paska B.V. KGB MEASURES AGAINST UKRAINIAN DISSIDENTS IN PLACES OF IMPRISONMENT (LATE 1970S – EARLY 1980S)

The purpose of the article is to analyze the forms and methods of the activities of the State Security Committee (KGB) against Ukrainian dissidents in places of imprisonment in the late 1970s – early 1980s. The objectives of the study are to reveal the main areas of the KGB's work in penal colonies and in exile; characterize the mechanisms of ideological and psychological pressure on political prisoners; determine the consequences of repressive measures for the further functioning of the dissident movement in Ukraine. The basis of the source base of the article is declassified materials of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU), as well as the memoirs of imprisoned dissidents. The methodological basis of the article is the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special historical methods. The author concludes that in the late 1970s and early 1980s, the Soviet penal system applied a wide range of repressive measures to Ukrainian dissidents in places of deprivation of liberty, combining direct physical and psychological pressure with covert agent-operational methods. The KGB sought to isolate the leaders of the movement as much as possible, discredit them among like-minded people, provoke internal conflicts and induce them to public repentance. Despite the large-scale pressure, Ukrainian dissidents demonstrated a high level of resilience, organized collective and individual protest actions, which contributed to the preservation of the traditions of non-violent resistance and the spread of national liberation ideas. The consequences of repressive measures for the dissident movement were contradictory. On the one hand, increased isolation, agent operations and systemic pressure led to a decrease in the scale of organized activity, the creation of an atmosphere of mutual suspicion and a decrease in opportunities for coordinating resistance. On the other hand, it was the experience of resistance in the camps and exile that formed the moral authority of dissidents, prepared a new generation of human rights defenders, and became one of the ideological foundations of future democratic transformations in Ukraine.

Key words: *Ukrainian dissident movement, Soviet regime, Committee for State Security (KGB), political prisoners, repressions, correctional labor colonies.*

Дата надходження статті: 25.09.2025
Дата прийняття статті: 07.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477)«18»:329.18(477):050(477)«18»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.19

Перга Ю.М.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ЖУРНАЛ «ОСНОВА» ЯК ПЛАТФОРМА НАЦІЄТВОРЕННЯ: ВПЛИВ УКРАЇНОФІЛЬСЬКОГО ДИСКУРСУ НА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Розвідка осмислює петербурзький місячник «Основа» (1861–1862) як інтелектуальну інфраструктуру українського модерного націєтворення і як каталізатор трансформації імперської політики з вузько-цензурної у системну репресію. На базі дискурс-аналізу програмних текстів (насамперед «Двох руських народностей» М. Костомарова) і мовознавчого проєкту П. Куліша показано, що журнал здійснив перехід від етнографічного опису до політичної артикуляції нації: стандартизував мовну норму й правопис, упорядкував історичний наратив (із акцентом на козацькій державності), інституалізував канон через публікацію значного корпусу творів Т. Шевченка. Порівняльна перспектива з імперською ідеологемою «єдиного руського народу» та слов'янофільською публіцистикою фіксує не просто культурну розбіжність, а ціннісно-політичний конфлікт, у якому українська програма федералізму, місцевого самоврядування і шкільництва рідною мовою набуває для Петербурга виміру «державної безпеки». Причинно-наслідковий аналіз ув'язує практики «основ'ян» – шкільні ініціативи, підручники, суспільну критику – з висхідною траєкторією заборон: від точкових цензурних втручань і закриття журналу у 1862 р. до Валуєвського циркуляру (1863), що штучно «замикає» українську мову у сфері красного письменства, та Емського указу (1876), який криміналізує публічну присутність українського слова (театр, освіта, ввіз видань). Розкрито петербурзьку «стратегічну географію» видання: близькість до центрів влади водночас легітимувала і демаскувала рух, пришвидшуючи репресивну відповідь. Показано парадокс довготривалих наслідків: спроба лінгвоциду спричинила структурну консолідацію руху, зміцнення зв'язків із галицьким середовищем та інституційні інновації (від ЛТШ до академічних мереж), що забезпечили тяглість націєтворення попри адміністративні заборони. Новизна статті полягає у трактуванні «Основи» не як «епізоду відлиги», а як вузла політичної причинності, у якому культурна програма породжує імперську доктрину стримування, переводячи «українське питання» з царини культури у поле безпекової державної політики другої половини XIX ст.

Ключові слова: *журнал «Основа», періодика, публікація, українофільство, модерне націєтворення, Валуєвський циркуляр, Емський указ, друга половина XIX ст., мовне питання.*

Постановка проблеми. Період «Великих реформ» імператора Олександра II, що розпочався після поразки Російської імперії у Кримській війні, ознаменувався значною лібералізацією суспільного життя. Ця «відлига» створила тимчасове «вікно можливостей» не лише для російського суспільства, але й для неросійських народів імперії, які отримали змогу активізувати свою громадську та культурну діяльність. Саме в цей час український національний рух, який доти розвивався переважно в академічних і вузьких інтелектуальних колах, отримав змогу вийти в публічний простір. Пожвавлення було стрімким: 1859 р. почали виникати недільні школи з викладанням народною мовою, з'явилися українські підручники, зокрема «Граматика» Пантелеймона Куліша (1857) та «Буквар» Тараса Шевченка (1861) [3].

Кульмінацією цього піднесення став вихід у Санкт-Петербурзі в січні 1861 р. першого українського суспільно-політичного та літературно-мистецького журналу в Російській імперії – «Основа» [20]. Часопис, який Заснували ключові постаті українського відродження – Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров та Василь Білозерський (який

© Перга Ю.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

став головним редактором), став головним осередком гуртування національних сил [20] Творці розглядали його не просто як літературний альманах, а як комплексний націєтворчий проєкт, покликаний системно представити українську ідентичність як окрему, самодостатню та історично обґрунтовану [25].

Центральна теза дослідження полягає в тому, що «Основа», артикулюючи цілісний україно-фільський дискурс, кристалізувала український національний проєкт у формі, яку імперська адміністрація сприйняла як пряму політичну загрозу. Діяльність журналу, що охоплювала мовознавство, історіографію, літературу та публіцистику, перетворила абстрактні етнографічні зацікавлення на чітку програму національного самоствердження. Це, у свою чергу, спровокувало цілеспрямовану державну реакцію, яка еволюціонувала від ситуативної цензури до системної політики лінгвоциду. Ця політика, що на десятиліття визначила підхід уряду до «українського питання», була інституціоналізована у Валуєвському циркулярі 1863 р. та Емському указі 1876 р., які стали прямою відповіддю на виклики, сформульовані на сторінках «Основи».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна українська історіографія трактує XIX ст. як добу «національного відродження», поняття, котре ввели в науковий обіг М. Грушевський, Д. Дорошенко та інші класики української історичної науки [18] Проте в останні десятиліття спостерігається переосмислення цього процесу. Відбувається поступовий перехід від примордіалістських концепцій, що розглядали цей період як «пробудження» віковічної нації, до модерністських та конструктивістських підходів. Останні трактують націєтворення як активне «творення» або, за Бенедиктом Андерсоном, «уявлення» національної спільноти з боку інтелектуальної еліти [18]. Діяльність «Основи» в цьому контексті є класичним прикладом переходу від фази «А» (академічної, або наукової), що полягала у збиранні етнографічних та історичних матеріалів, до фази «В» (культурно-організаційної) за трифазною моделлю Мирослава Гроха. На цьому етапі інтелігенція починає цілеспрямовану культурницьку діяльність для поширення національної свідомості серед ширших верств населення [18]. А. Л. Котенко проаналізував матеріали журналу «Основа» з погляду нової просторової історії. Він виявив, що редакція та дописувачі видання цілеспрямовано працювали над формуванням українського національного простору. Вони постійно зверталися до просторових аспектів у своїх публікаціях: досліджували українські етнічні землі, популяризували подорожі рідним краєм та започатковували створення національних меморіальних місць [15].

Джерельна база дослідження є комплексною і включає кілька груп джерел. Основою є повний корпус випусків журналу «Основа» за 1861–1862 рр., що дає змогу провести контент-аналіз його ідеологічної програми й тематичного наповнення [20]. Критично важливими є архівні матеріали, зокрема документи з Російського державного історичного архіву, що стосуються цензурних заборон окремих статей, призначених для «Основи». Ці документи, які ввели в науковий обіг В. Дудко та інші дослідники, розкривають механізми імперського контролю та демонструють, на які саме теми влада реагувала найгостріше ще до видання Валуєвського циркуляру [3].

Третя група джерел – це нормативно-правові акти органів державної влади Російської імперії, а саме тексти Валуєвського циркуляру 1863 р. [20] та Емського указу 1876 р. [11]. Вони є ключовими документами, що фіксують офіційну державну політику щодо української мови та культури. Нарешті, до аналізу залучаються его-документи (листування діячів «Основи») та матеріали тогочасної преси, зокрема полемічні статті з російських видань, таких як газета «День» Івана Аксакова та журнал «Современник» Миколи Чернишевського, які розкривають ідеологічний контекст і гостроту протистояння [23].

Вибір Санкт-Петербурга як місця видання журналу не був випадковим, а становив частину стратегії його засновників [19]. Перебування в столиці імперії, з одного боку, надавало певні переваги: прямий доступ до центральних цензурних комітетів та міністерств, а також можливість апелювати до ліберальних російських кіл, на підтримку яких, зокрема О. Герцена, україно-філи певною мірою розраховували [25]. З іншого боку, така локація робила діяльність «основ'ян» максимально прозорою для наглядових органів, зокрема Третього відділення. Цей парадокс «діяльності в лігві лева» свідчить про спробу легітимізувати український рух в очах імперського центру, водночас просуваючи власну націєтворчу програму. Однак така висока видимість зрештою призвела до швидкої та жорсткої реакції влади, щойно вона усвідомила політичний масштаб проєкту.

Мета дослідження: осмислити петербурзький місячник «Основа» (1861–1862) як інтелектуальну інфраструктуру українського модерного

націєтворення і як каталізатор трансформації імперської політики з вузько-цензурної у системну репресію.

Для досягнення поставленої мети у статті застосовано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Провідним є метод *дискурс-аналізу*, який використовується для вивчення ключових програмних текстів «Основи», зокрема статті М. Костомарова «Дві руські народності» та мовознавчих праць П. Куліша. Цей метод дає змогу виявити основні концепти, метафори й аргументаційні стратегії, за допомогою яких конструювався образ окремої української нації, відмінної від російської [16].

Історико-порівняльний метод застосовується для зіставлення українофільського наративу, представленого в «Основі», з панівними ідеологіями того часу: офіційною імперською доктриною «православ'я, самодержав'я, народності» та ідеологією російського слов'янофільства, яскравим представником якого був І. Аксаков. Таке порівняння дає змогу виявити точки фундаментального ідеологічного конфлікту та зрозуміти, чому український проєкт був абсолютно неприйнятним для імперського центру [16].

За допомогою причиново-наслідкового аналізу встановлюється прямий зв'язок між конкретними публікаціями та практичними ініціативами «основ'ян» (як-от видання підручників, підтримка недільних шкіл) і подальшими адміністративними реакціями російського уряду. Цей метод дає змогу простежити еволюцію державної політики від окремих цензурних втручань до системних заборон, кульмінацією яких став Валуєвський циркуляр [8].

Теоретичною рамкою дослідження є *концепції з теорії націй та націоналізму*, зокрема праці М. Гроха, Е. Сміта та Б. Андерсона. Інтеграція цих теорій дозволяє осмислити діяльність «Основи» не як ізольоване явище, а як частину загальноєвропейського процесу націєтворення, як процес «уявлення спільноти» та переходу від культурної агітації (фаза В) до спроби політичної мобілізації (початки фази С) [18].

Виклад основного матеріалу. Діяльність журналу «Основа» стала якісним стрибком в українському націєтворенні. Якщо попередній етап руху був переважно етнографічно-фольклорним, то «Основа» свідомо перейшла від простого опису народу до формування модерної нації. Кожен культурний елемент – мова, історія, література – на сторінках часопису набував чіткого політичного значення, перетворюючись на аргумент у боротьбі за національне самовизначення.

На думку А. Л. Котенка, саме редакція та автори «Основи» вперше переосмислили традиційно поширене поняття «малорос» і почали систематично замінювати його націоналістичним і вже територіалізованим «українцем» [15].

Теоретичним маніфестом, що обґрунтовував право українців на окреме національне існування, стала програмна стаття історика Миколи Костомарова «Дві руські народності», опублікована в «Основі» 1861 р. [16]. У цій праці Костомаров вийшов далеко за межі аналізу мовних чи етнографічних відмінностей. Він запропонував концепцію фундаментальної цивілізаційної та ментальної окремішності українського (південноруського) та російського (великоруського) народів [5].

За М. Костомаровим, ці відмінності сягають корінням у княжу добу й зумовлені різними історичними долями: «Але ми звернули трохи вбік од своєї мети. Річ у тому, що назва Русь ізпоконвіку закріпилася за південно-руським [українським] народом» [14]. Він протиставляв ключові риси національних характерів. Для українців, на його думку, характерні індивідуалізм, потяг до особистої свободи, демократизм, що виявлявся у вічових традиціях Київської Русі та пізніше в устрої «козацької християнської республіки», та федералізм як ідеальна модель суспільного устрою [21]. Натомість для росіян, як стверджував історик, притаманні колективізм, здатність до сильної державної організації, схильність до самодержавства та жорсткого централізму [8]. Ця праця фактично стала першим етнопсихологічним дослідженням українців, де було сформульовано проблему національної ментальності [16]. Переводячи дискусію з площини філології у площину політичної культури та національного характеру, М. Костомаров завдав прямого ідеологічного удару по імперській доктрині «єдиного руського народу», доводячи, що українці та росіяни є двома різними, хоч і спорідненими, народами зі своїми відмінними шляхами історичного розвитку.

Якщо М. Костомаров заклав історико-філософський фундамент української окремішності, то Пантелеймон Куліш розробив практичний інструментарій для її утвердження – єдину літературну мову та правопис. Його «Граматика», видана ще 1857 р., та фонетичний правопис, що отримав назву «кулішівка», стали основою для мовної політики «Основи» [6]. Ці кроки слід розглядати не як суто філологічні вправи, а як свідомі політичні акти. Стандартизація мови та створення єдиного правопису були необхідними умовами для формування спільного культурного й інформаційного

простору, який би об'єднував українців по обидва боки імперського кордону і був би доступним для масового читача.

П. Куліш наполягав, що українська літературна мова має розвиватися на живій народній основі, водночас вбираючи елементи старої книжної мови [6]. Ключовою вимогою, яку послідовно обстоювала «Основа», було запровадження навчання рідною мовою в початкових школах [19]. Ця вимога була прямою атакою на політику русифікації і становила центральний елемент програми перетворення етнічної маси на свідому політичну націю. Адже саме через школу та церкву, за задумом україножилів, нова національна ідентичність мала поширитися серед мільйонів селян.

«Основа» цілеспрямовано працювала над формуванням національного пантеону та власного історичного наративу, відмінного від імперського. Вирішальну роль у цьому відіграла публікація спадщини Тараса Шевченка. На сторінках журналу вперше побачили світ понад 70 раніше не друкованих творів поета, зокрема поеми «Іван Гус», «Неофіти», п'єса «Назар Стодоля» [20]. Ці публікації, які іноді називають четвертим виданням «Кобзаря», остаточно закріпили за Шевченком статус національного пророка та символу боротьби за волю [22].

Паралельно журнал друкував історичні праці М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, які створювали українську версію минулого [20]. В центрі цього наративу була козацька доба, що інтерпретувалась як період існування української державності, республіканських свобод і демократичних традицій. Таким чином, конструювалася історична тяглість від Київської Русі через козацьку державу до сучасності, що легітимізувала прагнення до національного самовизначення. Охоплюючи змістом «практично усі галузі життя українців» – від освіти й культури до суспільно-політичних питань, – «Основа» створювала модель повноцінного національного життя, яке могло існувати автономно від російського культурного та політичного поля [17].

Системна та всеохопна націєтворча програма «Основи» не могла залишитися непоміченою імперською владою. Реакція була швидкою і розвивалася по висхідній: від полеміки в пресі та окремих цензурних втручань до розробки комплексної репресивної політики, спрямованої на придушення українського руху.

Першим полем битви став публічний простір. Вихід «Основи» спричинив шквал критики з боку російської преси, як консервативної, так і, частково, ліберальної [25]. Найбільш запекла полеміка розгорнулася з провідним слов'янофільським виданням – газетою «День» Івана Аксакова [23]. Слов'янофіли, які мріяли про єдність слов'янського світу під егідою Росії, категорично не визнавали мовної та національної окремішності українців, оскільки це руйнувало їхню концепцію «великої російської нації» [23].

У цій полеміці російська сторона вперше чітко артикулювала тези, які згодом ляжуть в основу державної політики. Український рух таврувався як штучний, інспірований ззовні, як «польська інтрига» або австрійський вплив, спрямований на розкол «єдиного руського народу» [8]. Така риторика позбавляла україножильство автентичності в очах російського суспільства та влади і переводила його з площини культурного явища в розряд ворожої політичної діяльності, що загрожує територіальній цілісності імперії.

Паралельно з публічною полемікою посилювався й адміністративний тиск. Аналіз архівних документів, що стосуються цензури «Основи», виявляє важливу деталь: влада реагувала не лише на національну проблематику. Цензурні заборони торкалися статей, що містили гостру соціальну критику: опис зловживань чиновників під час проведення селянської реформи 1861 р., висвітлення селянських протестів, критика урядової політики в галузі народної освіти, зокрема закриття недільних шкіл 1862 р. [3].

Це свідчить про те, що імперська адміністрація вбачала в діяльності «основ'ян» подвійну загрозу. З одного боку, це була загроза національного сепаратизму. З іншого – загроза соціального вибуху. Поєднання національних гасел (освіта рідною мовою для народу) з гострою соціальною проблематикою (захист інтересів селянства) було для імперії найнебезпечнішим сценарієм. Це перетворювало абстрактну ідею нації на конкретну програму дій, потенційно привабливу для мільйонних селянських мас. Саме цей синергетичний ефект двох страхів імперії – страху соціальної революції та страху національного розколу – зумовив особливу жорсткість подальших репресій. Вересень 1862 р. став останнім місяцем існування «Основи»; журнал припинив вихід через фінансові труднощі та посилення урядового тиску [19].

Таємний циркуляр міністра внутрішніх справ Петра Валуєва від 18 липня 1863 р. став першим системним актом, спрямованим на придушення українського руху, і був прямою та

логічною відповіддю на діяльність, яку пропагувала «Основа» та створені під її впливом громади [2]. Безпосереднім поштовхом до його появи стала активність українофілів у народній освіті: створення недільних шкіл, видання популярної літератури та підручників, як-от «Граматика» Куліша й «Буквар» Шевченка, а також підготовка українського перекладу Євангелія Пилипа Морачевського [8].

Формулювання циркуляру є показовим. Забороняючи видання навчальної, релігійної та загалом призначеної для початкового читання народу літератури, він водночас дозволяв публікацію «творів, що належать до галузі красного письменства» [10]. Це був стратегічно прорахований удар. Його мета полягала в тому, щоб обмежити українську мову сферою розваг для нечисленної інтелігенції, маргіналізувати її та не допустити до двох ключових інститутів формування масової свідомості – школи та церкви. Ідеологічним обґрунтуванням стала сумнозвісна теза про те, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може», а саме «наріччя» є лише зіпсованою поляками російською мовою [2]. Польське повстання 1863–1864 рр. стало зручним політичним приводом для впровадження заборон, які ідеологічно та адміністративно готувалися вже кілька років у відповідь на виклик «Основи» [8].

Якщо Валуєвський циркуляр був спробою *обмежити* український публічний простір, то Емський указ імператора Олександра II від 18 травня 1876 р. став спробою його *повної ліквідації* [11]. Указ був реакцією на те, що, попри заборони 1863 р., український рух не згас, а лише змінив форми, пожвавивши діяльність у рамках київської «Старої громади» та перемістивши видавничий центр до австрійської Галичини [11].

Емський указ забороняв не лише друкувати будь-які книги українською мовою (за винятком історичних документів та художніх творів, але з російською орфографією), а й театральні вистави, публічні читання, друкування текстів до нот та, що найголовніше, ввезення українських видань з-за кордону [11]. Наслідком указу стала ліквідація Громад, закриття газети «Киевский Телеграф», звільнення низки професорів-українців з Київського університету, зокрема Михайла Драгоманова [7]. Репресії, що тривали до революції 1905 р., завдали величезної шкоди розвитку української культури [11].

Проте ця репресивна політика мала й парадоксальний наслідок. Зіткнувшись із неможливістю легальної діяльності в Російській імперії, наддніпрянські діячі були змушені налагодити тісні зв'язки з українським рухом у Галичині. Саме на кошти наддніпрянських меценатів у Львові було засновано Літературне товариство ім. Шевченка (1873), яке згодом перетворилося на повноцінну академію наук. Таким чином, імперські заборони, спрямовані на роз'єднання, об'єктивно сприяли консолідації загальноукраїнського руху та заклали підвалини для майбутньої соборності [10].

Таблиця 1

Еволюція репресивної політики Російської імперії щодо українського руху (1861–1876)

Етап / Документ	Причина / Контекст	Зміст заборон	Ідеологічне обґрунтування влади	Наслідки для українського руху
Цензура «Основи» (1861–62)	Діяльність журналу; критика селянської реформи та освітньої політики [3]	Заборона окремих статей соціально-критичного змісту [3]	«Поширення шкідливих чуток», «підбурювання селян [3]	Закриття журналу у вересні 1862 р. [19]
Валуєвський циркуляр (1863)	Активність громад, недільні школи, видання підручників [8]. Польське повстання [10].	Заборона друку навчальної, релігійної та призначеної для народу літератури українською мовою [2]	«Української мови не було, немає і бути не може»; «польська інтрига», загроза сепаратизму [2].	Припинення діяльності недільних шкіл, згортання видавничої справи в Наддніпрянщині.
Емський указ (1876)	Пожвавлення діяльності київської «Старої громади», видання книг у Галичині, меморандум М. Юзефовича [11].	Повна заборона друку (крім історичних документів), театральних вистав, публічних читань, ввезення книг українською мовою [11].	«Українофільство» як політичний рух, що загрожує єдності імперії [24]	Ліквідація Громад, звільнення професорів з Київського університету [24], переміщення центру національного руху до Галичини.

Висновки. Журнал «Основа», попри своє коротке існування (1861–1862), виконав історичну місію, перетворивши розпорошені ідеї україно-фільства на цілісну, публічно артикульовану програму модерного націєтворення. Він запропонував нації мову (яку стандартизував П. Куліш), власну версію історії (яку обґрунтував М. Костомаров) і національний пантеон героїв (який уособлював Т. Шевченко). «Основа» стала першою в Російській імперії платформою, яка системно доводила не лише культурну, а й цивілізаційну окремішність українського народу.

Саме ця комплексність та системність націєтворчого проєкту «Основи» спровокувала пряму та ескалаційну відповідь з боку російської держави. Імперська адміністрація, яка до того часу переважно ігнорувала або зневажала «малоросійське наріччя», побачила в діяльності журналу та громадівського руху контури альтернативного політичного суб'єкта. Це змусило її перейти від ситуативної цензури до розробки тривалої стратегії асиміляції, що була юридично зафіксована у Валуєвському циркулярі та Емському указі.

Отже, «Основа» стала поворотним моментом в історії українсько-російських відносин XIX ст. Вона не лише сформулювала український національний проєкт для внутрішнього вжитку, а й змусила імперію дати на нього офіційну відповідь, тим самим визначивши «українське питання» як одну з ключових і найгостріших проблем своєї внутрішньої політики. Парадоксально, але саме жорстокість цієї відповіді, що мала на меті знищити український рух, сприяла його подальшій консолідації, посиленню зв'язків між Наддніпрянщиною та Галичиною і, зрештою, перетворенню його на незворотний історичний процес.

Список літератури:

1. Валуєвський циркуляр 1863. *Велика Українська Енциклопедія*. URL: https://salo.li/A3Dd432
2. Валуєвський циркуляр 1863. *Енциклопедія «Наукове товариство імені Шевченка»*. URL: http://encyclopedia.com.ua/entry-493
3. Випуск 6. «Із Лубен Полтавської губ.» огляд статті Василя Шевича. *Національна історична бібліотека України*. https://nibu.kyiv.ua/news/269/
4. Гуманітарні. Історія. 1861 р. Перший український журнал Основа – Товар. URL: https://salo.li/F5c92c4
5. Дві руські народності. *Вікіпедія*. URL: https://salo.li/491e46d
6. Дві руські народності: через півтора століття. *Збруч*. URL: https://zbruc.eu/node/63407
7. Джерелознавчі студії. Розкриття фондів. *CORE*. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/38341942.pdf
8. До 160-річчя від виходу друком журналу «Основа» (1861, Петербург). URL: https://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/osnova/
9. Дудко В. Статті для журналу «Основа» (1861–1862), заборонені цензурою. URL: https://salo.li/09482e4
10. Емський указ. *Вікіпедія*. URL: https://salo.li/3fB5F2E
11. Емський указ. Заґратована мова. *Національна історична бібліотека України.* 1876. URL: https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/427/
12. Емський указ російського царя: історія спроби знищення всього українського. URL: https://salo.li/255f5B2
13. Казакевич О. Валуєвський циркуляр 1863 року в історіографічних оцінках. *Етнічна історія народів Європи.* Вип. 40. 2013. С. 69–74.
14. Костомаров М. Дві руські народности. *Ukrainian Studies at the University of Toronto*. URL: https://salo.li/f3DC3d8
15. Котенко А. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа». *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 42–57.
16. Лагодич В. Аналіз праці М. І. Костомарова «Дві руські народності». URL: https://salo.li/Ce8caef
17. Основа (журнал). *Вікіпедія*. URL: https://salo.li/739F39e
18. Основа. Березень. 1861. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0012106
19. Основа. Лютий. 1861. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0012091
20. «Основа» (1861–1862 рр.). *eScriptorium*. URL: https://salo.li/505FF39
21. Постать Пантелеймона Куліша як редактора та видавця. URL: https://salo.li/2C474ac
22. Райківський І.Я. Концептуальні засади українського національного відродження XIX століття. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. 2008. Вип. 14. URL: https://salo.li/74CAffF
23. Україно фільство та державоохоронна політика царизму. *Бібліотека BukLib.net*. URL: https://buklib.net/books/32830/

24. Як забороняли українську мову в імперії та СРСР і чим це загрожувало. *РБК-Україна*, 2025. URL: https://salo.li/f0b5C3d

25. Якиминська Л. В. Історіографічний аналіз ментальності українського селянства. *Чорноморський літопис*. 2011. № 5. С. 135–140.

Perga Yu.M. «OSNOVA» MAGAZINE AS A PLATFORM FOR NATION-BUILDING: THE INFLUENCE OF UKRAINOPHILE DISCOURSE ON STATE GOVERNANCE IN THE RUSSIAN EMPIRE OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

This study examines the St. Petersburg monthly «Osnova» (1861–1862) as an intellectual infrastructure of Ukrainian modern nation-building and as a catalyst for the transformation of imperial policy from narrow censorship to systemic repression. Based on discourse analysis of programmatic texts (primarily M. Kostomarov's «Two Ruthenian Nationalities») and P. Kulish's linguistic project, the article demonstrates that the magazine accomplished a transition from ethnographic description to political articulation of the nation: it standardized linguistic norms and orthography, systematized historical narrative (with emphasis on Cossack statehood), and institutionalized the canon through publication of a significant corpus of T. Shevchenko's works. A comparative perspective with the imperial ideologeme of «unified Ruthenian people» and Slavophile journalism reveals not merely cultural divergence, but a value-political conflict in which the Ukrainian program of federalism, local self-governance, and native-language education acquires the dimension of «state security» for St. Petersburg. Causal analysis links the practices of «Osnova» contributors – educational initiatives, textbooks, social criticism – with an ascending trajectory of prohibitions: from targeted censorship interventions and the magazine's closure in 1862 to the Valuev Circular (1863), which artificially «confines» the Ukrainian language to the sphere of belles-lettres, and the Ems Ukase (1876), which criminalizes the public presence of the Ukrainian word (theatre, education, importation of publications). The St. Petersburg «strategic geography» of the publication is revealed: proximity to centres of power simultaneously legitimized and exposed the movement, accelerating the repressive response. The paradox of long-term consequences is demonstrated: the attempt at linguicide caused structural consolidation of the movement, strengthening ties with the Galician milieu and institutional innovations (from the Shevchenko Scientific Society to academic networks), which ensured continuity of nation-building despite administrative prohibitions. The novelty of the article lies in interpreting «Osnova» not as an «episode of thaw», but as a node of political causality where a cultural program generates an imperial containment doctrine, transferring the «Ukrainian question» from the realm of culture to the field of security state policy of the second half of the 19th century.

Key words: *«Osnova» magazine, periodicals, publication, Ukrainophilism, modern nation-building, Valuev Circular, Ems Ukase, second half of the 19th century, language question.*

Дата надходження статті: 30.09.2025
Дата прийняття статті: 17.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 329(477)”1985/1991”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.20

Пішта А.Я.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НЕФОРМАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА КИЇВЩИНІ В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ

Стаття присвячена проблематиці формування та діяльності неформальних організацій на Київщині у період перебудови. У роботі було досліджено передумови, причини та наслідки процесів формування та діяльності неформальних організацій на загальносоюзному, республіканському рівнях та було зроблено акцент на діяльності цих структур на регіональному. Для підготовки статті було використано фонди Державного архіву Київської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, опубліковані джерела та наукові праці. В ході проведеного дослідження були використані такі методи дослідження: ретроспективний, порівняльно-історичний, аналітичний, системності та ін. Було зроблено висновки, що процеси формування та діяльності неформальних організацій в Київській області зіштовхувалися із протидією ЦК КПУ, мали свої характерні риси та особливості, зокрема наближеність регіону до центру суспільно-політичних процесів – Києва, прискорювала розвиток подій, активна участь громадських діячів та української інтелігенції в області теж суттєво посприяла активізації суспільно-політичного життя. Діяльність неформальних структур була першим етапом процесу національного відродження України. Також безпосередня близькість до центру ухвалення рішень в республіці відігравала роль стримуючого та блокуючого фактору в суспільно-політичному контексті. Визначено, що одними з ключових організацій в регіоні були «Зелений Світ», Товариство української мови імені Т. Шевченка, «Меморіал», Українська Гельсінська спілка. Центральні та регіональні структури довгий час не були відокремлені та мали спільні інституції та органи управління. Саме вони стали утворюючими системами, навколо, яких зароджувалася спочатку ідея загальних обговорень проблемних питань, а згодом і думка про створення політичних сил. Сама діяльність неформальних груп призвела до підвищення самосвідомості населення області, активізації політичного життя та посилення відчуття патріотизму на фінальному етапі свої діяльності. Саме діяльність неформалів стала важливою передумовою появи політичних партій. Стимулюючими факторами у процесі виникнення та розвитку неформальних організацій як явища стали політика гласності та демократизації, які проводилися М. Горбачовим.

Ключові слова: *неформальні організації, перебудова, «Зелений Світ», «Меморіал», Товариство української мови імені Т. Шевченка, Українська Гельсінська Спілка, центральні структури, регіональні структури, гласність, демократизація.*

Постановка проблеми. Починаючи, з середини 80-х років XX століття, СРСР перебував у глибокій кризі практично всіх сфер суспільного життя. Суспільно-політична деградація, значне уповільнення розвитку економіки, відсутність демократії та свободи слова значно гальмували загальний розвиток державності. Тому комуністична влада потребувала змін. Такі трансформації були поступово впроваджені в життя М. Горбачовим. Період перебудови в Україні ознаменувався початком проведення політики гласності та демократизації, які стали локомотивом суспільно-політичних процесів в УРСР, зокрема, на Київщині. Верхівка ЦК КПРС на чолі з М. Горбачовим розширили можливості суспільства у сферах свободи слова та вільнодумства. Це стало однією з головних запорук появи різноманітних об’єднань, організацій, груп, які з часом стануть називатися «неформалами» у зв’язку з відсутністю офіційної приналежності їх до владних структур і певною мірою не були їм підконтрольними. Проблематика діяльності неформальних організацій в добу перебудови досліджувалася завжди комплексно та в загальному, разом з тим регіональний напрямок

© Пішта А.Я., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

досліджень даної проблематики залишився маловивченим. Тому тематика діяльності неформальних організацій в регіональному аспекті становить значний науковий та практичний інтерес.

Термін неформальні організації з'являється в XX століття, коли відомий американський соціолог та психолог Дж. Елтон Мейо вперше в своїй праці «Людські проблеми промислової цивілізації »описується цей термін в контексті психології ефективності взаємодії різних груп людей та її впливі на результативність праці, відводячи значну роль соціальному чиннику [16]. На сьогодні термін «неформальні організації» ми вживаємо у контексті вивчення історії України доби перебудови в УРСР. Відомий історик С. Кульчицький зазначав, що створені без дозволу державних органів, об'єднання, союзів, спілок за ініціативою дисидентів та шістдесятників і є неформальними організаціями [13, с. 1]. На основі цих визначень ми можемо сформувати власне визначення, що неформальні структури – це група людей, які об'єднані спільними інтересами, потребами, які діють поза контролем державних структур, сприяють активізації політичного життя, створюють передумови та організаційну основу для формування громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика є досить актуальною. Глибокі трансформаційні суспільні процеси в СРСР доби перебудови та роль у них українського фактору загалом та регіональних особливостей представляють значний науковий і практичний інтерес. Існують загальні історичні праці на дану проблематику, зокрема, це праці О. Бойка [3, 4, 5, 6], А. Русначенка [17], А. Камінського [12], Ю. Алєксєєва, С. Кульчицького, А. Слюсаренка [1]. У цих узагальнюючих працях автори намагалися розкрити історичний контекст появи феномену неформальних організацій та частково висвітлити процеси формування та діяльності неформальних організацій, натомість регіональна специфіка цих процесів залишається малодослідженою. Разом з тим були написані окремі праці, які були присвячені безпосередньо тематиці діяльності неформальних організацій. Зокрема, дослідження М. Багмета [2], С. Сороки [2], К. Левчука [14, 15]. На сьогодні вони становлять значний науковий інтерес, оскільки в цих дослідженнях зроблено спробу комплексно дослідити процес появи та діяльності неформальних організацій в Україні в роки перебудови. Для підготовки статті були використано фонди Державного архіву Київської області, Галузевого державного архіву служби безпеки України також наукові праці.

Метою статті є аналіз процесу формування неформальних організацій на Київщині у роки перебудови.

Виклад основного матеріалу. Політика перебудови, започаткована за ініціативи М. Горбачова в 1985 р. принесла з собою зміни у всі сфери життя СРСР. Якісно новим етапом в розвитку держави стало запровадження ключових складових цієї політики, зокрема демократизації та гласності. Саме ці два фактори вплинули на розвиток суспільно-політичних процесів в той момент. Було створено передумови для появи нових груп та організацій, які були більш вільними та незалежними від владних структур. Процес створення різних груп, об'єднань, товариств проходив декілька етапів та мав свої характерні риси. До них ми можемо віднести: стихійний процес формування; розбудова неформальних структур «знизу» під впливом народної ініціативи; об'єднання громадян на основі спільних інтересів та особистісних стосунків; відсутність на початковому етапі чіткої регламентації діяльності; обрання, а не призначення лідера на базі визнання його авторитету; консолідація на основі демократичних засад; порівняно значний ступінь самостійності та незалежності від державних та політичних структур [6, с. 102].

Неформальні організації були досить численними та масштабними. Ці товариства мали мету: поглибити соціальні зв'язки всередині суспільства, покращити взаємодію між різних соціальними групами, обговорити різні проблеми, які існували на той момент, визначити та досягнути спільні цілі на основі переконань, світогляду, цінностей. Відомий історик О. Бойко виділяє декілька напрямків діяльності неформальних товариств: суспільно-політичний; культурно-історичний; екологічний; художньо-розважальний; фізкультурно-оздоровчий; спортивно-технологічний; колекційно-збиральницький [6, с. 102].

Перші неформальні структури почали формуватися навколо груп, які займалися досить серйозними напрямками роботи, зокрема, сюди належать, питання пов'язані з роллю української мови в житті суспільства, екологічними аспектами та з'ясування « білих плям» в історії. Ці напрямки відповідали тим запитам суспільства, які вже досить довгий час продукувалися та визрівали. Досить природньо, що з поглибленням суспільно-політичної кризи, населення починало шукати різні виходи зі складної ситуації, такий вихід вбачався у вирішенні тих, давно назрілих проблем, які турбували різні прошарки соціуму.

Першим неформальним об'єднанням, яке займалося питаннями, пов'язаними з захистом прав української мови було товариство української мови імені Тараса Шевченка. Своєрідними передумовами до появи такого роду організації стали практично тотальна русифікація та недостатній рівень навчання українською мовою дітей в закладах середньої освіти. Вже з поглиблення процесів перебудови влада вирішила надати можливість батькам обирати мову навчання для своїй дітей у лютому 1987 р. за активної ініціативи комісії, яка діяла в координації зі Спілкою письменників України, а вже у липні 1989 було ухвалено резолюцію про надання української мові пріоритету на території УРСР. Динаміка розвитку політичної ситуації прискорювала події. Кількість прихильників розвитку української мови зростала водночас посилювалися вимоги до комуністичної влади, почали з'являтися різні організації, основним завданням яких було утвердження та захист української мови. Вже 1988 р. в тогочасній столиці УРСР– Києві виникла ініціативна групи письменників, вчених, студентів та робітників з метою організації установчої конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Головною вимогою товариства було – надання статусу української мови – державної. Головою товариства був обраний Д. Павличко. В червні 1989 р. кількість прихильників налічувалося 200 тис. осіб [17, с. 259–260]. На Київщині неформальні структури Товариства Української мови імені Тараса Шевченка були офіційно зареєстровані у Богуславському, Бориспільському, Васильківському, Вишгородському, Києво-Святошинському районах, а також у містах Бровари, Ірпінь та Переяслав-Хмельницький [10, арк. 1–18].

У широкому спектрі неформальних організацій, що виникли у добу перебудови, досить потужним осередком національно-демократичних сил стало товариство «Меморіал», яке виникло у 1987 р. в рамках діяльності московського клубу «Перебудова». У подальшому з ініціативи відомого дисидента, академіка А. Сахарова, подібні неформальні об'єднання і групи почали формуватися у багатьох містах СРСР. Перше засідання української ініціативної групи «Меморіалу» відбулося в Києві 8 грудня 1988 р. в «Будинку кіно». А вже 4 березня 1989 року в тому ж приміщенні відбулась установча конференція, на якій був прийнятий статут та обрані керівні органи Українського історико-просвітницького правозахисного та благодійного товариства «Меморіал»[18]. Основними завданнями цього неформального об'єднання були: громадське розслідування масових репресій, сприяння розслідуванню фактів порушення законності; увічнення пам'яті жертв репресій, моральне оздоровлення суспільства; участь у формуванні суспільної свідомості на основі цінностей, демократії та права, подолання тоталітарних стереотипів та затвердження прав особистості у політичній практиці та суспільному житті; відновлення історичної правди та вшанування пам'яті жертв політичних репресій тоталітарних режимів [15, с. 87]. На Київщині товариство» Меморіал» теж досить активно діяло й координувала свою діяльність з Київським міським осередком. Вже в березні 1989 р. відбувся багатотисячний мітинг у м. Києві на підтримку гасла:» Ніхто не забутий, ніщо не забуте». У травні 1989 р. у Биківнянському лісі відбулася акція ушанування пам'яті жертв НКВС. Зокрема, Київський міський осередок на чолі з Романом Круциком створив меморіальну експозицію» Забуттю не підлягає». За ініціативи Львівської та Київської міських організацій товариства «Меморіал» почав відбуватися перегляд та переоцінка важливих для історії України подій, а саме стосовно ОУН та УПА, відновлення правди, спростування брехні стосовно відомих українських постатей таких як: Богдан Хмельницький та Іван Мазепа та багатьох інших [20].

Іншою досить масштабною неформальною структурою була організація під назвою «Зелений Світ». Ця організація була створена на потреби та вимогу суспільства після Чорнобильської екологічної катастрофи у квітні 1986 р. Вже 29 березня 1988 р. в будинку письменників на вечорі з теми: «Екологія атомної енергетики» за ініціативи спілки письменників та кінематографістів було офіційно проголошено створення неформальної організації – «Зелений Світ». Головою організації було обрано лікаря Юрія Щербака [12, с. 431]. Українська екологічна асоціація Зелений Світ не змогла на стартовому етапі набути значного поширення у Київській області і локалізувалась переважно у Тетіївському районі[10, арк. 15].

Більшість неформальних структур формувалися навколо цих трьох головних організацій. Саме ці організації стали центрами тяжіння суспільно-політичного життя в столиці УРСР, а згодом їхній вплив поширився і на Київщину. Разом з тим не варто також відкидати вплив та політичну вагу інших не менш важливих неформальних організацій, зокрема сюди варто включити такі організації як: Український культурологічний клуб, Громада, Українська Гельсінська Спілка, товариство Спадщина та ін.

Товариство Спадщина було офіційно створено 16 грудня 1987 р. при Будинку Вчених у Києві. Головна ініціатива створення цієї організації належала молодим вченим та українській інтелігенції у складі Л. Добрянського, І. Зайця, В. Кулинича, Я. Федорина, О. Мосіюка, Л. Шкляра та ін [11, с. 24]. Основними напрямками діяльності клубу були: науково-методична робота (допомога членам клубу в оволодінні дисциплін, добору і систематизації фактичних матеріалів, наукової та науково-популярної літератури, поглиблене вивчення української мови, літератури, історії); агітаційно-пропагандистська й культмасова робота (проведення лекцій, бесід, зустрічей, вечорів); творча робота (створення умов для оптимальної реалізації творчих можливостей і прагнень членів клубу, залучення їх до світу музики, літератури та мистецтва); участь у вивченні, збереженні, відновленні пам'яток історії та культури [11, с. 37].

Варто підкреслити, що діяльність товариства «Спадщина» тісно координувалася з іншими неформальними організаціями, зокрема, з «Громадою» та «Зеленим світом». Активність цього неформального об'єднання не обмежувалася лише теоретично-організаційною роботою, а й органічно поєднувалася з практичною діяльністю, зокрема участю у екологічних мітингах – наприклад, 13 листопада 1988 р. члени «Спадщини» разом з асоціацією «Зелений світ» та товариством «Громада» організували екологічний мітинг [10, арк. 36].

Іншою досить потужною міською організацією, яка, безумовно, своєю діяльністю вплинула на Київську область була українська Гельсінська Спілка в Києві. Свою діяльність після заборони ця організація почала у 1988 р. як Українська Гельсінська Група, а згодом ця назва була замінена на назву Українська Гельсінська Спілка. Ця неформальна організація була громадсько-політичною правозахисного типу. Основною ідеологією цієї структури була національно-визвольна ідеологія в основі якої були такі ідеї: відкидання ліберальної філософії з її піднесенням прав людини вище права нації й дотримання філософії найвищих цінностей – сім'ї, нації, держава; заперечення атеїзму і віра у вищого Творця (не обов'язково Ісуса Христа); дотримання поглядів про те, що а) рушієм історії є не боротьба класів, а боротьба між націями; б) у світі панує не жалість, а національний егоїзм, за цих обставин виживає не правий, а сильний [19, с. 25].

Радянські органи безпеки намагалася протидіяти активізації суспільно–політичного життя в Києві та, зокрема, запобігти її поширення на інші регіони. Очевидно, що ставлення радянських безпекових органів до такого роду структур було негативним. Комітет Державної Безпеки в своїх документах зазначав: «Активісти «гельсінського союзу» через пов'язаних з ними особами у Київському державному університеті провокували студентів на негативні дії (зрив та бойкот занять військової кафедри, несанкціоновані мітинги, висування вимог звільнити студентів від обов'язкового проходження військової підготовки, намагаючись спровокувати конфлікт з адміністрацією закладів вищої освіти та владою студентську молодь інших закладів вищої освіти м. Києва» [7, арк. 15].

Потужним осередком суспільно-політичного життя в Києві була організація – Український культурологічний клуб. Ця неформальна організація була заснована влітку 1987 р., коли біля 200 осіб з представників творчої інтелігенції насамперед з Київщини заснували організацію Український культурологічний клуб на чолі з С. Набокою. Активну участь у формуванні цієї організації брали учасники УГС, зокрема, помітну роль відіграв голова Київської регіональної організації УГС О. Шевченко. Основним завданням цієї структури було пробудження національної самосвідомості українців, очищення національної свідомості від негативних наслідків сталінсько-брежнєвської системи, збереження історичних та культурних пам'яток [19, с. 415]. Комуністична влада досить негативно поставилася до створення такої організації та намагалася всілякими методами висвітлити її діяльність у негативному світлі: «Одне з таких зібрань на захист українських «політв'язнів намагалися організувати лідери УКК 24 липня 1987 р. на площі Жовтневої революції в м. Києві. До участі в цьому мітингу вони схилили жінок ув'язнених за антирадянську діяльність Горбаля і Сокульського» [8, арк. 30].

На діяльність неформальних організацій на Київщині впливала суспільно-політична ситуація в столиці УРСР м. Києві. Поява неформальних товариств була пов'язана з тими основними суспільно-політичними проблемами, які давно існували в республіці та в цілому в СРСР. З кожним днем ці проблеми ставали все відчутнішими, що зумовлювало появу нових неформальних структур. Створення неформальних організацій було одним з перших етапів суспільно-політичних змін, формування нової суспільної свідомості та стало підґрунтям для появи нових політичних сил. Характерно, що на Київщині процес створення неформальних

структур відбувався навколо трьох основних організацій: Зелений Світ, товариства Української мови імені Тараса Шевченка та товариства Меморіал. Після збільшення кількості безконтрольно виникаючих самодіяльних організацій інтенсифікувалася робота органів безпеки СРСР. Так, зокрема, в інформації Київського міськкому КПУ про виконання постанови ЦК КПРС «Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних формувань відзначалося, що з «моменту» виникнення самодіяльних формувань активізувалася органів УВС Київського міськвиконкому в тісній співпраці з КДБ в м. Києві та Київській області з метою вивчити програмні документи, склад, лідерів та активу цих неформальних організацій [14, с. 161]. Саме створення неформальних організацій досить часто супроводжувалося конфліктними ситуаціями на фоні наростаючої суспільно-політичної кризи. Так, зокрема, влада намагалася активно обмежувати діяльність самодіяльних формувань різними способами, наприклад, не виділяти приміщення для зібрань. У Київській області, стався інцидент у Богуславській середній школі через створення військово– патріотичного клубу «Пам'ять» при цьому закладі освіти. Це викликало невдоволення у адміністрації згодом призвело до заборони клубу [2, с. 167].

Основними формами діяльності неформальних організацій на Київщині були: пропаганда ідей самостійності України; підтримка створення української автокефальної церкви; пропаганда створення української національної армії; актуалізація питань відродження національної культури (проведення українських вечорниць, організація виступів фольклорних ансамблів; вирішення екологічних проблем; ліквідація «білих плям історії» [10, арк. 10].

Дуже важливою була практична діяльність організацій, оскільки суспільство висунуло запит на зміни тому неможливо було обійтися без практичних кроків на шляху до реалізації цієї мети. Найбільш розповсюдженою формою здійснення практичних кроків у реалізації змін були проведення мітингів та заходів культурно-просвітницького характеру. Найбільшими акціями, які були проведені неформалами Київщини стали: екологічний мітинг, який було зібрано в річницю Чорнобильської трагедії 26 квітня 1990; молебень по жертвам Голодомору, який було проведено у липні 1990 р. у с. Пирогово; мітинг «Армія і політика», який відбувся у жовтні 1990 р. [10, арк. 11].

Станом на 1989 р. за даними ЦК КПУ кількість неформальних структур по Україні становила більше 20 тисяч, з них на Київщині 2 тисячі 320 неформальних товариств. Всі ці самодіяльні утворення утворювали декілька напрямків за змістом діяльності. З них 104 належали до культурно-історичного, 13 до екологічного, 239 до музичного, 232 до спортивного, 52 до громадсько-політичного, 1680 до іншого роду напрямків [9, арк. 51]. Сама різносторонність напрямків у діяльності неформальних організацій чітко вказує на те, що політика гласності та демократизації дала поштовх до розширення свідомості суспільства. Раніше заборонені теми, форми політичної активності тепер ставали доступними для населення. Цікаво і показово, що саме Київська область стала у добу перебудови однією з передових в Україні за показником кількості утворених неформальних організацій в Україні. Майже 10% утворених та діючих неформальних товариств в республіці припадала саме на Київщину. Це можна пояснити такими факторами як: географічна близькість до столиці і відповідно невелика відстань до центру прийняття рішень в республіці; відсутність в управлінні крайових організацій неформальних товариств та їхня сполученість з центральними структурами, що посилювало та робило діяльність цих організацій більш потужною та нерозривною; значна кількість громадсько-політичних діячів, які діяли в столиці УРСР, брали активну участь у формуванні неформальних організацій на Київщині, що додавало самодіяльним утворенням більшої популярності.

Динаміка розвитку суспільно-політичних процесів станом на 1989 р. була показовою, але ще не була такою небезпечною для влади. Всі процеси поки були під контролем ЦК КПУ. Станом на 1989 р. у області налічувалося 5 деструктивних для влади об'єднань, які діяли у Обухівському, Васильківському районах та у м. Фастові [9, арк. 82]. А вже станом на 1991 р. в області діяли 10 осередків самодіяльних утворень у Богуславському, Бориспільському, м. Броварах, Броварському, Васильківському, Вишгородському, м. Ірпінь, Києво-Святошинському, м. Переяслав-Хмельницькому, Тетіївському районах [10, арк. 3–18]. Отже, за два роки кількість неформальних об'єднань в області зросла вдвічі, що підкреслює інтенсифікацію суспільно-політичних процесів на Київщині під впливом політики перебудови, яку здійснював М. Горбачов. Активну роль в прискоренні суспільно-політичних процесів відіграла Чорнобильська катастрофа. Наслідки цієї події ще довгий час впливали на суспільне життя УРСР та Київщини,

зокрема. Процес створення неформальних організацій прискорювався в тому числі і через те, що поступово влада втрачала контроль на всіма процесами. Так під час однієї з акцій, яка була присвячена річниці Чорнобильської трагедії, учасники екологічного походу закликали місцеве населення області підтримати матеріальний збір для функціонування екологічної асоціації «Зелений Світ», що було вже повністю відкритою подією без всіляких приховувань [9, арк. 120]. Компартійні структури намагалися розділити в ідеологічному сенсі діяльність неформальних організацій тому виокремлювали в цілому три групи неформальних товариств:

– перша група (об'єднання, які створювалися з метою охорони довкілля, історії та культури, творчі клуби, клуби любителів, які зареєстровані в офіційному порядку при органах культури, спорту, закладів освіти, громадських організацій та творчих союзів);

– друга група (неформальні товариства, для яких головною ціллю в своїй діяльності є розваги та, які орієнтуються на отримання задоволення, це, зокрема, фанати спорту, музики і т. д.);

– третя група (неформальні організації, які вирізняються максимальною політизацією, іноді навіть з максимально відвертою позицією стосовно свого негативного ставлення до влади, ці структури створюють декларації, звернення, програми, в яких вони активно вороже ставляться до соціалізму та партії)[9, арк.52].

За визначенням влади три порівняно найчисельніші неформальні організації Київщини (екологічна асоціація «Зелений світ», Товариство української мови імені Т. Шевченка, товариство «Меморіал») належали до першої групи самодіяльних утворень. До третього групи були віднесені більш радикальні неформали – Український культурологічний клуб (УКК), Українська народно-демократична ліга (УНДЛ), Український Гельсінський союз. У Київській області УКК мав свої осередки в Васильківському, Києво-Святошинському та Броварському районах, УГС та УНДЛ не мали своїх місцевих осередків в області, їхня діяльність була більш активною в столиці УРСР – Києві [9, арк. 52–56].

Основними особливостями процесу формування та діяльності неформальних організацій на Київщині були:

1) географічна наближеність до центру;

2) активніші та інтенсивніші процеси створення груп та товариств різних напрямків діяльності порівняно з іншими регіонами України;

3) більш динамічний розвиток політичного напрямку діяльності неформальних організацій;

4) активні зусилля компартійних структур взяти під контроль процес створення неформальних організацій через небезпеку поширення даних процесів на інші регіони.

Висновки. Отже, виникнення та формування неформальних організацій у добу перебудови певною мірою були зумовлені політикою демократизації та гласності, яку проводила верхівка ЦК КПРС. Неформальні структури спочатку виникають як групи, де люди збиралися на основі спільних інтересів, цінностей, поглядів обговорити різні питання, проблеми за інтересами. Згодом ці структури почали змінювати власний порядок денний, й учасники почали цікавитися не лише загальними питанням, але й політизуватися. Потужним осередком, який стимулював процес створення неформальних організацій було м. Київ. Саме там виникають, товариство «Зелений Світ», »Меморіал», Товариство української мови імені Тараса Шевченка, які були локомотивом суспільно-політичних процесів у напрямку діяльності самодіяльних організацій.

Діяльність неформальних організацій стали початковим етапом національного відродження України періоду перебудови. Сама їхня діяльність була досить різнобічною, адже існувала досить велика кількість різних напрямків у їхніх структурах: від екологічного до музичного, що формувало та розширювало соціальну базу суспільно-політичних процесів в УРСР.

Процес створення та діяльності неформальних організацій на Київщині відбувався досить активно через безпосередню близькість до центру політичного життя УРСР – м. Києва. Саме цей фактор був одним з найвизначніших, оскільки активні творці національного відродження діяли в тогочасній столиці й також були залучені до ідентичних процесів в Київській області. Діяльність неформальних об'єднань значною мірою вплинула на суспільну свідомість, дала можливість розширити світогляд учасників та згодом долучитися до активного політичного життя. Яскравим свідченням активності неформальних об'єднань на Київщині було те, що саме тут зосереджувалося близько 10% всіх неформальних об'єднань, які діяли в Україні. У подальшому саме їх діяльність на Київщині створила передумови для створення Народного Руху України та для появи широкого спектру політичних партій в області.

Список літератури:

1. Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр.: Навч. посіб. К.: ЕксОб, 2000. 296 с.
2. Багмет М. Сорока С. Комсомол та неформальні об'єднання України в період «перебудови». *Політичний менеджмент №5*. 2006. С. 164–181.
3. Бойко О. Неформальні організації у добу перебудови: характерні риси та особливості розвитку (з історії ТУМ, «Меморіалу» та «Зеленого світу». *Сіверянський літопис.* 2000. № 5. С. 43–47.
4. Бойко О. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови. *Людина і політика*. 2001. №1. С. 44–57.
5. Бойко О. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. К.: ІПіЕНД, 2002. 306 с.
6. Бойко О. 30 років незалежності України. Т. 1: До 18 серпня 1991 року. Харків: Фоліо, 2021. 448 с.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 16, Оп. 1. Спр. 1266.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 16, Оп. 1. Спр. 1267.
9. Державний архів Київської області. Ф. П-5, Оп. 117, Спр. 720.
10. Державний архів Київської області. Ф. П-5, Оп. 117, Спр. 978.
11. Добрянський Л. Спогади про українознавчий клуб» Спадщина» в Києві 1987–1991 рр./ Багрин: Культурний фонд Київщини, 2024. 198 с.
12. Камінський А. На перехідному етапі, («Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1990. 624 с.
13. Кульчицький С.В. Неформальні організації. Енциклопедія Сучасної України. (Т. 23). Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. URL: https://esu.com.ua/article-71894.
14. Левчук К.І. Неформальний рух в Україні. ВДПУ ім. М. Коцюбинського, серія історія 2002. Вип. 4. С. 158–164.
15. Левчук К.І. Громадянські організації 1985–1991 рр. Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2009. 320 с.
16. Майо Елтон. Людські проблеми промислової цивілізації. Нью-Йорк Компанія «Макміллан», 1933. 194 с.
17. Русначенко А. Національно-визвольний рух середини 50-х – початку 90-х рр. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
18. Установча конференція Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал». URL: https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/berezen/4/1989-ustanovcha-konferenciya-ukrayinskogo-istoryko-prosvitnyckogo-tovarystva-memorial.
19. Шевченко. О. Книга спогадів. Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах. 2012, Київ : Ярославів Вал., 2012. 814 с.
20. Новітня історія України. Україна в сучасну добу. Шлях України до незалежності. URL: https://uahistory.co/book/novitnya/100.php

Pishta A.Ya. FORMATION AND ACTIVITY OF INFORMAL ORGANIZATIONS IN THE KYIV REGION DURING THE PERESERUPTCY YEARS

The article is devoted to the problems of formation and activity of informal organizations in the Kyiv region during the period of perestroika. The paper investigated the prerequisites, causes and consequences of the processes of formation and activity of informal organizations at the all-Union, republican level and focused on the activities of these structures at the regional level. The funds of the State Archive of the Kyiv region, the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, published sources and scientific works were used to prepare the article. The following research methods were used in the course of the study: retrospective, comparative-historical, analytical, systematic, etc. It was concluded that the processes of formation and activity of informal organizations in the Kyiv region faced opposition from the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, had their own characteristic features and peculiarities, in particular, the proximity of the region to the center of socio-political processes – Kyiv, accelerated the development of events, the active participation of public figures and Ukrainian intelligentsia in the region also significantly contributed to the activation of socio-political life. The activity of informal structures was the first stage of the process of national revival of Ukraine. Also, the immediate proximity to the center of decision-making in the republic played the role of a restraining and blocking factor in the socio-political context. It was determined that some of the key organizations in the region were: "Green World", the Ukrainian Language Society named after T. Shevchenko, "Memorial", the Ukrainian Helsinki Union. The central and regional structures were not separated for a long time and had common institutions. It was they who became the forming systems around which the idea of general discussions of problematic issues was born at first, and later the idea of creating political forces.

The very activity of informal groups led to an increase in the self-awareness of the population of the region, the activation of political life and a sense of patriotism at the final stage of their activities. It was the activity of informals that became an important prerequisite for the emergence of political parties. Not the least role in the emergence of informal organizations as a phenomenon was played by the policies of glasnost and democratization, which were carried out by M. Gorbachev.

Key words: *informal organizations, perestroika, "Green World", "Memorial", T. Shevchenko Ukrainian Language Society, Ukrainian Helsinki Union, central structures, regional structures, glasnost, democratization.*

Дата надходження статті: 29.09.2025
Дата прийняття статті: 12.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477):94-054.73(430.1=161.2)«1945/195»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.21

Подобєд О.А.
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В ЕПОХУ ДІ-ПІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940 – ПОЧАТОК 1950-Х РР.)[1]

Авторка ставить за мету дослідити діяльність переміщених осіб і біженців з України у повоєнній Західній Німеччині з деміфологізації національної історії й збереження історичної пам'яті українського народу. Для реалізації мети застосовано методи бібліографічної евристики, проблемно-хронологічний, структурно-системний й проаналізовано наступні джерела: публікації в українській пресі Західної Німеччини, опубліковані джерела особового походження – спогади учасників подій, науково-популярні й публіцистичні праці переміщених осіб і біженців з України. З'ясовано, що результатом діяльності сталінських ідеологів стало конструювання низки міфів, спрямованих на викривлення історії українського народу. Такі міфи були розраховані передусім на внутрішнього споживача, однак транслювалися і назовні. Українці, які проживали на території СРСР не могли за умов панування сталінського тоталітарного режиму проводити ефективну роботу з розвінчання міфів. Досліджено, що українська інтелігенція, учасники Української революції 1917–1921 рр., вояки Української повстанської армії, які опинилися у повоєнний час у Західній Німеччині, вважали своїм громадянським обов'язком розпочати роботу з деміфологізації радянських наративів. Виокремлено три групи міфів: перша пов'язана з подіями Української революції 1917–1921 рр., друга – з масовими репресіями сталінського режиму проти українського народу; третя – з подіями часів Другої світової війни. Визначено методи, до яких вдавалися Ді-Пі для деміфологізації національної історії й збереження історичної пам'яті українського народу: виступи з доповідями перед українською громадою Західної Німеччини, вечори спогадів безпосередніх учасників подій, заходи з нагоди вшанування пам'яті загиблих захисників, видавнича діяльність. Переміщені особи і біженці з України були одними із перших, хто вдався до деміфологізації радянських міфів.

Ключові слова: *деміфологізація, міф, епоха Ді-Пі, переміщені особи і біженці з України, Західна Німеччина, українська діаспора.*

Постановка проблеми. Ідеологи та історики сталінської доби, конструюючи необхідний владі історичний наратив, вдавалися до методів міфотворчості. Як наслідок було створено й нав'язано суспільству низку міфів, спрямованих на спотворення історії українського народу. Передовсім вони стосувалися подій національно-визвольних змагань українського народу й пантеону національних героїв. Ті, хто стояв в опозиції до офіційної ідеології зазнали репресій з боку радянської влади. Водночас у роки Другої світової війни частина опозиції змогла «вирватися» з Країни Рад й опинилася у вільному світі. Після завершення війни у Західній Німеччині перебувало чимало переміщених осіб і біженців з України. Серед них були учасники національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., репресована інтелігенція, вояки УПА. Тобто ті, кого радянська ідеологія обрала об'єктом своїх міфів. Мешкаючи в тій частині Німеччини, яку контролювали альянти, вони використали своє право на свободу слова й розпочали роботу з деміфологізації радянських наративів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що після відновлення державної незалежності України до проблем деміфологізації національної історії неодноразово зверталися дослідники [3; 4; 10], роль у цих процесах

[1] Стаття публікується в рамках виконання проєкту держбюджетного фундаментального наукового дослідження на тему «Деміфологізація національного історичного наративу в інформаційному просторі та суспільному дискурсі України (1991–2024 рр.)». Наказ МОН України від 25 лютого 2025 р. № 369. Державний реєстраційний номер: 0125U001518.

© Подобєд О.А., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

переміщених осіб і біженців з України, які у другій половині 1940-х рр. тимчасово перебували у Західній Німеччині, проаналізована ще не була. Фактично Ді-Пі були одними із перших, хто вдався до деміфологізації створених сталінською ідеологічною машиною наративів. Джерельну базу дослідження становлять публікації в українській пресі Західної Німеччини [6; 14–16], опубліковані джерела особового походження [5; 7; 11–12; 17–18], а також науково-популярні й публіцистичні праці переміщених осіб і біженців з України [1; 8–9; 19–20].

Метою статті – проаналізувати діяльність переміщених осіб і біженців з України у повоєнній Західній Німеччині з деміфологізації національної історії й збереження історичної пам'яті українського народу.

Виклад основного матеріалу. Радянська історіографія виробила власне бачення Української революції 1917–1921 рр., яке коротко можна звести до наступних тез: жодної «української революції» не було, натомість були «Велика жовтнева соціалістична революція» і «громадянська війна» (остання територіально обмежувалася лише Наддніпрянщиною, західноукраїнський регіон до уваги не брався); учасники українських національно-визвольних змагань – це «українські буржуазні націоналісти», «українські націоналістичні контрреволюціонери», що ставили за мету боротися з «революційними робітниками і селянами» й використовували для цього такі методи, як «спекуляції» й «жорстокий терор» [13, с. 16].

Ці тези пропонувалися не лише внутрішньому споживачеві, а й транслювалися назовні. Відповідно переміщені особи і біженці з України, серед яких були безпосередні учасники національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., опинившись після завершення Другої світової війни у Західній Німеччині мали відстоювати перед світом своє чесне ім'я. Водночас Ді-Пі розуміли: перебуваючи за межами батьківщини мають зберегти пам'ять про важливі історичні події і їхніх творців. З цією метою проводили заходи із нагоди річниць знакових подій, вшановували пам'ять полеглих борців національно-визвольних змагань, влаштовували вечори спогадів за участю безпосередніх учасників подій і навіть попри фінансові складнощі знаходили можливість надрукувати їхні спогади.

На батьківщині вшанування пам'яті героїв Української революції 1917–1921 рр. розпочалося лише з відновленням державної незалежності України. Натомість переміщені особи і біженці з України, українська діаспора у різних країнах свого перебування могли не криючись вшановувати пам'ять про своїх героїв. Так, у 1945 р. у Німеччині завершився земний шлях очільника Української Держави Павла Скоропадського. Гетьмана поховали у м. Оберстдорф у родинному склепі. Українська громада організувала збір коштів на облаштування могили, оскільки вважали її не лише «історичною пам'яткою», а й «пам'яткою визвольної боротьби».

Восени 1948 р. Ді-Пі відзначали тридцяту річницю Листопадового чину. З цієї нагоди у таборах було організовано вечори спогадів безпосередніх учасників Української революції, а генерал Михайло Омелянович-Павленко, очільник Української галицької армії – збройних сил ЗУНР, виступив у м. Новий Ульм із доповіддю про українсько-польську війну 1918–1919 рр. [14, с. 4]. У 1949 р. у таборах проведено низку заходів з нагоди тридцятиріччя Першого Зимового походу армії УНР [15, с. 4]. У листопаді вшановували пам'ять героїв Базарської трагедії – 359 полонених вояків УНР, розстріляних 1921 р. більшовиками біля с. Базар на Житомирщині. У травні вшановували пам'ять лідера Директорії УНР Симона Петлюри та полковника армії УНР Євгена Коновальця. Приміром, 1949 р. в Ді-Пі таборі у м. Ляйпгайм українська громада провела захід, який відкрив генерал Михайло Омелянович-Павленко. Молодий громадський діяч Дмитро Штогрин наголосив на нерозривній братерській єдності українців у боротьбі з ворогом. В унісон з цією тезою у виконанні українського хору пролунали пісні на вірші Павла Чубинського («Ще не вмерла Україна») та Івана Франка («Не пора, не пора») [16, с. 4].

У двадцяту річницю відходу у засвіти Симона Петлюри було видано збірку мемуарів про очільника Директорії УНР [11]. До неї увійшли спогади, які написали Олександр Доценко, Льонґін Козар, Павло Степ, Іван Юрченко. Водночас безпосередній учасник національно-визвольних подій член УЦР Антін Постоловський у 1947 р. у м. Регенсбург виступив перед українською громадою з доповіддю, в якій окреслив діяльність Української Центральної Ради [6, с. 4]. Слід зазначити, що за умов відсутності власної держави крізь усі доповіді на таку тематику червоною ниткою проходила ідея відновлення Української Держави, адже як писав Шевченко, «в своїй хаті своя й правда, і сила, і воля».

Попри задекларовані у Конституції СРСР широкі громадянські права і свободи, Сталін і його оточення з метою упокорення українського народу, усіх незгодних з політикою Кремля використовували терор і репресії. Згорнувши НЕП і політику українізації, реалізовуючи політику форсованої індустріалізації й суцільної колективізації з кінця 1920-х років сталінський режим вдався до репресій як основного методу боротьби з усіма інакомислячими. Під сталінський молох потрапили вчені, педагоги, письменники, митці, церковні діячі, селяни і навіть комуністи та чиновники. Свого апогею кривава вакханалія досягла у 1937–1938 рр. У роки великого терору жертвами сталінського режиму стала не одна тисяча українців. Проте на Заході, як влучно написав Федір Пігідо-Правобережний, чимало людей милувалися «промінням Сталінської конституції» [7, с. 13].

Потрапивши у роки війни на Захід українська інтелігенція розуміла, що не має права мовчати про злочини сталінського режиму. Кожна історія жертв і свідків репресій, як складова мозаїки, елемент за елементом утворювала історію усього українського народу. Кожна історія була контраргументом на тези про щасливе життя у радянському «раю». Кожна історія сприяла деміфологізації сталінського «раю». Крок за кроком переміщені особи і біженці з України йшли вперед у цій нерівній інформаційній війні. Врешті Захід почав до них прислухатися.

Наукові й публіцистичні тексти, а також мемуари, написані й опубліковані переміщеними особами і біженцями з України у другій половині 1940-х рр. у Західній Німеччині з метою деміфологізації сталінського режиму, не лише допомогли Заходу зрозуміти його злочинну сутність, а й згодом стали безцінною джерельною базою для дослідників у незалежній Україні.

Одним із перших, хто поклав початок «деміфологізації сталінського режиму» [1, с. 8] й відкрито виступив на захист українського народу в інформаційній війні з СРСР став письменник Іван Багряний. Перебуваючи в опозиції до радянської влади, він у 1930-х роках на власному досвіді відчув дію каральних органів. Тому й не дивно, що у часи примусової репатріації до СРСР став на захист тисяч переміщених осіб і біженців з України. Наприкінці 1945 р. Багряний написав памфлет «Чому я не хочу вертатись до СССР?». Невелику брошуру кишенькового формату наступного року було видано українською мовою у Канаді [2].

У памфлеті Іван Багряний дає відповідь на питання, яке насправді цікавило багатьох на Заході. І, справді, чому ж українці не хочуть повертатися додому? Відповідь криється у самій сутності сталінського тоталітарного режиму. За Багряним, СРСР – «тюрма народів», в якій сталінське керівництво проводить політику з денаціоналізації українців [2, с. 11]. Публіцист не криючись писав про численні порушення прав людини: репресії проти інтелігенції, основною метою яких було «позбавити український народ духовної верхівки, що змагалася до свободи» [2, с. 17]; штучно організований Голодомор 1932–1933 років, який мав на меті змусити селянство «до покірності, до примирення з заведеним колгоспним рабством» [2, с. 13–14]; антирелігійні кампанії із фізичним знищенням священиків та руйнуванням храмів. Саме тому, залишені сам на сам із радянськими репатріаційними комісіями, доведені до розпачу Ді-Пі не рідко змушені були вдаватися до крайньої міри самозахисту – чинити самогубства. Сам Багряний писав, що возив із «собою дозу ціянистого калія, як останній засіб самозахисту перед сталінським соціялізмом, перед тою «родіною»» [2, с. 4].

Розуміючи важливість донести основні ідеї памфлету до широкого загалу, його було перекладено англійською й німецькою мовою. У 1946 р. праця Багряного побачила світ англійською мовою у США на шпальтах «Ukrainian Quarterly» [20, p. 236–358], а у 1947 р. було видано вже окремою брошурою [19].

Імовірно діяльність Багряного з деміфологізації сталінського режиму стала мотивуючим прикладом для інших Ді-Пі залишити свої письмові свідчення. Так, у 1951 р. вийшла друком невелика брошура «Сумні спогади. 1933 р. на Полтавщині». Її автор – селянин з Полтавщини Левко [Леонтій] Рись, який публікував свої праці під псевдонімом Р. Л. Суслик. Автор, усвідомлюючи важливість своєї праці не лише у тодішній інформаційній війні, а й для майбутніх дослідників, наголошував, що подає реальні факти і справжні прізвища, щоб «в майбутньому була можливість перевірити і ствердити ще раз цю жахливу дійсність» [12, с. 4]. На прикладі хутора Северинівка тодішнього Зіньківського району Полтавського області, Левко Рись розповів про встановлення радянської влади, реалізацію політики колективізації й Голодомор 1932–1933 рр. й наголосив, що «духу спротиву українського народу Москві не вдалося знищити» [12, с. 2]. Розмірковуючи на тему «українського питання» й геополітики,

Левко Рись дійшов висновку: «Світ може наблизитися до справжнього миру і свободи лише тоді, коли в Києві буде переможно піднесений тризуб Великого Князя Володимира, як емблема Незалежної Української Держави, взагалі, як символ Волі на Сході Европи» [12, с. 3].

Історик і політв'язень Семен Підгайний у другій половині 1940-х рр. опублікував у Західній Німеччині дві книги про масові репресії у СРСР: «Українська інтелігенція на Соловках» і «Недостріляні» [8–9]. Автор протягом 1933–1941 рр. перебував в ув'язненні на Соловецьких островах. У своїх книгах він розповів про «цвіт нації» – політичних діячів, учених, митців, з якими відбував покарання. Підгайний подав історію Соловецької каторги, у функціонуванні якої виділив чотири етапи. Історик схарактеризував нелюдські методи впливу на політв'язнів, писав про «секретні ізолятори» та їхніх мешканців, спроби втеч і самогубства. Далі подав свої спогади про окремих «товаришів по тюрмі і каторзі»: Йосип Гермайзе, Микола Зеров, Лесь Курбас, Микола Павлушков, Степан Рудницький, Олександр Шумський та ін. Знищення фахівців у різних галузях підірвало не лише потенціал українського народу, а й зробило слабшим позиції СРСР, особливо з огляду на війну, що незабаром мала розпочатися.

Події Другої світової війни овіяні низкою міфів, створених ідеологами СРСР. У пропонованій розвідці зупинимося лише на кількох із них: «Велика Вітчизняна війна», УПА – формування, створене німцями зі «зрадників батьківщини», насильницька мобілізація молоді до лав УПА, УПА – «гітлерівські посіпаки» та ін. Ці та подібні міфи настільки глибоко були вкорінені у підсвідомість радянських громадян, що процеси з їхньої деміфологізації, розпочаті в епоху Ді-Пі, тривали в Україні і на початку XXI ст.

За десятиліття, що передувало початку Другої світової війни радянська влада винищила в Україні не один мільйон «ворогів народу». Пам'ять про сталінські репресії, фізичне знищення інакомислячих давали підстави частині суспільства покладати надії на німців як визволителів з «радянського раю». Твердження радянських ідеологів про війну як «Вітчизняну», про масовий героїзм червоноармійців під час наступу нацистської Німеччини не витримує жодної критики. Про це й писав у своїх спогадах згадуваний Левко Рись: попри репресії «духу спротиву українського народу Москві не вдалося знищити», «мільйони українців – вояків червоної армії кидали зброю» [12, с. 2], здавалися в полон.

У повоєнній Західній Німеччині з-поміж інших Ді-Пі перебували і вояки Української повстанської армії. Розвінчуючи міфи про діяльність УПА потрібно дати відповідь на три засадничі питання: хто? де? і за що воював? Вояки УПА, які перебували в Ді-Пі таборах, виступали перед українською громадою з доповідями і спогадами про роки боротьби. Розповідали, як боролися українці, на своїй українській землі, за право жити у незалежній Українській Державі. Деякі упівці змогли видати у Західній Німеччині книги спогадів. Так, інженер Орест Зовенко у своїй книзі спогадів писав про боротьбу УПА на два фронти – з більшовиками та нацистами [5]. Один із засновників інженерних підрозділів УПА Степан Хрін (справж. прізв. Стебельський) видав дві книги спогадів про українські національно-визвольні змагання в роки Другої світової війни та по її завершенні [17–18]. У них розповів про діяльність УПА, зокрема роботу інженерних військ, технології безпеки та принципи побудови криївок. Тексти Стебельського дають можливість зрозуміти, яких зусиль докладали упівці для боротьби з ворогом.

Окрім того, переміщені особи і біженці з України у День полеглих борців за волю України вшановували пам'ять загиблих захисників: у таборових церквах відправляли панахиди, згадуючи імена вояків УПА. У цей день лунала у виконанні української громади стрілецька елегійна пісня «Коли ви вмирали». Як відомо, стрілецькі пісні упівці знали й часто виконували. Особливо любили маршову пісню «Ой у лузі червона калина», яка на той час вже встигла стати народною. Не дивно, що події російсько-української війни вкотре актуалізували текст пісні, написаний у далекому 1914-у році: «А ми тії московські кайдани розірвемо, / А ми нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо!».

Висновки. Таким чином, результатом діяльності сталінських ідеологів стало конструювання низки міфів, спрямованих на викривлення, спотворення історії українського народу. Такі міфи були розраховані передусім на внутрішнього споживача, однак транслювалися і назовні. Українці, які проживали на території СРСР не могли за умов панування сталінського тоталітарного режиму проводити ефективну роботу з розвінчання міфів. Українська інтелігенція, учасники національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., вояки УПА, які опинилися у повоєнний час у Західній Німеччині, вважали своїм громадянським обов'язком розпочати роботу з деміфологізації радянських наративів. Можна виділити три групи міфів: перша пов'язана з подіями Української революції

1917–1921 рр., друга – з масовими репресіями сталінського режиму проти українського народу; третя – з подіями часів Другої світової війни. Серед методів, до яких вдавалися Ді-Пі для деміфологізації національної історії й збереження історичної пам'яті українського народу, слід назвати виступи з доповідями перед українською громадою Західної Німеччини, вечори спогадів безпосередніх учасників подій, заходи з нагоди вшанування пам'яті загиблих захисників, публікаторську діяльність, зокрема видання книг спогадів. Переміщені особи і біженці з України були одними із перших, хто вдався до деміфологізації радянських міфів. Свою роботу вони продовжили у наступний історичний період, емігрувавши за океан.

Список літератури:

1. Багряний І. Публіцистика: Доп., ст., памфлети, рефлексії, есе. Упоряд. О. Коновал; передм. І. Дзюби; післямова Г. Костюка. Київ : Смолоскип, 2006. 856 с.

2. Багряний І. Чому я не хочу вертатись до СССР? Вінніпег : Комітет українців Канади, 1946. 40 с.

3. Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. Київ, 2017. 280 с.

4. Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі: колективна монографія / наук. ред. О. О. Салата, Ю. І. Ковбасенко. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2021. 200 с.

5. Зовенко О. Безіменні: спогад учасника новітніх визвольних змагань. Б. м.: Б. в., 1946. 80 с.

6. Неділя. Ашафенбург. 1947. № 65.

7. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». [Спогади та роздуми очевидця]. Київ : Смолоскип, 2002. 288 с.

8. Підгайний С. Недостріляні. У 2-х т. Б. м.: Україна, 1949. Т. 1. 130 с.; Т. 2. 128 с.

9. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933–1941. Б. м.: Прометей, 1947. 93 с.

10. Попович М. Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України. *Дух і Літера*. 1998. № 3–4. С. 57–68.

11. Симон Петлюра. Б. м.: Видання Союзу ветеранів в Гайденав, 1946. 25 с.

12. Суслик Р. Л. Сумні спогади. 1933 рік на Полтавщині. Б. м.: Б. в., 1951. 29 с.

13. Украинские буржуазные националисты / Б.С. Шульженко (руков. авт. кол.). Москва: Редакционно-издательский отдел, 1963. 290 с.

14. Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 90.

15. Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 103.

16. Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 44.

17. Хрін С. Зимою в бункрі. Аугсбург: До зброї, 1950. 142 с.

18. Хрін С. Крізь сміх заліза. Мюнхен: До зброї, 1952. 160 с.

19. Bahryany I. Why I do not want to go «Home». 1947. 52 p.

20. Bahryany I. Why I Do Not Want To Go «Home». *Ukrainian Quarterly*. New York. 1946. Vol. II. P. 236–358.

Podobied O.A. DEMYTHOLOGIZING NATIONAL HISTORY IN THE DP ERA (SECOND HALF OF THE 1940S – EARLY 1950S)

The author sets the goal of investigating the activities of displaced persons and refugees from Ukraine in post-war West Germany to demythologize national history and preserve the historical memory of the Ukrainian people. To achieve this goal, the methods of bibliographic heuristics, problem-chronological, structural-systemic were applied and the following sources were analyzed: publications in the Ukrainian press of West Germany, published sources of personal origin – memoirs of participants in the events, popular science and journalistic works of displaced persons and refugees from Ukraine. It is found that the result of the activities of Stalinist ideologists was the construction of a number of myths aimed at distorting the history of the Ukrainian people. Such myths were designed primarily for the internal consumer, but were also broadcast outside. Ukrainians living in the USSR could not, under the conditions of the Stalinist totalitarian regime, carry out effective work to debunk myths. It has been studied that the Ukrainian intelligentsia, participants in the Ukrainian Revolution of 1917–1921, and soldiers of the Ukrainian Insurgent Army, who found themselves in West Germany in the post-war period considered it their civic duty to begin work on demythologizing Soviet narratives. Three groups of myths have been identified: the first is related to the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, the second to the mass repressions of the Stalinist regime against the Ukrainian people; the third to the events of World War II. The methods used by the DPs to demythologize national history and preserve the historical memory of the Ukrainian people have been identified: speeches to the

Ukrainian community in West Germany, evenings of recollections of direct participants in the events, events commemorating the memory of the fallen defenders, and publishing activities. Displaced persons and refugees from Ukraine were among the first to demythologize Soviet myths.

Key words: *demythologize, myth, DP era, displaced persons and refugees from Ukraine, West Germany, Ukrainian diaspora.*

Дата надходження статті: 26.08.2025
Дата прийняття статті: 10.09.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 908:[130.2:140.8]:338.48(477.62)”18/19”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.22

Пятницькова І.В.
Донецький національний університет імені Василя Стуса

СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ ТА ВЗАЄМОДІЇ РОБІТНИКІВ ДОНЕЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті викладена соціальна характеристика робітників Донеччини наприкінці XIX – на початку XX ст., проаналізовані їх соціальні практики та взаємодії. Спростовано властиві радянській історіографії тези про формування робітничого класу вже у другій половині XIX століття, його єдність та готовність до революційної боротьби. Акцентовано увагу на гетерогенності робітників, наявності серед них різних соціальних груп, які можна виокремлювати за професійними характеристиками, тривалістю роботи на підприємстві, національністю й регіоном походження, сімейним станом. Визначено, що місце робітників в соціальній ієрархії корелювалося із розміром заробітної плати та відповідало соціальній топографії робітничих поселень. У дослідженні з'ясовано, що в умовах перехідного етапу від феодально-кріпосницької до індустріальної моделі соціально-економічних відносин соціальні практики та взаємодії робітників вибудовувалися на принципах властивих традиційному суспільству. Тривалий час основною формою найму робітників залишалася артіль до якої входили представники однієї місцевості. Вона функціонувала на принципах властивих сільській общині і для робітників виконувала функцію соціального захисту та була адаптивною формою в умовах низького рівня розвитку індивідуалізму. На відміну від селян, для робітників характерною був низький рівень шлюбності, значно менша кількість дітей у родинах. Водночас внутрішньосімейні відносини, виховання дітей вибудовувалися за принципами традиційного суспільства. На взаємодію із представниками адміністрації робітники переносили принцип патерналізму, характерні для взаємовідносин селян із землевласниками, апелюючи до захисту та милості. Пасивні форми супротиву домінували над активними. У висновках підкреслюється соціальна строкатість промислових робітників Донеччини кінця XIX – початку XX ст. та збереження властивих традиційному суспільству принципів соціальних практик та взаємодій.

Ключові слова: *промислові робітники, соціальна структура, соціальні взаємодії, соціальна топографія, Донеччина наприкінці XIX – на початку XX ст.*

Постановка проблеми. Кінець XIX – початок XX ст. були часом соціально-економічних змін, переходу від станової до класової структури суспільства. Соціальні трансформації інтенсивно відбувалися у регіонах промислового розвитку. Зокрема, на Донеччині, яка приваблювала селян можливістю заробітків. Регіон став один із осередків формування промислових робітників як окремої соціально-професійної групи. Водночас цей процес мав свою специфіку. Соціальним джерелом для формування робітників слугували селяни. Тривалий час більшість з них сприймали роботу на підприємствах як тимчасову і зберігали тісний зв'язок із своїми сільськими громадами. І якщо з часом частина робітників розривала фізичний зв'язок із сільською місцевістю то у їх світогляді, життєвих практиках домінуючими залишалася властиві традиційному суспільству імперативи. На особливу дослідницьку увагу заслуговують соціальні практик та взаємодії, що були характерними для робітників кінця XIX – початку XX ст. Їх аналіз дозволить розкрити один із аспектів життя промислових робітників Донеччини, простежити соціальні трансформації в умовах модерної доби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із важливих досліджень у якому розкриваються соціальні взаємодії робітників Донеччини другої половини XIX – початку XX ст. є праця В. Кулікова «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.» [3]. Окремі аспекти робітничих соціальних практик висвітлені у колективній монографії «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу» [11].

© Пятницькова І.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Одному із невід'ємних складових соціального життя, а саме дозвіллю робітників була присвячена стаття О. Шляхова та О. Доніка [16]. Окремі аспекти проблеми знайшли відображення у дослідженнях історії Донецького краю С. Кульчицького і Л. Якубової [4; 5], Г. Куромії [6], Т. Фрідгута [18]. Водночас історіографічний аналіз наукового доробку з проблеми засвідчує відсутність комплексних досліджень, що висвітлювали б соціальні практики та взаємодії робітників Донеччини кінця XIX – початку XX ст. чим і обумовлене звернення до обраної теми.

Важливим джерелом для дослідження стали спомини інженера О. Феніна [15], який у 1890-х рр. працював на підприємствах Донеччини, мав досвід роботи за кордоном і залишив опис життя робітників регіону. А також спомини І. Гонімова [2]. Вони були присвячені розвитку революційного руху на Донеччині і опубліковані в радянський час. З урахуванням політичної заангажованості цього видання, за умови застосування критичного підходу, окремі його сюжети можуть бути використанні для вивчення щодення робітників Юзівки кінця XIX – початку XX ст. У дослідженні використані також матеріали періодичних видань досліджуваного періоду.

Мета статті полягає в аналізі соціальних практик та взаємодій робітників Донеччини другої половини XIX – початку XX ст. Відповідно до поставленої мети завданнями визначено: з'ясувати ступінь дослідження теми; виділити та охарактеризувати соціальні групи промислових робітників; окреслити принципи на яких будувалися соціальні взаємовідносини між різними групами робітників та з представниками адміністрації.

Виклад основного матеріалу. Соціальну групу промислових робітників у Донецького регіоні формувало прийшле населення. Це були безземельні або малоземельні селяни, які шукали можливості отримання землі, заробітків для покращення свого фінансового становища, виплати викупних платежів. З другої половини 1880-х рр. обсяг мігрантів у регіон сягав до 40 тис. осіб на рік. Основу прибулого населення складали селяни із Харківської, Чернігівської, Полтавської губерній, вихідці із центральноросійських губерній, серед них були також білоруси, представники балтійських народів [5, с. 98]. Проте навіть на початку XX ст. значна частина робітників залишалися сезонними. Спираючись на джерела та наукову літературу В. Куліков вказував, що лише у 1910-х рр. основною робочою силою вугільних підприємств Донецького басейну стали постійні робітники [3, с. 117].

Сезонність роботи, перехід робітників з одного підприємства на інше у пошуках кращих умов та вищої оплати праці, сприйняття роботи на підприємстві як тимчасової, вимушеної визначали особливості формування соціально-професійної групи промислових робітників на Донеччині у другій половині XIX – на початку XX ст. Робітники промислових підприємств не були гомогенною соціальної верствою і мали безліч ліній розлому, що розділяли їх на окремі групи ідентифікація з якими видавалася більш значимою.

Вже з 1880-х рр. спостерігалась відмінність у сприйнятті соціального статусу робітників-металургів та робітників-шахтарів. Перші в соціальній ієрархії знаходилися на вищому щаблі, оскільки виготовлення чавуну та сталі потребували більших знань та вмінь. Для шахтарів у більшій мірі була характерна плинність кадрів. Очевидно, це пояснювалося особливою фізичною складністю роботи, необхідність працювати під землею. І. Гомінов вказував на те, що шахтарями йшли працювати ті, хто не міг знайти роботу на металургійних підприємствах [2, с. 39].

Відмінність соціальних статусів корелювалася із оплатою праці, яка у металургів була вищою. Відповідно і рівень їх життя відрізнявся. Як металурги так і гірники умовно поділялись на категорії кваліфікованих і некваліфікованих працівників, кожна з яких може бути розділена за виробничою спеціалізацією. Її місце в соціальній ієрархії відповідало рівню заробітної плати. Так за звітом Е. Гаршина, який відвідував металургійний завод Новоросійського товариства у Юзівці у 1892 р., найвищою була зарплатня у майстрів і машиністів, плавильників (від 1 до 5 руб.); далі за рівнем оплати праці йшли ливарники (від 0,4 до 3,7 руб), слюсарі, токарі, обжимщики (від 0,4 до 3 руб), робітники при доменних печах (0,7 до 3 руб); казаняр, зварювальник (від 0,4 до 1,7 руб). помічники машиністів, робітники, які підвозили матеріал (від 0,4 до 2 руб.) [1, с. 9].

Працівники шахт поділялися на категорії тих, хто виконував роботу під землею та тих, що працювали на поверхні. До першої групи належали вибійники, запальщики, кріпильники, робітники-саночники, коногони та інші. Праця під землею була найбільш небезпечною тому оплачувалась вище. Вибійники на початку XX ст. могли отримувати до 1, 5 руб. на день. На поверхні працювали стволові, відкачники, глейщики, слюсарі та інші, і відповідно їх зарплатня була нижчою.

Найнижче становище у соціальній ієрархії робітників займали безпаспортні. Їх наймали на

найбільш небезпечні роботи. Так, І. Гомінов вказував, що вивозити гарячий шлак із під доменних печей брали лише людей, які не мали документів [2, с. 37]. У правовому відношенні категорія безпаспортних залишалася найбільш вразливою. Їх у будь-який момент могли позбавити роботи, вигнати з робочого поселення, не виплати зарплатню, не сплачувати відшкодування у разі смерті чи втрати працездатності [18, с. 240–241].

Соціальні межі функціонували не лише на рівні професійних обов'язків, а й на рівні внутрішніх взаємодій. Так, у своєму середовищі шахтарів зневажливо називали некваліфікованих робітників «грачами» або «кугутами» [7, с. 5].

Етнографічний матеріал також фіксує жарти старших робітників над новоприбулими, які отримали назву «виволочки» і мали форму своєрідної посвяти. На шахтарському лексиконі «виволочка» означала побиття. Молодого робітника посилали «за виволочкою» до іншого виробничого приміщення [7, с. 5].

Лінь, уникнення роботи засуджувалося робітниками. Підтвердженням цього є використання на початку XX ст. гірниками термінів «кацегони», «кацегуї» для позначення таких робітників. Вони слугували протиставленням терміну «коногон», яким у широкому значенні називали молодого, працьовитого робітника [7, с. 6].

Основою для соціальної сегрегації робітників також слугувала наявність чи відсутність родини у нього. Більшість робітників промислових підприємств Донеччини складали неодружені молоді чоловіки віком від 17 до 39 років [11, с. 97]. Через тяжкі умови праці й життя, сприйняття роботи як тимчасової робітники не поспішали створювати на підприємствах родини. На 1894 р. у поселеннях при вугільних копальнях Донеччини частка сімейних робітників становила 10–15%; у поселеннях при залізоробних заводах приблизно 44%. [3, с. 161]. Водночас вони могли приходити на родовища вже з сім'ями або ж створювати їх у робочих поселеннях. У робітничих поселеннях практикувався цивільний шлюб [17, с. 46]. Відповідно до сімейного статусу вибудовувалась модель повсякденного життя, соціальної поведінки робітника. Одружені робітники були в більшій мірі залежними від роботи на підприємстві, оскільки потребували стабільного заробітку для забезпечення своєї родини, житла, яке надавало підприємство.

Дослідники відзначають, що жителі шахтарських і заводських містечок мали менше дітей у порівнянні з мешканцями сільської місцевості і очевидно свідомо обмежували народжуваність [11, с. 99]. Водночас модель виховання дітей відповідала традиційному суспільству, коли діти рано починали працювати разом з батьками на підприємствах. За визначенням В. Кулікова сучасники розглядали залучення дітей до праці як природний елемент дорослішання й підготовки до самостійного життя, можливість передати знання від одного покоління іншому [3, с. 305].

Праця неповнолітніх широко практикувалася на підприємствах Донеччини. Так на металургійному заводі Новоросійського товариства у 1885 р. із 2, 6 тис. робітників тільки офіційно зареєстрованих підлітків у віці від 12 до 15 років було 112 [18, с. 250]. Час їх роботи значно перевищувала дозволені законодавством 4 години роботи і оплачувалася значно менше за працю дорослого робітника. Але у робітничому середовищі вона набувала позитивних конотацій. Оскільки це покращувало матеріальне становище родини, свідчило про «правильне» виховання родиною дитини. Так, один із робітників Юзівки В. Бабко зазначав у своїй біографії: «мені малолітньому хлопчику літом 1906 р. все ж вдалося влаштуватися на роботу в лампову майстерню чистити шахтарські лампи на шахту «Смолянку». Мій заробіток складав 25 коп. в день. В цьому ж 1906 р., коли мені виповнилося 13, перейшов на підземну роботу лампоносом, де вже став отримувати 50 коп. на день, або приблизно 10–11 руб. на місяць» [12, с. 526].

Своєрідним втіленням гетерогенності робітництва слугує соціальна топографія промислових поселень. Так, у Юзівці на початку XX ст. навколо металургійного заводу сформувались райони в яких проживали інженери, кваліфіковані робітники – Масловка, Ларінка, Олександрівка. У поселенні Смолянінова Гора проживали робітники нижчої кваліфікації. Для некваліфікованих робітників призначались поселеннях з промовистими назвами Нахаловка, Собачовка, Закоп, Шанхай, де вони жили в «балаганах» (казармах), землянках та напівземлянках [17, с. 126, 141].

Просторова сегрегація була властива і робітникам родовищ. Гірничий інженер П. Пальчинський, який досліджував житло шахтарів Донеччини на початку XX ст. зазначав, що інженери, штейгери службовці контор жили окремими вулицями і їх житло виглядало набагато краще за житло інших робітників. Вони могли жити у будинках побудованих від однієї до восьми родин, казармах, землянках та напівземлянках [9, с. 446].

Дослідники вказують на те, що єдності між робітниками не було і на етнічному рівні. Розбіжності та конфлікти існували між представниками різних місцевостей, народів [11, с. 119].

Цей факт засвідчує те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. робітники промислових підприємств не складали єдину соціально-професійну групу, локальна ідентичність для них залишалася домінуючою, а провідною формою соціальних відносин залишалися короткі соціальні зв'язки. Про їх сталість свідчить поширена на підприємствах, особливо кам'яновугільних родовищах, форма артільного найму робітників та організації праці. У 1880-ті рр. артілі у вугільній промисловості досліджуваного регіону були панівною формою найму робочої сили [3, с. 183].

Артілі формувалися із робітників, що належали до однієї волості, або навіть села. Як правило, вони були не великими кількісно. Хоча Є. Рогозін вказував, що до артілей гірників Донеччини могло входити 30 і 60 осіб [13, с. 106]. Назва артілі відповідала назві населеного пункту із якого походили робітники, або імені старости. О. Фенін відзначав, що для українських сезонних робітників була характерною практика, коли вони домовлялися з своїми «господарствами» і приходили працювати цілими селами, що відрізняло їх від бродячих шахтарів російських губерній [15, с. 51].

Як і в сільській родині, артільник виступав не автономною особистістю, а в першу чергу носієм колективного авторитету та історії своєї групи. Особисте ім'я, прізвище артільника не мали значення, для інших він був лише представником артілі і називався її ім'ям.

Організатором артілей міг бути окремий робітник, контора родовища, або підрядник. Перша форма організації артілі створювалася на батьківщині і на підприємство вони вже приходили сформованим колективом. Коли організацією артіллю займалася контора родовища, вони зверталися до робітників, які вже тривалий час працювали з проханням сприяти формуванню артілі. У такому випадку робітник писав на батьківщину і запрошував своїх односельців на роботу, або їздив по сусіднім селам і набирав до артілі робітників. Підрядники шукали робітників із місцевих селян, або їхали до інших губерній. При цьому автор допису видання «Донецькі вуглекопи» С. Русов вказував, що підрядники не завжди вдавалися до правомірних методів рекрутингу. Автору джерела відомі були практики підкупу селянських, волосних старост, які мали «наполегливо вимагати» від боржників виплатити заборгованості за рахунок завдатку. Таким чином робітник вже на початковому етапі потрапляв у фінансову заборгованість від підрядника [14, с. 510].

Артілі робітників функціонували за принципами сільської громади. Їх учасники користувалися рівними правами та були об'єднані круговою порукою. Вони разом жили та вели спільне господарство. З-поміж себе обирали старосту, який керував всіма поточними справами, виступав посередником у відносинах з адміністрацією підприємства та робітниками артілі. Він розподіляв роботу між артільниками, перевіряв її якість, вів усю звітність, фіксував відпрацьовані зміни, отримував заробітну плату, яку роздавав членам артілі [3, с. 182].

На підприємствах регіону поширення набули також артілі зі спільного харчування. Лише на одному Кам'янському родовищі їх було 21. Вони створювалися на відрахування робітників із зарплатні. За ці кошти винаймали кухарку, у великих артілях їх могло бути декілька. Як правило це були дружини когось із артільників. Вони купували посуд або надавали власний за додаткову оплату, закуповували продукти, готували. Часто до обов'язків кухарок входило також прання одягу робітників. Всі члені артілі повинні були їсти в один і той же час і вживати одну і ту ж їжу. Якщо ж артільник був на роботі, то йому приносили їжу на робоче місце [14, с. 511].

Поширення артільної форми найму робітників можна пояснити декількома факторами. Вони були зручними для підприємців, адже спрощувала комунікацію з робітниками, зводячи її до відносин зі старостою артілі. Підряди, оплата праці і навіть штрафи видавалися на всю артіль, і потім вже розподілялись старостою між артільниками. З іншого боку, в умовах не розвинутості індивідуалізму, артіль для прийшлих селян виступала не лише зрозумілою для них формою соціальних відносин, а й певним захисним механізмом, виявом характерної для сільського способу життя моральної економіки. Оскільки об'єднані в артілі на основі особистих знайомств, спільного територіального походження робітники могли вирішити побутові проблеми значно краще за одноосібних робітників. У разі незнання специфіки роботи, відсутності потрібного інвентарю, тимчасової втрати працездатності артільник міг розраховувати на допомогу своєї артілі. Поступово значення артільної організації праці зменшувалося, проте на початку XX ст. артільна форма залишалася в організації спільного господарства, харчуванні [3, с. 183].

На відносини з представниками адміністрації робітники переносили модель властиву їх взаємодії із землевласниками, представниками дворянства, яка базувалася на патріархальних принципах та патерналізмі. В особі вищого за себе в професійному, а відповідно і соціальному становищі робітники вбачали певного батька, захисника. Вони дотримувалися офіційних практик пошани, виконували накази. І у відповідь очікували батьківської поблажливості, захисту й винагороди.

Інженер О. Фенін у своїх споминах згадував, що робітники особливо урочисто вітали з великими святами представників адміністрації. У відповідь отримували завжди «на водку». «Від тієї традиції було неможливо відмовитися», – резюмував автор джерела [15, с. 94].

О. Фенін мав досвід роботи за кордоном, у своїх споминах він порівнював робітників промислових підприємств Донеччини та Бельгії. Його вражала жорстка регламентованість та дисциплінованість відносин між бельгійськими робітниками та інженерами, представниками адміністрації. Для них нехарактерними були патерналізм, панібратство, особисті взаємини, що практикувалися на підприємствах Донеччини. Відносин бельгійців визначалися професійними обов'язками та будувалися за принципами капіталістичної доцільності й раціональності. Інженер привертав увагу до того, що житло побудоване бельгійськими підприємствами робітники винаймали за високу оплату і сплачували вугілля, яке робітникам Донеччини підприємства надавали безоплатно [15, с. 74].

Радянська історіографія приписувала особливу революційність робітникам. Проте, говорити про неї принаймні до 1905 р. навряд чи можна. Селянському етосу не властивий відкритий протест. Їх невдоволення переростає у відкритий виступ за умови коли керівником цього протесту стають представники іншої групи [10, с. 155].

Робітники радше вдавалися до практик патерналізму, апелюючи до захисту та поступливості. О. Фенін вказував на те, що напередодні Зелених свят у гірників вже сформувалася традиція звертатися до представників адміністрації і жалілися на низьку оплату праці, вимагали зустрічі із «господарем» родовища**.** Така зустріч була організована, але робітник не могли сформувати конкретних вимог, викрикуючи з натовпу свої скарги. Після того як представник адміністрації, а також власників підприємства, в описаному Фенінон випадку – один із синів Іловайського, відмовляли у збільшенні зарплатні, натовп розходився і на наступний день робота на підприємстві відновлювалася [15, с. 52].

В описаному О. Феніним випадку можна простежити не лише патерналізм, практики пасивного супротиву селянства, а й значно глибші раціональні риси властиві економічній моделі селян. Час цього протесту був обраний невипадково. Саме на Зелені свята прийшлі робітників поверталася в села на сільськогосподарські роботи. Для того, щоб утримати робітників, власники підприємств підвищували зарплатню. Очевидно, що робітники намагалися скористатися ситуацією і до максимального рівня підвищити зарплатню не вдаючись до відкритого протесту [15, с. 51–52].

Висновки. Проаналізований матеріал засвідчує, що створений радянською історіографією образ робітничого класу як цілісного соціального класу не відповідав дійсності. Для промислових робітників Донеччини кінця XIX – початку XX ст. локальні ідентичності тривалий час мали більше значення за співставлення себе із соціально професійною групою. Робітники відрізнялися за кваліфікацією та професійними обов'язками, сімейним станом. Відмінність їх позицій в соціальній ієрархії корелювалась із рівнем зарплатні та втілювалась у просторовій сегрегації. Оскільки переважна більшість робітників походили із селянського стану, соціальні відносини вони вибудовували за властивими для традиційного суспільства принципами. Для родин робітників характерним було раннє залучення дітей до праці. У соціальних відносинах домінували властиві традиційному суспільству принципи взаємодії.

Список літератури:

1. Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе. СПб.: тип. В. Демакова, 1892. 49 с.
2. Гонимов И.А. Старая Юзовка. Сталино: Сталинское областное издательство. 1955. 229 с.
3. Куліков, В. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Харків : Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.
4. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 812 с.

5. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ : ТОВ «Видавництво “Кліо”» 2016. 720 с.
6. Куромія, Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002, 510 с.
7. Миртов А.В. Словник донецького гірника. *Етнографічний вісник*. 1932. Кн. 10. 22 с.
8. Отземко О., Пятницькова І. Промисловий поступ Донбасу за мемуарами іноземців (друга половина XIX – початок XXст.). *Емінак.* 2022. 3(39). С. 61.
9. Пальчинский П.И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна. *Горный журнал.* 1906, 9 сентября. С. 422–446.
10. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 240 с.
11. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів : ФОП Шумилович, 2018. 244 с.
12. Пятницькова І. Соціальна топографія Юзівки кінця XIX – початку XX століття. У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / Ред. кол.: Кравченко В. (заг. ред.), Посохов С. (заг. ред.), Куліков В., Любавський Р., Рачков Є. Міністерство освіти і науки України; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків : Видавництво Точка, 2021. С. 518–528.
13. Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России. Санкт-Петербург : Тип. И. Гольдберга, 1895. 192 с.
14. Русов С. Донецкие углекопи. *Вестник Европы*. 1888. Кн 6. С. 493–515.
15. Фенин О. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага, 1938. 199 с.
16. Шляхов О., Донік О. Практика і структура дозвілля робітників України в контексті індустріальних трансформацій кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії. *Український історичний журнал.* 2020. № 1. С. 45–62.
17. Юз і Юзівка / під загальною ред. Гайдук, В. А. Донецьк : Фірма «Кардинал», 2000. 320 с.
18. Friedgut, Th. Iuzovka and Revolution 1869–1924 (2 Vol.). Princeton : Princeton University Press, 1994.

Piatnytskova I.V. SOCIAL PRACTICES AND INTERACTIONS OF WORKERS IN DONETSK REGION IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article presents the social characteristics of the workers of the Donetsk region in the late 19th and early 20th centuries, analyzes their social practices and interactions. The thesis of the ruling Soviet historiography about the formation of the working class in the second half of the 19th century, its unity and readiness for revolutionary struggle is refuted. Attention is focused on the heterogeneity of workers, the presence of various social groups among them, which can be distinguished by professional characteristics, length of work at the enterprise, nationality and region of origin, and family status. It is determined that the place of workers in the social hierarchy correlated with the size of wages and corresponded to the social topography of workers' settlements. The study found that in the conditions of the transitional stage from the feudal-serf to the industrial model of socio-economic relations, social practices and interaction of workers arose on the principles inherent in traditional society. For a long time, the main form of hiring workers remained the artel, which included representatives of one locality. It functioned on the principles of rural community power and performed the function of social protection for workers and was an adaptive form in conditions of a low level of individualism. Unlike peasants, workers were characterized by a low level of marriage, significantly fewer children in families. At the same time, intra-family relations, raising children were built according to the principles of traditional society. In interaction with representatives of the administration, workers transferred the principle of paternalism, characteristic of the relationship between peasants and landowners, appealing to protection and mercy. Passive forms of resistance dominated over active ones. The conclusions emphasize the social diversity of industrial workers in the Donetsk region in the late 19th – early 20th centuries.

Key words: *industrial workers, social structure, social interactions, social topography, Donetsk region in the late 19th – early 20th centuries.*

Дата надходження статті: 17.07.2025
Дата прийняття статті: 14.08.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477):343.4:159.9-053.2"1939/2025
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.23

Семенов С.В.
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Адамовський В.І.
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДЕПОРТАЦІЯ ДІТЕЙ ЯК ОКРЕМИЙ ФЕНОМЕН

У статті здійснено комплексне дослідження депортації дітей як окремого історичного феномену, що поєднує виміри насильницької політики держав, травматичні соціально-психологічні наслідки та міжнародно-правову оцінку. Дослідження зосереджене на історичній еволюції та наслідках депортацій дітей у різні періоди XX–XXI ст.

Методологія дослідження спирається на історико-порівняльний метод (для виявлення хронологічних етапів та спадкоємності радянських, нацистських і сучасних російських практик), аналіз сучасних джерел (для реконструкції механізмів насильницького переміщення та асиміляції), а також соціально-психологічний підхід (для вивчення індивідуальних і колективних наслідків). Використання міждисциплінарних методів дозволило окреслити не лише політико-правові аспекти явища, а й довготривалі ефекти для демографії та культурної спадковості.

Результати дослідження показують, що депортація дітей має принципові відмінності від переміщення дорослих: вона призводить до руйнування сімейних зв'язків, втрати культурної ідентичності та формування «нової» нав'язаної ідентичності. У статті обґрунтовано, що дитяча депортація є свідомою стратегією тоталітарних і окупаційних режимів, спрямованою на знищення нації через її найуразливіших представників.

Наукова новизна роботи полягає у системному узагальненні історичних та сучасних практик депортацій дітей, у виокремленні цього явища як самостійного феномену з міжпоколінними наслідками, а також у запропонованій інтерпретації дитячої депортації як потенційного акту культурного та демографічного геноциду. Практичне значення полягає у можливості використання результатів для поглиблення міжнародно-правових підходів до захисту прав дітей в умовах війни, а також для формування державної політики пам'яті, що протидіятиме повторенню подібних злочинів у майбутньому.

Ключові слова: *депортація дітей, примусове переміщення, русифікація, асиміляція, національна ідентичність, культурна спадковість, колективна пам'ять, психологічні наслідки, соціальні наслідки, демографічні втрати, міжнародне право, геноцид.*

Постановка проблеми. Упродовж XX–XXI ст. депортація населення була одним із поширених інструментів тоталітарних і авторитарних режимів, спрямованих на контроль територій, зміну етнічної карти та знищення національної ідентичності. Особливе місце у цій практиці посідає примусове переміщення дітей, яке виходить за межі традиційного розуміння депортаційних процесів. Якщо у випадку дорослого населення основними мотивами ставали економічні, військово-стратегічні чи політичні цілі, то депортація дітей мала додатковий вимір – формування «нової» лояльної спільноти шляхом асиміляції, виховання в чужій культурі та відриву від національних коренів.

В українському контексті ця проблема набула особливої гостроти: від радянських депортаційних практик у 1940–1950-х рр. до сучасних злочинів, пов'язаних із примусовим вивезенням українських дітей під час російсько-української війни. Такий досвід свідчить, що депортація дітей має не лише політико-військове, а й виразне гуманітарне та цивілізаційне значення, оскільки підриває основи колективної пам'яті, наступність поколінь і національну ідентичність.

Попри актуальність теми, в історіографії депортація дітей здебільшого розглядається як частина ширших депортаційних процесів, тоді як її самостійний феноменальний вимір залишається

© Семенов С.В., Адамовський В.І., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

недостатньо дослідженим. Це зумовлює потребу в окремому аналізі історичних обставин, механізмів, наслідків та правових кваліфікацій дитячих депортацій як особливого явища у вітчизняній та світовій історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історичній науці та суміжних дисциплінах посилюється інтерес до проблеми насильницьких переміщень дітей та їхніх наслідків.

Так, Л. Шмід [1] розглядає депортацію як феномен, що завжди пов'язаний з істотними шкодами для людини та порушенням базових прав, незалежно від політичних виправдань. В українському контексті Ю. Макар [2] на основі архівних джерел відтворює масштабність примусових переміщень у роки Другої світової війни, наголошуючи на катастрофічних демографічних наслідках.

Особливу увагу нацистським практикам «оґерманення» приділяє С. Чарлтон [3], який аналізує расові та ідентифікаційні виміри асиміляції дітей. У свою чергу, С. Чумак [4] через рецензію нової монографії висвітлює радянську політику репресій і депортацій на західноукраїнських землях.

Сучасні дослідження підкреслюють безпосередній зв'язок примусового вивезення дітей із політикою імперського контролю. Так, А. Айдингюн, В. Морква, І. Айдингюн [5] характеризують русифікацію українських дітей як стратегічну демографічну політику, тоді як Й. Йоффе [6] аргументує можливість кваліфікації цих дій як геноциду. Додатково, у звіті Й. Кравчук [7] в межах ПАРЄ наголошено на культурному вимірі проблеми – зокрема, на системному стиранні української ідентичності.

Міжнародно-правовий контекст проблеми окреслюють Конвенція про права дитини [8] та Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни [9], які прямо забороняють зміну особистого статусу неповнолітніх в умовах окупації. У цьому ж ключі І. Гілліс [10] досліджує примусове усиновлення українських дітей крізь призму міжнародного гуманітарного права.

Соціально-психологічні наслідки розкриваються у праці Л. Г. Сайяс, С. Агіллар-Гаксйола, Х. Юн, Г. Рей [11], які показують дистрес дітей, розлучених із батьками через депортацію, тоді як Д. Бхугра, М. А. Бекер [12] описують феномен «культурного горя» як довготривалу травму, пов'язану з втратою ідентичності.

Нарешті, демографічні аспекти проблеми аналізує Р. Теслюк [13], доводячи, що депортації й репресії ХХ ст. спричинили демографічні розриви, які відчутні в Україні й нині.

Узгодження цих напрямів дозволяє зробити проміжний висновок: сучасний науковий дискурс рухається від опису окремих кейсів до комплексного осмислення депортації дітей як явища, що одночасно має історичні, правові, демографічні та соціокультурні виміри.

Метою статті є комплексне дослідження депортації дітей як самостійного історичного феномену, з'ясування його витоків, механізмів реалізації та наслідків у контексті українського та світового історичного досвіду, а також визначення місця цього явища в системі політики насильницьких переселень і міжнародно-правових оцінок.

Завдання статті:

Дослідити витоки та історичну еволюцію практик примусового переміщення дітей у ХХ–ХХІ ст., визначивши особливості радянських, нацистських і сучасних російських підходів.

Охарактеризувати специфіку депортації дітей як окремого феномену, встановивши її принципові відмінності від депортацій дорослого населення та окресливши її міжпоколінні наслідки для культурної ідентичності.

Проаналізувати психологічні, соціальні, культурні й демографічні наслідки дитячих депортацій, розкривши їхній вплив на колективну пам'ять та ідентичність українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Проблема депортації дітей відображена у багатьох історичних епохах, але особливого значення вона набула в українському контексті. Архівні документи та свідчення очевидців засвідчують, що ще в радянський період практикувалося масове вилучення дітей у депортованих родин, їх розміщення у спеціальних дитячих установах та подальша русифікація. У ХХІ ст. ця практика знайшла продовження під час сучасної російсько-української війни, коли фіксуються випадки примусового вивезення українських дітей на територію Російської Федерації, їх усиновлення та інтеграції у чужий культурний простір. Саме зіставлення історичних і сучасних прикладів дозволяє виявити сталі механізми та ідеологічні мотиви цього явища.

Сучасні дослідження підкреслюють, що депортація є не лише адміністративною дією держав, а практикою, яка завжди пов'язана з істотними шкодами для людини. Вона означає насильницьке вилучення особи зі звичного соціального й культурного середовища, що призводить до руйнування життєвих планів, сімейних зв'язків і відчуття безпеки. Навіть, у випадках, коли держави намагаються виправдати депортацію міркуваннями легітимності чи самозахисту, сам факт

завдання непропорційної шкоди робить такі практики морально сумнівними. Так, депортація може вважатися припустимою лише за умов дотримання принципів необхідності та пропорційності, однак історичний досвід показує: на практиці ці вимоги рідко виконуються [1, с. 106].

В українському контексті депортації та примусові переміщення у роки Другої світової війни стали складовою радянської політики контролю. Уже від 1939 р., після приєднання західноукраїнських земель до СРСР, розпочалися масові репресії та депортації населення, яке вважалося «неблагонадійним». У перші місяці війни ця практика набула ще більшого масштабу. Тисячі ув'язнених були розстріляні у тюрмах Луцька, Львова, Рівного, Дрогобича, Чернівців та інших міст. Одночасно розгорталася примусова евакуація: на схід СРСР було переміщено близько 3,5 млн жителів України, серед них значну частину становили діти. Особливого удару зазнали етнічні групи: з території України виселили понад 200 тис. німців, яких позбавили майна і відправили у спецпоселення. Водночас понад 2,4 млн українців було вивезено на примусові роботи до Німеччини, значна частина яких уже ніколи не повернулася [2, с. 650–651].

Разом із масштабними радянськими депортаціями у роки Другої світової війни варто врахувати й ширший історичний контекст, у якому проблема насильницького переміщення дітей постає як повторюваний інструмент тоталітарних і окупаційних режимів. Для більшої наочності доцільно окреслити основні етапи цих практик у XX–XXI ст., що демонструють як їхню еволюцію, так і спадкоємність (табл. 1).

Таким чином, депортації та примусові переміщення в Україні поєднували загальні риси світових практик із особливою радянською жорстокістю, яка руйнувала соціальну структуру суспільства, спричиняла катастрофічні демографічні втрати та створювала передумови для тривалих травматичних наслідків.

Досвід радянських депортацій у роки Другої світової війни демонструє, що насильницьке переміщення населення було одним із ключових інструментів тоталітарної політики. Подібні практики повторюються і в умовах сучасної російсько-української війни, коли фіксуються випадки масового вивезення українських громадян з окупованих територій до Російської Федерації. Як і в середині XX ст., ці дії мають не лише воєнно-стратегічний, але й виразний ідеологічний вимір – вони спрямовані на контроль над населенням, руйнування соціальних зв'язків та інтеграцію людей у чужий політико-культурний простір. Саме цей історичний перегук створює підґрунтя для розгляду депортації дітей як особливого явища, що має власну логіку та наслідки.

Дитяча депортація має принципові відмінності від переміщення дорослого населення. Якщо у випадку дорослих йдеться переважно про втрату житла, праці та звичного соціального середовища, то у випадку дітей депортація означає глибше й триваліше втручання в їхню ідентичність. Насильницьке вилучення неповнолітніх призводить до позбавлення сімейних зв'язків, переривання процесу соціалізації та втрати культурної спадщини. Умови, у яких діти опиняються після примусового переміщення, часто супроводжуються асиміляційними практиками: зміною імені та громадянства,

Таблиця 1

Історична періодизація примусових переміщень і депортацій дітей у XX–XXI ст.

Етап	Хронологічні межі	Ключові практики	Наслідки для дітей
Радянські депортації	1939–1953 рр.	Масові виселення «неблагонадійних» із Західної України; 4 хвилі депортацій (1940–1941); примусове переселення етнічних груп (поляків, українців, євреїв, німців)	Руйнування соціальної структури, ізоляція дітей у спецпоселеннях, втрата майна, асиміляційний тиск
Нацистські практики	1939–1945 рр.	Примусове вивезення дітей із Польщі, Чехії, України для «огерманення»; расовий відбір, перевиховання у німецьких сім'ях; заборона рідної мови	Втрата ідентичності, асиміляція; лише близько 20% дітей після війни повернулися до родин
російсько-українська війна	2014–2025 рр.	Примусове вивезення дітей із окупованих територій до РФ; зміна громадянства, імен і прізвищ; інтернати й «табори перевиховання»; масове усиновлення в російських сім'ях	Формування «нової ідентичності» через русифікацію; розрив із родиною та культурою; довготривала травма й елементи культурного геноциду

Джерело: сформовано на основі узагальнення джерел [3], [4], [5].

забороною користування рідною мовою, залученням до «патріотичного виховання» та інтеграції у чужий освітній і культурний простір [6, с. 320].

Варто наголосити ще на кількох ключових відмінностях. По-перше, дорослий, навіть перебуваючи в умовах примусового переміщення, зберігає пам'ять про власне походження та досвід, що дає змогу відтворити втрачені зв'язки після повернення. Натомість для дитини кожне нове середовище стає визначальним, адже саме в ранньому віці формується мовна й культурна ідентичність. По-друге, депортація дітей має кумулятивний ефект: руйнується не лише індивідуальна доля, а й ціла лінія родинної спадковості, адже втрачене покоління не здатне передати мову й традиції своїм нащадкам. По-третє, у дорослих існує можливість критично сприймати пропаганду та чинити опір асиміляції, тоді як дитина легко піддається нав'язаним моделям поведінки та мислення. Саме це робить дитячу депортацію унікальним інструментом знищення національної ідентичності, наслідки якого можуть бути більш руйнівними, ніж фізичні втрати серед дорослого населення.

Такі дії не лише створюють психологічні травми, але й спрямовані на поступове відчуження дитини від власної національної спільноти. На відміну від дорослих, які здатні чинити спротив і зберігати свою ідентичність, діти є більш уразливою групою, а їхня інтеграція у нове середовище часто має незворотний характер. Саме тому міжнародне право розглядає насильницьке переміщення дітей як окремий злочин, що потенційно може кваліфікуватися як акт геноциду, адже він прямо підриває здатність народу відтворювати власну культурну та національну спадковість [6, с. 340].

Це означає, що депортація дітей виходить за межі суто воєнних чи адміністративних дій і набуває характеру свідомої стратегії руйнування нації через її наймолодших представників. Якщо депортація дорослих здебільшого спрямована на контроль над робочою силою чи територіями, то депортація дітей має міжпоколінний вимір, адже формує покоління, відірване від національних коренів. Такий процес створює довготривалі наслідки: втрата мовної спадковості, підміна історичної пам'яті та розрив між батьками й дітьми, що з часом перетворюється на втрату цілісності самої національної спільноти. Саме тому міжнародні правові документи кваліфікують насильницьке переміщення й асиміляцію дітей як один із найтяжчих злочинів проти людяності, прирівняний до спроби ліквідувати націю як суб'єкт історії та культури.

Мета депортації дітей полягає у формуванні «нової ідентичності» через системні інструменти культурної асиміляції. Серед них – зміна імені та громадянства, запровадження російських освітніх програм і «патріотичного виховання», витіснення української мови та історії з навчання, а також контроль над культурним простором через вилучення українських підручників, перейменування топонімів і ліквідацію національно-культурних організацій. Такі заходи спрямовані не лише на фізичне відривання дітей від родини, а й на повне викорінення їхньої національної та культурної спадковості, що свідчить про цілеспрямовану політику русифікації [7].

Відтак, правові та моральні аспекти примусового усиновлення й зміни імен чи прізвищ дітей свідчать про грубі порушення міжнародного права. Такі дії суперечать Конвенції про права дитини, яка гарантує право знати своїх батьків, зберігати ім'я, національність і сімейні зв'язки [8], а також забороні змінювати особистий статус неповнолітніх в умовах окупації, передбаченою Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни [9]. Присвоєння іншого громадянства та нав'язування нової ідентичності унеможливлюють повернення дітей до власної культурної спільноти, що розглядається не лише з правової точки зору, а й з моральної, адже мова йде про позбавлення права на походження й пам'ять, із довготривалими травматичними наслідками [10, с. 77].

Отже, депортація дітей не може розглядатися лише як частина ширших практик насильницького переміщення населення. Вона є окремим феноменом, адже поєднує фізичне позбавлення батьківської опіки з цілеспрямованим руйнуванням національної ідентичності та культурної спадковості. Її наслідки мають міжпоколінний характер: втрата мови, пам'яті та соціальної безперервності перетворюється на загрозу самому існуванню нації. Саме тому міжнародні документи кваліфікують дитячу депортацію серед найбільш тяжких злочинів, що здатні набувати ознак геноциду.

Відтак, розглядаючи депортацію дітей як окремий феномен, важливо окреслити не лише її інструменти й ідеологічні цілі, але й ті довготривалі наслідки, які вона залишає в житті неповнолітніх. Насамперед ідеться про психологічний та соціальний вимір цього явища. Дослідження показують, що розрив із родиною, втрата звичного середовища та перебування в умовах примусового переміщення формують у дітей відчуття ізоляції, невпевненості та страху. Частими наслідками стають хронічний стрес, депресивні стани, підвищена

тривожність і труднощі у формуванні соціальних зв'язків. У довгостроковій перспективі це призводить до зниження навчальних досягнень, порушень у поведінці та труднощів із самоідентифікацією [11].

Водночас, соціальний вимір проблеми проявляється у зменшенні доступу до освіти, охорони здоров'я та ресурсів громади, що посилює маргіналізацію та створює передумови для міжпоколінної вразливості. Таким чином, психологічні й соціальні наслідки дитячої депортації виходять далеко за межі індивідуальної травми, формуючи довготривалі ризики як для особистості, так і для суспільства загалом.

Варто наголосити, що психологічні травми від депортації тісно пов'язані з втратою культурної та національної ідентичності. Якщо для дорослих депортованих цей процес може обмежитися вимушеною адаптацією до нових умов, то для дітей він означає руйнування самої основи їхньої особистісної та соціальної самосвідомості. Як наголошують дослідники, втрата рідної мови, традиційних звичаїв і соціальних структур призводить до феномену «культурного горя» (cultural bereavement), коли особа чи спільнота переживає тривалу травму через відрив від власного культурного коріння та неможливість його відновлення [12, с. 19].

У випадку депортованих дітей окреслений процес має особливо драматичні наслідки. Заміна імені, громадянства чи навчання чужою мовою поступово стирає пам'ять про походження, витісняє рідні символи й практики, а отже – формує «нову ідентичність», відчужену від національної спільноти. Це не лише створює відчуття ізоляції та меншовартості, а й перетворюється на інструмент системної асиміляції. У довготривалій перспективі такі практики спричиняють перервність культурної спадковості: втрачаються мова, ритуали, сімейні традиції, а отже й колективна пам'ять, що є фундаментом існування нації як історичного суб'єкта.

Депортації дітей, як і масові примусові переміщення цивільного населення, істотно деформували демографічну структуру України упродовж XX – початку XXI ст. Кожна хвиля насильницьких переселень призводила не лише до фізичних втрат, а й до «демографічних розривів» – різкого зниження народжуваності, зростання смертності, зміни віково-гендерної піраміди. Так, за підрахунками дослідників, наслідки катастроф XX ст. (Голодомор, війни, репресії та депортації) зумовили втрату мільйонів потенційних життів – як безпосередньо загиблих, так і ненароджених наступних поколінь. За оцінками, населення сучасної України могло б бути щонайменше на 20 млн більшим без цих демографічних катастроф [13, с. 36–37].

Вимушене переміщення дітей завжди мало віддалений вплив на демографічну динаміку, адже руйнувало механізми міжпоколінної спадковості. Порушувалася структура родинних зв'язків, знижувалася народжуваність у перспективі, а процеси старіння населення пришвидшувалися. Відрив від батьківського середовища сприяв асиміляції, що в перспективі змінювало етнокультурну картину регіонів.

Соціальна структура також зазнавала глибокої деформації: депортації позбавляли громади активної частини населення, призводили до фемінізації села та робочих колективів, а втрата інтелігенції чи молоді підривала розвиток освіти та культури. Такі процеси формували у колективній пам'яті травматичні наративи, що передавалися наступним поколінням і впливали на ідентичність українського суспільства.

Нарешті, колективна пам'ять про депортації стала не лише маркером національної травми, а й фактором консолідації: досвід вимушеного переселення інтегрується у сучасний наратив боротьби України за виживання та відтворення власної державності.

Висновки. Отже, проведене дослідження підтвердило, що депортація дітей є самостійним історичним феноменом, який не можна зводити лише до загальних практик насильницьких переселень. У різні історичні епохи – від радянських депортацій та нацистських практик до сучасної російсько-української війни – вона послідовно виступала як інструмент тоталітарної та окупаційної політики, спрямованої на руйнування культурної спадковості й формування «нової ідентичності» серед найуразливішої соціальної групи – дітей.

З'ясовано, що депортація дітей має власну логіку та механізми реалізації: насильницьке вилучення з родин, ізоляція в спеціальних установах, зміна імен і громадянства, асиміляційний тиск через освітні та культурні практики. Вона супроводжується комплексом наслідків: психологічними травмами, втратою культурної та національної ідентичності, деформацією соціальної структури, демографічними втратами та формуванням травматичної колективної пам'яті.

Таким чином, депортація дітей виступає не лише засобом воєнного чи адміністративного контролю, а й свідомою стратегією підриву

здатності народу до відтворення власної культури й національної ідентичності. Саме ця міжпоколінна загроза дозволяє розглядати її як один із найбільш небезпечних злочинів, що набуває ознак геноциду та вимагає окремого місця у системі міжнародно-правових оцінок.

Подальший науковий пошук доцільно спрямувати на кілька напрямів: по-перше, поглиблений аналіз архівних матеріалів і свідчень депортованих дітей для реконструкції їхнього життєвого досвіду; по-друге, міждисциплінарне вивчення психологічних і соціокультурних наслідків депортації в міжпоколінному вимірі; по-третє, розробку правових і політичних механізмів документування та кваліфікації депортації дітей як окремого злочину проти людяності. Важливою перспективою також є дослідження процесів збереження пам'яті про депортованих дітей у сучасній Україні як чинника національної ідентичності та історичної справедливості.

Список літератури:

1. Schmid L. Deportation, harms, and human rights. *Ethics & Global Politics*. 2021. Vol. 14. Issue 2. P. 98–109. DOI: https://doi.org/10.1080/16544951.2021.1926083.
2. Макар Ю. Друга світова війна в долях українців. Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць за матеріалами І Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської області / упоряд. М. М. Кучерепа. Луцьк, 2012. С. 647–651. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/9007?locale=en (дата звернення: 03.10.2025).
3. Charlton C. "They Called me Rolf": Examining Race, Memory, and Identity in the Nazi Germanization of Eastern European Children. *Pangaea*. 2020. № 20. P. 20–30. URL: https://dalspaceb.library.dal.ca/server/api/core/bitstreams/76d096d4-af33-48f3-ba34-7c5a9db4e892/content (дата звернення: 03.10.2025).
4. Чумак С. Нове дослідження до історії суспільно-політичного життя Західної України (рецензія на монографію: Баран В. К., Сорока Ю. М., Токарський В. В. Сталінські репресії на західних землях України в 1939–1953 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2022. 296 с.). *Східноєвропейський історичний вісник.* 2023. Вип. 26. С. 194–200. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.26.275213.
5. Aydıngün A., Morkva V., Aydıngün İ. Beyond Genocide, Ethnocide and Identicide: Russia's 'Strategic Imperial Demographic Policy' of Russifying Ukrainian Children. *Nations and Nationalism*. 2025. DOI: https://doi.org/10.1111/nana.70011
6. Ioffe Y. Forcibly Transferring Ukrainian Children to the Russian Federation: A Genocide? *Journal of Genocide Research*. 2023. Vol. 25. №. 3–4. P. 315–351. DOI: https://doi.org/10.1080/14623528.2023.2228085.
7. Kravchuk Y. Countering the erasure of cultural identity in war and peace : Report / Committee on Culture, Science, Education and Media. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Doc. 16003. 10 June 2024. URL: https://pace.coe.int/en/files/30159 (дата звернення: 03.10.2025).
8. Конвенція про права дитини: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1989 : станом на 03 жовт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 03.10.2025).
9. Конвенція про захист цивільного населення під час війни : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.10.2025).
10. Gillich I. Forced Adoptions of Ukrainian Children from an International Human Rights and Humanitarian Law Perspective. *Pace International Law Review*. 2025. Vol. 37. Issue. 1. P. 57–88. DOI: https://doi.org/10.58948/2331-3536.1442.
11. Zayas L. H., Aguilar-Gaxiola S., Yoon H., Rey G. The distress of citizen-children with detained and deported parents. *Journal of Child and Family Studies*. 2015. Vol. 24. № 11. P. 1–11. DOI: https://doi.org/10.1007/s10826-015-0124-8.
12. Bhugra D., Becker M. A. Migration, cultural bereavement and cultural identity. *World Psychiatry*. 2005. Vol. 4. №. 1. P. 18–24. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC1414713/pdf/wpa040018.pdf (дата звернення: 03.10.2025).
13. Tesliuk R. Demographic sustainability of Ukraine: the historical retrospective and the current challenges. *Studia Regionalne i Lokalne*. 2023, Vol 2. №2. P. 35–49. DOI: 10.7366/1509499529203.

Semenov S.V., Adamovsky V.I. CHILD DEPORTATION AS A DISTINCT PHENOMENON

The article provides a comprehensive study of the deportation of children as a distinct historical phenomenon that combines state policies of coercion, traumatic socio-psychological consequences, and international-legal assessment. The research focuses on the historical evolution and outcomes of child deportations across the twentieth and twenty-first centuries.

Methodologically, the study relies on the historical-comparative method (to identify chronological stages and the continuity of Soviet, Nazi, and contemporary Russian practices), analysis of contemporary sources (to reconstruct mechanisms of coercive transfer and assimilation), and a socio-psychological approach (to examine individual and collective effects). This interdisciplinary design makes it possible to outline not only the political-legal aspects of the phenomenon but also its long-term demographic impacts and implications for cultural continuity.

The findings demonstrate that child deportation differs fundamentally from the displacement of adults: it destroys family bonds, erodes cultural identity, and forges an imposed "new" identity. The article argues that child deportation has functioned as a deliberate strategy of totalitarian and occupation regimes aimed at dismantling a nation through its most vulnerable members.

The study's novelty lies in its systematic synthesis of historical and contemporary practices of child deportation, in distinguishing this phenomenon as an autonomous one with generational consequences, and in proposing an interpretation of child deportation as a potential act of cultural and demographic genocide. The practical significance of the research is its applicability to strengthening international-legal approaches to protecting children's rights in wartime and to shaping state memory policies that prevent repetition of such crimes in the future.

Key words: *child deportation, forced displacement, Russification, assimilation, national identity, cultural heritage, collective memory, psychological consequences, social consequences, demographic losses, international law, genocide.*

Дата надходження статті: 25.09.2025
Дата прийняття статті: 07.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477)”1917/1918”:342+94(477:470)”2014/2022“:[327.5:355.01]]:[321.011+323.173]
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.24

Турченко Г.Ф.
Запорізький національний університет

Стьопочкін М.М.
Запорізький національний університет

СОВЄТСЬКІ (1917–1918 РР.) ТА ПРОРОСІЙСЬКІ (2014–2025 РР.) КВАЗІДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: КУРС РОСІЇ НА ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНІСТІ

У статті розглянуто курс російської влади на знищення української державності через проголошення совєтських та проросійських квазідержавних утворень на українських землях. Проголошення цих утворень відбувалося в період Центральної Ради (1917–1918 рр.) та майже через 100 років в умовах сучасної російсько-української війни. Зазначено, що російським керівництвом при будь-якому режимі (царат, Тимчасовий уряд, більшовики, сучасний путінський режим) Південь та Схід України сприймався як «Новоросія» та розглядався як «власна територія». Окрім суто імперських ідеологічних причин, якими було обумовлено захоплення Росією Півдня та Сходу України, в статті охарактеризовано інші: курс російської влади на дезінтеграцію України, бажання Росії привласнити промисловий потенціал українського Півдня та Сходу, вигідне географічне та стратегічне розташування регіону, використання Росією квазідержав, як «буферних зон» та ін. В статті охарактеризовано курс російського керівництва на захоплення, в першу чергу Криму, Харкова, Донбасу та Півдня України. Розкрито трансформацію імперської ідеї «Новоросія» та спробу втілення її більшовицького «варіанту»: проголошення «Донецько-Кріворізької совєтської республіки», «Одеської совєтської республіки» та «Совєтської республіки Тавриди». Наводяться історичні аналогії в діях більшовиків та путінського керівництва у втіленні сучасної ідеї імперського проекту «Новоросія»: анексія Криму, проголошенні так званих «Донецької Народної Республіки», «Луганської Народної Республіки», невдалих спробах проголошення «Харківської Народної Республіки», «Одеської Народної Республіки» та інших квазідержавних утворень на Півдні та Сході України. Вказується наявність у цих утвореннях власних квазівійськових формувань: «Червоної Гвардії» за більшовиків та проросійських збройних формувань в умовах сучасної російсько-української війни. Росія використовує всі наявні ресурси (промисловий, продовольчий) та місцевих мешканців для мобілізацій до російської армії. Такі дії призводить до економічного та соціального занепаду вказаних регіонів. В статті зазначено, що вказані дії є продовженням геноцидної політики російського керівництва, а проголошення проросійських квазідержавних утворень є лише прикриттям для її проведення. Зазначається, що для місцевого населення такі дії обернулися гуманітарною та демографічною катастрофою.

Ключові слова: *совєтські республіки, проросійські республіки, українська державність, сучасна російсько-українська війна.*

Постановка проблеми. В 2014 р. Україна стикнулася з небезпекою в обличчі проросійських квазідержавних утворень на її території. Українське суспільство, борючись з явищем проросійського сепаратизму, почало цікавитись його історичною ґенезою. Витоки вказаного явища прослідковуються зі створенням на території України совєтських квазідержавних утворень в умовах Центральної Ради.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема утворення совєтських та проросійських квазідержавних утворень, розчленування України, історичного обгрунтування гібридної війни Росії проти України, з використанням у цій війні ідеї імперського проекту «Новоросія», розглянута в багатьох працях. В першу чергу цьому присвячені праці Турченко Г., Турченко Ф. «Проект «Новоросія». 1764–2014 рр. Ювілей на крові»

© Турченко Г.Ф., Стьопочкін М.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

[22]; «Історична наука і сучасна війна Росії проти України» [14], «Імперський проект «Новоросія»: більшовицький варіант» [13] та ін. Специфіка південноукраїнського регіону, аналіз витоків сепаратистських настроїв в цьому регіоні висвітлюється також у працях Турченко Г. «Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.)» [16], «Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX–початок 20-х рр. XX ст.): історіографічний аспект [15] та ін. Розгортання совєтсько-українських війн, проголошення совєтських квазідержавних утворень розглянуто в загальному контексті Української революції 1917–1921 рр. в праці Турченко Ф., Каганов Ю., Турченко Г. «Історія України (1914–1945): підручник для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра у галузі гуманітарних наук» [23]. Огляд проявів сепаратизму в новітній Україні, утворення сучасних проросійських квазідержавних утворень, розгортання початкових етапів сучасної російсько-української війни надаються у статтях: Турченко Г., Тоцька С. «Революція Гідності на Запоріжжі (листопад 2013–лютий 2014 рр.)» [21] та ін [5, 7, 9].

Дана стаття написана в руслі наших попередніх наукових публікацій, присвячених проведенню історичних аналогій між подіями 1917–1918 рр. та 2014–2025 рр. Зокрема, нами були проаналізовані історичні аналогії у боротьбі за Харківщину в Першій совєтсько-українській (1917–1918 рр.) та сучасній російсько-українській (2014–2025 рр.) війнах та обороні Києва в той же історичний період [19–20].

Метою статті є розгляд створення совєтських (1917–1918 рр.) та проросійських (2014–2025 рр.) квазідержавних утворень як втілення російських імперіалістичних спроб розчленувати Україну та знищити українську державність.

Виклад основного матеріалу. В сучасній російсько-українській війні (2014–2025 рр.) українці зіштовхнулися з політичною, військовою та ідеологічною агресією з боку Росії. Один з політичних вимірів вказаного конфлікту торкається питання соборності української державності, яка є невід'ємним компонентом існування української нації. Спроби Росії знищити українську державність мали місце і в попередні періоди російсько-українських конфліктів. Витоки комплексу дій, спрямованих на підрив та знищення новітньої української державності, сягають часів Центральної Ради (1917–1918 рр.).

Тимчасовий уряд, який прийшов до влади в Петрограді після Лютневої революції дотримувався старих імперських позицій щодо національно-визвольних рухів поневолених народів. В т. ч. це відобразилося у відношенні Тимчасового уряду до українського національно-визвольного руху. 17 серпня 1917 р. (за н. ст.) вийшла «Тимчасова інструкція Тимчасового уряду Генеральному секретаріату на Україні» за якою Тимчасовий уряд висунув претензії на Харківську, Херсонську, Катеринославську та Таврійську губернії [23, с. 57]. Тим самим Тимчасовий уряд відтворював позицію царського уряду, який ще за часів Катерини II іменував цей регіон «Новоросією».

Тимчасовий уряд, піклуючись про інтереси російського імперського центру, прагнув втримати, в першу чергу, важливі для нього індустріальні регіони – Донбас та Криворіжжя. Окрім цього південноукраїнські порти забезпечували важливий вихід до Чорного моря. Росія, ще за царату, бажала отримати вихід до Чорного моря задля опанування важливими протоками – Босфором та Дарданеллами [17, с. 148; 23, с. 17].

Схожу думку висловлює голова Генерального секретаріату В. Винниченко. За його словами «територія України», яку вимірював Тимчасовий уряд, корегувалася не національними чинниками, а «донецьким» та «херсонським вугіллям», «катеринославським залізом», «харківською індустрією», «Одесою з Чорним Морем». Тимчасовий уряд не збирався віддавати розвинуті та стратегічно важливі регіони Українській Народній Республіці [18].

Якщо звернутись до витоків більшовицького проросійського сепаратизму, який мав місце на територіях майбутніх «совєтських республік», то дане явище мало свої вияви навіть ще до Першої совєтсько-української війни (1917–1918). В Одесі та в Херсоні в квітні – травні 1917 р. місцеві совєти та комітети намагалися утвердити власну владу, яка була б незалежною від Києва [22, с. 67–69]. В листопаді 1917 р. місцевий обком совєтів Донецько-Криворізького регіону підняв питання щодо виходу регіону зі складу України [22, с. 70].

Російський більшовицький уряд (Совнарком), який прийшов в результаті перевороту до влади замість Тимчасового Уряду, щодо розв'язання «українського питання» теж мислив старими імперськими категоріями. Ним Південь та Схід України, сприймався як «Донецько-Криворізький», «Одеський» та «Таврійській» «регіони» Совєтської Росії. Совнарком не визнав юрисдикцію Центральної Ради над Харківщиною, Катеринославщиною, Таврією. Й. Сталін, нарком з національних справ Совєтської Росії, навіть звинувачував Центральну Раду в «імперіалізмі», бо

вона «приєднує до себе все нові і нові губернії, не питаючи населення цих губерній, чи хоче воно увійти в склад України». Таким чином російський більшовицький уряд, Совнарком, не дивлячись на партійно-політичну відмінність від попереднього Тимчасового уряду (як і царського), в сутності своїй залишався суто проімперським і був ідейним послідовником попередніх [18].

На думку більшовиків, Донбас та Кривбас були «самодостатніми одиницями». Як зауважили члени IV обласного з'їзду Совєтів робітничих депутатів Донецького і Криворізького басейнів, що відбувся 27–31 січня 1918 р. «Донецький і Криворізький басейни» «мають» «певну економічну і політичну фізіономію». Через це, вважали учасники з'їзду, ці регіони «повинні мати власні органи економічного самоврядування, єдині органи влади, що організують у басейні політичний, економічний і культурний правопорядок совєтської республіки [17, с. 154].

Більшовиками в жовтні–листопаді 1917 р. були здійснені безуспішні спроби збройного перевороту в Києві. Війська, вірні Центральній Раді, ліквідували більшовицькі заколоти. У грудні 1917 р. (за н. ст.) російський більшовицький уряд оголосив відкриту війну Українській Народній Республіці. Розпочалася Перша совєтсько-українська війна [23, с. 66–69].

Окрім загонів російських більшовицьких військ, які наступали з Росії, прихильники совєтських квазідержавних утворень спиралися на місцеві квазівійськові формування. Ці формування набиралися з місцевих більшовиків й мали назву «Червона Гвардія Донбасу», «Червона Гвардія Катеринослава» та ін. [23, с. 72]. «Червоногвардійці» в Україні діяли за принципом «п'ятої колони». В тому числі завдяки діям місцевих «червоногвардійців» російські більшовицькі війська змогли захопити Катеринослав (8 січня 1918 р. за н. ст.), Одесу (27–30 січня 1918 р. за н. ст.), Херсон (30–31 січня 1918 р. за н. ст.) та інші міста [12, с. 11–15; 23, с. 74].

М. Ковальчук зазначає, що чисельність «червоногвардійців» в Україні на грудень 1917 р. становила близько 12 тисяч бійців. Майже дві третини з них перебували в південноукраїнському регіоні, де невдовзі були проголошені совєтські квазіреспубліки [6, с. 112]. У праці Ф. Турченко, Ф. Каганова, Г. Турченко вказується, що чисельність російських більшовицьких військ, які прибули в Україну, становила 60 тисяч бійців. Українські війська чисельно були не менші ніж більшовицькі. [23, с. 72]. Але чисельність української армії скоротилося. І на кінець березня 1918 р. в лавах українського війська залишилось усього 15 тисяч вояків [2, с. 190]. Таким чином, українське військо суттєво втратило свою боєздатність. Через це «червоногвардійці», які підтримували совєтські квазідержавні утворення, та російські більшовики змогли окупувати Українську Народну Республіку. Ще на 7 січня 1918 р. (за н. ст.) більшовики без особливих зусиль окупували Донбас [8, с. 129].

Повномасштабне військове вторгнення Совєтської Росії в Українську Народну Республіку допомогло місцевим більшовикам домогтися «проголошення» власних «республік». На самому початку війни, 21 грудня 1917 р. (за н. ст.) російські більшовики захопили Харків і зробили з нього свій опорний плацдарм. Після захоплення Харкова та проведення в місті 25 грудня 1917 р. (за н. ст.) «Всеукраїнського» з'їзду совєтів», більшовики проголосили створення «совєтської УНР» [23, с. 69]. Російські більшовики, керуючись старими імперськими методами, розчленували Україну. Окремо від «совєтської» України більшовиками були проголошені «совєтскі республіки». Це були «Донецько-Криворізька совєтська республіка» з центром у Харкові (проголошена 9–14 лютого 1918 р. за н. ст.), «Одеська совєтська республіка» з центром в Одесі (проголошена 17 січня 1918 р. за н. ст.) та «Совєтська республіка Тавриди» з центром у Сімферополі (проголошена 19 березня 1918 р. за н. ст.) [16, с. 92–103; 23, с. 70]. «Совєтською УНР» вважалася територія лише декількох українських губерній – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та частково Чернігівської [23, с. 66–67]. Але навіть у «совєтської УНР» не було, як такого, державного суверенітету. Совєтським урядом в Україні, «Народним секретаріатом», керували з Петрограду [23, с. 70].

Після проголошення «Донецько-Криворізької совєтської республіки» її «наркоми» чітко окреслювали її кордони: «Завжди були і тепер залишаються західними кордонами нашої республіки… західні кордони Харківської та Катеринославської губерній, включаючи залізорудну частину Криворіжжя, Херсонської губернії та повіти Таврійської губернії до перешийка…, Азовське море до Таганрогу і кордони вугільних совєтських округів Донської області…» [22, с. 73]. Отже, більшовики бажали привласнити необхідні промислові об'єкти та ресурси, яких було немало у вказаному регіоні, і таким чином замаскували це під «проголошенням совєтських республік». Українські землі становили для російських більшовиків важливу ресурсну продовольчу та людську базу.

Український хліб відправлявся в Росію, а місцеві мешканці підлягали мобілізації.

На територіях «совєтських республік» були чинними декрети Совєтської Росії та її законодавство. Заводи, які знаходились на територіях «республік», були націоналізовані. Регіон обкрадався. Ешелони з хлібом відправлялися в Росію. Створювались місцеві ЧК для боротьби з «класовими ворогами», запроваджувалась політика «червоного терору». «Уряди совєтських республік» не підпорядковувалися «уряду» «Совєтської України» і не мали ніяких вагомих підстав навіть контактувати з ним. В найкращому випадку уряд «Совєтської України» розглядався «наркомами республік» як «паралельний», а не «центральний». «Уряди совєтських республік» підпорядковувалися російському Совнаркому. В Петрограді знаходився політичний «центр», який здійснював керівництво всіма «республіками» [22, с. 74–75, 82, 84–85].

Республіки, фактично, мали б виконувати роль «буферних зон». Планувалося використовувати ці «республіки», як політичні та військові «революційні» плацдарми у боротьбі з «буржуазною» Центральною Радою. Таке відношення, зокрема, підтвердив М. Скрипник. Він доводив, що Совнарком планував створити з цих республік своєрідний більшовицький «ударний кулак» у боротьбі з Центральною Радою [18]. «Військові формування» республік було розгорнуто для боротьби з наступаючими українськими, німецькими, австро-угорськими та румунськими військами під час українського весняного контрнаступу в 1918 р. До речі, через боротьбу із наступаючими військами Четверного союзу та українських частин Совнарком навіть на якийсь час санкціонував «об'єднання» всіх совєтських республік у т. зв. «спільний фронт» [17, с. 156–157].

Це зайвий раз доводить популізм та словесне крутійство, до якого вдавались російські більшовики. Офіційно на ідеологічному рівні проголосивши ідею інтернаціоналізму, рівності, братерства та поваги до всіх націй, російські більшовики залишались в полоні старих імперських міркувань. Російськими більшовиками цілеспрямовано проводився комплекс дій на знищення української державності, як такої. Україна ними заперечувалася як суб'єкт міжнародних відносин. Російські більшовики взяли курс на розчленування України. Розчленування та дезінтеграція ускладнювали та руйнували українську соборну державність [17, с. 148].

Росія не припинила спроб знищити українську державність і в XXI ст. Спроби дискредитації ідеї української державності проводились Росією ще до початку війни в 2014 р. У 2011 р. вийшла книга В. Корнілова «Донецко-Криворожска республика: расстрелянная мечта», в якій, апелюючи до совєтського квазідержавного проекту, автор надає обґрунтування ідеї створення незалежної «республіки» на південно-східних теренах України. В квітні 2014 р., з офісу КПУ в Києві в мережу потрапляє «карта України», де територію України було розчленовано на 5 квазідержавних утворень: «Республіка Крим», «Донбаська Республіка», «Дніпровсько-Слобожанська Республіка», «Республіка Новоросія» та «Україна» [22, с. 8–9].

Як і сто років тому новітній сценарій проголошення проросійських квазідержав охопив Крим. Після Революції Гідності, коли було скинуто проросійського президента В. Януковича, загострилася ситуація на Півдні і Сході України. Через те, що проросійські сили не змогли затвердити свою владу в Києві, було взято курс на захоплення Криму. 20 лютого 2014 р. розпочалася окупація Росією Криму. 23 лютого відбувся численний проросійський мітинг на якому було обрано так званого «нового мера» м. Севастополя О. Чалого. В цей час в Крим вже почали прибувати російські військові без розпізнавальних знаків та розпочалося формування так званої «самооборони Криму». 27 лютого 2014 р. кримський парламент під тиском російських військових ухвалив закон про проведення майбутнього «референдуму про самовизначення Криму». 16 березня 2014 р. вказаний «референдум» було проведено і Крим незаконно було оголошено російським.

Як і на початку совєтської-української війни наступним опорним пунктом проросійських сил в Україні мав стати Харків. Ще в лютому 2014 р. було проведено харківський з'їзд депутатів від Партії регіонів місцевих рад південного сходу країни і Верховної Ради Криму. Проте В. Янукович, який мав очолювати цей з'їзд, на нього не прибув [5]. Також в Харкові відбувалися вуличні зіткнення між проросійськими та українськими силами. В Харкові проросійськими силами була проголошена так звана «Харківська Народна республіка», але вже 8 квітня 2014 р. Харківська ОДА була звільнена українськими правоохоронцями від проросійських сил і «Харківська Народна Республіка» припинила своє існування [1]. Повторюючи сценарій проголошення совєтських квазідержав Росія націлилася на захоплення Донбасу. В Луганську та в Донецьку проросійськими силами були захоплені будівлі ОДА та СБУ, невдовзі були обрані проросійські «народні губернатори» [7].

Пізніше були проголошені і нові проросійські квазідержавні утворення: «Донецька Народна Республіка» (проголошена 7 квітня 2014 р.) та «Луганська Народна Республіка» (проголошена 27 квітня 2014 р.). Надалі проросійські сили оголосили про проведення майбутніх «референдумів», на яких мало би «вирішитися» питання щодо «узаконення правового статусу народних республік» [9]. 12 квітня 2014 р. в Слав'янську проросійські сили та озброєнні російські диверсанти на чолі з І. Гіркіним (Стрелковим) захопили будівлі МВС та СБУ [3]. В Запоріжжі, Херсоні, Миколаєві та Дніпропетровську спроби проросійських сил проголосити «народні республіки» провалилися. 13 квітня 2014 р. Радою національної безпеки та оборони України було оголошено початок Антитерористичної операції.

Після Слав'янська, проросійські сили та озброєнні російські диверсанти почали захоплювати владу в інших населених пунктах Донбасу – в Горловці, Маріуполі, Краматорську, Красному Лимані та ін. В цей час зростала кількість проросійських квазівійськових формувань, які набиралися з місцевих сепаратистів та з російських диверсантів, які прибували в Україну. Найвідомішими проросійськими квазівійськовими формуваннями на початку війни були «Оплот», «Призрак», «Бетмен», «Восток» та інші загони. Проросійські сепаратисти допомагали російським диверсантам та військовим захоплювати населенні пункти на Донбасі.

Проросійські сили намагалися закріпитися також і в Одесі. Було оголошено, що так звана «Одеська Народна Республіка» увійде до складу «Новоросії» [22, с. 9]. 2 травня 2014 р. в Одесі відбулося зіткнення між проросійськими та українськими силами, яке закінчилось трагедією в Одеському будинку профспілок. Російські ЗМІ почали виставляти цю подію, як факт відкритого геноциду російськомовного населення в Україні. З Росії в Україну збільшився потік російських добровольців та найманців; самі ж проросійські сепаратисти почали поводити себе більш агресивно. У травні 2014 р. були проведені «референдуми про незалежність ДНР/ЛНР» [9]. В Донецьку представники так званих «народних республік» та проросійські «представники» Миколаєва, Одеси, Херсона, Дніпропетровська та Запоріжжя підписали документ про об'єднання цих «республік» у так зване конфедеративне утворення «Новоросія». Передбачалося, що «узаконення Новоросії» теж відбудеться через «референдуми» [22, с. 10]. Але проведення самого «референдуму» щодо «визнання Новоросії» так і не відбулося. Таким чином, як і в попередні періоди, російське керівництво послідовно намагається втілити російський імперській проект «Новоросія».

Промислово розвинуті області України після проголошення проросійських квазідержавних утворень поступово приходять в занепад. Великі промислові концерни, серед яких відомий Донецький Металургійний Завод (ДМЗ), було «націоналізовано» після чого вони припинили свою діяльність. Зі слів директора невеликого донецького підприємства з виробництва металовиробів для будівництва «за останні сім років» (на 2021 р.) не було збудовано «ні одного навіть приватного будинку!» [4]. Промисловий потенціал так званих ДНР та ЛНР катастрофічно занепадає.

Як і Совнарком свого часу, РФ використовує людський ресурс Донеччини та Луганщини. Проросійські «республіки» перетворено в російські військові плацдарми. З початком повномасштабної війни в 2022 р. в проросійських «республіках» розпочалася примусова мобілізація до лав російської армії. Як повідомляв у 2023 р. представник Головного управління розвідки МО України А. Черняк, починаючи з 2022 р. в російську окупаційну армію було мобілізовано 55–60 тисяч мешканців Донеччини та Луганщини [11]. Російська окупаційна влада використовує місцевих мешканців як «мобілізаційний ресурс», що є продовженням геноцидної політики керівництва РФ, яка здійснює планомірний та систематичний геноцид українського народу. Враховуючи катастрофічну демографічну ситуацію, яка склалася на Донбасі ще напередодні повномасштабної війни, вказані «мобілізаційні» заходи остаточно привели регіон в стан стагнації та кризи.

Проголошення проросійських «республік» є «ширмою» для виправдання російської військової агресії. Український Південь та Схід становлять цінність для російського керівництва через їхні географічні, стратегічні та економічні чинники. Завдяки близькості вказаних територій до російського кордону російському керівництву зручно використовувати їх як опорні пункти та військові плацдарми для розгортання агресії. Проголошення проросійських квазідержавних утворень було лише приводом, який мав би «виправдати» перебування у вказаних регіонах російських окупаційних військ. Адже промисловий та економічний потенціали проросійських квазідержавних утворень не отримали ніякого розвитку, а місцеве населення вказаних регіонів потрапило в гостру кризу.

Висновки. Таким чином, прослідковується схожість дій між російськими більшовиками та новітніми російськими окупантами, щодо створення і проголошення квазідержавних утворень практично в одних і тих же регіонах України. Український Південь та Схід, зокрема Крим та Донеччина, представляють для російського керівництва особливий інтерес в обох конфліктах. Російський уряд санкціонував створення проросійських квазідержавних утворень в 1917–1918 рр. і майже через 100 років повторив цю тактику в умовах сучасної російсько-української війни. Російські більшовики та сучасні російські окупанти є ідейними послідовниками попередніх російських урядів в наслідуванні суто імперських підходів до України. Імперська тактика мала на меті розчленувати та дезінтегрувати Україну, тим самим підірвати українську державність та соборність. Створення квазідержавних утворень на території України було покликане спровокувати необхідний для російського керівництва розкол в українському суспільстві. Російське політичне керівництво фактично стравлювало українців між собою, намагаючись спровокувати громадянський конфлікт. В совєтських (1917–1918 рр.) та проросійських (2014–2025 рр.) квазідержавних утвореннях на території України промисловий та людський потенціал цих утворень використовується російським керівництвом. Проголошення проросійських квазідержавних утворень є «ширмою» для виправдання російської військової агресії, адже окуповані Росією території не отримали ніякого економічного розвитку. Сьогодні, як і сто років тому, названі штучні сепаратистські проросійські утворення не визнані в світі. Їх створення не змогло завадити українцям у боротьбі за українську державність.

Список літератури:

1. Арсен Аваков про події у Харкові 2014 року: штурм тривав 17 хвилин, це протверезило росіян. Міністерство внутрішніх справ України. URL: https://mvs.gov.ua/uk/press-center/news/Arsen_Avakov_pro_podii_u_Harkovi_2014_roku_shturm_trivav_17_hvilin_ce_protverezilo_rosiyan__19727 (дата звернення 21.07.2025).

2. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: утворення та боротьба за державу. Львів : Кальварія, 1997. 275 с.

3. Дубова В. У Слов'янську СБУ і МВС захоплювали колишні «беркутівці». *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25331011.html (дата звернення 21.07.2025).

4. Замість свята. На Донбасі вмирає промисловість і конфісковують житло. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/promyslovist-na-donbasi/31248289.html (дата звернення 21.07.2025).

5. З'їзд у Харкові: всю владу на південному сході беруть місцеві ради. *LB.UA*. URL: https://lb.ua/news/2014/02/22/256648_sezde_dobkina_prinyali_rezolyutsiyu.html (дата звернення 21.07.2025).

6. Ковальчук М. Битва двох революцій. Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. Т. 1. Київ : Стилос, 2015. 608 с.

7. Кузнецов А. Луганськ: штурм ОДА розслідує СБУ, а Ляшко «тримав у полоні» Клінчаєва. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25292256.html (дата звернення 21.07.2025).

8. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 813 с.

9. Семенова І. «Марафон ненависті». Як 10 років тому Кремль організував у Донецьку «проголошення ДНР» – пролог великої війни. *New Voice. NV*. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/7-kvitnya-2014-roku-v-donecku-zahopili-obladministraciyu-i-progolosili-dnr-yakiy-sogodni-den-50152370.html (дата звернення 21.07.2025).

10. Сомер І. Віктор Муженко про загрозу російського вторгнення: «Це дуже поганий сценарій, але ми змушені його розглядати». *УНІАН*. URL: https://www.unian.ua/war/1358206-viktor-mujenko-pro-zagrozu-rosiyskogo-vtorgnennya-tse-duje-poganiy-stsenariy-ale-mi-zmusheni-yogo-rozglyadati.html (дата звернення 21.07.2025).

11. Теребинська О., Кузьменко С. Мобілізовує і дітей, і старих: Росія винищує чоловіків на окупованому Донбасі. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/donetsk-luhansk-mobilizatsiya-rosiya/32534205.html (дата звернення 21.07.2025).

12. Тинченко Я. Новітні запорожці. Війська Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918: науково-популярне видання. Київ : Темпора, 2010. 112 с.

13. Турченко Г. Імперський проект «Новоросія»: більшовицький варіант. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2014. № 39. сс. 75–83. URL: https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1364/1264 (дата звернення 21.07.2025).

14. Турченко Г. Історична наука і сучасна гібрідна війна Росії проти України. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. №46. сс. 295–301 URL: https://istznu.org/index.php/journal/article/view/502 (дата звернення 21.07.2025).

15. Турченко Г. Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.): історіографічний аспект. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. № 20, сс. 383–393 URL https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1696 (дата звернення 21.07.2025).

16. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя : Просвіта, 2005. 324 с.

17. Турченко Г. Спроба дезінтеграції України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2003. Вип. 16. сс. 146–164. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Fakhovivydannya/historySciWorks/16/16/turchenko2.pdf (дата звернення 21.07.2025)

18. Турченко Г. Трансформація російського сепаратизму на Півдні України у 1917–1918 рр. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. В. Верстюк (відп. ред.), В. Скальський, Г. Басара-Тилищак. Київ, 2017. сс. 170–184.

19. Турченко Г., Стьопочкін М. Боротьба за Харківщину в Першій совєтсько-українській (1917–1918 рр.) та Новітній російсько-українській (2014–2024 рр.) війнах. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2024. Т. 35 (74). № 4. сс. 138–145. URL: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/4_2024/22.pdf (дата звернення 21.07.2025).

20. Турченко Г., Стьопочкін М. Оборона Києва в совєтсько-українській (1917–1918 рр.) та Новітній російсько-українських війнах (2014–2024 рр.): історичні аналогії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2024. Т. 35 (74). № 3. сс. 88–94. URL: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/3_2024/16.pdf (дата звернення 21.07.2025).

21. Турченко Г., Тоцька С. Революція Гідності на Запоріжжі (листопад 2013–лютий 2014 рр.). *EMINAK*. 2024. Т. 3. № 48. сс. 260–278. URL: https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/763/587 дата зевернення 21.07.2025).

22. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія». 1764–2014 рр. Ювілей на крові. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. 115 с.

23. Турченко Ф., Каганов Ю., Турченко Г. Історія України (1914–1945): підручник для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра у галузі гуманітарних наук. Запоріжжя : «Гельветика», 2021. 368 С.

24. Червоненко В. «Референдум» про незалежність Донбасу. Як це було насправді в 2014-му. *BBC. News. Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-60480947 (дата звернення 21.07.2025).

Turchenko G.F., Stopochkin M.M. SOVIETS (1917–1918) AND PRO-RUSSIAN (2014–2025) QUASI-POWERTS ESTABLISHED IN THE TERRITORIES OF UKRAINE: RUSSIAN COURSE TOWARDS THE IMPROVEMENT OF UKRAINIAN POWERS

The article examines the course of Russian power towards the decline of Ukrainian statehood through the proclamations of Soviet and pro-Russian quasi-power creations on Ukrainian lands. The proclamation of these creations took place during the period of the Central Party (1917–1918) and perhaps 100 years later in the minds of the current Russian-Ukrainian war. It has been established that by Russian ceremonies under any regime (Tsarat, Timchasy order, Bolsheviks, the current Putin regime) the Day and the Gathering of Ukraine was perceived as "Novorosiya" and viewed as "power territory". In addition to the imperial ideological reasons that determined Russia's burying of Ukraine, the article describes the following: the course of the Russian government towards the disintegration of Ukraine, Russia will tap into the industrial potential of the Ukrainian region immediately, both geographically and strategically, by expanding the region, by creating quasi-powers for Russia, such as "buffer zones" and so on. The article characterizes the course of Russian servicing towards burials, primarily in Crimea, Kharkov, Donbass and Pivdnya Ukraine. The transformation of the imperial idea of "Novorosiya" and the attempt to introduce the Bolshevik "variant" are open: the vote of the "Donetsk-Krivorizkaya Soviet Republic", "Odessa" Soviet Republic" and "Soviet Republic of Tavrida". Historical analogies can be drawn in the actions of the Bolsheviks and Putin's government in the current idea of the imperial project "Novorosiya": annexation of Crimea, the so-called "Donetsk People's Republic", "Lugansk People's Republic", recent attempts to vote the "Kharkiv People's Republic", "Odessa People's Republic" and other quasi-power creations at the Days and Gatherings of Ukraine. There appears to be evidence in these establishments of powerful quasi-viy formations: the "Red Guard" for the Bolsheviks and pro-Russian armor formations in the minds of the current Russian-Ukrainian war. Russia is using all available resources (industry, food) and local scumbags for mobilization to the Russian army. Such actions lead to economic and social decline in these regions. The article states that the action is a continuation of the genocidal policy of the

Russian ceremonies, and the proclamation of the pro-Russian quasi-power creations is only a cover for its implementation. It is noted that such actions turned into a humanitarian and demographic disaster for the local population.

Key words: *Soviet republics, pro-Russian republics, Ukrainian statehood, modern Russian-Ukrainian war.*

Дата надходження статті: 23.07.2025
Дата прийняття статті: 08.08.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94:070.487(477)-055.1«194/195»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.25

Федик Л.Б.
Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила»

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ МОЛОДІЖНОЇ СУБКУЛЬТУРИ «СТИЛЯГ» В УКРАЇНСЬКОМУ САТИРИЧНО-ГУМОРИСТИЧНОМУ ЖУРНАЛІ «ПЕРЕЦЬ» (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – СЕРЕДИНА 1950-Х РР.)

Стаття присвячена аналізу прийомів, які застосовував сатиричний журнал «Перець» для формування суспільної думки щодо одного з соціокультурних явищ другої половини XX століття – першої молодіжної субкультури в СРСР, відомої під назвою «стиляги». Особлива увага зосереджується на тому, як через сатирично-гумористичні матеріали відбувалося конструювання образу представників цієї субкультури, що у масовій свідомості набували рис негативного стереотипу. Встановлено, що сатиричні тексти та карикатури слугували інструментом емоційного впливу на аудиторію, дозволяючи у доступній і водночас спрощеній формі подавати складні ідеологічні орієнтири. Для цього активно використовувалися маніпулятивні стратегії – від візуальних узагальнень та гіперболізації до текстових засобів навішування ярликів, створення контрастів і висміювання. Такі прийоми сприяли закріпленню в суспільній свідомості певної моделі сприйняття «стиляг» як соціально небезпечного та небажаного явища. Аналіз журналу «Перець» як джерела для вивчення субкультур є інноваційним підходом. Зазвичай, для дослідження субкультур використовують інші джерела – спогади, неофіційні видання, усні свідчення. Використання офіційного, хоч і сатиричного, видання дозволило по-новому поглянути на механізми взаємодії між офіційною культурою та неофіційними явищами. Такий підхід відкриває нові можливості для аналізу, наприклад, як офіційна влада намагалася дискредитувати певні суспільні прояви (наприклад, стиляг або релігію). Вивчення сатиричних образів, карикатур та фейлетонів дозволило реконструювати соціальні типи того часу, а спосіб їх відображення у журналі «Перець» допомагає зрозуміти, які цінності пропагувалися, а які засуджувалися в радянському суспільстві. Дослідження цієї теми може бути використано в освітньому процесі для кращого розуміння історії України, літератури та журналістики. Крім того, аналіз творів того періоду допомагає усвідомити, як ідеологія формувала суспільні уявлення про норми та відхилення від них.

Ключові слова: *журнал «Перець», карикатура, молодь, стиляга, субкультура, фейлетон.*

Постановка проблеми. Проблема інформаційних впливів сьогодні стоїть на рівні з питанням державної безпеки, оскільки сучасний інформаційний простір став не лише каналом комунікації, а й ареною глобальної конкуренції, політичного протистояння та маніпулятивних технологій. У демократичних державах медіа виконують роль джерела інформації, що впливає на переконання людей за допомогою інформування та аргументації, побудованою згідно із законами логіки. Цього ефекту досягається завдяки наявності різних ЗМІ, змагальності в боротьбі за увагу і довіру аудиторії. Водночас тоталітарні та авторитарні режими, насичуючи свою політичну пропаганду емоційним змістом, здійснюють медіаманіпуляції, сприяючи формуванню у суспільства корисних для себе ціннісних орієнтацій у сфері політики, економіки, здоров`я, права. Прикладами цього є сучасні рф, КНДР, Китай, Білорусь. Подібна практика має давню історію та формувала свої прийоми використання медіа як інструменту пропаганди впродовж усієї історії СРСР. Важливим завданням є з'ясування механізмів відбору, інтерпретації, коментування та форм подання інформації, оскільки їхнє дослідження створює підґрунтя для ідентифікації та нейтралізації інформаційних впливів і загроз.

Для медіаманіпуляцій важливо подавати інформацію у максимально доступній, емоційній формі. Сьогодні цю функцію виконують меми та кроткі

© Федик Л.Б., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

відео у соцмережах. Коли пропагандистські наративи подаються через гумор, вони здаються менш загрозливими. У період СРСР цю роль виконували гумористичні журнали. Сатира та гумор, зокрема у журналі «Перець», ставали інструментом регуляції суспільних норм і показували, які групи, поведінкові моделі чи субкультурні прояви вважалися небажаними. Тому вивчення прийомів подачі інформації у «Перці», на прикладі конкретного явища, дозволяє виявити вплив сатири та гумору на формування громадської думки. Вивчення субкультури крізь призму сатири дає змогу глибше зрозуміти механізми функціонування радянської ідеології, специфіку соціального контролю та роль гумору як засобу боротьби з інакшістю.

Таким чином, актуальність теми зумовлена потребою осмислити субкультурний вимір радянського суспільства через призму сатирично-гумористичного дискурсу, виявити його вплив на формування суспільних уявлень і простежити, як офіційна ідеологія трансформувала уявлення про інакшість у період другої половини 1940-х – середини 1950-х років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан наукової розробки зазначеної проблематики дозволяє виокремити два основні напрями досліджень. Перший охоплює праці, безпосередньо присвячені феномену «стиляг» як першої субкультури в СРСР, що розглядається крізь призму моди, способу життя та ширшого соціокультурного й історичного контексту (О. Пагіря, З. Тканко, Х. Лозинська, В. Шевченко). Ці роботи здебільшого мають науково-публіцистичний характер. Другий напрям становлять студії, спрямовані на аналіз журналу «Перець», його тематичної еволюції та ідеологічних акцентів у різні періоди існування. Зокрема, у дисертаційному дослідженні А. В. Якубець, на основі матеріалів «Перцю», здійснено реконструкцію повсякденного життя в Україні другої половини 1940-х – середини 1960-х років. Значний науковий інтерес становлять також праці О. Гели та О. Киричук, у яких проаналізовано тексти та карикатури антирелігійного спрямування, опубліковані на сторінках часопису. Окремо слід відзначити дослідження І. Савченко, присвячене вивченню репрезентації радянських чоловічих образів у журналі «Перець», де авторка простежує специфіку конструювання «позитивних» і «негативних» візуальних моделей у період пізнього сталінізму. Незважаючи на наявність певних досліджень, у вітчизняній історичній науці відсутні праці, що розглядають журнал «Перець» як засіб конструювання громадської думки стосовно окремих суспільних явищ, зокрема субкультур.

Мета дослідження полягає у виявленні, аналізі та систематизації візуальних та текстових прийомів, які застосовував журнал «Перець» з метою конструювання та ідеологічної дискредитації образу стиляги в радянському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Від перших років існування радянської держави простежуються цілеспрямовані спроби сформувати новий тип суспільства – радянського, центральною фігурою якого виступала «проста радянська людина». Цей зразковий громадянин (робітник чи селянин) мав характеризуватися відсутністю індивідуальної виокремленості, максимальною відданістю державі та такими рисами, як колективізм, масовість, невибагливість і аскетизм. Формування зазначеного типу особистості забезпечувалося спеціально розробленою системою державного впливу, що охоплювала освітню сферу, медійний простір та національно-культурну політику.

Серед інструментів «державного виховання» в УРСР важлива роль відводилася засобам масової інформації, зокрема, періодиці. На сторінках періодичних видань створювалися як образи, що втілювали в собі як кращі риси представників радянського суспільства, так і «антигероїв», що втілювали риси недопустимі для радянського громадянина. Сатирично-гумористичні видання у доступній, комічній та опосередкованій формі дозволяли передавати ідеї «державного виховання», зрозумілі широкому колу людей, незалежно від рівня освіти чи мовних бар'єрів. Особливу роль в їх публікаціях відігравали карикатури, які викликати сильні емоції – від сміху до обурення, що допомагало привернути увагу до певних тем або проблем. Водночас, необхідність здійснення ідеологічного контролю над гумористично-сатиричною пресою зумовлювала обмеженість її представленості: в УРСР функціонував лише один подібний журнал – «Перець», який у 1922–1933 рр. виходив під назвою «Червоний перець». Відновлення видання відбулося у 1941 р., після чого воно продовжило свою діяльність уже під назвою «Перець». У повоєнний період журнал набув широкої популярності як в Україні, так і за її межами. Офіційний статус видання як друкованого органу ЦК КП(б) України зумовлював особливості редакційної політики, визначаючи ідеологічні рамки критики, тематичні напрями публікацій та систему художніх образів. Матеріали журналу виконували передусім функцію трансляції ключових положень радянської ідеології,

подаючи їх у виразній, емоційно насиченій формі, спрямованій на безпосередній вплив на суспільну свідомість. Значна частина публікацій «Перця» містила не абстрактний, а конкретний фактаж – із зазначенням прізвищ, населених пунктів, установ, підприємств, організацій тощо, а тому критика, що лунала з його сторінок мала конкретні наслідки [1, с. 193–194].

Молода людина в умовах комуністичного виховання в УРСР мала надзвичайно вузький простір для вияву власної неповторності й оригінального життєвого стилю. Від перших років життя її опікували партія та пов'язані з нею структури, зокрема комсомол, за допомогою якого влада диктувала молоді офіційно визначений стиль поведінки, моральні та естетичні цінності «радянської людини», в яких не було місця для індивідуального самоствердження. Будь-які прояви «вільнодумства» молоді описувалося, за висловлюванням Ю.Каганова, спектром шкідливих «проявів» – від неправильних смаків, поглядів і окремих висловлювань до створення організацій і об'єднань антирадянського спрямування [2, с. 122]. До таких проявів нонконформізму радянської молоді можна віднести першу молодіжну субкультуру в СРСР кінця 1940 – початку 1950-х – стиляг. Це був своєрідний бунт молоді в СРСР: по-перше, як вияв традиційного конфлікту між поколіннями і по-друге, як форма протесту проти радянської одноманітності. Перші міські модники в СРСР з'явились наприкінці 1940-х, однак бурхливий розвиток їхньої субкультури відбувся в період «хрущовської відлиги». Термін «стиляги», як позначення молодіжної субкультури, було терміном радянської пропаганди, який у обіг ввів Д. Г. Беляєв публікацією статті «Стиляги» (1949 р.) у сатиричному журналі «Крокодил». Одним із ключових чинників виникнення руху «стиляг» була інтенсифікація міжнародних контактів Радянського Союзу як у період Другої світової війни, так і в повоєнний час. Зростання чисельності дипломатичного корпусу зумовило відповідне збільшення кількості членів їхніх сімей, які перебували в іншому, «нерадянському» соціокультурному середовищі, що асоціювалося з моделями успіху та добробуту. Саме вони стали посередниками у поширенні цих уявлень і практик серед широких верств міської молоді [3, с. 108]. В цілому ж, стиляги, як і будь-яка субкультура мали свій особливий одяг, музику, танці, манери поведінки, сленг. Стиляги тяжіли до американського способу життя – одягалися в яскравий і модний одяг, слухали джазову музику, а серед танців популярними були бугі-вугі, рок-н-рол, пізніше – твіст і шейк. Це був виклик одноманітній радянській нормі. Як зазначає дослідниця «соціалістичної моди» Джурджа Бартлетт: «Мінливий феномен моди творив загрозу супутникам соціалізму – стабільності, відсутності змін у системі й водночас непередбачуваності життя» [4]. Хоча рух був аполітичним і не мав антирадянського спрямування, він сприймався радянською владою як інакомислення, а отже підлягав осуду з боку суспільства та переслідуванню з боку органів державної влади. Стиляги підпадали під визначення «безрідних космополітів», тобто всіх, хто підозрювався у сприянні «згубному впливу Заходу». Для всеохопної боротьби проти «стиляжної» субкультури у хрущовський період комуністичний режим мобілізував партійно-комсомольський актив, органи державної безпеки, а також медіа.

Численні фейлетони, карикатури та критичні статті, кінострічки мали на меті не тільки висміяти й виявити «низьку аморальну сутність» радянської молоді, але й надавали руху стиляг політичного забарвлення. Оскільки розквіт субкультури припав на час розгортання холодної війни, прихильне ставлення до західної моди асоціювалося зі зрадою, а стиляги розглядалися як потенційні вороги радянської влади («Сьогодні ти граєш джаз, а завтра Батьківщину продаси») [5]. У карикатурі «Чужа сорочка ближче», опублікованій у «Перці», стосовно стиляги робиться натяк на зраду власній батьківщині, її потреб, інтересів [6, с. 10]. Крім того, для підсилення попередньої тези, звертається увага на втрату стилягами сімейних цінностей і відчуття родини, що мало підкреслити втрату зв'язку у ланцюзі родина → громада → партія → держава.

У зображенні стиляг, що потрапили у поле зору «Перцю» прослідковуються певні типові риси. При візуалізації, вони зображаються як безглуздо вбрані «на іноземний манер», марнославні, неосвічені, дурнуваті молоді люди, які пишаються своїм строкатим вбранням і навичками в сфері іноземних танців. Переважно вони змальовуються субтильними, худорлявими, що мало символізувати фізичну слабкість і слабохарактерність. Карикатуристи прагнули показати, що стиляга не займається фізичною працею, а отже, не є повноцінним членом «суспільства трудівників». Надмірно широкі плечі (особливо в піджаках) висміювали західну моду, яка, на думку пропаганди, була штучною та абсурдною. Цей елемент підкреслював, що стиляга намагається здаватися «важливим», але його справжня сутність є мізерною та порожньою. Комічність

образів доповнювалася повними, часто вивернутими губами. Це використовувалися для створення образу жіночності та екзотичності. А також це було пов'язано з тим, що стиляги захоплювалися американським джазом та афроамериканською культурою (що асоціювалася з чорношкірим населенням США). Радянська пропаганда часто використовувала расистські стереотипи США, щоб показати, що стиляги є «мавпами, які імітують» американську культуру. Ці перебільшені риси були частиною пропагандистської кампанії, спрямованої на дискредитацію будь-якого відхилення від радянської «норми». Вони дозволяли представити стиляг не просто як модників, а як ворогів, що зраджують ідеалам соціалізму і підривають моральні устої суспільства. Вони підкреслено модно і одночасно без смаку вдягнуті, мають підкреслено химерні, претензійні зачіски. Часто у перці карикатури зображали одяг стиляг з надто яскравим принтом або принтом оголених частин тіла жінок. Цим підкреслювалася несмак, безглуздість, розпусність та бажання виділятися. У малюнках «Перцю» «стиляги» – це молоді люди, які не хочуть працювати, а тільки відпочивати, відвідувати ресторани тощо [1, с. 198–199]. Стиляг зображували як недалеких, пихатих і дурнуватих молодих людей, стурбованих лише тільки своїм зовнішнім виглядом. Загалом, як відзначає В.Шевченко, те що писалося про стиляг було далеко від істини – найчастіше «стиляги» були вихідцями з інтелігентних сімей з високим культурним рівнем [7]. Крім того, значна частина стиляг була дітьми партійних функціонерів, представників дипмісій, оскільки саме вони мали першочерговий доступ до продукції закордонного виробництва.

Заможні стиляги купували одяг у фарцовщиків або приїжджих іноземців, а також замовляли пошив речей із західних тканин, куплених в комісійних магазинах. Що відповідно також засуджувалося як прояв «спекуляції» і навіть передбачало кримінальну відповідальність (стаття 154 Кримінального кодексу Української РСР). Так у карикатурі «Перця» «Пани – на двох одні штани» В.Зелінський висміює торгівлю іноземними речами, подаючи підпис «Ще є виродки, які никають попід готелями, полюючи на заморське ганчір'я» [8, с. 2].

У статтях журналу «Перець» постійно демонструється «бездуховність» представників субкультури. «Стиляги» апріорі зображаються як аморальні особи, схильні до здійснення правопорушень. Бездіяльність та лінь характерні риси на яких намагається акцентувати увагу автори дописів журналу. Карикатури показували стиляг, які байдикують або слухають «заборонену» музику (джаз) замість того, щоб працювати на заводі, вчитися чи займатися «корисною» працею. Так нав'язувалося кліше «дармоїдів», що було серйозним звинуваченням у радянському суспільстві. У статті «Пасіка» К.Лемешев, порівнює стиляг з трутнями, дармоїдами, схильними до алкоголізму, куріння, тобто шкідливих звичок [9, с. 4]. У журналі перець за 1960 р. №2, показана дівчина у стильному вбранні, але зображена як нероба з підписом «Анна на шиї». Дівчат стиляг називають шукачками легкої наживи, підкреслюючи схильність до злочинної діяльності (крадіжок) [10, с. 4]. Тобто нав'язуються маніпулятивні кліше, такі як «злочинець», «дармоїд», які покликані викликати негативні асоціації:

Антисуспільний елемент: людина, яка не бажає працювати і живе за рахунок інших.

«Паразит»: людина, що присмокталася до «тіла» суспільства, не приносячи йому користі, а лише споживаючи ресурси.

«Ворог» трудового народу. У «Перці» часто відбувається протиставлення чесного трудівника, комсомольця лінивому стилязі дармоїду.

П.Лубенський у дописі «Чуваки і чувихи» подає наступний опис стиляг: «Увечері на одній з одеських вулиць молоді робітники заводу радіальних верстатів зупинили патлатого піжона у вузеньких зеленкуватих штанцях, картатому піджаці, у тяжких, як самохідний комбайн, черевиках на товстій гумовій підошві. Під носом красувалися пунктирні вусики і нахабна посмішка, а на краватці – пальма і мавпи. Мавпи на краватці, і краватка на мавпі». І подальшому його завели у «в підворіття і ввічливо обстригли» і далі автор стверджує, що цей факт показує «яку огиду викликають у здорової радянської молоді стиляги – нероби, бовдури, вітрогони, цей паскудний гібрид з доморощеної глупоти і закордонної пошлості», вони обов'язково «завсідники ресторанів» і звичайно «жоден вечір не обходиться без бійки» і «говорять вони на дикому жаргоні ресторанних барабанщиків», і ведуть «пусте, мерзенне, паскудне життя», «це порожнеча, одіта за останньою модою», а не людина [11, с. 6]. Взагалі стиляги зображаються як ледарі, зокрема у вірші Якова Шутько «метморфоза», де розповідається про лекцію професора про еволюційну теорію Дарвіна, робиться натяк стилязі, що неробство перетворить людину на мавпу [12, с. 7].

У публікаціях стиляг нерідко зображували або називали «мавпами», що асоціювалося з хуліганською поведінкою; при цьому типовим сюжетним

акцентом виступало їхнє покарання у вигляді 10–15 діб примусових громадських робіт [13, с. 6]. У даних випадках автори карикатур та фейлетонів журналу «Перець» використовували зооморфну алегорію – уподібнювали стиляг мавпам, щоб підкреслити такі риси як невігластво, примітивність, марнославство, а також зобразити їх бездумних імітаторів «західної моди». Тобто відбувається спрощення складних ідей до візуального образу, зрозумілого кожному. Це підсилювало негативні емоції читацької аудиторії «Перця» щодо стиляг, оскільки образ мавпи рідко ніс позитивні конотації. У номері 8 за 1960 р. у карикатурі стиляга, якого можна впізнати по характерному вбранні, карикатуристом зображається як безграмотний та неосвічений юнак [14, с. 8], при цьому постійно підкреслюється обмежений кругозір [15, с. 5].

Ще однин аспект на якому акцентує увагу «Перець» та який мав підкреслити бездуховність стиляг – це схильність до споживацтва. Стиляг змальовували як людей, що мріють лише про імпортні речі (джинси, взуття на грубій підошві, музичні платівки і т.д), що протиставлялося ідеалам радянської скромності та колективізму. У фотомонтажі з надписом «Коло інтересів» до зацікавлень стиляг відносять: спиртні напої, азартні ігри, їжа у дорогих закладах, косметика, одяг та закордонна музика [16, с. 5].

Критиці піддається музика і танці, які були популярними у середовищі стиляг. Наприклад у дописі І.Золотаревського «Про масовість і касовість», приїзд у клуб Київського заводу «КАМЗ» «естрадників», які грали джаз і рок-н-рол, викликав, згідно допису автора, збільшення кількості клієнтів у клубі. Даючи опис танцям автор пише, що «…вибрикувати такі па і відколювати такі колінця, що навіть бувалий у бувальцях дільничий міліціонер, що прибіг на гамір, почервонів, плюнув і зник», подібні заходи автор допису називає «комерційними танцюльками», які як стверджує автор, супроводжувалися пияцтвом та хуліганством [17, с. 2]. Дуже часто трапляються наочні карикатури, де стиляги намальовані на фоні радянського оркестру з охайно вдягненими музикантами, тоді як стиляги показані у вульгарній манері, з натяком на розбещеність. Підпис до карикатури «Бісові діти» підсилював зневажливий ефект [18, с. 8].

У контексті критики субкультури стиляг окремі публікації «Перця» акцентують увагу на ролі сімейного виховання, зокрема на надмірній поблажливості батьків стиляг до дітей та схильності виправдовувати будь-яку їхню поведінку. Так, П. Лубенський у вже згадуваній статті «Чуваки і чувихи» наводить приклад одеського представника стиляг – Едуарда Михайловича Ройзберга («Тарзана»), відомого також як Едик із Дерибасівської. У дописі автор детально зупиняється на характеристиці його батьків, підкреслюючи соціальний статус родини та зазначаючи, що батько займав посаду начальника постачання і збуту на черепашкових розробках, що асоціювалося із корупційними практиками [11, с. 6]. Батьків стиляг звинувачували у недостатньому вихованні, відсутності ідеологічної пильності та вважали відповідальними за те, що їхні діти, замість того, щоб бути вірними комуністичним ідеалам, піддавалися шкідливому впливу Заходу. Звинувачення на адресу батьків були не лише ідеологічними, але й практичними. Їх могли пробробляти на партійних та комсомольських зборах, що загрожувало втратою роботи, пониженням у посаді або виключенням з партії. У крайніх випадках, якщо дитина була засуджена за «дармоїдство», батьки могли зазнати ще більших репресій, адже це вважалося їхньою прямою виною. Пропаганда використовувала образ «поганих батьків» як інструмент контролю над суспільством, нагадуючи, що кожен громадянин відповідає не лише за себе, а й за «правильне» виховання наступного покоління.

У радянському публіцистичному дискурсі представники субкультури стиляг традиційно зображали як вкрай неуспішних, безвідповідальних та схильних до розгульного способу життя студентів [19, с. 6; 20, с. 4]. Зокрема, П. Лубенський у статті «Чуваки і чувихи», характеризуючи учасницю руху, студентку третього курсу філологічного факультету Галину Дановську, подає її образ крізь призму відгуків однокурсників: «…з першого курсу почала брехати товаришам, пропускати лекції без поважних причин, училась погано. Усе рідне, наше їй перестало подобатися. Навіть наші народні пісні і танці» [11, с. 6]. Показуючи стиляг неуспішними у навчанні, пропаганда натякала на їхню несерйозність та бездуховність. Пропаганда використовувала образ неуспішного учня, щоб протиставити стиляг сумлінним радянським школярам і студентам, які старанно навчалися. Це створювало уявлення, що захоплення західною культурою веде до деградації та відставання від колективу. Таким чином, стиляги перетворювалися на ідеологічних ворогів, які не тільки зраджували радянські цінності, але й були загрозою для суспільного прогресу. Підкреслення неуспішності в навчанні також мало показати, що життя стиляг є марним і безперспективним. Карикатури та

статті в газетах часто зображували їх як людей, які не мають майбутнього, бо вони не володіють знаннями і не можуть принести користь суспільству.

Також карикатуристи «Перця» зображають стиляг як поганих батьків, які дають поганий приклад своїм дітям [21, с. 9], щоб підкреслити контраст між ними та ідеальним радянським образом: трудолюбивим робітником або свідомим інтелігентом, який відповідально виховує своїх дітей. Було важливо показати, що «західний» спосіб життя руйнує сім'ю, тоді як радянський – створює.

Висновки. Таким чином, аналіз текстових і візуальних матеріалів журналу «Перець», засвідчив використання у висвітленні явища стиляжництва низки маніпулятивних прийомів, зокрема: навішування ярликів (звинувачення у неробстві, розбещеності та недолугості), контрастній подачі інформації (протиставлення «правильних» комсомольців «поганим» стилягам), а також застосуванні стереотипів у формі зооморфних алегорій (зображення стиляг у вигляді мавп з притаманними цій тварині поведінці). Основним завданням таких прийомів було формування негативного ставлення до стиляг як носіїв західної культурної моделі, що, у ширшому контексті, сприяло конструюванню уявлення про західну культуру як явище примітивне, вульгарне та позбавлене ціннісної значущості.

Список літератури:

1. Савченко І. Візуалізація образів радянських чоловіків на сторінках українського сатирично-гумористичного журналу «Перець» другої половини 1940-х – середини 1950-х рр. *Scriptorium nostrum*. 2017. № 3 (9). С. 193–200.
2. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
3. Лозинська Х. Основні стильові засади розвитку костюма «стиляг». *Народознавчі зошити*. 2012. № 1 (103). С. 108–112.
4. Тканко З. Burda, гіпі, стиляги: радянська мода в Україні. Локальна історія. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/burda-gipi-stiliagi-radianska-moda-v-ukrayini/ (дата перегляду: 15.09.2025)
5. Пагіря О. Під західним брендом: «стиляжний» спосіб життя молоді в СРСР був формою соціокультурного протесту. *Український тиждень*. 2012. № 3. (220). 19 січня.
6. Григорєв В. Йому чужа сорочка ближче. *Перець*. 1960. № 23. С. 10.
7. Шевченко В. Субкультури в СРСР, як це було. URL: https://www.shepetivka.org.ua/post-82645-%D1%81%D1%83%D0%B1%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8-%D0%B2-%D1%81%D1%80%D1%81%D1%80-%D1%8F%D0%BA-%D1%86%D0%B5-%D0%B1%D1-%83%D0%BB%D0%BE.html (дата перегляду: 10.09.2025)
8. Зелінський В. «Пани» – на двох одні штани. *Перець*. 1960. № 22. С. 2.
9. Лемешев К. Пасіка. *Перець*. 1960. № 22. С. 4.
10. Василенко А. Чуба не жалій. *Перець*. 1961. № 9. С. 4.
11. Лубенський П. Чуваки і чувихи. *Перець*. 1957. № 5. С. 6.
12. Шутько Я. Метморфоза. *Перець*. 1961 № 8. С. 27.
13. Зелінський В. Рахунок сплачено. *Перець*. 1958. № 16. С. 6.
14. Зелінський В. Мал. *Перець*. 1960 № 8. С. 8.
15. Толкачова З. Його кругозір. *Перець*. 1958. № 2. С. 5.
16. Матусевич Р. Коло інтересів. *Перець*. 1957. № 4. С. 5.
17. Золотаревський І. Про масовість і касовість. *Перець*. 1960 № 4. С. 2.
18. Зелінський В. Бісові діти. *Перець*. 1960. № 21. С. 8.
19. Студент-хвостист. *Перець*. 1957. № 10. С. 6.
20. Григорєва В. У ЗАГСі. *Перець*. 1957. № 11. С. 4.
21. Толкачова А. Доню. *Перець*. 1958. № 15. С. 9.

Fedyk L.B. CONSTRUCTING THE IMAGE OF THE YOUTH SUBCULTURE OF "STILYAGI" IN THE UKRAINIAN SATIRICAL AND HUMOROUS MAGAZINE "PERETS" (SECOND HALF OF THE 1940s – MID-1950s)

The article is devoted to the analysis of techniques used by the satirical magazine "Perets" to shape public opinion on one of the sociocultural phenomena of the second half of the 20th century – the emergence of the first youth subculture in the USSR, known as "stilyagi." Particular attention is focused on how satirical and humorous materials were used to construct the image of representatives of this subculture, who acquired the characteristics of a negative stereotype in the mass consciousness. It has been established that satirical texts and caricatures served as a tool for emotional influence on the audience, allowing complex ideological

guidelines to be presented in an accessible and at the same time simplified form. To this end, manipulative strategies were actively used, ranging from visual generalizations and hyperbole to textual means of labeling, creating contrasts, and ridicule. Such techniques contributed to the consolidation in the public consciousness of a certain model of perception of "stilyagi" as a socially dangerous and undesirable phenomenon. At the same time, the analysis of the magazine "Perets" as a source for studying subcultures is an innovative approach. Usually, other sources are used to study subcultures – memoirs, unofficial publications, oral testimonies. The use of an official, albeit satirical, publication has allowed us to take a fresh look at the mechanisms of interaction between official culture and unofficial phenomena. This approach opens up new opportunities for analysis, for example, of how the official authorities tried to discredit certain social phenomena (such as stilyagi or religion). The study of satirical images, caricatures, and feuilletons has made it possible to reconstruct the social types of that time, and the way they are reflected in the magazine "Perets" helps to understand which values were promoted and which were condemned in Soviet society. Research on this topic can be used in the educational process to better understand the history of Ukraine, literature, and journalism. In addition, analysis of works from that period helps to understand how ideology shaped social perceptions of norms and deviations from them.

Key words: *Perets magazine, caricature, youth, stilyagi, subculture, feuilleton.*

Дата надходження статті: 23.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 378.018.43:63:332.025.26:94:342(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.26

Федорова І.В.
Одеський державний аграрний університет

Чебан О.М.
Одеський державний аграрний університет

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАОЧНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ У КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

У статті досліджено процес становлення заочної сільськогосподарської освіти в УСРР у контексті реалізації державної політики щодо підготовки нової генерації кадрів для потреб колективізованого сільського господарства. На основі аналізу архівних документів – зокрема «Положення про заочне сільськогосподарське навчання в системі НКЗС УСРР» та «Пояснювальної записки до типового навчального плану для нижчої ланки заочної освіти по рослинницькому циклу на 1933/34 навч. рік» – охарактеризовано структуру, ідеологічне навантаження, інституційну організацію й дидактичні особливості заочної сільськогосподарської освіти. Підкреслено зв'язок між освітньою політикою та завданнями соціалістичного будівництва. Приділено увагу розвиткові аграрної освіти, зокрема її підпорядкуванню політичній і виробничій меті колективізації. Наводяться приклади загальної політизації освіти у розрізі особливого значення, якого набувала підготовка фахівців для сільського господарства у межах розгортання системи колгоспів і радгоспів. Показано важливу інституалізацію становлення системи заочної аграрної освіти, що була спрямована на фахове навчання працівників без відриву від виробництва. Аналізується навчальний план з основних наук: суспільно-політичного розвитку, загально-технічних та фахових знань, практичних умінь. Який визначає виконання функцій керівників колгоспів і радгоспів системи соціалістичного сільського господарства. Визначено вимоги загально-освітнього розвитку бригадира-майстра масової кваліфікації. Прослідковано послідовність і порядок проходження навчальних дисциплін, їх розташування в часі за кварталами, що визначає загальнонаукову базу студента-заочника для подальшого засвоєння загально-технічних та фахових дисциплін. Наведено систему і структуру заочної сільськогосподарської освіти НКЗС УСРР. Показано ключову роль ВІЗО НКЗС УСРР щодо планово-організаційного та навчально-методичного керівництва мережею заочних сільськогосподарських навчальних установ, забезпечення навчальним та методичним матеріалом. Автори звертають увагу на відсутність системних монографічних досліджень з цієї тематики, що свідчить про потребу в подальшій розробці історико-освітньої проблематики заочної аграрної освіти як складової радянської модернізаційної політики 1930-х років.

Ключові слова: *заочна освіта, УСРР, аграрна політика, бригадир-майстер, колективізація, навчальний план, рослинництво, ВІЗО, українська державність.*

Постановка проблеми. Розвиток наукових досліджень щодо стану нижчої та вищої ланок аграрної освіти на сучасному етапі спрямовують нас до ретельного огляду суспільно-політичних процесів часів розгортання колективізації в УСРР. Історія вивчення цього трагічного періоду в житті українського народу дає нам значний обсяг фактажу щодо перебігу процесів колективізації в УСРР. Нам відомо, що початок зазначеного процесу було закладено в Декреті про землю 1917 року, який було прийнято Другим Всеросійським з'їздом рад в 1917 році. А вже в 1919 році наркомом земельних справ УСРР В. Мещеряковим було надіслано листа до губернських земельних відділів, який надавав процесові колективізації вже не політичного забарвлення, а суто офіційної державної політики більшовицького уряду. Далі вже відбувся 5-й Всеукраїнський з'їзд рад у березні 1921 р., де було визначено конкретні плани щодо колективізації в Україні [3].

© Федорова І.В., Чебан О.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

У 1930-х роках в УСРР відбувалися докорінні перетворення в усіх сферах життя, пов'язані з реалізацією курсу на індустріалізацію, колективізацію і культурну революцію. Ці процеси торкнулися без перебільшення всіх громадян УСРР не залежно від класової приналежності. Нас цікавить підпорядкування аграрної освіти політичній і виробничій меті колективізації та як наслідок її вплив на формування радянської форми української державності. В умовах загальної політизації освіти особливого значення набувала підготовка фахівців для сільського господарства – передусім у межах розгортання системи колгоспів і радгоспів. У зв'язку з цим важливою інституцією стала система заочної аграрної освіти, спрямована на фахове навчання працівників без відриву від виробництва [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика становлення системи заочної сільськогосподарської освіти в УСРР 1930-х років усе активніше розглядається в сучасному українському історико-педагогічному та історико-культурному дискурсі. У межах загального аналізу аграрної політики, зокрема політики колективізації, увагу дослідників привертає питання кадрового забезпечення сільського господарства, у тому числі шляхом створення системи заочної освіти.

У роботах В. Вергунова розглядається науково-організаційне забезпечення розвитку сільськогосподарської галузі зазначеного періоду, однак методологічні засади радянської освітньої політики та роль ВІЗО залишаються поза полем дослідження [4]. У праці В. Онопрієнка простежується загальний розвиток сільськогосподарської освіти, що опосередковано стосується проблеми підготовки фахівців для аграрного сектора [5]. Натомість фокус досліджень, присвячених саме заочній сільськогосподарській освіті у 1930-х рр., залишається фрагментарним.

Істотний внесок у вивчення педагогічних аспектів сільськогосподарської освіти здійснено І. Федоровою, яка звертала увагу на змістову структуру, фахову спрямованість та культурно-просвітницьку функцію освітніх програм аграрного профілю [6; 7]. Однак у більшості наукових студій бракує докладного аналізу нормативно-організаційного забезпечення заочного навчання, що й становить ключову особливість цього виду освіти. Зокрема, недостатньо опрацьованими залишаються такі джерела, як «Положення про заочне сільськогосподарське навчання в системі НКЗС УСРР» та «Пояснювальна записка до типового навчального плану для нижчої ланки заочної освіти по рослинницькому циклу на 1933/34 навч. рік», що є важливими для розуміння організаційної логіки та ідеологічної складової навчального процесу.

Відсутність системних монографічних досліджень на цю тематику свідчить про потребу в подальшій розробці історико-освітньої проблематики заочної аграрної освіти як складової радянської модернізаційної політики 1930-х років. Саме залучення первинних архівних джерел, зокрема з фонду Р 4732 Державного архіву Одеської області, дозволяє здійснити реконструкцію освітніх практик цього періоду з урахуванням соціально-політичного контексту.

Метою цієї статті є аналіз змісту та особливостей типового навчального плану для нижчої ланки заочної освіти по рослинницькому циклу на 1933/34 навчальний рік як джерела для реконструкції освітньої політики УСРР у сфері підготовки сільськогосподарських кадрів. Джерельну основу дослідження становить архівна справа Р 4732, оп. 1, спр. № 24, арк. 32–33, що зберігається в Державному архіві Одеської області (далі – ДАОО).

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи зазначені архівні матеріали ми бачимо характерний ідеологічний і кадровий контекст освітньої політики УСРР. У процесі реалізації курсу на колективізацію радянське керівництво усвідомлювало потребу у кваліфікованих і лояльних до влади кадрах. Пролетаризація села мала супроводжуватися не лише економічними й соціальними заходами, а й відповідною просвітницькою політикою. Тому важливим елементом стало створення мережі освітніх закладів різного рівня.

Важливим документом, який вибудовує освітню політику в галузі заочної освіти, є «Положення про заочне сільськогосподарське навчання в системі НКЗС УСРР», що окреслює загальні принципи функціонування мережі заочного навчання. У ньому наголошено на необхідності поєднання виробничої діяльності та теоретичної підготовки, а також виокремлено три інституційні ланки: Всеукраїнський інститут заочної сільськогосподарської освіти (ВІЗО), сектори заочного навчання при інститутах, технікумах і господарствах, та навчально-консультаційні пункти. ВІЗО визнавався адміністративним і методичним центром системи. До його завдань належало розроблення нормативів, організація консультацій, наукових конференцій і семінарів, а також узагальнення досвіду та методичне забезпечення. Важливо, що навчальна діяльність заочників будувалася на

принципах самостійності з обов'язковим рецензуванням контрольних робіт, консультуванням і лабораторно-семінарськими сесіями. На навчання приймалися особи віком від 16 до 40 років, що працювали в сільському господарстві, переважно з числа бідняків, середняків і робітників, які мали рекомендації від партійних, профспілкових або державних організацій. Визначалися кваліфікаційні вимоги щодо рівня освіти залежно від рівня заочного сектора (нижчого, технікуму або інституту).

З метою чіткої дієвої структури системи заочної освіти було визначено алгоритм основних засад побудови і функціонування заочного навчання у зазначеному Положенні. Де визначалося наступне. З метою успішного виконання завдання планової підготовки сільськогосподарських кадрів низової середньої та вищої кваліфікації, потрібних для забезпечення «соціалістичної реконструкції» сільського господарства (а фактично дієвого репресивного механізму) згідно з постановами комуністичної партії та радянського уряду НХЗС УСРР запроваджувалася система заочної сільськогосподарської освіти, яка разом зі шкільним навчанням складала основу складової частини єдиної системи сільськогосподарської освіти в УСРР. Таким чином, завданням заочної сільськогосподарської освіти визначалася підготовка висококваліфікованих сільськогосподарських кадрів, не відриваючи їх від виробництва організовуючи теоретичне навчання на основі виробничого процесу та охоплюючи найширші кола робітників радгоспів, МТС та колгоспів фахівців–практиків, висуванців, ударників тощо [1].

Система заочної освіти мала готувати кадри за галузевим принципом, відповідно до визначених профілів, за планом НКЗС УСРР, застосовуючи для цього найактивніші методи і форми навчального процесу (навчальні підручники, консультації, сесії, конференції, навчання на виробництві, кіно, радіо, тощо).

Було сформовано систему заочної сільськогосподарської освіти НКЗС УСРР, яка мала таку структуру:

а) Всеукраїнський інститут заочної сільськогосподарської освіти/ВІЗО/НКЗС УСРР як єдиний адміністративний, планово організаційний та навчально-методичний центр, що становив окрему методологічно-господарську одиницю і підлягав безпосередньо НКЗС УСРР;

б) сектори заочного навчання інститутів, технікумів, радгоспів, колгоспів та інших стаціонарних шкіл визначалися як організаційно-оперативні ланки заочного навчання на період сесій і підпорядковувалися ВІЗО;

в) навчально–консультаційні пункти на виробничих підприємствах, що організовувалися господарствами та організаціями.

Загальне планово-організаційне та навчально-методичне керівництво мережею заочних сільськогосподарських навчальних установ, як і забезпечення навчим та методичним матеріалом було покладено на ВІЗО НКЗС.

Щоб наблизити керування заочним навчанням до студентів-заочників, навчально-оперативна робота та матеріальне забезпечення заочного навчання будувалися на засадах децентралізації й покладалася на стаціонарні навчальні заклади та господарські організації, що входили до їх системи.

Фінансування системи заочного сільськогосподарського навчання, утримання апарату та всіх інших видатків ВІЗО забезпечувалося кошторисом НКЗС УСРР. Плани на навчання студентів-заочників вносилися організаціями на основі договорів. Було визначено, що студенти-заочники могли самостійно сплачувати за навчання. Розмір плати встановлювався ВІЗО за затвердженням НКЗС УСРР [1].

Щодо функцій ВІЗО й заочних секторів системи заочного сільськогосподарського навчання, то вони визначалися як планово-організаційні та навчально-методичні. ВІЗО НКЗС УСРР визначався як центр системи заочного сільськогосподарського навчання, що здійснював загальне керівництво заочною системою підготовки кадрів для сільського господарства через відповідні заходи: організаційні, методичні, контролюючі.

Окрему увагу привертає так звана «науково-дослідна ділянка роботи», яка визначала наступні задачі:

1. Організовувати загально-наукову роботу в галузі опанування марксистсько-ленінської методології та застосування її в педагогічному процесі, при цьому «науково» розробляти проблеми агротехнічної пропаганди.

2. Проводити облік роботи системи заочного сільськогосподарського навчання, руху контингенту студентів-заочників, зведеного звіту щодо вдосконалення роботи заочної системи.

3. Збирати і систематизувати, впроваджувати науково-дослідні матеріали з досвіду роботи заочного сільськогосподарського навчання в УСРР та СРСР і за кордоном.

4. Розробляти кіно-радіо методику заочного сільськогосподарського навчання.

Розглянемо як втілювалися ці дерективи на прикладі, зокрема, заочних шкіл сільськогосподарського профілю.

Типовий навчальний план для нижчої ланки заочної освіти був орієнтований на підготовку бригадирів-майстрів зерновиків – спеціалістів, що мали поєднувати загальноосвітню, ідеологічну й професійну підготовку. Як зазначено в Пояснювальній записці, мета освітнього процесу – сформувати «всебічно розвиненого, свідомого будівника соціалізму» [2].

Основою побудови навчально-виробничого плану з рослинного циклу для нижчої ланки заочної сільськогосподарської освіти визначався профіль фахівця з даної галузі, а саме: профіль бригадира – майстра зерновика. Такий бригадир – майстер – зерновик, щоб отримати статус «всебічно розвиненого, свідомого будівничого соціалізму», повинен був стати достатньо озброєним носієм знаннями загальноосвітнього характеру і одержати широкий суспільно-політичний розвиток з виробленням діалектично-матеріалістичного світогляду.

Проаналізуємо структуру й зміст навчального плану. Навчальним планом передбачалося, що на базі цих знань з основних наук та широкого суспільно-політичного розвитку він мав набути загально-технічних та фахових знань і практичних умінь в такому обсязі, щоб мати змогу з успіхом виконувати функції керівника радгоспів системи соціалістичного сільського господарства. Зазначені вимоги щодо загально-освітнього розвитку бригадира-майстра масової кваліфікації й обумовлювали собою ту перевагу дисциплін загальноосвітнього характеру над всіма іншими, як то й відбито в навчальному плані. Так, загальноосвітній цикл дисциплін, куди увійшли суспільно-політичні дисципліни, українська мова з літературою, математика, фізика з метеорологією, хімія, природознавство, географія, – має 64% всього листажу і 62% часу. При чому соціальний цикл з українською мовою й літературою займає порівняно до всього навчального листажу й часу 26%, всього листажу і 21% часу, що майже відповідає постанові ЦВК СРСР від 19.09. 1932 р. «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах». Виходячи з цієї постанови, на загальні технічні дисципліни відведено – 25% листажу і 26% часу, а на фахові дисципліни – 11% листажу і 12% часу. Отже, маємо таке співвідношення між циклами дисциплін в листажі і часі (табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення між циклами дисциплін в листажі і часі

Цикл дисциплін	Відсоток листажу	Відсоток часу
Загально-освітні дисципліни	64%	62%
Загально-технічні дисципліни	25%	26%
Фахові дисципліни	11%	12%
Разом	100%	100%

Передбачалося, що таке співвідношення навчального матеріалу в достатній мірі мало забезпечувати і загально-освітній рівень знань бригадира – майстра, і його суспільно-політичний розвиток, і загально-технічну й фахову підготовку. Безумовно ми можемо визначити основний напрямок такої «фахової» підготовки як ідеологічний. Таке співвідношення, на думку розробників плану, забезпечувало формування в заочника наукової бази, що була необхідна для засвоєння фахових знань у другий рік навчання [2].

Вивчаючи організацію навчального процесу та дидактичні особливості здобуття вищої аграрної освіти зазначеного історичного періоду звернемо увагу на тривалість навчання, що визначалася у два роки, протягом яких студент-заочник мав опрацювати 160 друкованих аркушів (приблизно 2748 сторінок). Навчання розпочиналося з 15 лютого 1933 р. і завершувалося в переломному кварталі 1935 р. Навчальний рік ділився на чотири квартали, що забезпечувало послідовне проходження матеріалу – від загальноосвітніх до спеціалізованих дисциплін. Практичні заняття – виробнича практика, екскурсії, лабораторні та семінарські роботи – не включалися в бюджет навчального часу, однак проводилися за окремим планом. Особливу роль відігравали виробничі конференції й випускні сесії, у ході яких підбивалися підсумки опанованого матеріалу.

Бюджет робочого часу у визначених межах і ліміт навантаження студента-заочника встановлювався, виходячи з наступного розрахунку. З 365 днів за рік було виключено:

- канікулярний період заочника – 48 днів;
- вихідні дні (4х12) – 48 днів;
- революційні свята – 5 днів;
- виробничі конференції – 20 днів;
- виробничі екскурсії – 10 днів;
- випускні сесії – 5 днів.

Що становило разом 136 днів.

Таким чином, робочих днів на рік 365 – 136 = 229 днів. Робочих годин за 2 роки 229 х 2 = 1374 годин. Визначалося на день 3 навчальні години, на годину 2 сторінки. Тому, за час навчання студент-заочник мав опрацьовувати 2 х 1374 = 2748 сторінок навчально-наукового

матеріалу, що відповідно становило 171 аркуш. З них загальноосвітніх дисциплін – 111 аркушів, загально-технічних дисциплін – 40 аркушів, фахових дисциплін – 20 аркушів.

Послідовність і порядок проходження навчальних дисциплін, їх розташування в часі за кварталами встановлювалося таким чином, щоб створити у студента-заочника загальнонаукову базу для подальшого засвоєння загально-технічних та фахових дисциплін. Що в основному припадають на 2-й рік навчання. При чому, щоб не перевантажувати студента-заочника на самому початку його навчання великою кількістю дисциплін, в 1-му кварталі 1933 року взято лише три дисципліни математику, українську мову з літературою і природознавство. А вже починаючи з 2-го кварталу кількість дисциплін збільшується до 7 за рахунок включення ще дисциплін суспільно-політичного циклу, фізики, хімії, географії.

Всі дисципліни вивчалися суцільно, не перериваючись. З 1-го кварталу 1934 року вводилася із загально-технічних дисциплін лише одна – «Анатомія та фізіологія сільськогосподарських рослин» (базою для цього мали стати відомості з хімії і природознавства), вивчення якої закінчувалося в 2-му кварталі 1934року.

В 2-му кварталі 1934 р. додавалася навчальна дисципліна «Ґрунтознавство та загальне рослинництво», що спиралося на достатню базу набутих знань з природознавства та географії, які вивчалися у 1-му кварталі 1934 року.

В 3-му кварталі 1934 р. вивчалася навчальна дисципліна «Шкідники та хвороби».

В 4-му кварталі 1934 р. починалося і закінчувалося вивчення таких дисциплін: «Соціальна реконструкція сільського господарства»; «Машини та знаряддя» і починалися фахові дисципліни.

У 1-му кварталі 1935 р. завершувалося вивчення фахових дисциплін і опановувалася навчальна дисципліна «Організація та раціоналізація праці».

Отже, маємо картину вивчення загально-технічних і фахових дисциплін в часі.

Аналіз освітнього змісту навчальної програми дає нам чітку картину відображення соціальної інженерії сталінської доби. Аналізуючи структуру навчального плану маємо змогу зробити висновок про його чітке підпорядкування ідеологічним завданням. Освітній процес виконував роль інструмента формування нового соціального типу – аграрія-соціаліста, лояльного до влади, озброєного марксистсько-ленінським світоглядом. Особлива увага до дисциплін суспільно-політичного циклу (26% листажу) свідчить про значення, яке надавалося світоглядній складовій. Незважаючи на фахову орієнтацію, власне аграрні дисципліни починалися лише з другого року навчання й охоплювали три квартали. Це свідчить про розгляд фахової підготовки не як самоцілі, а як логічного завершення формування «свідомих кадрів будівничих соціалізму».

Висновки. Таким чином, аналізуючи архівні документи «Положення про заочне сільськогосподарське навчання в системі НКЗС УСРР» та «Пояснювальну записку до типового навчального плану для нижчої ланки заочної освіти по рослинницькому циклу на 1933/34 навч. рік» можемо зазначити наступне.

Розглянуте «Положення про заочне сільськогосподарське навчання» дозволило розкрити інституційно-адміністративний механізм реалізації освітньої політики. Воно чітко визначало ролі ВІЗО, місцевих органів і безпосередніх навчальних структур, що забезпечували централізоване управління й уніфікацію освітніх стандартів у масштабах УСРР.

Доповненням до аналізованого Положення став «Навчальний план нижчої ланки заочної аграрної освіти в УСРР у 1933/34 н. р.», що є унікальним джерелом для розуміння стратегії радянської освітньої політики доби сталінської модернізації. Він репрезентує поєднання ідеологічної, освітньої та професійної компонент у підготовці фахівців для аграрного сектору. Пріоритет надавався загальноосвітнім та політико-ідеологічним дисциплінам, що відповідало завданню формування «нової людини» радянського типу.

Осмислення таких освітніх документів дозволяє глибше зрозуміти механізми соціального конструювання в умовах авторитарної модернізації й показує, як через освіту здійснювалося виховання й контроль над кадрами, які мали втілювати більшовицьку політику в масовому селі та забезпечити процеси колективізації, що внаслідок впливало на формування радянської форми української державності.

Список літератури:

1. Державний архів Одеської області, м. Одеса. Ф. Р. 4732. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 40–47. «Положення про заочне сільськогосподарське навчання в системі НКЗС УСРР».

2. Державний архів Одеської області, м. Одеса. Ф. Р. 4732. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 32–33. «Пояснювальна записка до типового навчального плану для нижчої ланки заочної освіти по рослинницькому циклу на 1933/34 учб. рік».

3. Марочко В.І. Колективізація сільського господарства в УСРР/ УРСР. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2007. 528 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kolektyvizaciya (дата звернення: 17.07.2025)

4. Науково-організаційне забезпечення розвитку сільськогосподарської галузі в УСРР (1920–1930) : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, ЦДАВО України ; уклад. : В. А. Вергунов, Н. Б. Щебетюк, Н. П. Коваленко, В. І. Кучер, С. М. Живора, А. С. Зотова, Н. В. Маковська, О. В. Корзун, Д. Ю. Корзун ; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2021. Ч. 2 : (1926–1930). 426 с. URL: https://dnsgb.com.ua/assets/files/diyalnist/bibliografichna/agrarna-nauka-ukraini-v-osobah/zbirnik1926-1930-ch2.pdf (дата звернення: 01.08.2025)

5. Онопрієнко В. Сільськогосподарська освіта в Україні: історія становлення і сучасність. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2010. №4. С. 260. URL: https://social-science.uu.edu.ua/article/360 (дата звернення: 01.08.2025)

6. Федорова І. В. Розвиток освіти в Україні на початку ХХ століття: педагогічний аспект. *Проблеми і перспективи розвитку освіти: матер. ІІІ Міжн. наук.-практ. конф*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 24–30.

7. Федорова І. В. Сільськогосподарська освіта півдня України: педагогічний аспект. *Сучасні тенденції педагогічної освіти і науки України та Ізраїлю: шлях до інтеграції : матер. ІІІ Відкр. міжнар. форуму.* Аріель : Університетський центр в Самарії, 2012. С. 108–110.

Fedorova I.V., Cheban O.M. FORMATION OF THE SYSTEM OF CORRESPONDENCE AGRICULTURAL EDUCATION DURING THE PERIOD OF COLLECTIVATION IN THE CONTEXT OF THE SOVIET FORM OF UKRAINIAN STATESHIP

The article examines the process of formation of correspondence agricultural education in the UKRAINIAN SSR in the context of the implementation of state policy on training a new generation of personnel for the needs of collectivized agriculture. Based on the analysis of archival documents – in particular, the «Regulations on correspondence agricultural education in the system of the National Committee of Agricultural Education of the UKRAINIAN SSR» and the «Explanatory Note to the Typical Curriculum for the Lower Level of Correspondence Education in the Crop-growing Cycle for the 1933/34 Academic Year» – the structure, ideological load, institutional organization and didactic features of correspondence agricultural education are characterized. The connection between educational policy and the tasks of socialist construction is emphasized. Attention is paid to the development of agricultural education, in particular its subordination to the political and production goal of collectivization. Examples of the general politicization of education are given in the context of the special importance that the training of specialists for agriculture acquired within the framework of the deployment of the system of collective farms and state farms. The important institutionalization of the formation of the system of correspondence agricultural education, which was aimed at the professional training of workers without separation from production, is shown. The curriculum is analyzed in the basic sciences: socio-political development, general technical and professional knowledge, practical skills. Which determines the performance of the functions of the heads of collective farms and state farms of the socialist agricultural system. The requirements for the general educational development of a foreman-master of mass qualification are determined. The sequence and order of passing academic disciplines, their location in time by quarters, which determines the general scientific base of the correspondence student for further mastery of general technical and professional disciplines, are traced. The system and structure of correspondence agricultural education of the Ukrainian SSR National Agricultural Academy are presented. The key role of the Educational Service of the Ukrainian SSR National Agricultural Academy in the planning, organizational, educational and methodological management of the network of correspondence agricultural educational institutions, provision of educational and methodological materials is shown. The authors draw attention to the lack of systematic monographic studies on this topic, which indicates the need for further development of the historical and educational issues of correspondence agricultural education as a component of the Soviet modernization policy of the 1930s.

Key words: *correspondence education, Ukrainian SSR, agrarian policy, foreman, collectivization, curriculum, crop production, Educational Service, Ukrainian statehood.*

Дата надходження статті: 02.09.2025
Дата прийняття статті: 15.09.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(470+571:477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.27

Чупрінова Н.Ю.
Національна академія Національної гвардії України

Севрук І.І.
Національна академія Національної гвардії України

Соколовська Ю.В.
Національна академія Національної гвардії України

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА СРСР ЩОДО УКРАЇНИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ВІЙНИ XXI СТОЛІТТЯ

У статті розкрито історичну еволюцію політики російської імперії та СРСР щодо України як основи сучасної агресії рф, що проявилася у спробах відновлення геополітичного контролю над українськими територіями. З'ясовано, що ідеологічні витоки сучасної війни сягають імперських доктрин XIX–XX століть, зокрема концепцій панславізму, «єдиного російського народу» та заперечення окремішності української нації. Наголошено, що ці ідеї були послідовно інтегровані у державну політику росії, формуючи історичну тяглість імперського мислення. Підкреслено, що політика русифікації XIX століття започаткувала системне нищення української національної ідентичності, що згодом було інституційно закріплено радянською владою під гаслами «інтернаціоналізму». Констатовано, що радянська політика щодо України поєднувала формальні ознаки самовизначення з фактичним централізмом, відтворюючи імперську модель під виглядом федеративної державності. Визначено, що ленінсько-сталінський компроміс 1922 року створив механізм політичного підпорядкування союзних республік, який унеможливив розвиток реальної державності України. Зауважено, що згортання політики коренізації, репресії проти української інтелігенції та голодомор 1932–1933 рр. зруйнували соціокультурні основи нації, заклавши основу тривалої залежності від московського центру. Уточнено, що радянський тоталітаризм сформував модель повного контролю над суспільством, у якій придушення індивідуальності та культивування колективної свідомості стали інструментами політичного домінування. Пояснено, що сучасний рашизм є безпосереднім спадкоємцем радянського тоталітаризму, який відтворює ідеологію винятковості, культ сили та механізми виправдання насильства. Встановлено, що після Другої світової війни радянська політика русифікації трансформувалася у форму культурно-економічного контролю, який закріпив залежність України. Акцентовано увагу на тому, що процес внутрішньої міграції та домінування російської мови спричинили ерозію національної ідентичності, особливо у східних регіонах. Підкреслено, що після розпаду СРСР росія продовжила імперську стратегію через створення СНД, використовуючи енергетичний, політичний і гуманітарний тиск для утримання впливу. Констатовано, що вторгнення 2022 року стало кульмінацією столітнього процесу реваншизму, спрямованого на відновлення імперської цілісності шляхом заперечення права України на суверенітет.

Ключові слова: *імперська політика, русифікація, радянський тоталітаризм, національна ідентичність, історична спадковість, рашизм, російсько-українська війна.*

Постановка проблеми. Проблематика формування агресивної політики рф щодо України має глибоке історичне коріння, яке бере початок у період існування російської імперії та радянського союзу. Упродовж століть політичні еліти російської держави послідовно реалізовували стратегію заперечення української самобутності, використовуючи ідеологічні, культурні та адміністративні засоби впливу. У зв'язку з цим розпад СРСР не став завершенням імперського проєкту, а, навпаки, відкрив новий етап його трансформації в умовах формування незалежної української

© Чупрінова Н.Ю., Севрук І.І., Соколовська Ю.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

державності. Саме тому події 2014–2025 років, пов'язані з анексією Криму та збройною агресією проти України, слід розглядати як результат тривалого історичного процесу відтворення імперської політики у нових геополітичних формах. Тому дослідження історико-політичних витоків сучасної війни дозволяє виявити сталі механізми підпорядкування України, що зберігаються у світоглядній і державній практиці росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зростання наукового інтересу до вивчення історичних, політичних і ментальних чинників, що зумовили російсько-українську війну XXI століття. Зокрема, О. Нікілєв розкрив особливості радянської мовної політики як одного з важливих інструментів русифікації та послаблення української національної ідентичності [1]. Поряд з тим, вчений зосередив увагу на історико-психологічних чинниках формування імперської свідомості російського суспільства, що визначили його агресивну поведінку щодо України [2]. Своєю чергою В. Даниленко проаналізував процеси дезінтеграції СРСР, наголосивши на тому, що крах радянської системи створив передумови для подальшої реваншистської політики росії [3]. Натомість О. Корнієвський та А. Филипенко відзначили, що імперський синдром і комплекс втрати великодержавного статусу стали основою російського реваншизму [4]. Поглиблюючи розуміння сучасних причин конфлікту, І. Дуцяк обґрунтував взаємозв'язок між тоталітарними тенденціями російської влади та агресивною зовнішньою політикою, акцентуючи увагу на потребі міжнародного переосмислення механізмів колективної безпеки [5]. При цьому О. Ситник та О. Зубкович зауважили, що сучасна агресія рф є закономірним результатом відтворення імперської моделі державності [6] Водночас С. Плохій узагальнив багатовіковий досвід українсько-російських відносин, показавши тяглість імперської політики росії від московського царства до сучасної держави, що прагне ревізії результатів розпаду СРСР [7].

Попри значний обсяг наукових досліджень, присвячених історичним, політичним і цивілізаційним аспектам українсько-російських відносин, питання політики російської імперії та СРСР щодо України як передумови війни XXI століття залишається надзвичайно актуальним і потребує подальшого комплексного наукового осмислення.

Метою статті є аналіз політики російської імперії та СРСР щодо України як важливої передумови виникнення російсько-української війни XXI століття.

Виклад основного матеріалу. Передумови російської агресії 2014–2025 рр. проти незалежної України формувалися ще від часу розпаду СРСР і перших років становлення сучасної української державності.

Відтак, розпад радянської імперії та занепад комуністичного блоку наприкінці XX століття стали серйозним викликом для політичних еліт колишнього центру імперії, оскільки він спричинив втрату геополітичного контролю над територіями, які росія традиційно вважала сферою свого впливу [8, с. 14]. У зв'язку з цим виникла необхідність відновлення попереднього статусу москви як наддержави, що визначило подальший напрям зовнішньополітичної стратегії рф.

Україна, як найбільша з колишніх радянських республік, що мала стратегічне положення, розвинену промисловість та потужний аграрний потенціал, стала центральним елементом політичних і ідеологічних претензій москви. Уже в 1990-х роках російська політична риторика почала демонструвати прагнення до відновлення «єдності східнослов'янських народів», що втілювало реваншистські настрої, замасковані під культурно-історичну спільність. З часом ці ідеї еволюціонували у відкриту експансіоністську політику, орієнтовану на відновлення контролю над пострадянським простором. Тому розпад СРСР не став остаточним розривом із минулим, а лише започаткував нову фазу імперських трансформацій.

Якщо розглядати процес у ширшому історичному вимірі, стає очевидним, що коріння сучасної війни проти України сягає глибше – у тривалі процеси формування та відтворення імперських амбіцій росії у XIX–XX століттях. Саме в цей період виникли базові ідеологічні засади, що згодом трансформувалися у складові сучасної агресивної політики. Зокрема, ідеї панславізму, доктрина «єдиного російського народу» та заперечення окремої української нації стали теоретичною основою, яка забезпечувала ідеологічну наступність російського імперіалізму.

Важливо відзначити, що значний внесок у формування імперського впливу справила політика русифікації XIX століття. Вона була спрямована на послідовне знищення української національної ідентичності, насамперед через заборону українського друку (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.), обмеження освіти українською мовою та переслідування діячів культури й науки. Це створило довготривалий історичний прецедент державної дискримінації, який надалі відтворила радянська влада, приховуючи його під

гаслами «інтернаціоналізму» та «братерства народів». Унаслідок цього українська нація опинилася в умовах системного підпорядкування, що мало тривалі соціокультурні наслідки.

У XX столітті політика радянської держави щодо України характеризувалася суперечливістю. Формально проголошене право національного самовизначення поєднувалося з централізованим контролем над економікою, політикою, культурою та історичною пам'яттю. З одного боку, українська радянська державність мала вигляд політичної самостійності, однак, з іншого – усі важливі рішення ухвалювалися в москві. Особливо трагічними стали події періоду сталінського тоталітаризму, коли репресії, голодомор 1932–1933 рр. і масові депортації української інтелігенції зруйнували соціальну структуру нації. Унаслідок цього утвердилася модель політичного підпорядкування, яка відтворювала уявлення про Україну як складову імперського простору.

Надалі саме цей історичний досвід став основою для розуміння сучасних подій. Сьогоднішня російсько-українська війна не є ізольованим явищем, а органічно продовжує лінію імперського домінування, що простежується від царської доби до радянського часу. Поточний конфлікт репродукує знайому для росії схему контролю над підлеглими територіями, зокрема шляхом ідеологічного заперечення українського суверенітету та прагнення відновити статус «великої держави» [7, с. 19–20]. У цьому відображається глибинна спадковість між минулими й сучасними формами експансії, що свідчить про незмінність політичного мислення імперського типу.

З огляду на це, сучасна війна постає як результат багатовікового прагнення москви відновити цілісність колишньої імперії, використовуючи заперечення права України на самостійний розвиток. У цьому аспекті боротьба українського народу за свободу є проявом тривалого історичного процесу утвердження національної самосвідомості. Відтак події XXI століття слід розглядати як черговий етап українського спротиву імперській моделі, що послідовно відтворювалася протягом кількох століть.

У контексті витоків цієї моделі важливо зупинитися на ролі Володимира Леніна. Його діяльність у російсько-українських відносинах не була спрямована на становлення української державності, попри сучасні політичні спроби представити це інакше. Ленін, фактично, створив нову адміністративну форму російської державності, перетворивши імперію на федерацію з формальними ознаками рівності суб'єктів. Водночас реальний зміст цієї системи полягав у відтворенні централізованого контролю, прихованого за федеративними назвами. Тому ленінська політика не відкривала шлях до самостійного розвитку України, а закладала інституційні основи для її підпорядкування [7, с. 37].

Подальший розвиток цієї конструкції відбувся у 1922 році, коли між Леніним і Сталіним виникла суперечність щодо моделі радянського державного устрою. Ленін відстоював ідею союзного принципу, тоді як Сталін наполягав на автономізації, що передбачала фактичне позбавлення республік політичної суб'єктності. Протидія українських і грузинських більшовиків свідчила про намагання зберегти бодай формальні ознаки державності, однак ці зусилля мали короткотривалий характер [7, с. 37].

Розвиток подій засвідчив, що створення СРСР стало компромісом за формою й змістом. Уже в перші роки функціонування радянської системи було сформовано механізми повного централізованого управління. Партійно-державна структура забезпечувала монопольну владу москви над усіма сферами життя союзних республік, включно з Україною. Унаслідок цього федеративний принцип перетворився на декларативну формальність, тоді як реальність засвідчувала повернення до імперських методів управління. Саме в цей період закладалися передумови для майбутнього політичного та культурного підпорядкування України радянському центру.

Як показує історичний аналіз, згортання автономних прав республік упродовж 1930-х років, посилення русифікаційної політики та централізація влади стали основою моделі, що поєднувала радянські гасла з імперським змістом. Від початку утворення СРСР ця модель мала на меті відтворення колишньої імперської структури під виглядом нового державного устрою. Цей процес, започаткований у 1922 році ленінсько-сталінським компромісом, поступово набував системного характеру. У XXI столітті він виявився у намаганнях кремля відновити політичне домінування над колишніми радянськими республіками, що свідчить про неперервність імперського мислення у російській політичній традиції.

Після утвердження радянської влади становище неросійських культур у межах СРСР спершу виглядало дещо сприятливішим. Політика «коренізації», проголошена у 1920-х роках, декларувала розвиток національних мов, освіти та культури, що створювало враження підтримки етнокультурного

розмаїття. Здавалося, що радянська влада готова відмовитися від відверто імперських методів, надавши народам певний простір для культурного самовираження. Проте вже наприкінці десятиліття цей процес зазнав різкої трансформації. З посиленням особистої влади Сталіна «коренізація» була фактично згорнута, а її місце посіла політика централізації та русифікації. Водночас із цим індустріалізація й колективізація сприяли поширенню російської мови як основного інструмента адміністративного та науково-технічного управління. Унаслідок цього сформувалася нова форма культурної уніфікації, що відтворювала імперські механізми асиміляції, замасковані під радянську ідеологію «інтернаціоналізму» [7, с. 38].

Розглядаючи ці події з позиції політичних наслідків, варто відзначити, що русифікація мала мовно-культурне та владне значення. Поступове підпорядкування місцевих еліт загальносоюзному центру формувало нову систему залежності, яка фактично відтворювала колоніальні моделі управління. Для України це означало згортання процесів національного відродження, що активізувалися у 1920-х роках під впливом українізації. Саме тоді спостерігалося пожвавлення культурного життя, зростання ролі української мови в освіті та науці, формування модерної національної ідентичності. Однак уже наприкінці десятиліття ці здобутки були ліквідовані внаслідок репресій проти українських культурних і наукових діячів, звинувачених у «націоналізмі».

Як засвідчують історичні реалії [6, с. 12], трагічна доля України у першій половині XX століття логічно випливає з попередніх імперських тенденцій, які більшовики успадкували та підсилили новими формами контролю. У цьому контексті поширення більшовицької ідеології виступило інструментом духовного та політичного підкорення. Внаслідок низького рівня національної свідомості значної частини населення, обмеженого доступу до освіти й відсутності чітких політичних структур, українське суспільство стало вразливим до радянської пропаганди. Під гаслами соціальної справедливості більшовицька влада поступово ліквідувала залишки української державності, що виявилося у знищенні УНР, репресіях проти інтелігенції, насильницькій колективізації та організованих голодоморах. Ці дії остаточно закріпили підпорядковане становище України в радянській системі, створивши передумови для довготривалих форм політичної залежності. Аналіз цих історичних подій дає підстави стверджувати, що більшовицький режим не просто продовжив імперські традиції, а вдосконалив їх через поєднання насильства та ідеологічного тиску.

Розглядаючи подальший розвиток радянської політичної системи, варто відзначити, що концентрація влади в руках комуністичної партії сприяла зрощенню партійного й державного апаратів, що унеможливило формування будь-яких незалежних інституцій. Запровадження номенклатурного принципу стало інструментом централізованого контролю над усіма сферами життя – від економіки до культури. Унаслідок цього в 1930-х роках в Україні утвердився режим політичного терору, заснований на безумовному підпорядкуванні центру. Єдина державна доктрина прагнула охопити всі аспекти суспільного буття, нав'язуючи уніфіковані моделі поведінки, що усувало можливість політичного чи культурного різноманіття.

Унаслідок такого державного устрою більшовицький тоталітаризм охопив усі сфери життя, формуючи замкнену систему повного контролю над особистістю. Держава визначала норми мислення, поведінки й навіть емоцій, створюючи новий соціальний тип – «радянську людину». Основними засобами цього контролю стали ідеологічний тиск, політичний терор і система масового нагляду. У таких умовах лояльність до партійної влади перетворювалася на моральний обов'язок, а спроби незалежного мислення – на злочин. Репресії, цензура та пропаганда забезпечували атмосферу страху та підпорядкування, унаслідок чого суспільство втратило здатність до самостійного духовного розвитку [6, с. 13–14].

Досліджуючи характер функціонування цього режиму, слід зауважити, що його стрижнем була ідеологічна доктрина, спрямована на формування колективної свідомості, підпорядкованої єдиному політичному міфу. Радянська влада цілеспрямовано культивувала нетерпимість до будь-яких форм інакодумства, що трактувалися як загроза соціалістичній єдності. Така атмосфера підозри й недовіри дозволяла зміцнювати механізми контролю над населенням. У результаті тоталітаризм набув політико-духовного виміру, позбавляючи людину індивідуальності на користь колективної лояльності. Саме в цій системі зародився специфічний тип мислення, який згодом переріс у радянський менталітет – основу сучасного російського політичного реваншизму.

Переходячи до сучасності, можна констатувати, що нинішній рашизм виступає ідейним спадкоємцем більшовицького тоталітаризму. Він відтворює неоімперські наративи, культ сили та переконання у власній винятковості. Як і в радянський період,

влада в сучасній росії створює інформаційно закритий простір, у якому пропаганда формує фальшиву картину реальності. Через це здійснюється виправдання агресії, насильства та культурного домінування, що підтверджує історичну тяглість імперських механізмів. Поділ суспільства на «офіційний» і «неофіційний» світи, властивий СРСР, повторюється в теперішній росії, де нав'язування вигаданих історичних міфів стало засобом легітимації експансіоністської політики.

Після завершення Другої світової війни відбулося не послаблення, а трансформація імперських механізмів у нові форми контролю. Радянська влада, використовуючи риторику економічного відновлення та модернізації, посилила процес русифікації, який особливо глибоко торкнувся України. Через інструменти економічної інтеграції, створення підприємств союзного підпорядкування та централізовану систему управління здійснювалося витіснення української ідентичності з політичної, культурної й освітньої сфер. Унаслідок цього утворилася стійка модель економічної та духовної залежності, яка зміцнювала зв'язок України з москвою та системно підривала її національну самобутність [1, с. 46–64].

Поглиблення цього процесу було зумовлене ще одним важливим чинником – внутрішньою міграцією, що виникла як наслідок відбудови промисловості. Масовий приїзд робітників із росії до українських міст сприяв зміні етнокультурного складу населення, закріпленню російської мови в побуті, освіті та на виробництві. У результаті активно відкривалися російськомовні школи, дитячі садки, технікуми, а українська мова поступово витіснялася з офіційного середовища. Цей процес формував соціальну ієрархію, у якій володіння російською мовою ототожнювалося з престижем і кар'єрними можливостями, тоді як українська культура розглядалася як другорядна та маргіналізована [1, с. 46–64].

Поступово, під впливом зазначених процесів, у свідомості населення утвердилася орієнтація на москву як центр політичної, економічної й культурної легітимності. Українське суспільство дедалі більше втрачало власні національні орієнтири, що послаблювало відчуття державної самостійності. Особливо помітними ці наслідки стали у великих промислових центрах – Донбасі, Харкові, Дніпропетровську, де російська мова перетворилася на ознаку «вищої» радянської культури. У подальшій історії саме ці регіони стали сприятливими для російської пропаганди, яка апелює до образу «спільного радянського минулого» з метою легітимації агресії проти України у XXI столітті.

Розглядаючи процес становлення передумов російської агресії проти України, варто зазначити, що вони сформувалися ще під час розпаду СРСР і утвердження української незалежності. У цей період у політичній свідомості російських еліт закріпилася ідея тимчасовості української державності, що нібито суперечить історичній «логіці» імперії. Саме ця позиція, успадкована від доктрини «єдності російського світу», зумовила ідеологічне заперечення права українського народу на власний політичний і культурний розвиток [3, с. 234–236].

Особливу увагу привертає те, що ідеї «радянської ностальгії» виявилися поширеними саме серед частини українського населення, вихованого в межах радянсько-російської культурної системи. Ці групи громадян сприймають розпад СРСР як наслідок змови зовнішніх сил і внутрішньої «зради», ототожнюючи втрату імперії з особистою втратою історичної Батьківщини. У масовій свідомості зберігся образ «великої спільної держави», яка нібито могла бути збережена, якби не втручання Заходу й українських національних рухів. Цей світогляд сприяв відтворенню радянських ідентичностей, що стали інструментом для формування лояльності до сучасної російської політики [4].

Надалі історичний період, після розпаду СРСР, росія намагалася зберегти домінування над колишніми союзними республіками, застосовуючи різні інструменти впливу – від економічних і політичних до гуманітарних. Показовим у цьому контексті стало створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), яка, попри офіційно задекларовану рівноправність, фактично функціонувала як механізм утримання впливу кремля. Через енергетичну залежність, інтеграційні ініціативи та політичний тиск росія намагалася відтворити структуру постімперської підлеглості. Водночас Україна, прагнучи уникнути втрати суверенітету, займала обережну позицію, що викликало невдоволення москви й поступове посилення її ревізіоністських амбіцій [3, с. 234–236].

Як свідчить подальший розвиток подій, безпосереднім чинником відкритої агресії 24 лютого 2022 року стало прагнення кремля символічно відновити імперський вплив у рік сторіччя утворення СРСР. Це вторгнення мало військово-цивілізаційний характер – воно розглядалося як спроба утвердити концепт «історичної росії» через створення нової геополітичної конструкції під керівництвом москви. У межах цього проєкту Україна посідала

центральне місце, оскільки сприймалася як важливий елемент імперської ідентичності, без якого росія не могла претендувати на статус «великої держави» [8, с. 15–16].

З огляду на ці обставини, агресія проти України стала переломним моментом у двосторонніх відносинах, остаточно зруйнувавши навіть формальні ознаки партнерства між державами. Унаслідок анексії Криму та війни на сході України було ліквідовано договірно-правову основу співробітництва, яка протягом десятиліть забезпечувала мінімальну стабільність у взаємодії Києва і москви. Водночас знищення інституційних механізмів комунікації унеможливило політичний діалог, а будь-які дипломатичні контакти набули конфронтаційного характеру. Результатом стали масштабні людські втрати, руйнування економічних зв'язків та формування глибокого відчуження між суспільствами обох країн, що остаточно зруйнувало спільний культурно-історичний простір [9, с. 2].

У ширшому історичному розрізі війна, яка розпочалася у 2014 році, не може розглядатися як випадковий конфлікт. Вона є закономірним наслідком тривалого процесу імперського підкорення України, що тривав кілька століть. Упродовж цього часу здійснювалася системна політика розмивання національної ідентичності, запровадження мовної та культурної уніфікації, а також формування комплексу меншовартості серед українців. Такі ідеологічні установки, закладені імперською пропагандою, підтримувалися й після розпаду СРСР через медіа, освітні програми та інформаційні впливи, що сприяло збереженню проросійських наративів у частини населення [2, с. 114–115].

Як засвідчує історична ретроспектива, витоки цих процесів сягають періоду імперського підкорення українських земель. Іще в XVIII столітті російський уряд розпочав послідовне знищення залишків автономії Гетьманщини та ліквідацію Запорозької Січі, що фактично позбавило український народ політичної суб'єктності. Узагальнюючи ці історичні етапи, можна стверджувати, що імперська політика мала цілеспрямований і послідовний характер – від знищення автономії до формування моделі ідеологічного підпорядкування, наслідки якої зберігаються у політичній свідомості росії й нині.

Згідно з висновками, наведеними у [5], дослідження причин російсько-української війни першої третини XXI ст. підтверджує, що визначальними чинниками конфлікту є експансіоністська, тобто імперська, ментальність російського етносу, сформована протягом століть, а також прагнення правителів авторитарних держав утримувати владу будь-якими засобами. Виявлена взаємозалежність цих чинників демонструє існування стійкого причинно-наслідкового механізму, у межах якого страх відповідальності за зловживання владою перетворюється на мотивацію до зовнішньої агресії. Така закономірність особливо помітна в умовах тривалого правління однієї особи, коли військові дії стають інструментом легітимації влади. У зв'язку з цим обмеження термінів перебування при владі може розглядатися як ефективний засіб запобігання виникненню агресивних конфліктів. Зазначений принцип, за умов інституціоналізації на міжнародному рівні, може стати елементом системи глобальної безпеки [5, с. 910].

Звернення до історичних передумов дозволяє простежити, що зазначені ментальні установки мають глибокі історичні корені. Починаючи з XV–XVI ст., московська держава будувала свою політичну ідентичність навколо ідеї «збирання руських земель», що використовувалася для виправдання територіальної експансії під релігійними та культурно-цивілізаційними гаслами. У добу Івана IV ця концепція трансформувалася в систему централізованого деспотичного управління, а в період правління Романових набула форми імперської політики, спрямованої на ліквідацію національних автономій і культурну асиміляцію підкорених народів. В українському контексті це виявлялося у послідовному нищенні державницьких інститутів, забороні мови та обмеженні культурного розвитку. Такий історичний досвід заклав підвалини для формування імперської свідомості, у якій військове завоювання поєднувалося з ідеєю «третєримської місії» москви, що надалі стало ідеологічною основою російської агресії проти України.

Події новітнього часу підтверджують тяглість цього процесу. Військова агресія росії проти України у 2014 та 2022 роках є виявом неоімперського рецидиву, що виник на основі реваншистського прагнення переглянути результати розпаду СРСР. Сучасна російська політична еліта сприймає Україну як елемент імперського простору, а її незалежність – як історичну «аномалію», що підлягає «виправленню». Така позиція відтворює традиційні механізми підкорення, лише адаптовані до нових геополітичних умов [6, с. 15].

Узагальнення наведених фактів засвідчує наявність стійкої історичної безперервності імперської політичної традиції, яка зумовлює повторюваність агресивних дій росії щодо України. Цей процес

має політичний, військовий вимір та водночас цивілізаційний характер, оскільки відображає прагнення зберегти архаїчну модель мислення, у якій домінування над сусідами розглядається як природний стан держави. Відповідно, сучасна війна є проявом глибинної історичної закономірності, що поєднує імперські амбіції з прагненням утвердити власну владу через силове підкорення інших народів.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що сучасна російсько-українська війна є закономірним наслідком тривалої еволюції імперської політики росії, витоки якої простежуються ще в добу російської імперії та Радянського Союзу. По-перше, встановлено, що системна русифікація, заперечення української національної ідентичності та централізована модель державного управління сприяли формуванню довготривалих механізмів політичного, культурного й економічного підпорядкування України. По-друге, з'ясовано, що більшовицький тоталітаризм продовжив імперські традиції та поглибив їх через запровадження ідеологічного контролю, масових репресій і політики культурної уніфікації, що в результаті стало основою для становлення радянського, а згодом і російського неоімперіалізму. Додатково підкреслено, що після розпаду СРСР рф не відмовилася від прагнення відновити домінування над колишніми радянськими республіками, натомість адаптувала імперські інструменти у форми «м'якої сили», політичного тиску та інформаційного впливу. У зв'язку з цим доведено, що збройна агресія росії проти України у 2014–2025 роках постає продовженням попередньої політики, спрямованої на заперечення українського суверенітету та відтворення моделі контролю над пострадянським простором. Тому результати історичного аналізу підтверджують, що ця війна має не ситуативний, а цивілізаційно-імперський характер, тоді як боротьба українського народу за незалежність є складовою тривалого процесу відновлення державності й утвердження національної самобутності.

Список літератури:

1. Нікілєв О. Україна у контексті мовної політики держави середини 1940-х − кінця 1980-х рр. (на прикладі Дніпропетровщини). *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2021. № 24(2). С. 46–64. DOI: https://doi.org/10.15421/172114

2. Нікілєв О. Історичні корені та передумови російсько-української війни: ментальний вимір. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2023. № 26(5). С. 110–117. DOI: https://doi.org/10.15421/1723109

3. Даниленко В. Україна 1985 – 1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України. 2018. 278 с.

4. Корнієвський О., Филипенко А. Ретроспективна рефлексія «поразки» в суспільній свідомості народів Центрально-Східної Європи. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-05/korniievskyi_filipenko_red_06.11.2020-1.pdf

5. Дуцяк І. З. Причини російсько-української війни першої третини XXI ст. як джерело реформування безпекової політики ООН. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. С. 902–910. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-110

6. Ситник О., Зубкович О. Переосмислення витоків російсько-української війни початку XXI століття. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, Спецвипуск*. 2024. С. 9–17. DOI: https://doi.org/10.24919/2312-2595.spec.1

7. Російсько-українська війна: повернення історії / Сергій Плохій; пер. з англ. М. Ларченка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 400 с.

8. Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій / Упорядники: д. і. н., проф. А. Киридон, к. і. н., доц. А. Іваненко; за заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. Вип. 1. 352 с.

9. Перспективи українсько-російських відносин (Концептуальні підходи і практичні кроки). *Національна безпека і оборона*. 2015. № 8-9. 96 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD157-158_2015_ukr.pdf

Chuprinova N.Yu., Sevruk I.I., Sokolovska Yu.V. THE POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE AND THE USSR TOWARDS UKRAINE AS A PREREQUISITE FOR THE WAR OF THE 21ST CENTURY

The article reveals the historical evolution of the policy of the Russian Empire and the USSR toward Ukraine as the foundation of the current Russian aggression, manifested in attempts to restore geopolitical control over Ukrainian territories. It is clarified that the ideological roots of the present war date back to the imperial

doctrines of the 19th–20th centuries, particularly the concepts of Pan-Slavism, the "single Russian people," and the denial of the distinctiveness of the Ukrainian nation. It is emphasized that these ideas were consistently integrated into the state policy of Russia, forming the historical continuity of imperial thinking. It is highlighted that the Russification policy of the 19th century initiated the systemic destruction of Ukrainian national identity, which was later institutionally reinforced by Soviet power under the slogans of "internationalism." It is stated that Soviet policy toward Ukraine combined the formal features of self-determination with actual centralization, reproducing the imperial model under the guise of federal statehood. It is determined that the Lenin–Stalin compromise of 1922 created a mechanism of political subordination of the union republics, which made the development of genuine Ukrainian statehood impossible. It is noted that the rollback of the policy of indigenization, the repressions against the Ukrainian intelligentsia, and the Holodomor of 1932–1933 destroyed the sociocultural foundations of the nation, laying the groundwork for long-term dependence on the Moscow center. It is specified that Soviet totalitarianism established a model of complete control over society, in which the suppression of individuality and the cultivation of collective consciousness became instruments of political domination. It is explained that modern rashism is a direct successor of Soviet totalitarianism, reproducing the ideology of exceptionalism, the cult of force, and mechanisms of justifying violence. It is established that after World War II, the Soviet policy of Russification transformed into a form of cultural and economic control that reinforced Ukraine's dependency. Attention is drawn to the fact that the processes of internal migration and the dominance of the Russian language caused the erosion of national identity, especially in the eastern regions. It is emphasized that after the dissolution of the USSR, Russia continued its imperial strategy through the creation of the CIS, using energy, political, and humanitarian pressure to maintain influence. It is stated that the 2022 invasion became the culmination of a century-long process of revanchism aimed at restoring imperial integrity by denying Ukraine's right to sovereignty.

Key words: *imperial policy, Russification, Soviet totalitarianism, national identity, historical continuity, rashism, Russian-Ukrainian war.*

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 01.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(477.54)«1939/1945»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.28

Яковлєв В.М.
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

УКРАЇНСЬКИЙ БАТАЛЬЙОН ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА СД ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ «ХАРКІВ»: ФОРМУВАННЯ, СТРУКТУРА, ПРИЧЕТНІСТЬ ДО ЗЛОЧИНІВ НАЦИЗМУ

Статтю присвячено одній із складних і дражливих проблем Другої світової війни – колаборації місцевого населення з нацистськими окупантами. В роботі було проаналізовано питання формування, структури та причетності українського батальйону поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» до воєнних злочинів нацизму. Методологічною основою дослідження стали як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи наукового пізнання, зокрема, порівняльно-історичний, лінійно-хронологічний методи, а також методи історичного джерелознавства (текстовий, порівняльний, структурний). У якості джерельної бази використано матеріали кримінальних справ колишніх поліцейських Харківського СД, які зберігаються в архівах Управління СБУ в Запорізькій та Харківській областях. Архівні кримінальні справи у сукупності з іншими документами надали можливість у деталях відтворити процес формування та структуру батальйону поліції Харківського СД. У них містяться цінні свідчення щодо участі поліцейських в каральних акціях, які проводили нацисти на Харківщині. В ході дослідження вищезазначених матеріалів, було з'ясовано, що головним джерелом кадрового поповнення українського батальйону поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» стали радянські військовополонені, українці й росіяни за національністю, які до війни проживали на території УРСР та РРФСР. Окрім того, було встановлено, що попри те, що подібна колаборація переважно не була добровільною, український батальйон поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» несе відповідальність за масове знищення цивільного населення та військовополонених за етнічними, політичними та фізичними ознаками. Дії службовців батальйону української поліції, які стали виконавцями та співучасниками злочинів нацистів на харківській землі, здебільшого слід розглядати як воєнні злочини.

Ключові слова: *Друга світова війна, Харківщина, нацистська окупація, колабораціонізм, український батальйон поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків», злочини нацизму, архівні кримінальні справи.*

Постановка проблеми. В умовах російсько-українського збройного протистояння актуальним питанням сьогодення продовжує залишатися таке складне та багатогранне явище як співпраця місцевого населення з окупаційною владою. Слід зазначити, що з початком широкомасштабного вторгнення РФ, колабораціонізм став значним викликом для національної безпеки України. Це явище не є чимось новим для людства, тому існує потреба в проведенні ґрунтовного наукового аналізу та використанні досвіду попередніх поколінь, зокрема і Другої світової війни.

Під час Другої світової війни співпраця громадян, окупованих Німеччиною держав ,з нацистами набула небувалих масштабів не лише на території УРСР та інших республік СРСР, а й у багатьох країнах Європи. Сучасні дослідники умовно розділяють колабораціонізм на декілька категорій: урядово-державний, соціально-побутовий, культурний та військовий.

Одним з небезпечних і чутливих явищ для будь-якої держави є прояви військового колабораціонізму – служба її громадян у складі ворожих збройних і поліцейських формувань. Після захоплення Харківщини нацистами перед окупаційною владою постали як адміністративні задачі, пов'язані з економічним пограбуванням регіону, так і завдання, спрямовані на замирення загарбаних земель та реалізацію ідеологічних засад нацизму – фізичне знищення «потенційних опонентів» Третього Райху. Для виконання каральних функцій окупаційна влада широко залучала до

© Яковлєв В.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

допоміжних поліцейських формувань радянських громадян, які стали виконавцями та співучасниками злочинів нацистів на території Харківської області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема формувань української допоміжної поліції СД та її причетності до злочинів нацизму в різних регіонах України вивчалась українськими та зарубіжними дослідниками особливо активно на початку XXI ст. Це було пов'язано з відкриттям доступу до архівних кримінальних справ колишніх поліцейських СД, які зберігалися в ГДА СБУ та архівних відділах обласних управлінь СБУ. Одне з дискусійних та складних питань Другої світової війни – колабораціонізм – було порушене українською дослідницею В. О. Шайкан. В опублікованій 2006 р. монографії авторка торкнулася питання військової колаборації, а також правового підґрунтя кваліфікації воєнних злочинів, скоєних колаборантами в роки війни, та їх судового і позасудового переслідування [26]. Важливі деталі щодо структури німецьких каральних органів, функціонування допоміжних формувань у їх складі воєнних злочинів нацистів та їх покарання містяться в загальних та спеціальних працях українських дослідників О. І. Круглова, І. І. Дерейка, І. С. Тарнавського, О. В. Лисенко, Д. О. Ситника тощо [16; 14; 24; 18; 22]. Дослідник Голокосту на території України Ю. Ю. Радченко звернув увагу на структуру німецьких каральних органів (таємної польової поліції, поліції безпеки та СД, української допоміжної поліції), відповідальних за терор та знищення єврейської громади м. Харків та Харківської області [21]. Вагомий внесок у вивчення структури нацистських каральних органів, причетності місцевих жителів до злочинів націонал-соціалізму зробив О. Прусін – американський історик українського походження. Особливо слід відзначити дослідження автора, які стосувалися структури та діяльності СД в Генеральному окрузі «Київ», а також причетності української допоміжної поліції до реалізації нацистами політики Голокосту на окупованих радянських територіях [20; 29].

У попередніх дослідженнях автором було проаналізовано структуру та злочинну діяльність німецьких каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.), а також розглянуто питання участі місцевого населення у допоміжних формуваннях, які входили до складу німецьких репресивних органів [27; 28]. **Мета** даної розвідки – спираючись на матеріали архівних кримінальних справ, дослідити формування й структуру батальйону української поліції Харківського СД та його участі у злочинах нацизму, скоєних на території Харківської області в 1941–1943 рр.

Виклад основного матеріалу. Для підтримання окупаційного режиму та виконання репресивно-каральних функцій на захоплених східних територіях поліцейським структурам райхсфюрера СС власних людських ресурсів та вільнонайманих співробітників СД із числа місцевих колаборантів було недостатньо. Вже через місяць війни проти СРСР у своєму наказі від 25 липня 1941 р. Г. Гіммлер змушений був визнати, що завдання, які «поставлені перед поліцією в окупованих східних областях, не можуть бути виконані лише наявними підрозділами поліції та СС». Тому райхсфюрер СС наголосив на необхідності створення «додаткових охоронних формувань із відповідної частини населення окупованих областей, як це вже частково відбулося з оперативними групами поліції безпеки». Охоронні формування мали створюватися з українців, прибалтів та білорусів, цивільних і «військовополонених-некомуністів» [25, с. 17–18]. У наступному наказі Г. Гіммлера від 31 липня 1941 р. за цими охоронними загонами закріпилась офіційна назва «охоронні формування» («Schutzmannschaft», або скорочено «Schuma»). Відповідно до наказу вони мали носити однострої, які отримали під час попередньої військової служби. Знаки розпізнавання потрібно було зняти, а ґудзики – замінити. Представники допоміжної поліції отримували нарукавну пов'язку, яка містила такий напис: «Schutzmann», персональний номер та назву населеного пункту. Озброїти загони Шума німці збиралися гумовими та дерев'яними дубинками. Хоча після проведення ретельної перевірки, не виключалася можливість отримання шуцманами пістолетів та гвинтівок для виконання поставлених завдань. Очолювати підрозділи допоміжної поліції повинні були офіцери та командири поліції та СС і придатні до цього вахмістри військової поліції. Згодом майбутні командири та молодші командири повинні були підбиратися із числа охоронних команд після проходження відповідної підготовки. «Шуцмани спочатку перебувають на самозабезпеченні, щодо подальшого заохочення за особливі заслуги надійде спеціальне розпорядження», – зазначалося далі в документі [25, с. 19–21].

На виконання вищезгаданих наказів І-е управління РЗГА 19 січня 1942 р. видало розпорядження щодо посилення поліції безпеки «відповідними

елементами» з місцевого населення. Після проведення навчання їх можна було використовувати, але під пильним наглядом чиновників поліції безпеки. Згідно із цим розпорядженням з місцевих жителів та добровольців із числа військовополонених при командах СД почали створюватися батальйони шуцманшафту (Sicherheits-Schutzmannschaft). Підрозділи Шума з місцевих жителів використовувалися для виконання охоронних завдань, проведення облав, арештів, оточення місць масових страт [17, с. 47–48].

Відповідно до розпорядження командувача СС та поліції в Україні від 12 червня 1942 р. поліція безпеки та СД Генерального округу «Харків» почала формувати батальйон української поліції [19, арк. 3]. До шуцманшафту були рекрутовані військовополонені «Шталагу 363» (Холодногірський табір), громадяни СРСР 1909–1923 років народження, які у довоєнний час мешкали, в основному, на території УРСР та РРФСР. Що стосується етнічної приналежності, більшість поліцейських були українцями та росіянами. Так, з 107 осіб, зарахованих до першої сотні: 71 – українці, 32 – росіяни та по одній – білорус, естонець, молдаванин, грек [23, арк. 1–7].

Через нестерпні умови утримання більшість бранців табору розглядали службу в поліції як шанс вижити. Колишній шуцман Х. П. Волох так описав типовий випадок вербування: «Приблизно в другій половині липня 1942 року в табір військовополонених на Холодній Горі прибув німецький офіцер і з ним перекладач, який був одягнений в цивільний одяг. Перекладач оголосив, що їм потрібно 40 осіб для виконання робіт… У цей час до строю став і я. Перекладач не хотів приймати мене в стрій, але я ублагав його… Мій фізичний стан був поганий, я сильно голодував і пропозицію перекладача про роботу я тоді розцінював як єдину можливість вижити». На території табору військовополонених переодягли в придатну для носіння червоноармійську форму без знаків розпізнавання. Потім їх відвели до будинку, де надали можливість помитися та поголитись. «Я добре пам'ятаю, що нам видали чорний хліб і велику миску з галушками», – пригадував Х. П. Волох [4, арк. 81]. Потім колишніх військовополонених розбили повзводно й відправили на вулицю Артема, 30, де протягом місяця вони перебували в школі поліції. За словами М. Н. Борисенка, під час навчання вони проходили стройову та фізичну підготовку, слухали політичні бесіди в антибільшовицькому дусі, охороняли штаб СД, а також будинок, в якому жили офіцери СД [10, арк. 92].

На початку серпня 1942 р. відбулося зарахування шуцманів до складу СД з оформленням відповідних документів, під час якого вони написали автобіографію, заповнили «персональний листок» – анкету та дали підписку про нерозголошення службової таємниці. Через декілька днів після написання вказаних документів особовий склад батальйону української поліції склав присягу на вірність служби Німеччині [4, арк. 83–84, 128]. Складанням присяги документально було завершено вступ колаборантів на службу до поліції СД. Кожен поліцейський отримав посвідчення – «аусвайс», де була фотографія, зазначалося прізвище та посада – «шуцманшафтполіцай СД» [3, арк. 273].

Особовий склад батальйону української поліції, який налічував понад 200 осіб, був розбитий на 2 сотні, сотня – на 3 взводи, взвод – на 3 відділення по 10 осіб у кожному, одинадцятим значився командир відділення. Відповідно взвод нараховував 33–35 осіб. Командиром батальйону шуцманшафту при СД у серпні 1942 р. став колишній сержант Червоної армії О. О. Посєвін, який згодом отримав звання унтершарфюрера СС [7, арк. 126]. Командири взводів та відділень були призначені із числа військовополонених офіцерського та сержантського складу. Перша сотня, яку очолив колишній лейтенант РСЧА М. Єрмаков, була розміщена в гуртожитку поліцейських на вулиці Рибній, 6. Вона була розбита на відділення, які охороняли наступні об'єкти поліції безпеки та СД: гараж на вулиці Рибній, 8; квартири німецьких офіцерів, що жили на вулиці Максиміліанівській, 4; тюрму на вулиці Чернишевській, 21; підсобне господарство, що знаходилося на території колишньої дитячої колонії в с. Куряж Дергачівського району.

Друга сотня української поліції, яку очолив І. Петренко, у повному складі постійно знаходилася при поліції безпеки та СД на Сумській, 100 [7, арк. 119–121]. Крім того, у батальйоні української поліції був окремий взвод з 15 осіб, який виконував смертні вироки [9, арк. 7]. До штату СД був зарахований також музичний взвод, який повинен був грати під час урочистостей в їдальні СД, а також звеселяти публіку в ресторані, який знаходився в будівлі готелю «Інтернаціонал» [5, арк. 100].

З особовим складом поліцейського батальйону регулярно проводили заняття німецькі військовослужбовці СД. Окрім стрілецької підготовки, зверталась увага поліцейських на порядок дій під час несення постової та охоронної служби,

проведення арештів, конвоювання, перебування в оточенні тощо [2, арк. 223]. Шуцманів навчали розуміти розпорядження та віддавати команди німецькою мовою [1, арк. 230]. Поряд із заняттями «професійного» поліцейського характеру проводилась ідеологічна обробка «в дусі ненависті до інших народів і націй, зокрема, до євреїв, більшовизму і соціалістичного устрою». При цьому поліцейським навіювалось, що «євреї і більшовики втягнули Німеччину у війну», але «могутній німецький солдат звільняє Європу від єврейського ярма», в результаті чого «народи сходу будуть звільнені» і настане всесвітня «перемога Німеччини» [2, арк. 221].

Спочатку шуцмани були екіпіровані в однострої радянського зразка – червоноармійську форму без знаків розпізнавання. Під час несення караульної служби та виходу в місто вони одягали білу пов'язку з німецькою свастикою та літерами «SD». Приблизно в кінці листопада 1942 р. весь особовий склад батальйону поліції СД був обмундирований у німецьку форму. Частина отримала зелену форму німецьких солдатів, що складалася із шинелі, пілотки, чобіт, френча, брюк, коричневої сорочки, чорної краватки. На пілотці був зображений череп із двома перехрещеними кістками, а на лівому рукаві френча розташоване зображення орла із свастикою. Решта шуцманів була одягнена в однострої чорного кольору, які складалися «з чорної пілотки з черепом та кістками у вигляді кокарди, кітеля чорного кольору з сірими обшлагами на рукавах, коричневої сорочки, чорної краватки, брюк-галіфе чорного кольору, чорних чобіт радянського виробництва» [5, арк. 150–151, 251]. Особистої зброї рядовий склад поліцейських не мав. На час виконання службових обов'язків їм видавали гвинтівки радянського або німецького зразка з 15 бойовими патронами до них. Лише командири взводів постійно були озброєні «наганами» [6, арк. 32].

Стосовно оплати праці та матеріального забезпечення українського батальйону СД керівним документом був Додаток № 5 до наказу начальника Генерального штабу ОКГ Ф. Гальдера від серпня 1942 р. № 8000/42 «Місцеві допоміжні сили на Сході». Відповідно до нього щомісячна плата рядового шуцмана складала 24 райхсмарки; у випадку, якщо був одружений, платня зростала до 54 марок. Крім того, він отримував триразове безкоштовне харчування в їдальні СД, а також продуктовий пайок за нормами німецьких солдатів. Щомісячне грошове забезпечення командира батальйону української поліції О. О. Посєвіна складалося з 144–148 райхсмарок [15, арк. 60; 4, арк. 24, 86]. У вільний від несення служби час поліцейські могли виходити в місто. За сумлінне виконання службових обов'язків шуцманів заохочували короткотерміновими відпустками [5, арк. 152].

У батальйоні СД панувала залізна дисципліна. «Вона була заснована на страхові бути знищеним. Тому всі команди, отримані мною від німецьких офіцерів, як і мої команди , віддані своїм підлеглим, виконувались точно і в строк. Оскільки я був наділений владою, то мав право вимагати від будь-кого зі своїх підлеглих виконувати щось або не виконувати яких-небудь дій», – стверджував О. О. Посєвін [2, арк. 231]. За скоєні службові правопорушення та кримінальні злочини командування поліції безпеки та СД суворо карало військовослужбовців шуцманшафту. До поліцейських застосовувалися як дисциплінарні заходи, так і заходи фізичного впливу [2, арк. 232]. Так, у жовтні 1942 р. в дворі будинку на Сумській, 100 був повішений поліцейський С. Мєшков. Його провина полягала в тому, що, перебуваючи на посаді заступника начальника караулу тюрми СД, він повідомив жінці арештованого про смерть чоловіка. Про цей факт стало відомо керівництву СД. Після проведення службового розслідування С. Мєшков був арештований за недотримання службової таємниці. Його страта відбулася публічно й мала служити застереженням для поліцейських СД [3, арк. 298; 12, арк. 293зв.]. Інший відомий інцидент трапився з П. К. Сіренком – українським комендантом тюрми на Чернишевській, 21. Перебуваючи в місті в службових справах, він добряче випив. Під час «інспектування» наступної закусочної шуцман почав вимахувати зброєю та вимагати ще горілки. У цей момент під'їхав автомобіль зі співробітником СД, який заарештував пиятика «за хабарництво та дискредитацію органів гестапо». Після місяця перебування у в'язниці П. К. Сіренку призначили покарання у вигляді виправних робіт терміном на 6 місяців, яке він відбував у трудовому таборі в смт Пересічне [12, арк. 54зв.]. Взагалі судові справи, які проводили радянські «компетентні органи» проти колишніх поліцейських Харківського батальйону СД, рясніють фактами покарання шуцманів [12, арк. 55; 5, арк. 49].

Основна діяльність батальйону української поліції СД полягала в охоронних функціях та проведенні карально-репресивних заходів на території Генерального округу «Харків». Шуцмани охороняли об'єкти СД, конвоювали арештованих на

допити, брали участь в облавах проти підпільників, партизанів, радянських парашутистів, а також проти молоді з метою відправлення її на роботу до Німеччини тощо [3, арк. 156; 7, арк. 224]. Про один типовий випадок каральної діяльності українського батальйону СД розповів О. П. Добровольський: «Весною 1943 року, приблизно в квітні, я разом з іншими поліцейськими їздив у с. Данилівка Харківської області, де брав участь в оточенні села, а німці тим часом в селі проводили обшуки у мирних жителів; тих, кого підозрювали у приналежності [до партизанів], арештовували. Всіх заарештованих німці вивели за село і розстріляли. Під час оточення села ми мали завдання не допускати туди партизанів. У цей час було розстріляно близько 10 людей» [8, арк. 161–162].

Ефективність роботи поліції безпеки та СД була безпосередньо пов'язана із залученням громадян СРСР до структури СД. «Підтримувався німецький окупаційний режим за допомогою поліцейських з числа радянських громадян, які вступили на службу до німецьких каральних органів і, зокрема, до СД. Ця категорія поліцейських старанно виконувала всі вказівки німецької адміністрації. Від поліцейських важко було щось приховати, тому що вони добре знали місто Харків, а також добре володіли українською мовою та знали місцеві звичаї», – зазначала у своїх показах Л. Я. Стрикунова [7, арк. 112]. Шуцмани виявляли брутальність та жорстокість у поводженні зі своїми співвітчизниками. Професор медицини Л. П. Ніколаєв, який спостерігав за процесом конвоювання бранців з тюрми СД до Лісопарку, занотував у своєму щоденнику: «Проходячи повз тюрму на вулиці Раднаркомівській, я побачив вантажівку. В ній сиділи (чи точніше напівлежали) близько 20 арештованих. По краях вантажівки сиділи українські поліцейські з рушницями. Вони били прикладами по голові тих арештованих, які намагався визирнути з вантажівки і побачити своїх родичів. Українські поліцейські за звірствами перевершили німців» [11, арк. 28]. Поведінка шуцманів вирізнялася свавіллям не лише під час виконання службових обов'язків, а й у побутових ситуаціях. На вулицях вони поводилися зухвало та розв'язно: могли без причини образити, побити, відібрати речі. Пересічні мешканці відповідали їм своєю нелюбов'ю та презирством, намагалися обійти їх стороною. «Жителі м. Харків, як я неодноразово чув у 1942–1943 роках, нас називали «батальйон смерті». Варто було нам з'явитися на базарі, як лунали вигуки: «Прийшли з батальйону смерті». Мене та інших поліцейських це смішило, тому що тоді ми не усвідомлювали справжній зміст цих слів», – зазначав у своїх показах колишній шуцман І. Г. Подлєгаєв [6, арк. 136–137].

Поліцейські батальйону шуцманшафту СД стали співучасниками воєнних злочинів нацистів на Харківщині. Руками колаборантів німецькі каральні органи знищували «потенційних опонентів»: євреїв, ромів, радянський актив, представників Руху опору [3, арк. 232–233; 4, арк. 82]. Символом нацистського терору в Харкові є Лісопарк, де протягом окупації поліція безпеки та СД проводила масові страти цивільного населення та військовополонених. «У зазначеному лісопарку, ліворуч від шосе, була велика галявина, на якій у 1942–1943 роках проводили розстріли радянських громадян. Туди їх вивозили на вантажних бортових автомобілях. Людей розстрілювали в заздалегідь викопаних ямах. Перед розстрілом їх роздягали, заводили в яму, вкладали рядами й розстрілювали з автоматів та пістолетів. Потім ями засипали землею, а одяг забирали та використовували поліцейські та німці», – свідчив колишній поліцейський І. Є. Лохматиков [5, арк. 49]. Батальйон української поліції брав безпосередню участь у розстрілах на території Лісопарку. Одні з поліцейських копали ями-могили, інші- конвоювали людей до місця страти, треті – стояли в оточенні місця розстрілів та закопували трупи вбитих. Були й такі, які брали участь у самих розстрілах. Щоб залучити якомога більше співучасників до своїх злочинів, крім розстрільної команди, німці змушували поліцейських власноручно стріляти в бранців [3, арк. 13–16; 5, арк. 169–170]. «У розстрілах брали участь взводами, відділеннями, у складі сотні чи всього батальйону. Осіб з числа поліцейських, які б ухилялись чи відмовлялись виїжджати на масові страти громадян, не було. Небажання брати участь у розстрілах було рівнозначне вироку… Коли мене змусили особисто розстріляти трьох осіб, я зрозумів, що це робиться для того, щоб змусити нас всіх забути про можливість повернення до радянських людей, щоб кров'ю пов'язати з гітлерівськими загарбниками», – свідчив П. О. Мацнєв [5, арк. 229–230].

Цинізм та утилітаризм, властивий нацизму, повною мірою виявився під час проведення масових розстрілів. Одяг, знятий з убитих людей, ділився між керівництвом СД та батальйоном української поліції. За словами А. А. Ткаченка, «… найцінніший одяг, іменні речі розстріляних забирали собі німецькі офіцери. Одяг гіршої якості отримувало керівництво батальйону поліції СД, тобто Посєвін та його підлеглі, а той одяг, який не

мав цінності, але ще був придатний для носіння, здавався на склад при батальйоні поліції СД, який потім Посєвін в якості заохочення видавав поліцейським СД» [7, арк. 208–209]. Не кращим чином вели себе й рядові шуцмани. О. П. Добровольський визнав, що неодноразово знімав із трупів розстріляних громадян речі й обмінював їх на горілку. А. М. Фоменко після чергової страти в Лісопарку забрав «сукню та черевики, що належали одній з розстріляних радянських жінок, і продав їх на ринку в м. Харків, а отримані гроші звернув для особистого користування». Подібні факти були поширеним явищем у середовищі шуцманшафту [8, арк. 162].

У в'язниці СД на Чернишевській, 21 постійно перебувала команда українського батальйону СД в кількості 16 осіб. Українська поліція використовувалася не лише для охорони тюрми. Під час проведення допитів шуцмани брали участь у побитті арештованих, а також залучалися німцями до проведення розстрілів [12, арк. 159]. «Арештованих з будівлі тюрми у двір виводив я та інші поліцейські. У дворі тюрми арештованих брав у нас Авраменко Андрій і вів у зруйновану будівлю. Там їх розстрілювали начальник тюрми, його заступник, начальник караулу та начальник відділення Авраменко. Вони заздалегідь отримували від німців горілку, випивали і вже в п'яному стані розстрілювали арештованих. Після розстрілу під керівництвом Авраменка Андрія рядові поліцейські, в тому числі і я, витягували трупи розстріляних у двір тюрми, складали їх в одну купу, обливали бензином чи керосином та спалювали. Зазвичай кістки не згоряли, і ми їх закопували у підвалі зруйнованої будівлі», – пригадував М. П. Верещак [10, арк. 45]. Серед жертв нацистського терору були чоловіки, жінки, люди похилого віку, а також діти, які утримувалися разом з дорослими. За словами охоронця тюрми Л. Ф. Вережникова, за наказом німців комендант в'язниці П. К. Сіренко та начальник караулу Г. Г. Кобрисєв власноручно розстріляли п'ятьох дітей віком від 3 до 9 років. Їхніх матерів перед цим гітлерівці вивезли та стратили в Лісопарку [13, арк. 81].

Тіла в'язнів, страчених у тюрмі СД, також вивозились до Лісопарку. Жахливі подробиці тих подій пригадував П. А. Мацнєв: «Трупи були ще теплі, з деяких текла кров. Рани були помітні в області потилиці й голови. Деякі з трупів були одягнені у верхній одяг, інші – в нижній білизні або голі. Це були чоловіки різного віку, а також жінки й діти» [5, арк. 192].

Влітку 1943 р. за участі української поліції розстріли були проведені в декількох кілометрах від м. Харків – на узліссі в районі с. Подвірки Дергачівського району [5, арк. 50–51].

За матеріалами архівної кримінальної справи командира батальйону шуцманшафту Харківського СД О. О. Посєвіна, загалом відомо про безпосередню участь поліцейських у розстрілі 4100 радянських громадян у м. Харків (у Лісопарку) та в с. Подвірки Дергачівського району Харківської області. Масові страти відбувалися з серпня 1942 р. по серпень 1943 р. [19, арк. 129]. Однак названа цифра не остаточна. Оскільки під час проведення ексгумації тіл на місцях розстрілів, радянськими слідчими органами, зокрема в Лісопарку, були досліджені лише 6 з 11 ям-могил [2, арк. 186].

Таким чином, український батальйон поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» став надійною опорою окупаційної влади, беззаперечно та ефективно виконуючи свої смертоносні функції. Цьому сприяли сувора дисципліна, яка панувала в підрозділі, знання шуцманами місцевих звичаїв, а також досить пристойне матеріальне забезпечення. Руками шуцманів німецькі каральні органи знищували цивільне населення та військовополонених за етнічними, політичними та фізичними ознаками. Жорстокість, яку виявляли поліцейські до місцевого люду, часто перевершувала звірства нацистів.

Висновки. З метою вирішення проблеми дефіциту кадрів поліцейських підрозділів РЗГА були створені допоміжні формування із числа жителів окупованих земель. Попри перестороги ідеологічного характеру, практичні міркування вийшли на передній план. Проаналізувавши матеріали архівних кримінальних справ колишніх поліцейських Харківського СД, можна стверджувати, що головним джерелом кадрового поповнення українського батальйону поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» стали радянські військовополонені, українці й росіяни за національністю, які до війни проживали на території УРСР та РРФСР. Термін «українська поліція» мав насамперед географічний, а не етнічний контекст (тобто допоміжні формування були створені на певній території). Національного принципу добору до подібних формувань німці дотримувались суто формально – фактично такі загони мали поліетнічний склад.

Дії службовців батальйону української поліції, які стали виконавцями та співучасниками злочинів

нацистів на харківській землі, переважно слід розглядати як воєнні злочини. Питання мотивації та притягнення до кримінальної відповідальності колишніх поліцейських Харківського СД потребують уточнень та проведення подальших досліджень.

Список літератури:

1. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. Т. 1. 248 арк.
2. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. Т. 2. 254 арк.
3. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. Т. 7. 313 арк.
4. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. Т. 8. 317 арк.
5. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. Т. 9. 317 арк.
6. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. Т. 10. 310 арк.
7. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. Т. 11. 320 арк.
8. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. Т. 26. 411 арк.
9. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. Т. 28. 331 арк.
10. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. Т. 31. 343 арк.
11. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. Т. 37. 279 арк.
12. Архівна кримінальна справа П. К. Сіренка, Г. Г. Кобрисєва, Л. Ф. Вережнікова, С. І. Гуленка. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.* Ф. 4(Р). Оп. 2. Спр. 34417. Т. 1. 319 арк.
13. Архівна кримінальна справа П. К. Сіренка, Г. Г. Кобрисєва, Л. Ф. Вережнікова, С. І. Гуленка. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.* Ф. 4(Р). Оп. 2. Спр. 34417. Т. 2. 306 арк.
14. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 174 с.
15. Информация на запрос КГБ СССР № 1954/87 – меры по проверку гражд. СССР – Посевина Александра Александровича, родившегося 13.10.1916 в г. Токмак Запорожской области. Берлин, 22 марта 1988 г. Приложение 1–5. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. 161 арк.
16. Круглов А. И. Зондеркоманда. Сборник документов и материалов о деятельности зондеркоманды 4а на оккупированной территории СССР в 1941–1943 гг. Chișinău: The Historical Expertise, 2025. 376 с.
17. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. *Голокост і сучасність.* 2008. № 1 (3). С. 39–64.
18. Лисенко О. Структура та діяльність нацистських військово-поліційних підрозділів на Чернігівщині в 1941–1943 рр. *Сторінки воєнної історії України.* 2025. Вип. 29. С. 124–143.
19. Обвинительное заключение по делу № 24 по обвинению Посевина Александра Александровича… *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.* Спр. 20368. 148 арк.
20. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации. *Голокост і сучасність.* 2007. № 1. С. 31–59.
21. Радченко Ю. Допоміжна поліція, місцева адміністрація, СД та Шоа на українсько-білоруському пограниччі (1941–1944). Київ: Фенікс, 2024. 288 с.
22. Ситник Д. О. Формування української поліції у Києві (1941–1943). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2020. Т. 3. С. 40–48.
23. Списки полицейских охранной полициии безопасности и сотрудников СД. *Державний архів Харківської області.* Ф. Р.–3082. Оп. 1. Спр. 53. 93 арк.
24. Тарнавський І. Місцева допоміжна поліція Донеччини в період нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Київські історичні студії.* 2017. № 1. С. 110–119.
25. Трагедия Литвы 1941–1944 годы: Сборник архивных документов. Москва: Издательство «Европа», 2006. 400 с.

26. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. Кривий Ріг: Видавництво «Мінерал» АГН України, 2005. 466 с.

27. Яковлєв В. М. Структура та злочинна діяльність німецьких каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2023. Т. 34 (73). № 2. С. 113–120.

28. Яковлєв В. М. Місцеве населення у складі нацистських каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). *Південний архів.* 2023. Вип. 44. С. 44–50.

29. Prusin A. V. A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiew. *Holocaust and Genocide Studies.* 2007. Vol. 21, Iss. 1. P. 1–30.

Yakovliev V.M. THE UKRAINIAN BATTALION OF THE SECURITY POLICE AND SD IN THE GENERALBEZIRK "KHARKIV": FORMATION, STRUCTURE, AND PARTICIPATION IN NAZI CRIMES

The article is dedicated to one of the complex and sensitive issues of the Second World War – the collaboration of the local population with the Nazi occupiers. The study analyzes the formation, structure, and involvement of the Ukrainian police battalion operating under the Security Police (SiPo) and Security Service (SD) of the Generalbezirk "Kharkiv" in Nazi war crimes. The methodological basis of the research includes both general scientific and specialized historical methods of scientific inquiry, in particular, the comparative-historical and linear-chronological methods, as well as methods of historical source studies (textual, comparative, and structural analysis). The source base consists of materials from criminal cases against former policemen of the Kharkiv SD, which are preserved in the archives of the Security Service of Ukraine (SBU) in the Zaporizhzhia and Kharkiv regions. These archival criminal cases, combined with other documents, made it possible to reconstruct in detail the process of formation and the structure of the Kharkiv SD police battalion. They contain valuable testimonies regarding the participation of policemen in punitive operations carried out by the Nazis in the Kharkiv region. The analysis of the above-mentioned materials revealed that the main source of recruitment for the Ukrainian Security Police and SD Battalion of the General District "Kharkiv" consisted of Soviet prisoners of war – Ukrainians and Russians by nationality – who had lived in the territories of the Ukrainian SSR and the RSFSR before the war. Moreover, it was established that although such collaboration was mostly not voluntary, the Ukrainian police battalion under the Security Police and SD of the Generalbezirk "Kharkiv" bears responsibility for the mass extermination of civilians and prisoners of war based on ethnic, political, and physical characteristics. The actions of the battalion's servicemen, who became executors and accomplices of Nazi crimes on Kharkiv land, should mostly be regarded as war crimes.

Key words: *World War II, Kharkiv region, Nazi occupation, collaborationism, Ukrainian police battalion under the Security Police and Security Service of the Generalbezirk "Kharkiv", Nazi crimes, archival criminal cases.*

Дата надходження статті: 18.09.2025
Дата прийняття статті: 01.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(497.2):94(620)"14/16"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.29

Бортнікова А.В.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

СИСТЕМА ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ТЕРЕНАХ БОЛГАРІЇ ЯК СКЛАДОВА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XIV–XVI СТ.

У статті здійснено аналіз спахійської (тимарної) системи землеволодіння на теренах болгарських земель як похідної від територіально-адміністративного поділу, організації влади та управління в Османській імперії XIV–XVI ст. В адміністративному відношенні Османська імперія поділялася на провінції, що іменувалися «бейлербействами», а з кінця XVI ст. – «еялетами». Бейлербейства (еялети) ділилися на дрібніші, але важливі з погляду на організацію влади структури – «санджаки» («знамена»), на чолі з урядниками – «санджакбеями». Відповідно до потреб і розмірів володінь мірійські (державні) землі включали: хаси – великі земельні володіння, що належали султанові та членам його родини і представникам старої османської аристократії; тимари – середні та дрібні ділянки землі, що призначалися для утримання війська та цивільної адміністрації; вакфи – землі особливого призначення, що виділялися у розпорядження релігійних та соціально-культурних структур та установ. Завойовані болгарські землі у вигляді ділянок-тимарів роздавались бійцям османського війська («людям меча») та чиновникам («людям пера»). Тимарна система – основа османського землеволодіння – повністю сформувалась наприкінці XV ст. Вірогідно, в перші віки османського панування володіння тимаром не означало постійного проживання в ньому власника (спахії) і зводилося до отримання ним зі скарбниці відповідної суми грошей. Власник тимару за османським правом був спадковим утримувачем земельної ділянки, він міг за згодою спахії і місцевої влади продати його або передати родичам, йому особисто належали будинок, забудови, худоба і знаряддя праці. У часи іноземного панування слов'янські народи, зокрема болгарський, мали певний рівень свободи, що загалом вплинуло на їх здатність вижити в нових суспільно-політичних та культурних умовах. Зі свого боку, умовою збереження індивідуальної свободи і, навіть, просування кар'єрною дробиною для християн ставав чинник прийняття ісламу.

Ключові слова: *Болгарія, Османська імперія, адміністративно-територіальний поділ, система землеволодіння, яничари.*

Постановка проблеми. Османське завоювання Болгарії, що тривало п'ять століть, не могло не позначитися на способі життя, культурі та перспективах історичного розвитку болгарського народу. Разом із втратою державності, болгари втратили можливість будувати на власний розсуд своє майбутнє в політичній, економічній та культурно-духовній сферах суспільного життя. Водночас, османи виявляли певну лояльність до прав іновірців за умов не порушення ними настанов ісламу.

Османська імперія за політичним режимом була централізованою військово-політичною автократичною державою. Очолював її султан, який зосереджував в своїх руках всю повноту військової і цивільної влади. Водночас він був і духовним очільником усіх мусульман, що дає підстави розглядати Османську імперію як теократичну монархію. Настанови ісламу у сфері ідеології та права фактично визначали модель держави. Султану належала уся повнота законодавчої, виконавчої та

© Бортнікова А.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

судової влади. Він без обмежень розпоряджався майном і навіть життям своїх підданих, призначав вищих державних урядників на всіх щаблях владної піраміди. Дорадчий орган при султанові – діван, складався з вищих військових командирів і керівників головних державних відомств. Великий візир, посада якого запроваджена султаном у другої половини XVI ст., здійснював практичне керівництво справами імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для розкриття обраної теми використано писемні пам'ятки – уривки історичних творів і трактатів, записки сучасників, тексти законів, указів і розпоряджень османської влади та ін. Вони розкривають історію болгарського народу під османським володарюванням. Спахійську (тимарну) систему землеволодіння в Болгарії характеризував режим влади, створений османською правлячою верхівкою в завойованих Південно-Східних і Центральних землях Європи. Відомості щодо ситуації в Болгарії містять насамперед турецькі джерела. Порядок управління і становище болгарського населення в дають змогу з'ясувати уривки твору «Записки яничара» [7, с. 255–259].

У підготовці статті також використано актові записи, що виходили із султанського двору. Це реєстри (дефтери) південнослов'янських земель, тобто описи податкового населення і різних видів земельних володінь – умовних держань (тимарів), приватних (мюльк), власність мусульманського духовенства (вакф) та ін. Реєстр 1455 р. (сумарний дефтер) земель, що входили до складу хасу османського державного діяча Ісхакоглу Уса-Бея, містить перелік складу власників дев'яти тимарів, описи їх домогосподарств і, що важливо, обсяг надходжень з кожного тимару, включеного до адміністративно-територіальної структури Османської імперії [7, с. 254]. Одночасно Османська імперія проводила кодифікацію державного управління шляхом підготовки загальнодержавних законів (канун-наме), так і законодавчих актів в окремих провінціях. Вони дають змогу відстежити вплив місцевих умов і традицій, готовність правителів імперії використовувати досвід балканських держав та їх сформованої нової верстви, що вливалась до османської правлячої верхівки [7, с. 260–262; 264–265]. Розширити уявлення про аграрні відносини в Болгарії, що перетворилася на провінцію Османської імперії, також дає змогу дарча грамота (мюльк-наме) султана Селіма II 1587 р. В акті відображено ставлення османів до створення приватних володінь на завойованих землях, тенденцію на перетворення їх у вакуфну власність [7, с. 265–266].

У сучасній українській історіографії означена проблема не стала предметом ґрунтовного дослідження. У процесі підготовки статті автором використано праці відомого українського вченого А. Кримського [6], авторитетного дослідника з історії Османської імперії Г. Іналджика [4], праця з історії європейських народів Центральної та Східної Європи XIII–XVIII ст. Ф. Дворніка [3]. Досягненням вітчизняної історіографії став доробок львівського дослідника В. Чорнія «Історія Болгарії», де простежено історичний розвиток цієї південнослов'янської країни, зокрема й в умовах османського завоювання [8].

Український історик О. Галенко, відомий зокрема перекладом українською мовою праці Г. Іналджика, лише побіжно торкався проблеми історії слов'янських народів, він досліджує теми, пов'язані з історією Османської імперії та її взаємозв'язків з іншими державами, зокрема з Україною [1].

Вітчизняна і зарубіжна слов'янська історіографії в багатьох випадках продовжуючи традиції православної агіографії і балканського національного романтизму, досить часто змальовували недостатньо адекватну картину етнополітичної ситуації на Балканах. Зокрема, османам приписували могутні асиміляторські і ісламізаторські тенденції. Між тим османи першочергово ставили своїм завданням створення в європейській Туреччині такого порядку, який би забезпечував панування мусульманської меншості, відкритої для місцевої еліти, над більшістю християнського населення. При цьому, особливо у XV ст., турки, дійсно, переселяли болгарське населення в спустошену Анатолію, а в болгарські землі прибували мусульмани (досить часто татари і мусульманізовані малоазійські греки). Однак при встановленні етнополітичного механізму європейських володінь Османської імперії було перейнято багато рис адміністративного і фіскального устрою доосманської епохи [8, с. 122, 126–128].

Метою статті є аналіз спахійської (тимарної) системи землеволодіння на теренах болгарських земель як похідної від територіально-адміністративного поділу, організації влади та управління в Османській імперії XIV–XVI ст.

Виклад основного матеріалу. Логічним наслідком османських завоювань стала розбудова на захоплених землях державного та адміністративно-територіального устрою, що відповідав новим геополітичним реаліям: знищувались попередні етнополітичні кордони в Болгарії, а всі народи, що там проживали об'єднувались в межах

єдиного державного утворення. На слов'янських землях, що опинилися під владою Османської імперії, єдиної системи управління не існувало. Специфіку адміністративно-територіального устрою визначали місцеві умови, особливості характеру суспільних відносин, ступінь розвитку економіки, ландшафт регіонів, їхня близькість чи віддаленість від столиці імперії (Стамбула).

В адміністративному відношенні Османська імперія поділялася на провінції, що іменувалися «бейлербействами», а з кінця XVI ст. – «еялетами» [5, с. 303–304]. Їх очолювали бейлербеї, призначені султаном й наділені значними повноваженнями, насамперед у військовій сфері. Завойовані землі на Балканському півострові входили до військово-адміністративної одиниці – Румелійського бейлербейства (еялету), створеного за правління Мурада I (1362–1389) та поділеного за Мехмеда II (1451–1481) на вісім санджаків різної величини. Адміністративним центром Румелії після Адріанополя в XVI ст. стала Софія [4, с. 115–116].

Бейлербейства (еялети) ділилися на дрібніші, але важливі з погляду на організацію влади структури – «санджаки» («знамена»), на чолі з урядниками – «санджакбеями». Основа територіально-адміністративна одиниця – санджак – частково враховувала межі деяких доосманських володінь, утім етнічний склад населення не брався до уваги. Наприклад, санджак Паша Пловдівської Фракії в першій половині XVI ст. був заселений переважно болгарами, в іншій його частині території Одринської Фракії переважало грецьке населення, Солунь і майже вся Македонія була населена сербським, болгарським і грецьким народом. Санджаки існували не лише як територіально-адміністративні одиниці, вони були основними бойовими підрозділами султанського війська [4, с. 116].

До кожного із санджаків включалися землі, завойовані в результаті одного із балканських походів османів, і тому межі більшості з них відтворювали кордони феодальних наділів, що існували на Балканах до приходу османів. Так, найбільші в болгарських землях Нікопольський, Віденський і Сілістринський санджаки в XV ст. відповідали територіям Тирнівського, Віденського царств і Добруджинського деспостства. Наслідком цього процесу стало часткове збереження існуючої в XIV ст. адміністративної і господарської структури. Від болгарської феодальної практики частково збереглись з колишніми назвами попередні податки, повинності і ринкові мита.

Владні функції в провінціях покладалися на представників вищого прошарку військового стану – *бейлербеїв* і *санджакбеїв.* Під їх керівництвом функціонували структури, що охоплювали військово-політичну, адміністративну, фіскальну, судово-правову сфери життя Болгарії, як і в інших захоплених османами слов'янських країнах. Утім в духовно-релігійне, соціально-культурне життя немосульманського населення держава не втручалася. Їх справи вона вважала прерогативою церкви та інших громад, функціонуючих в містах і селах з дозволу та під контролем османської влади (етнічних, релігійних, етнорелігійних, ремісничих місцевих та ін.)

Наслідки багатолітніх спустошливих походів і воєн були важкими для всіх слов'янських народів. Гинули сотні тисяч людей, спустошувались родючі землі, руйнувалися міста. В битвах з османами або фізично знищувалась, або переходили до ісламу більша частина слов'янської знаті. Так, з багатьох міст, особливо на північному сході Болгарії, жителів виселяли, або вони втікали в гори, засновуючи там нові поселення (Габрово). При цьому немає підстав говорити про демографічний колапс слов'янських земель. Вже з 20–30-х рр. XV ст. розпочалося відновлення економічного і соціального життя в містах і селах. Про це свідчать ранні османські реєстри – описи міських і сільських господарств болгар [7, с. 254]. Болгарські джерела засвідчують достатньо швидку адаптацію болгар до зміни політичних умов і визнання ними влади османських султанів як спадкоємців місцевих правителів.

Державний устрій Османської імперії характеризувався відкритістю доступу до державних урядів представників неосманського походження, зокрема слов'янського, які приймали іслам. У турків не було знаті в тому вигляді, в якому вона розвивалась на Заході: султан міг призначити будь-кого на високу посаду. Натомість успадкування посади було скоріше винятком, ніж правилом. Тому спостерігалася тенденція поступового переходу управлінського апарату до рук слов'ян. Для них, схоже, недоступними були тільки богословська і правнича кар'єра [3, с. 310–311].

Корпус яничарів. Відносною особливістю цієї практики стало заснування корпусу яничарів, ядра османського війська і гвардії султана. Корпус яничарів формувався на основі стягування найбільш важкого і принизливого для християн податку – так званого «девширме» – «податку кров'ю», що утримувався в країні з XV до початку XVIII ст. А. Кримський зокрема зазначав, що вербувалися яничари з християнських хлопчиків, «яких або силоміццю одбирали од батьків, або діставали

з доброї волі батьківської, і давали тим хлопцям турецьке спеціально-військове виховання. Такий призов («девширме») чинили турки серед арнаутів, босняків, греків, болгарів, вірмен. Спочатку було яничарів 12.000, потім – більше» [6, с. 20]. Це була практика насильницького вилучення з тих сімей, де було кілька синів для наступного їх навчання в спеціальних воєнних школах, що існували в столиці та інших великих містах, де їх готували для служби при дворі та в елітному султанському війську яничарів.

Система підготовки яничарів включала обов'язкову ісламізацію дітей. Їх навчали ісламу і згодом вони отуречувалися. Кожні сім років скликалися зібрання яничарів, на яких проводили уточнення і поповнення членів складу їх корпусів, пов'язаного із втратами особового складу. На зібраннях непридатних до служби виключали з корпорації. Одружуватися яничарам принципово заборонялося. Незважаючи на те, що відомості джерел щодо конкретних наборів до корпусу яничарів на території Болгарії надзвичайно фрагментарні і відносяться в основному до XVI ст., утім дослідження Ц. Георгієвої показують, що вони стосувалися більшої частини болгарських земель і були достатньо масштабними [2, с. 78, 85].

Усі завойовані землі належали сутану. Порядок і управління в них, за «Записками яничара», грунтувалися на тому, що султан усі свої замки/фортеці «зайнявши їх яничарами» або своїми вихованцями (воїнами) «міцно тримає в своїй руці, ні одного замку жодному з вельмож не віддаючи; і те місто, що має укріплення і замок в ньому, султан зайняв своїми людьми, також тримає сам» [7, с. 258]. До «своїх» людей» султана відносилися також вояки (містафізи) – вартові фортеці турецьких гарнізонів. Султан забезпечував утримання яничар в замку, щоб «вони на випадок облоги мали запаси», але «ні вина, ніякого напою в замку не буває». А в інший час, коли немає облоги, «кожен годується від своєї служби». За службу яничари отримували платню «від двору кожну чверть року без затримок, а одяг їм давали один раз на рік» [7, с. 258]. Управління у фортецях контролювалося султанським двором. Султан призначав своїх представників диздарів для управління фортецею і містом. Він постійно перебувати в фортеці, не міг без дозволу уряду покинути її і допустити іноземця у ввірену йому фортецю. Його помічника іменували чехай, а «за ним іде булюк-паша… чим більша фортеця, тим більше в ній службовців, і вони не мають ніяких інших доходів, окрім служби…» [7, с. 258].

Система землеволодіння. Найбільші зміни в соціально-економічному становищі болгарських земель після турецького завоювання пов'язані із запровадженням на Балканах системи землеволодіння, що відрізнялась від османської. Всі завойовані турками болгарські землі першочергово підпорядковувалися скарбниці і набували статусу державної (мирійської) власності. Питання її розподілу для отримання доходів за державну і військову службу та матеріального забезпечення двору і придворної знаті, релігійних, різних соціокультурних установ були прерогативою султана. Відповідно до потреб і розмірів володінь мирійські (державні) землі поділялися на три категорії: *хаси* – великі земельні володіння, що належали султанові та членам його родини і представникам старої османської аристократії; *тимари* – середні та дрібні ділянки землі, що призначалися для утримання війська та цивільної адміністрації; *вакфи* – землі особливого призначення, що виділялися у розпорядження релігійних та соціально-культурних структур та установ [8, с. 135].

Під час ранніх османських завоювань деякі землі надавались найбільш заслуженим воєначальникам в приватну власність (мюльк). Султанові в якості апанажа (хасс) виділялися великі земельні і багаті володіння. Частину земель їх користувачам дозволялось перетворювати в вакфи – землі особливого призначення, що передавалися у вічне користування мусульманським релігійним організаціям та їх інститутам – школам (медресе) та іншим благодійним структурам. Хаси і вакфи перебували в повному і беззастережному володінні їхніх власників і звільнялися від будь-яких державних податків і повинностей.

Показовою у цьому контексті є дарча/надавча грамота (мюльк-наме) 21–28 лютого 1587 р. султана Селіма II (1566–1574), видана його зятю і візиру Піале-паші на пожалування володінь «у межах вакуфа покійного [Містафи-паші] і було приписане до [мого] хасу» [7, с. 265–266]. Це були володіння колишнього командувача військами Мустафи-паші, який, вірогідно, попав в немилість за невдалий похід на Мальту в 1565 р. і був відсторонений з уряду візира, а пізніше страчений. Тепер його володіння частково передавалися нинішньому візиру Піале-паші, який просив султана передати йому у власність «комори, що межують з новозбудованими домами», що належали йому в Стамбулі. Візиру надавались також місто Лофча (Ловеч) та з султанського санджаку з центром в Нігбола (суч. Нікополь) село/маєток Девіран, «засноване у межах вакфа», що було

«приписане до [мого] хасу» з прибутком у сумі 9 000 акче. Ці володіння султан жалував у вакф своєму візиру Піале-паші з усіма прибутками в «обмін на мукатаа[1] за комори і землі покійного Мустафа-паші». Йому передавалися збудовані на вказаних землях султанського хасу – комори, будинки, ятки, споруди, розташовані в межах земель зокрема й «казенної пекарні фодла[2], з усім, що їм належить». Диспозиція цього типового для султанського двору акту (мюльку-наме) зводилася до наказу султана володіти переданими угіддями на праві приватної земельної власності, поширеної в той час в країнах Ближнього і Середнього Сходу. Ці землі ставали «чистим мюльком», тобто перебували в повній, необмеженій власності, що дозволяло власнику продавати, дарувати і передавати їх у спадок. Тому розпорядження султана формулювалось наступним чином: «нехай він повноправно володіє ним із покоління в покоління, з роду в рід… а він… якщо захоче, нехай продасть або подарує, а виникне бажання, нехай перетворить їх у вакф…» [7, с. 265–266].

Зовсім іншою була ситуація з тимарами, що складали найбільшу частину мірійських земель. Завойовані болгарські землі ділилися на ділянки-тимари і роздавалась бійцям османського війська («людям меча») та чиновникам («людям пера»). Тимарна система – основа османського землеволодіння – повністю сформувалась наприкінці XV ст. [4, с. 115–122].Дослідники зазначають, що на перших порах з початку цього століття, усі державні землі, зокрема тимари, передавались в приватне володіння, тобто їх можна було продати, передати у спадок та ін.

В середині XV ст. йшов процес включення земель в адміністративно-територіальну структуру Османської імперії. З цією метою відбувалося об'єднання і підпорядкування тимарів, вочевидь іншим, заможнішим власникам. У реєстрі 1455 р., перелічено і описано вісім малих тимарів, що увійшли до складу об'єднаного тимара «ешкінджі» (чиновник нижчого рангу сипахі) в окрузі княжого сербського роду Нікшичів: «тимар Степана, сина Нікшича; тимар Владка, сина Степанова; тимар Вилка, сина Годеджа; тимар Херака, сина Радиче; тимар Вилкославе, сина Добриче; тимар Зомка, сина Тасваджа; тимар Добрашина, сина Владка; тимар Вилкче, сина Шайкова» разом із належними домогосподарствами та прибутками з них. Перелічені в реєстрі тимари належали до хасу османського державного діяча Ісхакоглу Ісабея. [7, с. 254].

Тимари ділилися не за площею оброблюваної землі, а за приблизно оцінюваним щорічним прибутком від володінь, яким могла бути не лише земельна ділянка, а й млин, рибний ставок, збір з будь-якої діяльності тощо. Реєстр 1455 р. фіксує село, частину села, кілька сіл, домогосподарства в них, сімейний статус власника і прибуток від володіння тимаром. Так, тимару Степана належали одне село Бістра, домогосподарств – 14, неодружений, прибуток – 1220 акче; тимару Владка належали два села Чирева і Сига, 12 домогосподарств, неодружений, прибуток 400+1620=2020 акче. і та ін. За нашими підрахунками, загальний прибуток від усіх восьми земель-тимарів становив 5796 акче (срібних монет) [7, с. 254]. Цей прибуток мав забезпечувати харчування і оснащення воїна та його озброєних слуг і в XV–складав від 1 до 5 тис. акче. Тимар заборонялося продавати, відміняти чи відчужувати будь-яким чином, його також не можна було передавати у спадок.

Пізніше, з початку нового XVI ст., у зв'язку із зміцненням центральної влади стали проявлятися тенденції до обмеження великого землеволодіння. Це пов'язано із успішним розвитком тимарної системи землеволодіння, збільшенням надходжень від системи господарювання, певним посиленням самостійності власників володінь серед військової і світської знаті, навіть появою сепаратистських настроїв. Вірогідно, в перші віки османського панування володіння тимаром не означало постійного проживання в ньому власника (спахії) і зводилося до отримання ним зі скарбниці відповідної суми грошей. Власник за османським правом був спадковим утримувачем земельної ділянки, він міг за згодою спахії і місцевої влади продати його або передати родичам, йому особисто належали будинок, забудови, худоба і знаряддя праці.

Висновки. Отже, в умовах османських завоювань XIV–XVI ст. припинили своє існування Болгарська, Сербська, Боснійська і Хорватська держави. Народи цих країн втратили свою державність. Проте, в часи іноземного панування слов'янські народи, зокрема болгарський, мали певний рівень свободи, що загалом вплинуло на їх здатність вижити в нових суспільно-політичних та культурних умовах. Зі свого боку умовою збереження індивідуальної свободи і, навіть, просування кар'єрною дробиною для християн ставав чинник прийняття ісламу. На теренах колишньої Болгарії сформувалися особливі феодальні порядки та адміністративно-територіальний

[1] *Мукатаа* – тут плата за оренду приміщень.

[2] Фодла – хліб із муки грубого помелу, що випікався для роздачі біднякам.

устрій, що були похідними від теократичного, військово-політичного режиму в країні на чолі з верховним правителем – султаном. Внутрішню стійкість системи управління та адміністративно-територіального устрою забезпечувала тимарна система землекористування.

Список літератури:

1. Галенко О. І. Османська імперія. *Енциклопедія історії України.* У 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ, 2010. Т. 7. 652 с.
2. Георгиева Ц. Еничарите в българските земи. София, 1988. 240 с.
3. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії і цивілізації. Київ, 2000. 528 с.
4. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / пер. з англ. О. Галенко. Київ : Критика, 1998. 286 с.
5. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: навч. посіб. / В. І. Яровий та ін. Київ, 2001. 630 с.
6. Кримський, Агатангел. Історія Туреччини: звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Інститут сходознавства ім. А. Кримського Національної академії наук України. Київ; Львів : Олір, 1996. 287 с.
7. Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян. Давня доба. Середньовіччя / за ред. В. І. Ярового. Київ : Либідь, 2011. 415 с.
8. Чорній В. Історія Болгарії. Львів : ПАІС, 2007. 404 с.

Bortnikova A.V. THE SYSTEM OF LAND OWNERSHIP IN BULGARIA AS A COMPONENT OF THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 14TH–16TH CENTURIES

The spahi (timarnik) system of land ownership in Bulgarian lands as a derivative of the territorial and administrative division, organisation of power and administration in the Ottoman Empire in the 14th–16th centuries have been analysed in the article. The Ottoman Empire was split into provinces called "Beylerbeylicates" and, from the end of the 16th century, "Eyalets." The beylerbeylicates (eyalets) were divided into smaller, but important in terms of the organisation of power structures – "sanjaks" ("banners"), headed by officials – "sanjakbeys". Depending on the needs and size of the estates, Miriy (state) lands included: hasis were large land holdings belonging to the sultan and members of his family and representatives of the old Ottoman aristocracy; timars were medium-sized and small plots of land intended for the maintenance of the army and civil administration; waqfs was the land for special purposes, allocated to religious and socio-cultural structures and institutions. The conquered Bulgarian lands were distributed in the form of timar estates to the soldiers of the Ottoman army ("People of the Sword") and officials ("People of the Pen"). The timar system, the basis of Ottoman land ownership, was fully established at the end of the 15th century. Probably, in the first centuries of the Ottoman rule, the possession of Timar did not mean permanent residence in it of the owner (Spakhi) and was reduced to receiving from the treasury the appropriate amount of money. Under Ottoman law he owner of the timar was the hereditary owner of the land, he could, with the consent of the Spakhia and local authorities, sell it or transfer it to relatives, he personally owned a house, buildings, cattle and tools. During the period of foreign rule, Slavic peoples, particularly Bulgarians, enjoyed a certain degree of freedom, which generally influenced their ability to survive in new socio-political and cultural conditions. In turn, the condition for preserving individual freedom and even advancing one's career for Christians was the factor of accepting Islam.

Key words: *Bulgaria, Ottoman Empire, administrative-territorial division, land ownership system, Janissaries.*

Дата надходження статті: 01.10.2025
Дата прийняття статті: 15.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК (031)94(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.30

Борчук С.М.
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС (1814–1815 РР.) ЯК ВИЗНАЧНА ІСТОРИЧНА ПОДІЯ ДЛЯ ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЄВРОПИ

У статті проаналізовано Віденський конгрес (1814–1815 рр.) як визначну історичну подію для політико-дипломатичного розвитку Європи. Підсумки Віденського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного та дипломатичного європейського розвитку. Практичні здобутки Віденського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією кінця XVIII – початку XIX ст., визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, не втративши своєї актуальності й нині. Доведено, що проведення Віденського конгресу було зумовлено сукупністю історико-правових та міжнародно-правових детермінант, зокрема радикально зміненою міжнародною політикою Франції та намаганням інших країн Європи відновити рівновагу в міждержавних відносинах шляхом укладення міжнародно-правових актів.

Встановлено, що документи, прийняті в ході роботи Віденського конгресу та в результаті його діяльності, заклали міжнародно-правові засади розвитку міжнародного правопорядку в площині загальнообов'язковості прийнятих норм, побудови міжнародної співпраці на основі християнсько-моральних догм у рамках Священного союзу, який слугував принципом-імперативом відновленого правопорядку, вирішення міжнародних питань шляхом проведення конгресів, конференцій та наявності механізму реалізації прийнятих положень. Обґрунтовано, що провідну роль на Віденському конгресі відігравали держави-союзниці – Англія, Австрія, Росія, Пруссія, оскільки саме вони були ініціаторами прийняття оновлених правил розвитку міждержавних відносин та створили всі умови для їх реалізації. Доведено, що в основі міжнародного правопорядку представники європейських держав, які зібрались на Віденському конгресі, вбачали територіальну визначеність. При цьому відповідне переконання держав обґрунтовується першочерговістю вирішення територіальних питань як таких, що забезпечать мир між європейськими країнами, гарантії недоторканності державних кордонів та необхідні передумови для досягнення інших домовленостей.

Ключові слова: *Віденський конгрес (1814–1815 рр.), Віденська система міжнародних відносин, політико-дипломатична система, зовнішня політика, дипломатія.*

Постановка проблеми. Сучасний період розвитку міжнародної спільноти характеризується намаганням зміцнити міжнародний правопорядок та забезпечити його основи. Цьому суттєво сприяє осмислення історико-правового досвіду та генезису становлення міжнародного правопорядку. Вагомий слід у процесі трансформації правил міждержавного спілкування залишив Віденський конгрес 1814–1815 рр., який ефективно на той час вирішив низку міжнародно-правових проблем, що були пов'язані передусім із розподілом сфер впливу, порушенням територіальної цілісності держав та їх безпеки, відступом від загальнообов'язкових норм міжнародного права, недотриманням прав людини тощо.

Практичні здобутки Віденського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією кінця XVIII – початку XIX ст., визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії, дипломатично-протокольних практик і міжнародного права, інституціоналізували модель дипломатичного протоколу та етикету міжнародної ввічливості, не втративши своєї актуальності і для сьогодення. Події, що передували найважливішим дипломатичним переговорам у Відні, а також сам Віденський конгрес 1814–1815 рр., його результати та наслідки уже понад двісті років привертають пильну увагу істориків різних держав. За останні роки в різних державах спостерігається зростання інтересу наукової громадськості до

© Борчук С.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

історичних реалій доби раннього Модерного часу (XVI–XVIII ст.), а особливо політико-дипломатичних подій межі XVIII і XIX ст. [8, с. 213], адже, Віденська система міжнародних відносин вперше продемонструвала здатність підтримувати мир і безпеку в Європі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії проблемі дослідження міжнародних систем на прикладі Віденської системи приділено недостатню увагу. Винятки складають наукові праці Н. Аношиної [1], А. Гетьмана та І. Яковюка [2], А. Дмитрієва [4; 5; 6], І. Дудка [7], В. Ціватого [10; 11; 13; 14], що й зумовлює актуальність цього дослідження.

Мета даного дослідження полягає у з'ясуванні сутності й особливостей міжнародного правопорядку, який був відновлений під час проведення Віденського конгресу та основи якого зберігались майже до Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Період кінця XVIII – першої чверті XIX ст. був пов'язаний із порушенням балансу в міжнародних відносинах та наростанням зовнішніх конфліктів. У 1804 р. Наполеон Бонапарт прийняв титул імператора Франції, після чого міжнародна політика радикально змінилась та перетворила Європу на тривале поле бою [5, с. 120]. Французька імперія явно прагнула до підкорення європейських просторів та знищення самостійності багатьох держав. При цьому сам Наполеон усілякими способами давав зрозуміти, що в своїй особі він бачить імператора не тільки Франції, а й усього Заходу [6, с. 108]. Така політика Франції стала передумовою численних війн та спонукала європейські держави об'єднатися для свого визволення. Водночас зазначимо, що мета спільних дій європейських держав полягала не тільки в прагненні припинити поширення французької гегемонії, а й відновити стандарти міжнародного права часів Вестфальського миру 1648 р. і такі пріоритети міжнародного розвитку, як мир, рівновага, універсальний правопорядок. Досягнення цієї мети стало можливим після перемоги над наполеонівськими військами та завдяки проведенню Віденського конгресу 1814–1815 рр. [1, с. 13].

Восени 1814 року на конгрес до австрійської столиці з'їхалися представники всіх європейських держав – два імператори, чотири королі, два спадкових принци, три великі герцогині, 215 глав князівських домів, а також 450 дипломатів та офіційних осіб. Існує думка, що відповідне місце проведення конгресу було пов'язане із визнанням за Австрією на той час керівних позицій у Європі. Провідну роль серед учасників конгресу відіграли переможці Наполеона – Російська імперія, Прусське королівство, Англія та Австрія. У той же час правом голосу були наділені Іспанія, Португалія і Швеція [1, с. 27].

Вищезгадані факти засвідчують, що після повного розгрому імперії Наполеона у 1814–1815 рр. в Європі відбулося перегрупування політичних сил з утвердженням гегемонії Російської, Британської та Австрійської імперій (вказані держави вперше були визначені як «великі»), яких єднало те, що вони були прибічниками утворення загальноєвропейської системи міжнародних відносин, яка б ґрунтувалася на правових засадах.

Новий геополітичний розклад сил в Європі був оформлений рішеннями Віденського конгресу (вересень 1814 – червень 1815 рр.) і Другого Паризького миру (листопад 1815 р.), за підсумками яких сформувалася Віденська система міжнародних відносин (система «Європейського концерту»), яка стала першою і достатньо тривалою спробою свідомого утвердження світового міжнародного правопорядку, покликаного створити умови для мирного співіснування держав. Віденська система, як і попередня – Вестфальська і наступна – Версальсько-Вашингтонська, містила суперечності та елементи нового, які повністю проявилися лише з часом.

Віденська система міжнародних відносин, що виникла на руїнах імперії Наполеона – унікальне явище всесвітньої історії. Вона проіснувала майже століття (1815–1914), створила на континеті баланс сил та політичну рівновагу, демонструвала свою стійкість в умовах різних викликів, а в роботі Віденського конгресу та формуванні його договірної бази брали участь правителі та дипломати всіх європейських християнських держав. В історіографії неодноразово звертали увага на те, що ця система була добою «відносного миру» [13, с. 47], вона побудувала принципово нові, в порівнянні з попередніми періодами, підходи відносин між європейськими країнами, які по суті можуть вважатися ціннісними підвалинами міжнародних відносин сучасного типу [7, с. 44], більш гармонійні міждержавні відносини цієї системи дозволяють використовувати термін «Європейський концерт» [11, с. 37], а сам Віденський конгрес є «прообразом єдиної Європи» [10, с. 237], головною подією в історії дипломатії, яка змінила підхід до дипломатичної практики з двосторонньої на багатосторонню [9, с. 134].

З'їзд такої кількості держав, серед яких у першу чергу були переможці наполеонівського режиму,

переконує у тому, що Європа покладала доволі великі надії на проведення Віденського конгресу. Це був найбільш значущий за своєю вагомістю та кількістю врегульованих проблем захід [3, с. 377]. Як свого часу зазначив Г. Шиллер, жодному конгресу не доводилось вирішувати таких всеосяжних та глибоко суперечливих питань, як це необхідно було здійснити на Віденському конгресі [2, с. 21].

Практичні здобутки Віденського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією кінця XVIII – початку XIX ст., визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії, дипломатично-протокольних практик і міжнародного права, інституціоналізували модель дипломатичного протоколу та етикету міжнародної ввічливості, не втративши своєї актуальності і для сьогодення. Події, що передували найважливішим дипломатичним переговорам у Відні, а також сам Віденський конгрес 1814–1815 рр., його результати та наслідки уже понад двісті років привертають пильну увагу істориків різних держав. За останні роки в різних державах спостерігається зростання інтересу наукової громадськості до історичних реалій доби раннього Модерного часу (XVI–XVIII ст.), а особливо політико-дипломатичних подій межі XVIII і XIX ст. [11, с. 34].

У період Італійських воєн (1494–1559) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі, та, відповідно, формування європейської системи міжнародних відносин, так звана Довестфальська система міжнародних відносин (або Середземноморська система міжнародних відносин, або Като-Камбрезійська система міжнародних відносин). Ці назви (Довестфальська / Середземноморська / Като-Камбрезійська) для позначення відповідної системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводяться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії та історії політико-дипломатичних систем. У цей період було закладено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв в Європі, визначено їх політико-правовий статус, закладено основи практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо. Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618–1648), і, відповідно, підсумкового мирного договору – Вестфальського (1648), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин і удосконаленої політико-дипломатичної системи. Цей мир забезпечив юридичні підвалини для інституціонального закріплення низки нових принципів та інститутів міжнародного права, формування й трансформації наявних раніше постійних дипломатичних представництв в Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо [2, с. 28].

Наприкінці XVIII ст. стало вкрай необхідним у нових міжнародно-політичних та політико-дипломатичних умовах визначати нові правила гри. Попередній Вестфальський міжнародний порядок (Вестфальська система міжнародних відносин), який підтримував рівновагу сил в Європі шляхом постійної боротьби (дипломатичної, політичної та військової) між європейськими державами, зруйнував у свій час Наполеон Бонапарт. А його «порядок», заснований на нав'язуванні монополії Франції шляхом війни, був зметений поразкою Франції в 1812–1814 рр. Саме для визначення нової системи міжнародних відносин було прийнято рішення зібрати у Відні конгрес представників усіх європейських країн, за винятком Туреччини [10, с. 239].

Вплив міжнародних конгресів і конференцій (конференційна дипломатія) на розвиток міжнародного права, дипломатії та зовнішньої політики особливо проявився в період після Наполеонівських воєн (1803–1815) та за підсумками Віденського конгресу (1814–1815). Практичними здобутками європейської дипломатії та міжнародного права за підсумками Віденського конгресу стали: створення нової системи міжнародних відносин в Європі, встановлення міжнародного режиму з пригранічних і міжнародних річок, становлення принципу легітимізму, унормування статусу постійного нейтралітету, визначення рангів дипломатичних агентів. Особливо варто відзначити положення, занесені до додатків Заключного акта конгресу [1, с. 29].

Віденський конгрес склав прецедент регулярного скликання міжнародних конференцій великих держав, під час яких великі держави отримали можливість обговорювати і знаходити шляхи для ефективного вирішення міжнародних проблем. У перші роки існування європейського концерту обговорювалися переважно загальноєвропейські проблеми; у наступні роки держави скликали своїх представників для вирішення конкретних міжнародних проблем (наприклад, Паризький конгрес 1856 р., на якому було підведено підсумки Кримської війни). Водночас варто зазначити, що держави зважали на рішення конгресів – принаймні доти, поки не приймалися нові рішення (наприклад, територіальний розподіл згідно із

рішеннями Віденського конгресу був у кінцевому підсумку скасований у тій частині, яка стосувалася Італії та Німеччини, але це скасування підтверджувалося відкритою або мовчазною згодою великих держав) [2, с. 31].

Грандіозність антинаполеонівських воєн зумовила і грандіозність Віденського конгресу – видатної дипломатичної події свого часу. Віденський конгрес (1 листопада 1814 р. – 8 червня 1815 р.) – це найчисельніший і найдовший саміт в історії міжнародної політики та світової дипломатії. Історичні підсумки та значення Віденського конгресу продовжують залишатися предметом прискіпливого дослідження науковців. Віденський конгрес зосередив свою увагу на проблемах мирного врегулювання в Європі. Однак з цього питання між його учасниками виникли гострі суперечки, зокрема й територіальні [4, с. 46–50].

Віденський конгрес і його рішення здійснили величезний вплив на геополітичну карту Європи. «Європейський концерт» став основою світоустрою XIX ст. Англійською це поняття звучить як «the Concert of Europe», тобто «згода Європи». Але його дослівно переклали на українську мову словом «концерт». Однак термін «Європейський концерт» набув загального визнання і більш правильно відображає сутність цієї системи. Великі європейські держави ухвалили, що відтепер будуть вирішувати всі суперечності мирним шляхом, виробляючи колективні рішення. «Система європейського концерту» – це багатостороння дипломатія і система колективної безпеки XIX століття (конференційна дипломатія) [7, с. 52].

Успіх Віденського конгресу значною мірою обумовлений тим, що він був безпрецедентним міжнародним форумом за складом учасників, рівнем представництва держав, а також складністю організації роботи. Попри те, що в його роботі брали участь представники 216 країн, вирішальне слово конгресу належало комісії Чотирьох (Австрія, Велика Британія, Пруссія і Росія), перетворена в комісію П'яти (ті ж самі плюс Франція) (з січня 1815 р.), а в дебатах з окремих питань – комісія Восьми (п'ять великих держав плюс Іспанія, Португалія і Швеція). Значну підготовчу роботу виконували комітети ad hoc з окремих питань (комітет у справах Німеччини, конференція з питання Німецької конфедерації, у справах Швейцарії, у справах Генуї, Тоскани, герцогства Бульонського, конференція щодо скасування работоргівлі, комісія з питань свободи річкового судноплавства, комісія з питань рангів і старшинства, статистична комісія) [2, с. 20].

Дипломати Європи по завершенні Віденського конгресу роз'їхалися із Відня, чітко усвідомлюючи, що хоча формально в Європі і виокремлюються п'ять «великих держав», насправді напрямок усієї міжнародної політики й дипломатії зосереджується в руках Росії, Австрії та Англії. Стосовно Пруссії та Франції, то всі також чітко усвідомлювали, що їм варто докласти ще багато зусиль, для досягнення цілком самостійного статусу і політико-дипломатичного впливу.

Історичні підсумки та значення Віденського конгресу продовжують залишатися предметом прискіпливого дослідження науковців. Віденський конгрес зосередив свою увагу на проблемах мирного врегулювання в Європі. Однак, з цього питання між його учасниками виникли гострі суперечки, зокрема – територіальні [10, с. 244].

На підставі рішень Віденського конгресу Францію позбавили всіх раніше загарбаних земель. До Росії відійшло Варшавське герцогство, яке тепер називалося Царством Польським. Рейнська область, Познань, Вестфалія і більша частина Саксонії передавалася Пруссії. Австрія приєднувала до своєї території Ломбардію, Галіцію і Венецію. Українські землі, Підляшшя та Холмщина, які Австрія отримала при третьому розподілі Польщі, Віденський конгрес не повернув Австрії. Вони залишилися в складі польського князівства, яке було передане під владу Олександра I. В Італії поновили Сардинське королівство, приєднавши до нього Савойю і Ніццу. Тоскана, Модена й Парма перейшли під владу Папи Римського, якому повернули всі попередні права. Утворилося Нідерладське королівство із Голландії, Бельгії та Люксембургу. До Англії перейшли колоніальні землі, які вона відібрала в Іспанії, Франції та Голландії. Острови Мальта і Цейлон, мис Доброї Надії, Гвіана, Іонічні острови тепер остаточно закріпилися за Британським королівством. Норвегію передали під владу Швеції, вилучивши її зі складу Данії. Швейцарська республіка була збережена й отримала статус вічно нейтральної держави [10, с. 245].

Віденський конгрес і його рішення справили величезний вплив на геополітичну карту Європи. Фактично за підсумками дипломатичних домовленостей сформувалася класична система пентархії (п'ятивладдя). У Європі виокремилося п'ять великих держав, сили яких були практично рівнозначні й згода між якими забезпечувала мир у Європі впродовж наступних майже 40 років. Це: Англія, пануюча на морях; Франція, суттєво ослаблена, але завдячуючи мистецтву дипломатів залишила

за собою статус великої держави, на неї накладена контрибуція, але її кордони збережено; Пруссія надто сильно посилилась; Австрія відносно втратила могутність і силу; Росія перебувала на вершині своєї могутності [12, с. 18].

Отже, Віденський конгрес, «Битва дипломатів» (1814–1815 рр.) – це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були випрацьовані принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної дипломатії та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі. На політико-правовому та дипломатичному рівнях Віденський конгрес увів до політичного обігу або юридично закріпив такі засадничі терміни геополітики, як-от рівновага і баланс сил, великі держави, домінуючі держави, коаліція держав, нові кордони і території, плацдарми тощо. Віденська система заклала основи геополітичній епосі, основу якої становив імперський принцип контролю географічного простору. Віденський конгрес закріпив статус-кво європейських кордонів, які залишалися в такій конфігурації незмінними до середини XIX ст., уперше розробив систему мирного врегулювання міжнародних відносин і здійснив спроби створити дієві нові механізми взаємовідносин між монархами та їх народами [10, с. 246].

Важливою віхою в історії Віденського конгресу стало прийняття як додатка 17 («Положення щодо дипломатичних агентів») до Заключного акта Віденського конгресу, або так званого Віденського регламенту. Його основні положення увійшли в дипломатичну практику як загальновизнані норми міжнародного права. Віденський регламент (1815) – це перший багатосторонній акт міжнародного права, перше положення щодо єдиної класифікації дипломатичних рангів, зафіксоване 1815 р. в додатку до Заключного акта Віденського конгресу. Віденський конгрес дійсно став світлим святом усіх дипломатій, зоряною годиною європейської дипломатії, і світової дипломатії загалом. Адже під час Наполеонівських воєн головним, якщо не єдиним, аргументом у відносинах між державами була військова сила. Дипломатія відігравала другорядну роль. Після розгрому наполеонівської імперії дипломатія стала основним інструментом перетворення, трансформації та інституціоналізації Європи. Саме на Віденському і подальших конгресах було дано поштовх розвиткові багатосторонньої дипломатії. Потужний імпульс отримав процес удосконалення та систематизації дипломатичних служб, процес інституціоналізації дипломатичного протоколу та етикету міжнародної ввічливості, процес професіоналізації дипломатичної діяльності, яка саме тоді остаточно перетворилася на особливу, спеціалізовану галузь державної служби. Престиж професії дипломата піднявся на небувалу висоту. Віденський конгрес прославився як найвитонченіша битва дипломатів, в якій зійшлися кращі політичні та дипломатичні уми тодішньої Європи (Меттерніх, Талейран, Олександр I, Каслрі) [13, с. 49].

Славнозвісний Віденський конгрес визначив геополітичну конфігурацію Європи і магістральні напрями великої політики на кілька десятиліть наперед, узагальнив досвід системної перебудови міжнародних відносин. Віденський конгрес підвів геополітичні підсумки війни коаліцій європейських держав з наполеонівською Францією і встановив нові європейські кордони. Він узагальнив досвід трансформації світового порядку початку XIX ст., який набув нової якості у формі європейського концерту. Цей конгрес закріпив нове співвідношення політичних і дипломатичних сил в Європі на кілька десятиліть, а заснований після закінчення конгресу Священний союз став одним із перших інституційних утворень, націлених на підтримку європейської стабільності й безпеки в системі міжнародно-правових координат [1, с. 169].

Висновки. Таким чином, скликання конгресу у Відні не було спонтанною дією. Цей крок слід охарактеризувати як доволі виважений та цілеспрямований. Події, які мали місце в Європі з кінця XVIII до початку XIX ст., розгортались за своєрідним ланцюгом наростання суперечностей та невідворотно мали призвести до розв'язання конфлікту. Саме такою крапкою в поваленні руйнівного режиму та відновленні міжнародного правопорядку став Віденський конгрес.

Віденська система підтвердила свій статус як інституція, зі стійким і ефективним дієвим міжнародним механізмом. Її роль у підтриманні миру і кордонів, виконавши свою історичну місію, поступово зійшла нанівець і стала зовсім непридатною перед обличчям об'єднавчих процесів в Італії та в Німеччині, а вже в 1914 р. ніщо не змогло перешкодити розгорітися загальноєвропейській війні. Перша світова війна й поява нової потужної держави – США – призвели до ліквідації системи «європейської згоди», системи «європейського порозуміння» й була інституціонально замінена на «світове порозуміння», «світову згоду», яку,

на жаль, лише належало ще виробити й інституціонально закріпити в новій системі міжнародних відносин XX ст.

Віденська система, як і попередні та наступні системи міжнародних відносин, містила суперечності та елементи нового, які повністю проявилися лише з часом. Версальсько-Вашингтонська міжнародна система і заснована на ній Ліга Націй, що виступали антитезою архітектури європейської безпеки, створеною Віденською системою, виявилися менш ефективними, оскільки не змогли запобігти розв'язанню Другої світової війни. Раціональність ідеї «Європейського концерту» як стрижня Віденської системи доводить той факт, що вона розглядалася як точка відліку при розробці моделі консорціуму великих держав, втіленого в Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй.

Список літератури:

1. Аношина Н.-Т. Головний акт Віденьського конгресу 1815 року як основа міжнародного правопорядку XIX – початку XX століття. Одеса : Фенікс, 2011. 192 с.

2. Гетьман А., Яковюк І. Архітектура європейської безпеки наприкінці XVIII – у першій половині XIX сторіччя. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 150. С. 8–32.

3. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. К. : Основи. 2000. 1464 с.

4. Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. 426 с.

5. Дмитрієв А. Інститут постійного нейтралітету в міжнародному праві : монографія. К. : Юридична думка, 2005. 310 с.

6. Дмитрієв А. Історія міжнародного права : монографія. К. : Промені, 2008. 384 с.

7. Дудко І. Віденська система міжнародних відносин з погляду поснаполеонівських і постбіполярних часів. Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії. ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАН України» ; редкол.: А. І. Кудряченко (голова) [та ін.]. Київ : Фенікс, 2013. С. 44–56.

8. Тускоз Ж. Міжнародне право : підручник / пер. з франц. Л. Бадешко. К. : АртЕк, 1998. 416 с.

9. Хижняк І. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918): підруч. для студ. вищ. навч. закл. К. : ДП Вид. дім «Персонал», 2009. 224 с.

10. Ціватий В. Віденський конгрес 1814–1815 рр.: інституціональний вердикт європейського політико-дипломатичного та суспільно-історичного розвитку. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.* 2016. Вип. 25. С. 229–246.

11. Ціватий В. Інституціональна історія Середніх віків і раннього Модерного часу в наукових розвідках професора В. К. Піскорського (1867–1910): міжнародно-політичний і темпоральний дискурси. *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: зб. наукових праць.* Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2022. С. 33–38.

12. Ціватий В. Історична комунікологія: європейські зовнішньополітичні практики доби Середньовіччя і Ранньомодерного часу (модель італійської дипломатії та комунікації). *X Міждисциплінарні гуманітарні читання: зб. наукових праць.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2021. Вип. 10. С. 16–18.

13. Ціватий В. Теорія, історія і практика європейської дипломатії XVI–XVIII століть: моделі, інституціоналізація, міжнародно-політичні системи (геополітичний дискурс раннього Модерного часу). *Гуманітарний корпус: зб. наукових праць.* Том 34. Вінниця-Київ : ТОВ «ТВОРИ», 2022. С. 46–50.

14. Шаповал В. Державний лад країн світу : довідник. К. : Укр. центр правничих студій, 1999. 320 с.

Borchuk S.M. THE CONGRESS OF VIENNA (1814–1815) AS A SIGHIFICANT HISTORICAL EVENT FOR THE POLITICAL AND DIPLOMATIC DEVELOPMENT OF EUROPE

The article analyzes the Congress of Vienna (1814–1815) as a significant historical event for the political and diplomatic development of Europe. The results of the Congress of Vienna served as an important stimulus for the further socio-economic, security, political and diplomatic development of Europe. The practical achievements of the Congress of Vienna and the experience gained by European diplomacy in the late 18th and early 19th centuries determined the future institutional development of world diplomacy and international law, without losing their relevance today. It is proved that the holding of the Congress of Vienna was due to a set of historical, legal and international legal determinants, in particular, the radically changed international policy of France and the efforts of other European countries to restore balance in interstate relations by concluding international legal acts.

It is established that the documents adopted during the work of the Congress of Vienna and as a result of its activities laid the international legal foundations for the development of international legal order in the area of the universality of the adopted norms, the construction of international cooperation on the basis of Christian moral dogmas within the framework of the Holy Alliance, which served as the imperative principle of the

restored legal order, the resolution of international issues through congresses, conferences and the availability of a mechanism for the implementation of the adopted provisions. It is substantiated that the leading role at the Congress of Vienna was played by the allied states – England, Austria, Russia, Prussia, since it was they who initiated the adoption of the updated rules for the development of interstate relations and created all the conditions for their implementation. It is proved that the representatives of the European states who gathered at the Congress of Vienna saw territorial certainty as the basis of international legal order. At the same time, the corresponding conviction of the states is justified by the priority of resolving territorial issues as such, which will ensure peace between European countries, guarantees of the inviolability of state borders and the necessary prerequisites for reaching other agreements.

Key words: *Congress of Vienna (1814–1815), Vienna system of international relations, political and diplomatic system, foreign policy, diplomacy.*

Дата надходження статті: 08.09.2025
Дата прийняття статті: 21.09.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(450.82)“1282”:321.64+316.334.5+316.7
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.31

Вільховий Ю.В.
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Гобозашвілі А.О.
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ПЕРЕДУМОВИ СИЦИЛІЙСЬКОЇ ВЕЧІРНІ 1282 РОКУ: ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ АНТИАНЖУЙСЬКОГО ПОВСТАННЯ

У статті розглянуто передумови Сицилійської вечерні 1282 року, яка стала одним із найяскравіших прикладів масового повстання в середньовічній Європі, що мало як локальні, так і загальноєвропейські наслідки. У цій роботі досліджуються основні передумови вибуху антианжуйського руху на острові Сицилія. Проаналізовано політичну ситуацію в регіоні після встановлення влади Карла Анжуйського, зокрема його централізаційну політику та нехтування місцевими інтересами. Розглянуто соціальну напругу, викликану важким податковим тиском, зловживаннями французької адміністрації та утисками з боку іноземного війська. Також увагу приділено культурним і релігійним чинникам, які сприяли формуванню сильного спротиву серед місцевого населення. Окреслюються міжнародні аспекти конфлікту, зокрема роль Арагонського королівства у підтримці повстанців. Висвітлюється складність і багатовимірність передумов Сицилійської вечірні як історичної події, що стала поворотним моментом у боротьбі за політичну незалежність Сицилії.

В епоху Середньовіччя острів Сицилія перебував в руках вандалів (V ст. н. е.), остготів (VI ст.), Візантії (з 535), арабів – з 888 року. У 948 році на Сицилії утворився напівнезалежний емірат; в XI столітті Сицилію завоювали нормандці, створивши тут Сицилійське королівство. Нормандське завоювання супроводжувалося масовим припливом романомовного населення з Франції та Італії, що призвело до витіснення грецької та арабської мов сицилійською мовою, яка тут сформувалася. Усі завоювання (крім візантійського) сприяли розхитуванню і краху рабовласницьких і зміцненню феодальних відносин. Завдяки вигідному географічному положенню Сицилія під час хрестових походів переживала економічний підйом. У XII–XIII століттях Сицилія була частиною Сицилійського королівства. У 1266–1268 роках Сицилійським королівством заволодів Карл I Анжуйський.

Ключові слова: *Сицилія, Середньовіччя, Арагонське королівство, Карл Анжуйський, Джованні да Прочіда, Хрестові походи.*

Постановка проблеми. Сицилійська вечерня 1282 року традиційно розглядається істориками як раптовий і жорстокий спалах народного гніву проти французької влади. Водночас комплекс передумов, що призвели до цього повстання, залишається об’єктом наукової дискусії. Проблемним залишається питання співвідношення зовнішніх і внутрішніх чинників у формуванні протестних настроїв: наскільки вирішальною була політика Карла Анжуйського, чи переважали соціально-економічні причини, чи головну роль відіграла національна ідентичність і культурна самосвідомість сицилійців. Не менш дискусійним є й вплив міжнародного контексту, зокрема втручання Арагону, а також роль папства в легітимації анжуйського панування. Отже, необхідність комплексного аналізу передумов Сицилійської вечірні, із урахуванням політичних, соціальних, культурних і геополітичних чинників, зумовлює актуальність і складність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика Сицилійської вечерні 1282 року є предметом зацікавлення істориків уже понад півтора століття, охоплюючи як класичні праці XIX–XX століть, так і сучасні підходи в європейській історіографії. У центрі дослідницької уваги перебувають політичні, етнокультурні та соціальні передумови повстання, роль окремих

© Вільховий Ю.В., Гобозашвілі А.О., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

діячів і міжнародний контекст, у якому розгорнулися події. Однією з найгрунтовніших праць на цю тему залишається монографія Стівена Рансимена «Сицилійська вечерня: Історія Середземноморського світу в пізньому XIII столітті» (1958). У своїй книзі британський історик аналізує широке коло причин повстання, включаючи анжуйське панування на півдні Італії, дипломатичні амбіції Франції, конфлікт із Арагоном і складну взаємодію між релігійною владою (папством) і світськими династіями. Рансимен підходить до теми з позицій макроісторії, пропонуючи системне бачення геополітичного становища Сицилії у XIII столітті та взаємозв'язків між регіональними і надрегіональними процесами. Значний внесок у розроблення теми зробив італійський історик Мікеле Амарі, автор праці «Війна Сицилійської вечірні, або Один період історії Сицилії XIII століття» (1886). Амарі розглядає Сицилійську вечерню як визвольну боротьбу сицилійського народу проти іноземного гніту. Спираючись на велику кількість джерел – офіційних документів, хронік, дипломатичного листування, – автор простежує хронологію подій, характеризує політику Карла Анжуйського, описує організацію опору та міжнародні наслідки повстання. Ця робота стала основою італійської історіографії з цієї теми та має яскраво виражене національно-патріотичне спрямування. Доповненням до неї стала пізніша праця Амарі «Інші оповіді про Сицилійську вечерню, написані в добу розквіту італійської мови» (1887), у якій подано збірку середньовічних наративних джерел – літературних текстів, поем і хронік. Особливу цінність становить аналіз того, як події 1282 року були осмислені в культурі, фольклорі та історичній пам'яті італійців. Серед важливих середньовічних джерел, що стали предметом як філологічного, так і історичного аналізу, варто згадати поетичну хроніку «Повстання Сицилії» (Lu rebellamentu di Sichilia), яка репрезентує народний погляд на події, трактат «Книга Джованні да Прочида і Паліалоко» (Liber Jani de Procida et Palialoco), що містить політичну апологетику втручання Арагону, а також «Легенду про мессера Джанні да Прочида», у якій Джованні постає як визволитель і народний герой. Ці тексти не лише доповнюють офіційні хроніки, а й дозволяють простежити формування історичної міфології навколо подій 1282 року. У сучасній західній історіографії Сицилійська вечерня досліджується в контексті ширших процесів пізнього середньовіччя – зокрема формування національної ідентичності, антифеодальних рухів та кризи папського впливу.

Таким чином, сучасна історична наука розглядає Сицилійську вечерню як багатовимірне явище, що поєднує політичну, соціальну, культурну та етнічну складові. Вивчення передумов повстання вимагає поєднання аналізу джерел, порівняльної історії, а також інтерпретації наративів, які формувалися в різні історичні епохи.

У межах цього дослідження ставиться за **мету** комплексно проаналізувати передумови Сицилійської вечерні 1282 року як багатофакторного історичного явища, зумовленого поєднанням політичних, соціально-економічних, етнокультурниих і міжнародних чинників. Насамперед необхідно з'ясувати політичну ситуацію на Сицилії напередодні повстання, зокрема особливості правління Анжуйської династії, що стало безпосереднім тлом для розвитку антивладних настроїв. Важливо розкрити соціальну напруженість, викликану надмірним податковим тиском, зловживаннями з боку французької адміністрації та дискримінацією місцевого населення. Окрему увагу слід приділити аналізу культурно-національних та релігійних аспектів, які вплинули на формування колективної ідентичності сицилійців і сприяли активізації спротиву. Також необхідно дослідити зовнішньополітичний вимір подій, передусім роль Арагонського королівства, яке підтримало повстання, та позицію папства, що намагалося врегулювати конфлікт у межах династичного і церковного впливу. Завданням дослідження є також критичне переосмислення інтерпретацій причин повстання у працях класичних і сучасних істориків, з метою виявлення нових підходів до оцінки Сицилійської вечерні як ключового епізоду боротьби за політичну й культурну самостійність Сицилії в умовах середньовічної Європи.

Виклад основного матеріалу. Етногенез сицилійців – це складний і тривалий процес, що відображає унікальне географічне положення Сицилії в центрі Середземномор'я. Цей острів став своєрідним «плавильним котлом», де протягом тисячоліть перетиналися та змішувалися різні культури та народи. Сицилійський етнос не є монолітним, а складається з нашарувань різних етнічних груп. Від найдавніших сиканів, сікулів та елімів до греків, римлян, арабів, норманів та іспанців – кожен народ залишив свій слід у культурному та генетичному коді сицилійців [9, с. 63]. Сицилійська культура – це яскравий приклад культурного синтезу, де переплітаються елементи різних цивілізацій. Грецька архітектура та філософія, римське

право та інженерія, арабські науки та мистецтво, норманські замки та іспанські традиції – усе це знайшло відображення в сицилійській культурі. Сицилійська мова, хоч і належить до романської групи, містить у собі елементи грецької, арабської та інших мов, що свідчить про багату історію острова [15, с. 33].

З усього вищезгаданого може з'явитися думка, що для сицилійців, з їхньою багатою історією мультикультуризму питання того, хто займе трон короля Сицилії не таке вже й важливе. Проте, існували вагомі причини, які змусили сприймати брата короля Франції Карла Анжуйського не як чергового правителя, який буде продовжувати правити в дусі співіснування різних етнічних груп, а як завойовника та тирана.

Після втрати нащадками Фрідріха II Гогенштауфена Сицилії та Неаполя на цих територіях у 1268 році утвердилася влада Карла Анжуйського, брата французького короля Людовика Святого. Проте, безчинства французів призвели до того, що вже в 1282 році проти них спалахнуло повстання, яке закінчилося ліквідацією влади Анжуйської династії на Сицилії. Безпосереднім поштовхом до повстання послужила роздача сицилійських земель разом з селянами французьким феодалам, безчинства французів, перенесення столиці Сицилійського королівства за межі Сицилії з Палермо до Неаполя. Це викликало невдоволення не тільки простих громадян, а й місцевої феодальної знаті. За переказами, сигналом до повстання послужив дзвін до вечірні, що і дало назву повстанню [5, с. 78].

Значним рушієм в підготовці до повстання, яке отримає назву «Сицилійська вечірня» був Джованні да Прочіда, який народився в Салерно близько 1210 року. Він вивчав медицину в знаменитому університеті свого рідного міста і отримав там місце професора. Його таланти вразили Фрідріха II, який надавав особливе заступництво університету в Салерно, і Джованні незабаром став особистим лікарем імператора. В нагороду за свою службу він отримав в дар різні землі біля Неаполя, в тому числі острів Прочіда. Він лікував Фрідріха під час його останньої хвороби [11, с. 57]. Він вступив на службу до Манфреда (син Фрідріха II, король Сицилії у 1258–1266 роках) , коли той взяв владу в королівстві в свої руки. Манфред був так вражений талантом Джованні, що зробив його канцлером королівства. Після смерті Манфреда він відійшов від справ. Папа Климент написав Карлу, рекомендуючи йому Джованні як вправного медика, і тому було дозволено зберегти за собою маєтки. Але він залишився вірним Гогенштауфенам [8, с. 89]. У 1266 р. він отримав дозвіл поїхати до Вітербо, щоб влаштувати заручини своєї дочки з неаполітанським гвельфом, Бартоломео Караччіоло, який був з візитом при папському дворі. Як тільки стало відомо про висадку Конрадіна в Італії, Джованні покинув Вітербо і приєднався до армії Гогенштауфенів [3, с. 10]. Після розгрому при Тальякоццо він втік з поля бою разом з Манфердом Малетта і знайшов тимчасовий прихисток у Венеції. У 1269 і 1270 рр. Джованні намагався переконати онука Фрідріха II, Фрідріха Тюрінгського, вторгнутися в Італію і відновити владу Гогенштауфенів. Але Фрідріх був в цьому не зацікавлений. Джованні, схоже, затримався на деякий час у Південній Німеччині та в гібеллінських містах Північної Італії. Незадовго до 1275 р. Джованні переїхав зі своїми синами, Франческо і Томмазо, до Барселони. Він вирішив, що Констанція Арагонська захоче помститися за сім'ю свого батька. Одразу ж здобувши довіру Констанції та її чоловіка, Джованні почав підігрівати їхні амбіції [4, с. 101].

Незабаром після свого сходження на престол король Педро призначив Джованні да Прочіда канцлером Арагону. Це призначення давало Джованні можливість керувати зовнішньою політикою Арагону, і він скористався цим, з повного схвалення Педро, щоб спланувати крах Анжуйської династії. До 1279 р. Прочіда міг лише підтримувати зв'язки з потенційними ворогами Карла: з французькою королевою-матір'ю Маргаритою, з Рудольфом Габсбургом, з Альфонсом Кастильським і, перш за все, з італійськими гібелінами. Тільки коли Педро зміцнив своє становище в Іспанії, можна було переходити до більш активних дій [16, с. 56]. Імператор Михайло в Константинополі, перед обличчям постійної загрози вторгнення Карла Анжуйського, зайшов так далеко, що підкорився Риму в спробі відвести цю загрозу, але і це не принесло ніяких результатів. Михайло був би радий союзнику, який поставив собі за мету знищити Карла. Він не міг надати ні флот, ні війська для вторгнення на землі сицилійського короля, оскільки йому самому потрібні були його солдати і кораблі для захисту своїх володінь. [13, с. 24]. Але візантійська скарбниця все ще була повна, і Михайло міг дозволити собі бути щедрим заради такої справи. З Константинополем була пов'язана союзом республіка Генуя. Генуезці користувалися особливими торговими привілеями у Візантійській імперії. Вони вже давно були в поганих стосунках з Карлом Анжуйським. Якби Карл у союзі

з венеціанцями вторгся до Візантії, це було б кінцем торгового панування генуезців у Чорному морі [10, с. 48].

Змовники почали серйозну роботу в 1279 р. За легендою Джованні да Прочіда вирушив на Сицилію, переодягнений францисканським ченцем. Там він зустрівся з деякими провідними сицилійськими аристократами на чолі з Пальм'єрі Абате, Аламо да Лентіно і Гвалтьєрі ді Калатаджірона. Вони поділяли його невдоволення правлінням Карла Анжуйського. Заручившись підтримкою Папи Римського да Прочіда повернувся в Арагон.

Звісно, ми не можемо на всі 100% довіряти легенді, проте, точно відомо, що у період з 1279 по 1280 рр., коли Джованні да Прочіда, ймовірно, здійснював свої подорожі, пов'язані із змовою, його підпис, як канцлера, регулярно з'являється на документах, підписаних в Арагоні.

Головною метою змови було посприяти початку заворушень у володіннях короля Карла. Тут проявився дипломатичний геній Джованні да Прочіди. Він сам народився в континентальній частині Італії і знав, що жителі континенту не відчували невдоволення правлінням Карла. Карл був майстерним і чесним правителем. Більшу частину свого часу він проводив у Неаполі, його околицях або в Апулії. Тут він міг спостерігати за управлінням і стежити, щоб його чиновники не зловживали своєю владою [2, с. 87]. Неаполітанці та апулійці могли обурюватися високими податками і безжальною ефективністю, з якою ці податки збиралися, могли обурюватися тією незначною роллю, яку їм було дозволено грати в управлінні країною, але Карл облаштовував їхні гавані і дороги, підтримував торгівлю. До того ж слухняні Карлу італійці могли отримати зручні посади в інших його володіннях – в Провансі, Албанії або Палестині. Сицилія ж перебувала в зовсім іншому становищі. Карл не довіряв сицилійцям, особливо після загального повстання під час вторгнення Конрадіна. [7, с. 90]. Він практично нічого не робив, щоб підтримати їхню економіку, ніколи не приїжджав на острів, крім того випадку, коли був на шляху до Туніського хрестового походу, і ніколи особисто не контролював управління островом. Управління здійснювалося французькими юстиціаріями та італійцями з континенту, які перебували у них в підпорядкуванні. Сицилійці навіть за часів Фрідріха II і Манфреда обурювалися урядом, що засідав у Неаполі [14, с. 115]. До неприязні по відношенню до прибувших з континенту додавалася ще й ненависть до французів, які не вивчали мову сицилійців і не поважали їхні традиції. Сицилійці вважали, що ними правлять, щоб допомогти іноземному тирану в його завоюваннях, від яких вони не отримають ніякої вигоди. На острові було багато грецького населення: сицилійські греки все ще пам'ятали про свою спорідненість з візантійськими. Їх зовсім не приваблювала перспектива служити у флоті Карла і завойовувати Константинополь [1, с. 60].

Карл помилився, вирішивши, що сицилійці і Джованні да Прочіда не стануть шукати підтримки. Невдоволення сицилійців правлінням Карла Анжуйського було дуже сильним, можна було не сумніватися, що вони зрадіють визволителю ким би він не був. Не враховуючи легендарних оповідань про подорожі Джованні, не існує жодних записів про те, яким чином була організована змова на Сицилії. Все робилося таємно. Безсумнівно, агенти Арагона працювали на острові. Безсумнівно, було таємно доставлено зброю. І також безсумнівно, що змовники підтримували тісний зв'язок з Константинополем, звідки вони отримували гроші і обіцянки ще більших сум, якщо все піде за планом [3, с. 106].

Навесні 1282 р. все Середземномор'я знало, що криза близька. Король Карл збирав величезний флот. В середині березня неаполітанська і провансальська ескадри стали на якір в гавані Мессіни, готові відплисти, як тільки буде відданий наказ. Інші ескадри чекали в портах, коли до них приєднаються венеціанські кораблі [12, с. 98]. Сам король Карл був у Неаполі, віддаючи останні розпорядження, пов'язані з походом. Мабуть, він планував поспішити в Апулію і сісти там на корабель, коли прийде час. Зволікати не можна було. Вже тричі плани Карла щодо походу на Візантію порушувалися: коли французький король Людовік зобов'язав його приєднатися до свого хрестового походу; коли шторм знищив його флот на зворотному шляху з цього хрестового походу; і коли Папа заборонив похід під час тривалих переговорів про церковну унію. Тепер ніщо не могло зупинити Карла. Венеціанці і грецькі католики були готові приєднатися до нього. Слов'янські монархи на Балканах і грецькі правителі Епіру і Фессалії були раді можливості взяти участь у знищенні Візантійської імперії.

Італійські агенти попереджали Карла, що Джованні да Прочіда переконав усіх гібелінів підтримати Арагон. Племінник Карла, французький король, говорив йому про величезний арагонський флот, що зібрався в гирлі річки Ебро. Цей флот офіційно прямував на боротьбу з сарацинами в Африку, але король Філіп знав, що у нього інші

цілі. Карл знехтував чутками – він був занадто сильний, ніхто б не наважився напасти на нього. Карл так і не зрозумів, де чекала на нього головна небезпека [6, с. 90].

Доля майбутньої середземноморської імперії вирішувалася на Сицилії. Незадоволені сицилійці, розбурхані агентами Арагона і субсидовані з Константинополя, таємно готували повстання. Їх підбадьорював імператор Михайло. Педро Арагонський міг спокійно почекати, поки Карл не буде повністю втягнутий у війну на сході, перш ніж почати вторгнення в землі сицилійського короля. Михайло не міг дозволити собі чекати так довго. Флот Карла Анжуйського повинен був відплисти в перший тиждень квітня. До цього часу було необхідно щось зробити.

Висновки. Сицилійська вечерня 1282 року була не випадковим спалахом народного гніву, а результатом тривалого й комплексного процесу, що охоплював низку глибинних причин. Політична нестабільність, пов'язана з нав'язаною Анжуйською династією владою, зумовила відчуження місцевого населення від правлячих кіл і створила передумови для зростання протестних настроїв. Жорстка централізована політика Карла Анжуйського, придушення місцевої автономії, нехтування правами сицилійців і домінування іноземної адміністрації сприяли загальному невдоволенню. Соціально-економічна ситуація також істотно вплинула на підготовку до повстання: надмірні податки, зловживання французьких чиновників, репресії проти місцевої знаті та демографічний тиск призвели до накопичення напруження у сицилійському суспільстві. Культурний і релігійний чинник відіграв важливу роль у формуванні ідеологічного підґрунтя спротиву. Усвідомлення своєї відмінності від іноземної адміністрації, прагнення захистити місцеву мову, традиції, правові звичаї та релігійне життя створили умови для мобілізації різних соціальних груп. Особливого значення набуває і зовнішньополітичний контекст: підтримка з боку Арагонського королівства, яке мало власні династичні інтереси у Середземномор'ї, а також неузгодженість дій папства, стали каталізаторами для переростання внутрішнього конфлікту в масштабне міжнародне протистояння. Загалом Сицилійська вечерня була проявом глибокого суспільного конфлікту, в якому тісно переплелися місцеві прагнення до свободи, боротьба за культурну ідентичність і протидія геополітичному тиску. Аналіз передумов повстання засвідчує, що цей історичний епізод є важливим прикладом середньовічного опору імперському домінуванню, який мав не лише локальне, а й загальноєвропейське значення.

Список літератури:

1. Amari M. Altre Narrazioni del Vespro Siciliano, del Vespro Siciliano. PaafleJi II. d'Ancona, A., Comparetti, D. Le Antiche Rime Volgari. Bologna, 1875–1888. 5 vols.

2. Baronius, O., Raynaldi C. Annales Ecclesiastici. Lucca, 1747–1756. 15 vols.

3. De Boiiard, A. Documents en Fran9ais des Archives angevines de Naples, Regne de Charles ler. V. I: Les Mandements aux Treoriers. Paris, 1933. V. II: Les Comptes des Tresoriers. Paris, 1935.

4. Egidi, P. La «Communitas Siciliae» di 1282. Messina, 1915.

5. Fawtier R. L'Europe Occidentale de 1270 a 1328 // G. Glotz. Histoire Generale: Histoire du Moyen Age. V. VI, I). Paris, 1940.

6. Finke H. Aus den Tagen Bonifaz VIII. Minister, 1902.

7. Gardner A. The Lascarids of Nicaea. London, 1912.

8. Halpen, L. L'Essor de 1'Europe. Peuples et Civilisations // Ed. L. Halpen, P. Sagnac. V. VI. Paris, 1940.

9. Jordan E. L'Allemagne et 1'Italie aux XIIe et XIIIe Siecles // G. Glotz. Histoire Generale: Histoire du Moyen Age. V. IV, I. Paris, 1939.

10. Kempf J. Geschichte des Deutschen Reiches wahrend des grossen Interregnums, 1245–1273. Wurzburg, 1893.

11. La Monte J.L. Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem. Cambridge, 1932.

12. Langlois C.V. Le Regne de Philippe III le Hardi. Paris, 1977.

13. Longnon, J. L'Empire Latin de Constantinople et la Principaute de Moree. Paris. 1949.

14. Merkel C. La Dominazione di Carlo I d'AngiT in Piemonte e in Lombardia//Memoire della Reale Accademia Scienze di Torino, new series, vol. XLI. Turin, 1891.

15. Minieri Riccio C. Genealogia di Carlo II d'Angio, re di Napoli. Archivio Storico per le Provincie Napoletane. Naples, 1882–1883.

16. Monti G. M. La Dominazione Angioina in Piemonte. Turin, 1930.

Vilkhovyi Yu.V., Hobozashvili A.O. PREREQUISITES FOR THE SICILIAN VESPERA OF 1282: POLITICAL, SOCIAL AND ETHNO-CULTURAL FACTORS OF THE ANTI-ANGLO REBELLION

The article examines the preconditions for the Sicilian Vespers of 1282, which became one of the most striking examples of a mass uprising in medieval Europe, with both local and pan-European consequences. This work explores the main preconditions for the outbreak of the anti-Anjou movement on the island of Sicily. It analyses the political situation in the region after Charles of Anjou came to power, particularly his centralisation policy and disregard for local interests. It examines the social tensions caused by heavy taxation, abuses by the French administration, and oppression by foreign troops. Attention is also paid to cultural and religious factors that contributed to the formation of strong resistance among the local population. The international aspects of the conflict are outlined, in particular the role of the Kingdom of Aragon in supporting the rebels. The complexity and multidimensionality of the preconditions for the Sicilian Vespers as a historical event that became a turning point in the struggle for Sicily's political independence are highlighted.

In the Middle Ages, the island of Sicily was in the hands of the Vandals (5th century AD), the Ostrogoths (6th century), Byzantium (from 535), and the Arabs from 888. In 948, a semi-independent emirate was formed in Sicily; in the 11th century, Sicily was conquered by the Normans, who established the Kingdom of Sicily there. The Norman conquest was accompanied by a massive influx of Romance-speaking populations from France and Italy, which led to the displacement of the Greek and Arabic languages by the Sicilian language that had formed there. All conquests (except the Byzantine one) contributed to the destabilisation and collapse of slavery and the strengthening of feudal relations. Thanks to its favourable geographical position, Sicily experienced an economic boom during the Crusades. In the 12th–13th centuries, Sicily was part of the Kingdom of Sicily. In 1266–1268, Charles I of Anjou took control of the Kingdom of Sicily.

Key words: *Sicily, Middle Ages, Kingdom of Aragon, Charles of Anjou, Giovanni da Procida, Crusades.*

Дата надходження статті: 25.09.2025
Дата прийняття статті: 09.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(430).084.6
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.32

Гобозашвілі А.О.
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка

ФОРМУВАННЯ ОХОРОННИХ ЗАГОНІВ: ПЕРЕДУМОВИ, ОБСТАВИНИ СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ

У статті розглянуто процес становлення, етапи розвитку та трансформації СС (Schutzstaffel) – однієї з найвпливовіших структур нацистської Німеччини, яка відіграла ключову роль у функціонуванні тоталітарного режиму. Простежено хронологію формування цієї організації – від її появи у 1925 році як невеликого охоронного підрозділу при НСДАП до перетворення на потужну репресивну силу, що охопила всі сфери суспільного, політичного та військового життя Третього Рейху. Особливу увагу приділено впливу лідера Штурмових загонів (СА) Ернста Рема на початковому етапі існування СС. Проаналізовано характер суперництва між новоствореною структурою та СА, а також прагнення Адольфа Гітлера протиставити особисто віддані йому СС загрозливому авторитету Рема та його оточення. З'ясовано, що первинною функцією СС була охорона самого Гітлера. Ще у 1923 році, з метою захисту партійних зібрань у Мюнхені, НСДАП створила невелику охоронну групу під назвою Saal-Schutz. Того ж року Гітлер ініціював формування окремого охоронного підрозділу, що мав бути безпосередньо підпорядкованим йому. Утворена група, названа Stabswache (Особиста охорона), складалася лише з восьми осіб під керівництвом Юліуса Шрека та Йозефа Берхтольда й була організована за зразком фрайкорів. У травні 1923 року підрозділ отримав нову назву – Stoßtrupp («Штурмова група»). Однак уже наприкінці того ж року після провалу Пивного путчу цю формацію було розпущено. Відродження структури відбулося у 1925 році за наказом Гітлера: нова охоронна група отримала назву Schutzkommando («Захисна команда») та відповідала за супровід лідера НСДАП на партійних з'їздах та публічних заходах. Згодом Schutzkommando було реорганізовано у Sturmstaffel («Штурмовий загін»), а вже 9 листопада 1925 року – у другу річницю Пивного путчу – офіційно утворено Schutzstaffel (СС) як окрему організацію, основною функцією якої було забезпечення охорони керівництва НСДАП по всій території Німеччини.

Ключові слова: *Гітлер, Рем, СС, Штурмові загони, Німеччина, НСДАП.*

Постановка проблеми. У межах історіографії Третього Рейху структура СС (*Schutzstaffel*) посідає особливе місце як інструмент реалізації політичного терору, ідеологічного контролю та масових репресій. Проте, попри значну кількість досліджень, присвячених діяльності СС у період розквіту нацистського режиму, наукова розробка питання її становлення, внутрішньої еволюції та суперництва з іншими напіввійськовими структурами, зокрема зі Штурмовими загонами (СА), залишається недостатньо повною. Існує потреба у глибшому аналізі початкових етапів формування СС як окремої організації, яка, почавши з функції охорони Гітлера, трансформувалася у багаторівневу репресивну систему, що контролювала суспільні, політичні та воєнні процеси. Особливої уваги вимагає вивчення взаємин між керівництвом СС і СА на тлі внутрішньопартійної боротьби за вплив, а також ролі особистих рішень Гітлера у становленні організації, що мала стати головним знаряддям у реалізації тоталітарної влади. Таким чином, актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення процесів формування СС як складника механізму функціонування нацистської держави, що дозволить глибше зрозуміти природу тоталітаризму та механізми його реалізації у першій половині XX століття [8, с. 36].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика створення та розвитку СС у Третьому Рейху, а також розвиток цієї організації, стала об'єктом дослідження вже в перші повоєнні роки. У своїй ґрунтовній монографії «Орден

© Гобозашвілі А.О., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

мертвої голови: Історія СС Гітлера» (1967) Гайнц Гьоне досліджує історію СС від моменту його зародження до краху Третього Рейху. Автор приділяє особливу увагу етапам формування організації, її структурній побудові, місцю в ієрархії нацистської держави та ролі у здійсненні масових репресій. Значну частину книги присвячено особистості Генріха Гіммлера як творця ідеологічного та організаційного обличчя СС. Праця відзначається великою джерельною базою та намаганням поєднати політичну, ідеологічну та психологічну складову функціонування СС.

У праці «Системний аналіз націонал-соціалістичного виховання» (1971) Карл-Дітріх Брахер (Karl Dietrich Bracher) досліджує ідеологічні основи та виховні практики нацистського режиму, приділяючи увагу ролі СС у формуванні молоді та створенні «нового типу людини» відповідно до расової доктрини. Аналізується функціонування освітніх і молодіжних інституцій, зокрема елітних шкіл СС, як інструменту ідеологічної індоктринації. Праця важлива для розуміння того, як саме СС виконувала роль не лише репресивного, а й культурно-виховного органу.

У своєму дослідженні «Анатомія держави СС» (1981) Ганс Бухгайм (Hans Buchheim) розглядає правову основу функціонування СС як репресивного апарату. Він аналізує, як за допомогою нормативної бази та процедурного оформлення в межах держави СС отримала надзвичайні повноваження, що дозволяли діяти поза законом. Автор демонструє, як система юридичних норм була переосмислена в дусі націонал-соціалізму, перетворивши СС на головний інструмент реалізації тоталітарного контролю.

У праці Бернда Вегнера (Bernd Wegner) «Ваффен-СС: організація, ідеологія, функція» (1990) досліджується воєнізоване крило СС – Ваффен-СС – від моменту створення до завершення Другої світової війни. Автор аналізує процес ідеологічної підготовки особового складу, бойове використання підрозділів, їхній статус у порівнянні з вермахтом та рівень воєнних злочинів, скоєних вояками Ваффен-СС. Автор доводить, що Ваффен-СС не була «звичайною армією», а ідеологізованою силовою структурою, що залишалася частиною партійно-державного апарату.

Роберт Льюїс Кьоль (Robert Lewis Koehl) «СС: Історія 1919–1945» (2000) зосереджується на аналізі організаційної структури СС, її соціальної бази, способів добору кадрів та боротьби за владу всередині структури. Автор приділяє увагу розмежуванню різних відділів СС – загальної, воєнізованої, політичної та каральної. Значною мірою праця присвячена бюрократичному апарату СС як «державі в державі», що поступово підпорядковувала собі всі сфери життя нацистської Німеччини.

Метою цієї статті є з'ясування історичних передумов створення СС (Schutzstaffel), аналіз політичного контексту, в якому зароджувалася організація, а також вивчення її первісної структури та функціонального призначення. Особлива увага приділяється ролі внутрішньопартійної конкуренції між СС та штурмовими загонами СА, а також персональному впливу Адольфа Гітлера на інституціалізацію охоронного підрозділу, покликаного забезпечувати захист керівництва НСДАП. У межах статті ставляться такі основні завдання:

1. Визначити політичні та соціальні чинники, що сприяли появі СС у структурі НСДАП;

2. Розкрити хронологію формування перших охоронних підрозділів партії (від Saal-Schutz до Stabswache і Schutzkommando);

3. Проаналізувати мотивацію Гітлера щодо створення особистої охорони та її відокремлення від СА;

4. Охарактеризувати перший етап організаційного становлення СС;

5. Оцінити значення раннього етапу формування СС для подальшого інституційного розвитку організації в межах нацистського режиму.

Виклад основного матеріалу. Витоки формування СС тісно переплітаються з історією зародження нацистського руху, що розпочався весною 1919 року, після завершення війни. Тоді добровольчі формування (фрайкори) та підрозділи рейхсверу зуміли витіснити червоне керівництво Баварії [9, с. 46].

Саме в Баварії внаслідок перемоги над комуністами військові на нетривалий час опинилися біля керма влади. Після розгону радянської республіки різко зріс статус людини у військовій формі. У підсумку баварський офіцерський корпус, сильно пошарпаний соціал-демократами і лише на словах підтриманий правокатолицькою баварською народною партією (БНП), став відігравати провідну роль на мюнхенській політичній сцені. Капітан Карл Майєр, про якого ми згадували, керував наглядом за політичними партіями і рухами, його колега, Крістіан Рот, очолював органи юстиції, а обер-лейтенант Ернст Пьонер завідував мюнхенською поліцією-президією [2, с. 208]. На тридцятидворічного капітана Ернста Рема, колишнього начальника штабу міської військової комендатури, а потім – керівника відділу озброєння і

спорядження штабу бригади, яку очолював полковник Франц фон Епп, поклали доволі делікатне завдання: організувати на території Баварії систему озброєної цивільної самооборони [11, с. 40].

Річ у тім, що за умовами Версальського договору чисельність особового складу та озброєння німецької армії суворо обмежувалися. Решта 7 піхотних і 3 кавалерійські дивізії рейхсверу практично не мали необхідних у разі війни резервів. Військові вбачали вихід із ситуації, що склалася, в утворенні паралельно офіційному рейхсверу підпільної армії – так званого «чорного рейхсверу». Ернст Рем в свою чергу, за словами історика Конрада Гайдена, пропонував утворити постійно діючий військовий резерв у формі загальнонаціональної міліції, особовий склад якої становили б «бюргери з гвинтівкою в шафі». В особі члена «Земельної мисливської ради» активіста БНП Георга Ешеріха капітан знайшов вельми винахідливого помічника для реалізації своєї ідеї. Удвох їм вдалося сколотити найпотужнішу в історії Німеччини організацію цивільного ополчення з числа місцевих жителів – баварський «айнвонервер» [1, с. 245].

Невтомний Рем купував зброю, діставав спорядження, обладнав підпільні склади боєприпасів. Не забував він і ретельно замітати сліди від можливих шукачів центрального уряду та західних союзників. Тільки в Мюнхені капітану вдалося зібрати вражаючий арсенал, якому могло б позаздрити навіть ціле військове з'єднання: 169 легких і 11 важких гармат, 760 кулеметів, 21 351 гвинтівок, карабінів і пістолетів, 300 тис. ручних гранат, 8 млн набоїв. Масштаби бурхливої діяльності Рема були такі, що третина всього озброєння, виділеного 1935 року для оснащення новоствореного вермахту, надходила із закладених ним таємних арсеналів [3, с. 285].

Однак уже влітку 1921 року в історії баварського «цивільного ополчення» було поставлено жирну крапку. Під натиском представників західних держав-переможниць імперський уряд оголосив «айнвонервер» поза законом. Ернст Ремм не тільки позбувся власної збройної сили, а й втратив впливових покровителів. У підсумку його «армія» скоротилася до нечисленної розрізненої купки «бійців» з осколків усіляких фрайкорів та інших ультраправих напіввійськових формувань, що несли в своїй масі жалюгідне існування в мюнхенських пивних і загрузли в скандалах, бійках і вбивствах [7, с. 15].

Невдовзі «борці з демократією» зметикували, що без «підтримки широких народних мас» вони далі не рушать. У командирах різного рівня нестачі не було, не вистачало головного – свити, яка, як відомо, робить королів, дає їм можливість відчути себе справжніми вождями.

Рем, однак, не належав до категорії людей, здатних повести за собою маси. На одній зі сходок ультраправого угруповання «Залізний кулак», яких у Мюнхені в ту пору було безліч, він звернув увагу на агітатора з НСДАП Адольфа Гітлера. Їх познайомили. У колишньому інформаторі досвідчений капітан зміг розгледіти «пристрасного трибуна», здатного закликати під прапори його підпільної армії тисячі рекрутів [4, с. 53].

Командир 19-ї мінометної роти капітан Шрек виділив Гітлеру солдатів, готових покалічити будь-кого, хто наважиться зазіхнути на «порядок» під час проведення нацистських збіговиськ. Саме на базі цієї «рухомої групи» було організовано службу порядку партії, переформовану потім у фізкультурно-спортивне відділення. У підсумку на світ з'явилася організація, без якої немислима історія самого нацистського руху – «штурмовий загін» (штурмабтайлунг) скорочено – СА.

3 серпня 1920 року, у день заснування першого штурмового загону, його керівники урочисто заприсяглися, що СА – «залізна організація», вірно служитиме НСДАП і «з радістю коритиметься фюреру». Однак дуже скоро Гітлер переконався, наскільки формальною була ця клятва, як і взагалі його влада над СА. Беззаперечно штурмовики підпорядковувалися тільки своїм командирам – ставленикам Рема та Ерхардта.

У березні 1923 року з'явилася структура, що стала зародком майбутнього СС. А починалося все так: кілька «старих борців» поклялися Гітлеру захищати його від зовнішніх і внутрішніх ворогів навіть ціною власного життя. Вони назвали себе «штабсвахе» – «охорона штабу». Саме тоді вперше на нацистській партійній формі з'явилося чорне забарвлення майбутніх СС. Гвардійці фюрера вирішили внести у своє обмундирування елементи, що відрізняють їх від загальної маси штурмовиків. Крім сіро-зелених фронтових мундирів, цивільних вітрівок захисного кольору, вони стали носити чорні лижні кепки зі сріблястим зображенням «мертвої голови», а червоне поле нарукавної пов'язки зі свастикою обшили по краях чорною стрічкою. Життя штабної охорони не було довгим: уже за два місяці капітан Ерхардт порвав із Гітлером і забрав своїх людей. Тоді фюрер створив нову охоронну структуру, назвавши її «штосструпп» («ударний загін») «Адольф Гітлер». Очолив новий підрозділ торговець канцтоварами і

скарбник партії Йосип Берхтольд , його заступником призначили Юліуса Шрека [10, с. 72].

Незабаром Шрек почав створювати охоронні загони і за межами Баварії. 21 вересня 1925 року він розіслав регіональним відділенням НСДАП свій циркуляр № 1, у якому закликав організовувати загони СС на місцях. Партійним органам пропонувалося формувати невеликі боєздатні елітні групи (командир і 10 підлеглих), тільки Берліну виділяли підвищену квоту – 2 керівники і 20 осіб.

Шрек уважно стежив за тим, щоб у СС потрапляли тільки спеціально відібрані люди, які відповідають нацистському уявленню про надлюдину. Набиралася переважно молодь, тобто особи віком від 23 до 35 років. Новобранці повинні були мати «відмінне здоров'я і міцну статуру». Під час вступу їм належало подати дві рекомендації, а також поліцейську довідку про проживання протягом останніх 5 років у даній місцевості. «Кандидатури хронічних п'яниць, слабаків, а також осіб, обтяжених іншими вадами, – не розглядаються», – голосили «Правила СС».

Уже в грудні 1925 року головне керівництво СС могло доповісти партії, що в її розпорядженні «є централізована охоронна організація чисельністю близько 1000 осіб». Хоча незабаром це число і скоротилося до 200, СС стала першою структурною організацією НСДАП, що зайняла серйозні позиції фактично на всій території Німеччини [14, с. 320].

У квітні 1926 року колишній командир «штосструппа» Берхтольд, який прибув з австрійської еміграції, змінив Шрека на посаді керівника СС. Після повернення амністованих учасників «пивного путчу» Гітлер звів охоронні загони в ранг елітної організації. 4 липня 1926 року на Другому з'їзді партії у Веймарі фюрер вручив СС так званий «прапор крові» – те саме полотнище, під яким 9 листопада 1923 року його колони йшли по Резиденцштассе на штурм демократії.

У 1929 році особовий склад СС налічував лише 280 осіб. Підпорядковувалися охоронні загони вищому керівнику СА Францу Пфефферу фон Заломону. Керівникам СС із великими труднощами вдавалося боротися проти думки, яка склалася в партії, що призначенням майбутнього чорного ордена є виключно вербування передплатників на нацистські друковані видання.

Однак Гіммлер, незважаючи на глузування товаришів по партії, не збирався здаватися. Він розробив амбітну програму дій, спрямовану на швидке збільшення чисельності охоронних загонів, а також на створення іміджу СС як елітної організації. У квітні 1929 року він направив Гітлеру і Пфефферу на затвердження проєкт постанови, фактично покликаний надати охоронним загонам статус ордена.

29 січня 1930 року Гіммлер доповів колишньому своєму наставникові Рему, який відправився після сварки з Гітлером військовим радником у Болівію: «До кінця цього кварталу чисельність охоронних загонів має зрости до 2000 осіб, хоча умови прийому і саме несення служби посилюються з місяця в місяць».

Ось картина цього зростання: січень 1929 року – 280 осіб, грудень 1929 року – 1000, грудень 1930 року – 2727 осіб.

Гітлер примирив дві партійні армії і навіть допоміг Гіммлеру в його прагненнях, розділивши наприкінці 1930 року СА і СС, віддавши розпорядження: «Ніхто з командування СА не має відтепер права віддавати накази СС». Охоронні загони стали, по суті справи, самостійними[6, с. 412].

Коли восени 1929 року вибухнула економічна криза, кадри партійної армії були готові до масового прийому рекрутів. Зростання безробіття в країні призвело до стрімкого зростання чисельності СА. У 1930 році в її лавах налічувалося вже до 100 000 осіб. Разом зі зростанням чисельності зростала і самосвідомість штурмових загонів. Їхнє керівництво вже з меншою готовністю виконувало розпорядження партійних лідерів, прагнучи здобути незалежність [13, с. 439]. Гітлер занепокоївся, дізнавшись, що створеній ним у Берліні штучній рівновазі сил загрожує крах. Між прихильниками Отто Штрассера, які критикували Гітлера за відхід від революційної політики, і керівниками СА почалося зближення.

Однак перш ніж коаліція цих груп сформувалася, Гітлер вжив заходів. 21 травня 1930 року він несподівано з'явився в Берліні, влаштував диспут, після якого порвав з Отто Штрассером і наказав Геббельсу виключити з партії всіх його прихильників. Із берлінською опозицією було покінчено. СС встановила спостереження за ворогами партії. У цих діях Гітлер спирався на вірного сторожового пса Курта Далюге, який сам вийшов із СА, а навесні 1929 року був призначений шефом берлінських охоронних загонів [5, с. 12].

Починаючи з 30 січня 1933 року державний апарат країни був оповитий щільною мережею ієрархічного суперництва і впливу, крізь яку необхідно було прорватися, щоб у Німеччині Адольфа Гітлера домогтися влади.

Як і багато хто в Німеччині, керівники СС до 1933 року не мали чіткого уявлення про характер

взяття влади націонал-соціалістами. Вони вважали само собою зрозумілим, що їхні вожді візьмуть кермо влади Веймарської республіки у свої руки і ліквідують демократію, залишаючи деталі керівництву і мудрості Гітлера. Націонал-соціалістський рух і держава, на їхню думку, повинні були являти собою єдине ціле, якому будуть підпорядковані всі інтереси.

Апогеєм протистояння СС та СА стала так звана «Ніч довгих ножів». 30 червня 1934 року в Німеччині за наказом Адольфа Гітлера було вбито близько сотні та заарештовано близько тисячі як політичних опонентів, так і соратників по нацистські партії і керівництво чотиримільйонного загону штурмовиків СА, за підтримки якого Гітлер прийшов до влади. По поверненню того ж дня до Берліну Йозеф Геббельс, який був разом з Гітлером в Баварії, зателефонував прем'єр-міністру Пруссії Герману Герінгу і віддав наказ про початок операції «Колібрі» – до 2 липня силами СС було страчено більше 85 вищих чинів СА, включаючи Ернста Рема, застреленого в тюремній камері після відмови покінчити життя самогубством («Я не буду стрілятись, нехай Гітлер вб'є мене»). Був заарештований та страчений і ряд політичних опонентів, зокрема колишній генеральний комісар Баварії Густав фон Кар, якого Гітлер вважав головним винуватцем придушення «Пивного путчу» 1923 року [12, с. 34].

Всі документи стосовно цих подій, відомих як «Ніч довгих ножів», були знищені, однак чутки про них просочились у пресу і Гітлер був змушений заднім числом підписати закон про «Заходи з самооборони держави» і 13 липня виступити у Рейхстазі, де звинуватив верхівку СА у спробі «вчинити переворот та скинути державу в безлад», назвавши себе «верховним суддею німецького народу» [15, с. 10].

Після вбивства Ернста Рема штурмові загони втратили своє значення бойового загону Націонал-соціалістичної партії, на зміну яким прийшла військово-поліцейська організація СС.

Висновки. Аналіз процесу формування СС свідчить про те, що створення цієї структури було зумовлене як внутрішньопартійними потребами НСДАП, так і особистими прагненнями Адольфа Гітлера до концентрації влади. Перші охоронні формування, такі як *Saal-Schutz*, *Stabswache* і *Stoßtrupp*, виникли як реакція на потребу в особистій безпеці партійного керівництва в умовах політичної нестабільності та насильства в міжвоєнній Німеччині. Їхній поступовий розвиток свідчив про намір Гітлера виокремити окрему, цілком лояльну до нього структуру, яка би діяла поза впливом інших сил – насамперед Штурмових загонів (СА), з якими СС з самого початку вступали у суперництво. Офіційне заснування СС 9 листопада 1925 року стало важливою віхою в історії націонал-соціалістичного руху. Воно закріпило перехід від ситуативних охоронних груп до сталої напіввійськової організації з чіткими функціями. Початкове завдання СС – охорона лідерів партії – надавало їй елітарного характеру й сприяло формуванню особливої внутрішньої ідеології, що згодом трансформувалася в самостійний політико-репресивний апарат. Таким чином, ранній етап становлення СС заклав організаційні й ідеологічні засади для її майбутньої трансформації в одну з ключових структур тоталітарної держави. Уже на цьому етапі чітко проявилися риси, які згодом визначатимуть СС як знаряддя терору, расового добору й централізованого контролю.

Список літератури:

1. Газін В. П. Ваймарська демократія: між крайніми лівими та правим тоталітаризмом. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету Серія: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. С. 243–251.

2. Газін В. П. Веймарське суспільство напередодні 30 січня 1933 р. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* : міжвідом. зб. наук. пр. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. Вип. 9. С. 207–217.

3. Газін В. П. Гітлер – людина, фюрер, тиран у порівнянні. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : зб. наук. пр. Кам'янець- Подільський, 2012. Вип. 3. С. 182–192.

4. Газін В. П. Еволюція агресивних планів Гітлера в 1924–1932 рр. *Творчі вершини вченого* : зб. наук. пр. до 60-річчя від дня народження доктора іст. наук, проф. М. Г. Кукурудзяка. Кам'янець-Подільський : К-ПДПУ, 1998. С. 249–254.

5. Газін В. П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925–1933 рр.): східноєвропейські аспекти. Кам'янець-Подільський, 1999. 152 с.

6. Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки 1918–1945 рр. 2-е вид., доп., перероб. Київ, 2003. 412 с.

7. Копилов С. В. П. Газін: еволюція наукових поглядів на Ваймарську Німеччину в контексті епохи. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : зб. наук. пр. / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 13–20.

8. Birn R. B. *Die Höheren SS- und Polizeiführer: Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten*. Düsseldorf: Droste Verlag, 1986. 336 S.

9. Buchheim H. Der SS-Staat. In: *Anatomie des SS-Staates* / Hrsg. von H. Buchheim, M. Broszat, H. Krausnick, H. A. Jacobsen. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1981. S. 15–109. 3. Gutmann, M. *Building a Nazi Europe: The SS's Germanic Volunteers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 346 p.

10. Höhne H. *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS*. New York: Coward-McCann, 1967. 672 p.

11. Ingrao C. *Believe and Destroy: Intellectuals in the SS War Machine*. Cambridge: Polity Press, 2013. 340 p.

12. Knopp G. *Hitlers Kinder*. München: C. Bertelsmann Verlag, 2002. 384 S.

13. Krausnick, H. *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981. 439 S.

14. Koehl R. L. *The SS: A History 1919–45*. Stroud: Tempus Publishing, 2000. 320 p.

15. Wegner B. *The Waffen-SS: Organization, Ideology and Function*. Hamburg: Bernard & Graefe, 1990. 295 p.

Hobozashvili A.O. THE FORMATION OF THE SS: PRECONDITIONS, CIRCUMSTANCES OF CREATION, AND THE INITIAL STAGE OF THE ORGANISATION'S DEVELOPMENT

The article examines the process of formation, stages of development, and transformation of the SS (Schutzstaffel) – one of the most influential structures in Nazi Germany, which played a key role in the functioning of the totalitarian regime. It traces the chronology of the formation of this organisation – from its emergence in 1925 as a small security unit within the NSDAP to its transformation into a powerful repressive force that encompassed all spheres of social, political and military life in the Third Reich. Particular attention is paid to the influence of Ernst Röhm, leader of the Sturmabteilung (SA), in the early stages of the SS. The nature of the rivalry between the newly created structure and the SA is analysed, as well as Adolf Hitler's desire to counter Röhm's threatening authority and his entourage with the SS, which was personally loyal to him. It has been established that the primary function of the SS was to protect Hitler himself. Back in 1923, in order to protect party meetings in Munich, the NSDAP created a small security group called Saal-Schutz. That same year, Hitler initiated the formation of a separate security unit that was to be directly subordinate to him. The group, called Stabswache (Personal Guard), consisted of only eight people under the leadership of Julius Schreck and Josef Berchtold and was organised along the lines of the Freikorps. In May 1923, the unit was renamed Stoßtrupp ('Assault Group'). However, at the end of that year, after the failure of the Beer Hall Putsch, this formation was disbanded. The structure was revived in 1925 by order of Hitler: the new security group was named Schutzkommando ('Protection Squad') and was responsible for escorting the NSDAP leader at party conventions and public events. Later, the Schutzkommando was reorganised into the Sturmstaffel ('Assault Squadron'), and on 9 November 1925, the second anniversary of the Beer Hall Putsch, the Schutzstaffel (SS) was officially formed as a separate organisation, whose main function was to provide security for the NSDAP leadership throughout Germany.

Key words: *Hitler, Rem, SS, Storm Troopers, Germany, NSDAP.*

Дата надходження статті: 25.07.2025
Дата прийняття статті: 21.08.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(4/9):37(520)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.33

Скакальська І.Б.
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна
академія імені Тараса Шевченка

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ МОДЕЛЬ ЯПОНІЇ КІНЦЯ XIX СТ. ЯК ПРИКЛАД ІНТЕГРАЦІЇ ТРАДИЦІЙ І МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті проаналізовано формування освітньої системи Японії та прослідковано як дана проблема відображена у сучасних українських підручниках з історії. Освітня система Японії кінця XIX ст. представлена як унікальний приклад гармонійного поєднання традиційних цінностей і модернізаційних процесів доби Мейдзі. Аналізуються основні принципи шкільної освіти, спрямовані на формування громадянської свідомості, патріотизму та здатності до сприйняття нових знань у контексті модернізації країни. Мета публікації полягає у дослідженні освітньої моделі Японії кінця XIX ст. як прикладу взаємодії традиції та західної модернізації, у контексті її репрезентації в шкільних підручниках з історії в сучасній Україні.

Авторка розкриває особливості трансформаційних процесів та еволюції культурних традицій Японії періоду Мейдзі. Після тривалої ізоляції Японія вступила на шлях активної модернізації, запровадження західних технологій, адміністративних реформ і соціальних перетворень. Водночас традиційні звичаї та культурні практики не були відкинуті, оскільки вони зазнали поступового переосмислення й інтегрувалися в нові суспільні умови. Важливу роль у цьому процесі відіграв просвітитель Фукудзава Юкіті, який відстоював право кожної людини на вільний доступ до будь-яких знань.

Дослідження демонструє значення японського досвіду для удосконалення сучасних освітніх практик та виховання гармонійно розвиненої особистості.

У висновках зазначено, що доба Мейдзі стала періодом змін в історії Японії. Вивчення цього досвіду дає змогу здобувачам не лише ознайомитися з особливостями модернізації Японії, але й усвідомити універсальні механізми поєднання національної ідентичності та глобальних тенденцій розвитку освіти.

Ключові слова: *Японія, епоха Мейдзі, освітня модель, модернізація, традиції, культура, культурна трансформація, шкільні підручники, громадянська компетентність.*

Постановка проблеми. Японія протягом століть вирізнялася здатністю поєднувати традиції з інноваціями, органічно інтегруючи власну культурну спадщину з елементами західного світу. Особливо показовим у цьому контексті є період Мейдзі, коли країна після тривалої самоізоляції вступила на шлях інтенсивної модернізації. Цей процес охопив усі сфери суспільного життя, починаючи від економіки та державного управління до освіти й культури. Поєднання модернізаційних інновацій із національними традиціями створило унікальну соціокультурну модель, що визначила особливий шлях розвитку Японії та стала предметом аналізу в сучасних дослідженнях інтеграції традицій і модернізації у сфері освіти.

Актуальність вивчення освітньої моделі Японії кінця XIX ст. полягає у можливості простежити унікальний досвід інтеграції традиційного й сучасного, що й нині є викликом для багатьох країн світу. Важливо також проаналізувати, яким чином ці процеси відображаються у сучасних підручниках з історії, адже саме вони конструюють історичну пам'ять, задають рамки інтерпретації минулого та формують критичне мислення учнів, громадянську компетентність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дослідження освітньої моделі Японії кінця XIX ст. та її впливу на формування суспільства привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних учених. У японській історіографії значне

© Скакальська І.Б., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

місце посідають праці, присвячені реформам епохи Мейдзі.

Журнал «Дослідження історії реставрації Мейдзі» [1] містить низку статей, які присвячені окресленій проблемі.

Професор Тацуя Оцукі у публікації «Американська освітня філантропія та Японія епохи Мейдзі» характеризує освітню філантропію, при цьому зазначає, що Японія також зберігає такі традиції, як «кандзін» (благодійні пожертви). Спираючись на цю основу, освітня філантропія розвивалася в процесі західного культурного прийняття в епоху Мейдзі, під впливом філантропії в Сполучених Штатах. У цій статті автор зосередився на Японії епохи Мейдзі та розглянув сучасні приклади освітньої філантропії в США, а потім керівництво школами місіонерів, які відвідували Японію, та підтримку, яку вони отримували від своїх країн [2].

Західна наукова традиція акцентує увагу на модернізаційному вимірі освітніх перетворень, розглядаючи школу як інструмент соціалізації й політичної легітимації нової держави. Дослідники також відзначають вплив західних педагогічних концепцій, зокрема американського досвіду, на формування навчальних програм і методів викладання. Так, Агнешка Павнік пише про те, що в епоху Мейдзі Японія змінила свою стару феодальну модель освіти, реформувавши політичні, сільськогосподарські, соціальні та економічні структури після періоду ізоляції [3].

Серед українських науковців окремі аспекти розвитку культурних традицій Японії досліджували Мозгова Т. А. [4] та ін. Таким чином, існує потреба в комплексному дослідженні, яке поєднало б історико-педагогічний аналіз модернізаційних процесів в освіті Японії з вивченням сучасних освітніх практик і наративів, що пропонуються сьогодні школярам України у підручниках з історії.

Мета статті полягає у дослідженні освітньої моделі Японії кінця XIX ст. як прикладу взаємодії традиції та західної модернізації, у контексті її репрезентації в шкільних підручниках з історії в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. 1868 рік став переломним у політичній історії Японії, оскільки влада формально перейшла від сьогуна до імператора. Цьому сприяли як прихильники відновлення традиційних порядків, які бачили у відродженні імператорської влади повернення давніх звичаїв, так і ті, хто вважав, що лише швидка модернізація за західними зразками здатна зберегти незалежність країни.

Японці добре пам'ятали приклад Китаю, який тривалий час здавався уособленням могутності, але виявився безсилим перед військовою перевагою Заходу, програв Опіумні війни та фактично опинився в колоніальній залежності.

Після подій 1868 року певний час переважали консерватори з гаслом «шанування імператора – вигнання варварів» (під «варварами» малися на увазі американці, європейці та росіяни). Проте невдовзі стало зрозуміло, що відмова від досягнень західної цивілізації не дає відповіді на ключові виклики, насамперед на проблему збереження незалежності держави. Тому вже у 1872 році японська еліта обрала інший шлях – модернізацію через активне засвоєння досвіду Європи та Північної Америки. Того ж року була запроваджена перша централізована система обов'язкової освіти для всіх підданих імперії. Вона неодноразово реформувалася [5, с. 67].

Після відновлення Мейдзі навіть японська початкова шкільна освіта активно пропагувала ідеологію «вийти з Азії і приєднатися до Заходу». Обговорюючи характеристики підручників з географії раннього Мейдзі, Накамура Кікудзі зазначає: «Пошана до відновлення Китаю зникла, її повністю замінив потужний інтерес до Заходу». Знадобилося кілька років, щоб підготувати шкільні підручники, щоб відобразити великий перехід від системи Едо під керівництвом сьогуна до уряду Мейдзі під керівництвом імператора. Створення комплексного матеріалу було величезним завданням, тому протягом першого десятиліття періоду Мейдзі переважна більшість підручників базувалися на перекладах або пристосуваннях інструментів, імпортованих з Європи та Америки. Цей період в історії японської освіти називається, як «перекладена епоха підручника» [6].

На початковому етапі розвитку модерної шкільної системи в Японії головним завданням було формування єдиної нації. Для цього потрібно було подолати відмінності між окремими регіонами та соціальними групами, утвердивши спільну розмовну і письмову мову на основі едоського діалекту, а також виробити єдину систему цінностей. У шкільному статуті 1872 року ключовою метою освіти визначалося виховання незалежної та активної особистості, здатної самостійно орієнтуватися в житті [5, с. 68].

Водночас важливе місце відводилося громадянській освіті, зокрема учням прищеплювали почуття належності до держави, відповідальності за її розвиток, пошани до імператора та закону. Таким чином, школа мала стати інструментом не

лише інтелектуального й професійного становлення, а й формування свідомих громадян, що відчувають свою єдність і готові працювати задля спільного блага.

У 1874 році з ініціативи дипломата та урядовця Морі Аріноpі, який у 1885 році став першим міністром освіти Японії, було засновано «Товариство 6 року Мейдзі». До його роботи запросили й Фукудзаву Юкіті. Попри те, що більшість членів організації дотримувались етатистських поглядів, Фукудзава залишався вірним власним переконанням, так, підґрунтям вільного й розвиненого суспільства є освічені та самостійні люди, а реформи мають починатися «знизу», з ініціативи громадян. На відміну від нього, Морі Аріноpі та правознавець Като Хіроюкі наполягали, що освіта має поширюватися «згори» під контролем державного апарату. Фукудзава підкреслював, що справжня освіта неможлива без розвитку природничих наук у дусі європейського позитивізму, але водночас вимагає й нового підходу до гуманітарних дисциплін, зокрема історії. Він зазначав, що традиційна японська історіографія зводилася до опису життя імператорської династії, політичних злетів і падінь можновладців чи військових перемог і поразок. За його словами, Японія мала не стільки власну історію як нації, скільки історію свого уряду.

На думку мислителя, головною вадою старої Японії було повне підпорядкування людини державі. Єдиним шляхом до змін він вважав поширення освіти, яка є необхідною передумовою створення «по-справжньому незалежної нації». Для цього нова гуманітарна наука мала виховувати моральність не на основі догм конфуціанства, а через аргументи розуму. Такий підхід, вважав Фукудзава, дозволить сформувати автономну, вільну особистість, що є справжнім фундаментом національної незалежності.

Він критично ставився і до сучасної йому освітньої системи, яка від початку перебувала під повним контролем уряду. Як альтернативу Фукудзава пропонував створити незалежну раду вчених, яка б здійснювала нагляд за розвитком науки й культури [5, с. 69].

До найпрестижніших університетів Японії, які й сьогодні приваблюють іноземних студентів, належать заклади, засновані ще у XIX столітті. Серед них Токійський університет, відкритий у 1877 році, Університет Осаки, що бере початок з 1869 року, приватний Університет Васеда в Токіо, заснований у 1882 році, а також Університет Цукуба, який виник у 1872 році та вважається одним із найстаріших і найавторитетніших у країні. До цього переліку належить і приватний Університет Кейо, заснований у 1852 році, та Кіотський університет, що також веде свою історію з 1872 року. Усі ці навчальні заклади з'явилися у XIX столітті й стали важливим фундаментом для розвитку сучасної системи вищої освіти Японії [7, с. 6].

У 1868 році імператор Мейдзі, який повернув собі імператорське правління від сьоґунату, розпочав те, що зараз відоме як Реставрація Мейдзі, серію реформ, зосереджених навколо політики індустріалізації, збагачення нації та зміцнення військових сил, а також так званої «цивілізації та просвітництва» японського суспільства. Одним із заходів, у який японський уряд вклав багато енергії, було поширення початкової освіти по всій країні.

Після відкриття Японії для світових впливів японські педагоги отримали можливість ознайомитися не лише з ідеями Песталоцці, але й з працями провідних європейських освітян кінця XIX – початку XX століття, таких як Е. Паркхерст, Г. Кершенштейнер, Е. Мейман, У. Лай та інших. Ідеї цих педагогів знаходили підтримку серед японських освітян, як відомо, що деякі середні школи та університети організовували диспути та конференції для обговорення їхніх положень. Проте система Песталоцці залишалася найпопулярнішою і найбільш зрозумілою для більшості японських учителів.

До сьогодні ідеї Песталоцці зберігають значний вплив у Японії. У 1970–1990-х роках було опубліковано низку праць, присвячених його педагогічній діяльності, де його концепції розглядалися через призму завдань сучасної японської школи, включаючи розвиток емоційної освіти, індивідуалізацію навчання та шкільне самоврядування. Авторитет Песталоцці в Японії того часу можна порівняти лише з популярністю американського філософа та педагога Джона Дьюї.

Наприкінці XIX століття Дьюї опублікував низку статей, у яких критикував формалізм і догматизм у шкільній освіті. Його праця «Школа та суспільство» швидко здобула міжнародну популярність, а найбільше визнання отримала книга «Демократія та освіта». Японські педагоги з великою зацікавленістю сприйняли її ідеї, хоча деякі положення викликали складнощі з їхнім застосуванням у японській системі освіти. У 1919 році Дьюї був запрошений до Японії, де прочитав у Токійському університеті вісім лекцій. Основні положення Дьюї можна узагальнити таким чином, що навчання має бути орієнтоване на учня, який

визначає процедуру навчального процесу; роль учителя полягає насамперед у наданні порад; навчання спрямовується на розв'язання практичних проблем, а не на бездумне заучування; освіта має бути безперервним процесом протягом усього життя; взаємодія між учнями важливіша за конкуренцію, а оскільки розвиток особистості відбувається у соціальному середовищі, освіта і демократія нероздільні. Відповідно, розвивалось і громадянське виховання. Японські педагоги почали засвоювати концепцію Дьюї, але швидко зрозуміли, що багато її положень не відповідають національним традиціям і соціальним цінностям. Особливо складно було прийняти другорядну роль учителя, проте його ідеї, хоч і критично сприйняті, значною мірою вплинули на розвиток японської педагогіки [8, с. 176].

На наш погляд вартує уваги й сам підхід японців до організації навчання, наведемо такий досвід британського інженера Генрі Дайєра та його колег у Японії епохи Мейдзі, який є показовим прикладом того, як освітні реформи спрямовувалися не лише на передачу технічних знань, а й на формування нової філософії навчання, орієнтованої на виховання творчої та самостійної особистості. Поширене як у Європі, так і в самій Японії уявлення про японців як народ, схильний лише до наслідування, зумовлювало необхідність довести здатність країни не тільки засвоювати, а й генерувати власні ідеї. Саме тому Дайєр наголошував, що інженер повинен бути не виконавцем, а мислителем, здатним винаходити й застосовувати нові підходи. Його педагогічна концепція передбачала тісний зв'язок теорії та практики, коли навчання поєднувало роботу з підручниками, лабораторні досліди та польові практики. Важливим було формування у студентів самоповаги й відповідальності [9, с. 311–312].

Розглянувши реформи доби Мейдзі у сфері освіти та їхній вплив на формування нової культурно-освітньої моделі Японії, важливо простежити, яким чином цей досвід представлений у сучасних українських шкільних підручниках з історії. Адже саме підручник виступає не лише джерелом знань, а й інструментом формування в здобувачів цілісного бачення взаємодії традицій і модернізаційних процесів у світовій історії. Підручник авторства Гісема О. для 9 класу демонструє, що Японія не лише активно запозичувала європейські технології, адміністративні та військові моделі, а й зберігала національні цінності. Це проявлялося у вшануванні імператора як священної особи, вихованні патріотизму в школах, підтримці традиційних моральних норм. Водночас нові закони, конституція 1889 р. (діяла до 1947 р.) і освітні реформи дозволили перетворити традиційні інститути на сучасні державні структури. Підручник підкреслює, що масова освіта та створення університетів і початкових шкіл за європейським зразком сприяли формуванню нового інтелектуального потенціалу. Впровадження обов'язкової початкової освіти, підготовка вчителів, використання європейських методик навчання й одночасне збереження елементів національної культури забезпечили ефективну інтеграцію традицій і модернізації [10, с. 194–200]. У 1890 р. вийшов імператорський указ про необхідність особистої відданості імператору. Документ вважався святинею та був покладений в основу виховання молоді. Особливий ритуал, обов'язковий у кожній школі, сприяв прищепленню патріотизму та відданості імператору [10, с. 195]. Автор підручника підкреслює, що освіта була не лише засобом підвищення грамотності та професійної підготовки, а й інструментом соціальної мобільності, державної консолідації та національної ідентичності. У шкільному курсі це формує у учнів розуміння комплексності процесів модернізації та ролі освіти у розвитку суспільства і держави.

У підручнику І. А. Коляди «Всесвітня історія» для 9 класу, розділ, присвячений Японії, знаходиться в рамках теми «Пробудження Азії» (друга половина XIX – початок XX століття). Цей розділ охоплює перехід Японії від феодального суспільства до сучасної індустріальної держави, включаючи впровадження нових військових і політичних реформ, а також конфлікти з іншими країнами та побудову нових дипломатичних відносин. Засновано імператорську бібліотеку [11, с. 223–232].

Доповненням до вище зазначеного є те, що уряд Японії активно заохочував відправку японців за кордон для здобуття та продовження освіти, про це інформує автор підручника Т. Ладиченко. Зокрема, зазначає, що важливою складовою модернізації освіти стало заохочення японців здобувати освіту за кордоном, що сприяло швидкому перенесенню сучасних наукових знань і технологій до Японії [12, с. 116]. Спостерігаємо, що в сучасних умовах аналогічний досвід може стати вагомим мотивом для українських здобувачів освіти, набуті за кордоном знання та компетентності вони здатні використати для відновлення України у післявоєнний час, що стане переконливим проявом їхньої громадянської свідомості.

Необхідно звернути й увагу на ілюстративний матеріал у підручниках, яскравою картиною,

яка уособлює події революції і змін у добу Мейдзі є зображення «Японська живописна алегорія боротьби старого з новим 1870-ті роки» [13, с. 163]. Цей візуальний образ демонструє символічне протистояння традиційного укладу та модернізаційних тенденцій, наочно передаючи складність і драматизм періоду. Використання подібних ілюстрацій у підручниках сприяє глибшому розумінню історичних процесів, адже вони не лише підкріплюють текстовий матеріал, а й формують у школярів емоційне та критичне ставлення до минулого.

Висновки. Таким чином, освіта у добу Мейдзі стала важливим чинником перетворення Японії на сучасну державу, здатну конкурувати на міжнародній арені та уникнути колоніальної залежності. Освітня модель Японії кінця XIX століття постала як унікальне поєднання традицій та модернізаційних практик. Вона дозволила країні не лише успішно інтегрувати західні знання, а й адаптувати їх до власних культурних і суспільних реалій. Саме тому цей досвід є надзвичайно цінним для сучасної України, оскільки відображення японського прикладу у шкільних підручниках з історії може стати джерелом для осмислення того, як гармонійно поєднати національні традиції з викликами глобалізованого світу для відбудови країни, після російсько-української війни.

Підкреслимо й те, що японці завжди дбали про розвиток і збереження власної культури, усвідомлюючи її значення для сучасності та майбутнього. Ще в період Мейдзі виникло прагнення поєднувати запозичення із Заходу з плеканням власних традицій. Саме з цією метою на початку 1950-х років було створено Інститут вивчення японської культури та класики в Університеті Кокугакуїн [14]. Його завданням стали базові дослідження національної культури, а також вивчення питань віри й моралі японського народу, що мало забезпечити як збереження традиційних цінностей, так і їхнє осмислення у світовому контексті.

Список літератури:

1. Товариство історії реставрації Мейдзі. URL: http://www.ishinshi.jp/wordpress/?p=1674

2. Оберліна Тацуя Оцукі Американська освітня філантропія та Японія епохи Мейдзі. *Міжнародні академічні дослідження*. Том 3 (2019). URL: https://www.obirin.ac.jp/research/r11i8i00000094xn-att/Kokusaigaku_Vol3.pdf

3. Pawnik Agnieszka The Roots of the Modern Japanese Educational System in the Meiji Period. e-ISSN 2449-8645HEMISPHERESNo. 32, 2017. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1370194

4. Мозгова Т. А. Проблема пошуку культурної ідентичності в японській духовній традиції епохи Мейдзі (межа XIX–XX ст.). *Політологічний вісник.* 2012. Вип. 66. С. 39–46.

5. Накорчевський А. А. Гуманітарні знання й освіта в Японії в XVII-XXI ст. *Східний світ*, 2018. № 1. С. 62–87. doi: https://doi.org/10.15407/orientw2018.01.062

6. Yasuko Takezawa Race, Civilisation and the Japanese. Textbooks During the Meiji Period. *Politika*, mis en ligne le 15/03/2021, consulté le 20/09/2021 URL: https://surl.li/lsilum

7. Колісник-Гуменюк Ю. І. Особливості вищої освіти у Японії : наук.-метод. розробка. Львів : ЛННЦПО, 2022. 18 с.

8. Бондарчук Т. О. Розвиток педагогічної думки в Японії після революції Мейдзі (кінець XIX – перша половина XX ст.). URL: https://surl.li/fnpqzl

9. Tomoko Yoshida Originality conundrum: British education of engineersin Meiji Japan (1868–1912). *The Royal Society*. 2024. https://doi.org/10.1098/rsnr.2023.0058

10. Гісем О. В. Всесвітня історія (поглиблене вивчення). 9 клас. Харків, 2017. 256 с.

11. Коляда І. А. Всесвітня історія: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Камянець-Подільськ, 2017. 304 с.

12. Ладиченко Т. В. Всесвітня історія. 9 клас. Київ, 2022. 175 с.

13. Полянський П. Всесвітня історія: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ, 2017. 224 с.

14. The Institute for Japanese Culture and Classics. Education and Research Facilities. URL: https://www.kokugakuin.ac.jp/en/research/oard/ijcc

Skakalska I.B. CULTURAL AND EDUCATIONAL MODEL OF JAPAN OF THE LATE 19TH CENTURY AS AN EXAMPLE OF THE INTEGRATION OF TRADITIONS AND MODERNIZATION AND ITS REPRESENTATION IN SCHOOL HISTORY TEXTBOOKS IN MODERN UKRAINE

The article analyzes the formation of the educational system of Japan and traces how this problem is reflected in modern Ukrainian history textbooks. The educational system of Japan of the late 19th century is presented as a unique example of a harmonious combination of traditional values and modernization processes of the Meiji era. The main principles of school education aimed at the formation of civic consciousness, patriotism and the ability to perceive new knowledge in the context of the country's modernization are analyzed. The purpose of the publication is to study the educational model of Japan of the late 19th century as an example of the interaction of tradition and Western modernization, in the context of its representation in school history textbooks in modern Ukraine. The author reveals the features of the transformation processes and evolution of cultural traditions of Japan during the Meiji period. After a long period of isolation, Japan embarked on the path of active modernization, the introduction of Western technologies, administrative reforms and social transformations. At the same time, traditional customs and cultural practices were not rejected, as they underwent gradual rethinking and were integrated into new social conditions. An important role in this process was played by the educator Fukuzawa Yukiti, who defended the right of every person to free access to any knowledge. The study demonstrates the importance of the Japanese experience for improving modern educational practices and educating a harmoniously developed personality. The conclusions indicate that the Meiji era was a period of change in the history of Japan. Studying this experience allows applicants not only to familiarize themselves with the features of Japan's modernization, but also to understand the universal mechanisms of combining national identity and global trends in the development of education.

Key words: *Japan, Meiji era, educational model, modernization, traditions, culture, cultural transformation, school textbooks, civic competence.*

Дата надходження статті: 01.10.2025
Дата прийняття статті: 14.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94.769
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.34

Тимошик М.М.
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І СИМВОЛІКА НАГОРОД У НОВОУТВОРЕНИХ ДЕРЖАВАХ XX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню взаємозв'язку між формуванням національної ідентичності та символікою державних нагород у нових державах XX століття. У статті проаналізовано як молоді держави, що виникли після розпаду імперій, революцій та деколонізації, використовували нагородну систему як інструмент конструювання національної самосвідомості та легітимації політичної влади.

У роботі розглянуто основні тенденції створення нагородних систем нових держав, включаючи синтез традиційних та сучасних символів, адаптацію історичних мотивів до нових політичних реалій та використання нагород для формування офіційної історичної пам'яті. Проведено семіотичний аналіз нагородної символіки, де кожен елемент дизайну сприймається як носій ідеологічних та культурних смислів.

Дослідження базується на порівняльному аналізі нагородних систем держав, що утворилися після Першої та Другої світових воєн, включаючи країни Центральної та Східної Європи, держави, що виникли внаслідок деколонізації в Африці та Азії, а також республіки, утворені після розпаду СРСР. Показано, як різні історичні контексти впливали на вибір символів та іконографії нагород.

Методологічна основа роботи включає міждисциплінарний підхід, що поєднує методи історичного аналізу, семіотики, політичної антропології та досліджень націоналізму. Джерельну базу складають офіційні документи щодо запровадження нагород, візуальні матеріали, мемуари політичних діячів та архівні дані про церемонії нагородження.

Доведено, що нагородна символіка нових держав служила не лише засобом заохочення громадян, а й важливим інструментом символічної політики, спрямованої на створення спільних цінностей, історичних наративів та емоційної прихильності до держави. Виявлено типологію стратегій використання нагородної символіки: від радикального розриву з минулим до селективного успадкування традицій.

Визначено, що символічні практики держави впливають формування колективної пам'яті і громадянської лояльності. Розкрито механізми конструювання національної ідентичності через матеріальну культуру. Результати дослідження мають важливе значення для вивчення процесів націобудування та ролі символічних ресурсів у політиці ідентичності сучасних держав.

Ключові слова: *національна ідентичність, державні нагороди, символіка, новостворені держави, XX століття, націобудування, семіотика влади, політична символіка, колективна пам'ять, деколонізація, розпад імперій, символічна політика, іконографія нагород, історична пам'ять, легітимація влади.*

Постановка проблеми. Сучасні процеси глобалізації та трансформації геополітичної структури світу актуалізують вивчення механізмів формування національної ідентичності у період становлення державності. XX століття, що характеризується масовою появою нових держав у результаті деколонізації, розпаду імперій та революційних перетворень, є унікальною лабораторією для аналізу того, як політичні еліти конструюють національну самосвідомість через символічні практики. Дослідження нагородних систем як інструменту державної символічної політики дозволяє розкрити маловивчені аспекти процесу національного будівництва та зрозуміти логіку створення офіційних історичних наративів.

© Тимошик М.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Наукова актуальність теми зумовлена недостатньою вивченістю ролі матеріальної культури у конструюванні колективної ідентичності. Існуючі дослідження націоналізму та процесів національного будівництва переважно фокусуються на дискурсивних практиках, мовній політиці та освітніх програмах, тоді як символічне значення державних нагород залишається на периферії наукової уваги. Міждисциплінарний підхід до аналізу нагородної символіки, що поєднує методи історичної науки, семіотики та політичної антропології, відкриває нові можливості для розуміння механізмів легітимації влади та формування громадянської лояльності у перехідні періоди державного розвитку.

Практична значущість дослідження визначається сучасними викликами, пов'язаними з кризою національної ідентичності в умовах глобалізації та необхідністю розуміння історичного досвіду символічної політики. Аналіз стратегій використання нагородної символіки у новостворених державах XX століття може надати цінний матеріал для сучасних політичних практик у галузі культурної політики та управління символічними ресурсами держави. Особливої актуальності це набуває у контексті сучасних процесів державного будівництва та реформування нагородних систем у пострадянських та постколоніальних суспільствах.

Методологічна актуальність роботи пов'язана з розвитком нових підходів до вивчення символічних аспектів політики та розширенням інструментарію дослідження національної ідентичності. Семіотичний аналіз нагородної символіки як носія ідеологічних смислів сприяє поглибленню розуміння того, як візуальні коди та матеріальні об'єкти беруть участь у конструюванні політичної реальності. Дане дослідження робить внесок у розвиток теорії символічної політики та пропонує нову оптику для аналізу взаємозв'язку між державними ритуалами, матеріальною культурою та процесами формування національної самосвідомості в історичній перспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальні засади вивчення національної ідентичності закладено у працях класиків теорії націоналізму, проте сучасні дослідження значно розширили розуміння механізмів її конструювання. Важливий внесок у розвиток теоретичних підходів зробили роботи Петтерсона А. з вивчення «винайдених традицій» *(Petterson, A. (2023))* та ролі символічних практик у формуванні колективної пам'яті [1, с. 790]. Сучасні дослідники, зокрема Фанон, Ф. *(Fanon, F. (1961))* все частіше звертаються до аналізу матеріальної культури як носія національних смислів, що відкриває нові перспективи розуміння ролі державних нагород у процесах націобудування [3]. Особлива увага у праці Воллеса В. *(Wallace, W. (1991))* приділяється вивченню візуальних режимів влади та способів, якими політичні еліти використовують символічні ресурси для легітимації свого панування [4, с. 70].

Дослідження Полезе, Абель і Ісаакса, Ріко *(Polese, Abel & Isaacs, Rico. (2016))* в галузі символічної політики демонструють зростання інтересу до аналізу державних ритуалів і церемоній як інструментів конструювання політичної реальності [5]. Роботи Вайт, Тайлер Р. *(White, Tyler R (2010))* наголошують на важливості вивчення процесів символізації у перехідні періоди державного розвитку, коли нові політичні режими особливо потребують створення легітимуючих наративів [6]. Дослідник Деніел Лемус-Дельгадо *(Daniel Lemus-Delgado. (2023))* звертає увагу на те, як символічні практики сприяють формуванню емоційної прихильності громадян до держави та створення спільних ціннісних орієнтацій [7, с. 465]. Значний інтерес становлять роботи, що аналізують стратегії використання історичних символів у нових політичних контекстах.

Окремий напрямок досліджень Кольстё, Пол *(Kolstø, Pål. (2006))* присвячено вивченню процесів деколонізації та формування постколоніальних ідентичностей [8, с. 672]. Сучасні роботи Кінг Р. *(King R. (2025))* аналізують, як нові держави Африки та Азії конструювали свої символічні системи, балансуючи між відмовою від колоніальної спадщини та необхідністю створення життєздатних національних проектів [9]. Дослідники *(Fan, H., & Li, X. (2023))* вивчають механізми адаптації традиційних символів до вимог сучасної державності та способи, якими політичні еліти використовували нагороди для інтеграції різних етнічних та регіональних груп до єдиної національної спільноти [10]. Особлива увага приділяється аналізу ґендерних аспектів нагородної політики та ролі жінок у процесах символічного конструювання нації.

Дослідження Угулава, Гоча *(Ugulava, Gocha. (2025))* пострадянського простору зробили значний внесок у розуміння процесів трансформації символічних систем за умов політичних переходів [11, с. 116]. Роботи останніх років Власенка Єгора і Райана Брента Д. *(Vlasenko, Yegor & Ryan, Brent D. (2022))* аналізують стратегії декомунізації та створення нових національних символів у державах, що утворилися після розпаду СРСР [12, с. 50]. Дослідники Монета, А., Ходгсон, Н.

і Фірон, Е. *(Moneta, A., Hodgson, N., & Fearon, E. (2025))* вивчають, як нові політичні еліти використовували нагородні системи для переосмислення історичної спадщини та створення альтернативних історичних наративів [13]. Значний інтерес становлять роботи Лентона А. *(Lenton A. (2025)),* присвячені аналізу конфліктів пам'яті та суперечок навколо символічної спадщини радянського періоду, що дозволяє краще зрозуміти динаміку процесів національного самовизначення [14, с. 645].

Незважаючи на значні досягнення у вивченні окремих аспектів національної ідентичності та символічної політики, комплексний аналіз ролі нагородних систем у процесах націобудування залишається недостатньо розробленим. Більшість існуючих досліджень фокусується на окремих кейсах чи специфічних регіональних контекстах, що обмежує можливості для порівняльного аналізу та виявлення загальних закономірностей. Немає системного підходу до вивчення семіотики нагородної символіки як особливої мови політичної комунікації. Сучасні дослідження потребують розвитку методологічних підходів, які б інтегрувати аналіз символічних практик із вивченням ширших процесів державного будівництва та формування громадянської ідентичності.

Метою цього дослідження є комплексний аналіз ролі символіки державних нагород у процесах формування національної ідентичності новостворених держав XX століття, виявлення основних стратегій використання нагородних систем як інструменту символічної політики та визначення закономірностей конструювання колективної пам'яті через матеріальну культуру.

Дослідження спрямоване на розкриття механізмів трансформації символічних ресурсів в умовах державного будівництва, аналіз семіотичних особливостей нагородної іконографії як носія ідеологічних смислів та систематизацію досвіду використання нагород для легітимації політичної влади та інтеграції різних соціальних груп у єдину національну спільноту у контексті деколонізації, розпаду імперій та революційних перетворень.

Виклад основного матеріалу. Дослідження національної ідентичності та символіки нагород у новостворених державах XX століття є комплексною міждисциплінарною проблематикою, що знаходиться на перетині політології, історії, соціології та культурології. Дана тема набуває особливої актуальності в контексті процесів деколонізації та формування нових національних держав у другій половині минулого століття.

Теоретична база досліджень національної ідентичності спирається на фундаментальні праці з теорії націоналізму та символічної політики. Національні символи розглядаються як прояви нації або спільноти, що служать репрезентацією їх ідентичності та цінностей. Ці символічні системи відіграють ключову роль у процесах конструювання та підтримання національної єдності в умовах державного будівництва.

Історичний розвиток концепції націоналізму як ідеології, заснованої на ідеї лояльності та відданості нації-державі, став визначальним фактором у світовій історії, починаючи з кінця XVIII століття. Цей процес набув нового виміру в XX столітті, коли безліч територій здобули незалежність і зіткнулися з необхідністю створення власних символічних систем для легітимації нових політичних утворень.

Американський досвід формування національної ідентичності демонструє важливість конституційно-правових механізмів у визначенні критеріїв національної приналежності. Ратифікація Чотирнадцятої поправки до Конституції США вирішила фундаментальне питання національної ідентичності, включаючи критерії для отримання громадянства, що стало зразком для багатьох нових держав XX століття.

Культурно-лінгвістичні аспекти національного будівництва також відіграють значну роль у формуванні ідентичності. Прикладом може служити діяльність американських інтелектуалів, які закликали створити власну національну ідентичність, характер і культурні традиції, включаючи адаптацію мовних норм до національних особливостей новостворених держав.

Проблематика етнонаціональних конфліктів стає особливо актуальною в багатоетнічних державах, де етнічна і національна ідентичність можуть перебувати в суперечності. Дана ситуація характерна для багатьох африканських і азіатських країн, які отримали незалежність в середині XX століття, де кордони нових держав не завжди збігалися з етнічними або культурними кордонами народів, що їх населяли.

Символічні системи нагород і відзнак у новостворених державах виконують функцію легітимації нової політичної влади і створення традицій, що пов'язують громадян з державою. Ці системи часто запозичують елементи як з колоніальної традиції, так і з доколоніальних культурних практик, створюючи синтетичні форми національної символіки.

Процеси деколонізації 1960-х років в Африці та Азії представляють особливий інтерес для вивчення механізмів швидкого формування

національних символічних систем. Нові держави були змушені в найкоротші терміни створити повний набір державних символів, включаючи прапори, герби, гімни та системи державних нагород, що часто відбувалося в умовах обмежених ресурсів і політичної нестабільності (табл. 1).

Таблиця 1

Основні аспекти формування національної ідентичності та символіки нагород у новоутворених державах XX століття

Держава	Назва ордену	Рік заснування	Класи/ Ступені	Призначення	Символіка та дизайн
Радянський Союз Леніна на фоні червоного прапора	Орден Леніна	1930	Один клас	Найвища нагорода за виключні заслуги	Золота п'ятикутна зірка з портретом Леніна на фоні червоного прапора
	Орден Червоного Прапора	1918	Один клас	За військову відвагу та героїзм	Червоний прапор з золотим обрамленням, меч і лаврові гілки
	Орден Трудового Червоного Прапора	1928	Один клас	За трудові досягнення	Червоний прапор з молотом і серпом
Німецька Демократична Республіка	Орден Карла Маркса	1953	Один клас	За заслуги перед соціалізмом	Профіль Карла Маркса на золотому медальйоні
	Орден "За заслуги перед народом і Вітчизною"	1954	Три ступені	За державну та громадську службу	Золота зірка з гербом НДР
Чехословаччина	Орден Білого Лева	1922	П'ять класів	Найвища державна нагорода	Білий лев – геральдичний символ Чехії
	Орден Томаша Масарика	1990	П'ять класів	За демократичні заслуги	Портрет першого президента ЧСР
Польща	Орден Відродження Польщі	1921	П'ять класів	За заслуги перед державою	Білий орел – національний символ Польщі
	Орден Віртуті Мілітарі	1792/1919	1792/1919	П'ять класів	Найстаріший військовий орден, відновлений у 1919 р.
Югославія	Орден Народного Героя	1943	Один клас	За героїзм у Визвольній війні	Золота зірка з портретом югославського партизана
	Орден Братства і Єдності	1954	Три ступені	За сприяння міжнаціональному братству	Символ єдності народів Югославії
	Бхарат Ратна	1954	Один клас	Найвища цивільна нагорода	"Коштовність Індії" – сонце з національними кольорами
Пакистан	Hishan-e-Haider	1957	Один клас	Найвища військова нагорода	Півмісяць і зірка – символи ісламу
Індонезія	Bintang Republik Indonesia	1959	Один клас	За заслуги перед республікою	Зірка Республіки Індонезія з національним гербом
Фінляндія	Орден Білої Троянди	1919	П'ять класів	Найвища державна нагорода	Біла троянда – національний символ Фінляндії
Естонія	Орден Хреста Землі Марії	1928	Чотири класи	За заслуги перед державою	Хрест з гербом Естонії, відновлений у 1994 р.
Латвія	Орден Трьох Зірок	1924	П'ять класів	Найвища державна нагорода	Три зірки з державного герба Латвії

Джерело: Складено автором за матеріалами: (15, pp. 95–102).

Регіональні особливості формування нагородних систем відображають специфіку історичного розвитку різних частин світу. Латиноамериканські країни, які отримали незалежність у XIX столітті, мали більше часу для еволюційного розвитку своїх символічних систем, тоді як африканські та азіатські держави XX століття часто вдавалися до більш радикальних інновацій у створенні національної символіки.

Міжнародні організації та глобальні процеси також вплинули на формування національних символічних систем. Членство в ООН, регіональних організаціях та міжнародних союзах вимагало від нових держав відповідності певним стандартам у сфері державної символіки та протоколу, що сприяло уніфікації деяких елементів національних нагородних систем.

Сучасний стан досліджень у цій галузі характеризується міждисциплінарним підходом, що об'єднує методи політичної науки, антропології, семіотики та історичних досліджень. Перспективи подальших досліджень пов'язані з вивченням цифрових трансформацій символічних систем та їх адаптації до умов глобалізованого світу XXI століття, де традиційні форми національної ідентичності стикаються з новими викликами транснаціонального характеру.

Висновки. Проведене дослідження переконливо демонструє, що символіка державних нагород у новостворених державах XX століття виступала не просто як система заохочення громадян, а як потужний інструмент конструювання національної ідентичності та легітимації політичної влади. Аналіз показав, що нагородні системи функціонували як особлива мова політичної комунікації, через яку нові держави транслювали свої цінності, історичні наративи та уявлення про бажане майбутнє. Семіотичний аналіз нагородної символіки виявив складну систему кодування ідеологічних смислів, де кожен візуальний елемент ніс певне символічне навантаження, сприяючи формуванню емоційної прихильності громадян до держави та створення спільних культурних референтів.

Порівняльний аналіз різних регіональних моделей дозволив виділити три основні стратегії використання нагородної символіки у процесах націобудування: радикальний розрив із минулим, селективне успадкування традицій та синтетичний підхід, що поєднує елементи різних культурних традицій. Дослідження показало, що вибір конкретної стратегії визначався особливостями історичного контексту державотворення, характером політичного режиму, етнічним складом населення та геополітичними факторами. Найбільш успішними виявилися ті моделі, які поєднували інноваційні елементи з адаптованими традиційними символами, створюючи баланс між наступністю та новизною у символічному просторі нації.

Дослідження виявило важливу роль нагородних церемоній та ритуалів у процесах соціалізації та інтеграції різних груп населення до єдиної національної спільноти. Нагороди функціонували як механізм соціальної мобілізації, створюючи зразки для наслідування та визначаючи критерії громадянської чесноти. Аналіз показав, що нагородна політика новостворених держав часто використовувалася для переосмислення історичних подій та створення альтернативних версій національної історії, що сприяло формуванню нових ідентичностей та подолання колоніальної чи імперської спадщини.

Методологічні результати дослідження демонструють продуктивність міждисциплінарного підходу до вивчення символічних аспектів політики. Інтеграція методів історичного аналізу, семіотики та політичної антропології дозволила виявити багаторівневі механізми функціонування нагородної символіки як елементу культурної політики держави. Розроблена типологія стратегій символічної політики може бути застосована для аналізу інших форм державної символіки та ритуальних практик, що розширює можливості розуміння процесів конструювання національної ідентичності у різних історичних контекстах.

Перспективи подальших досліджень включають кілька важливих напрямів. По-перше, необхідно розширити географічні рамки аналізу, включивши до нього досвід держав Латинської Америки, Близького Сходу та Океанії, що дозволить створити повнішу картину глобальних процесів символічного конструювання націй. По-друге, актуальним є вивчення трансформації нагородних систем за умов демократичних переходів та впливу глобалізації на національні символічні практики. Перспективним напрямом є вивчення цифрових форм презентації нагородної символіки та його ролі у сучасних процесах конструювання ідентичності. Крім того, важливим є розвиток компаративних досліджень, які зіставляють досвід різних регіонів та виявляють універсальні закономірності використання символічних ресурсів у політиці ідентичності XXI століття.

Список літератури:

1. Petterson A. Performing national identities in everyday life: Popular motivations and national indifference in 19th-century Amsterdam. *Nations and Nationalism*. 2023. Vol. 29, № 3. P. 789–803. DOI: 10.1111/nana.12961.
2. Fesenko G. The marking of national identity in state holidays of Slovenia and Ukraine: the comparative analysis.
3. Fanon F. The wretched of the earth / пер. R. Philcox. Grove Press, 1961.
4. Wallace W. Foreign Policy and National Identity in the United Kingdom. International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-). 1991. Vol. 67, № 1. P. 65–80. DOI: 10.2307/2621219.
5. Polese Abel, Isaacs Rico. Nation Building and Identity in the Post-Soviet Space: New Tools and Approaches. 2016.
6. White Tyler R. European Integration, Identity, and National Self Interest: The Enduring Nature of National Identity : дис. ... Department of Political Science. University of Nebraska, 2010. URL: https://digitalcommons.unl.edu/poliscitheses/6 (дата звернення: 04.09.2025).
7. Daniel Lemus-Delgado. Opening ceremonies and national identity: Beijing 2008 and Tokyo 2020. *National Identities.* 2023. Vol. 25, № 5. P. 463–482.
8. Kolstø Pål. National symbols as signs of unity and division. *Ethnic and Racial Studies*. 2006. Vol. 29. P. 676–701. DOI: 10.1080/01419870600665409.
9. King R. The Neoliberalisation of Heritage in Africa. Cambridge University Press, 2025.
10. Fan H., Li X. Research on the Evolution of the Governance Logic of Ethnic-Minority Villages from the Perspective of Tourism Development – A Case Study of Longjing Village, Guizhou Province. *Sustainability*. 2023. Vol. 15, № 4. P. 3187. DOI: 10.3390/su15043187.
11. Ugulava Gocha. The Political-Economic Transformation of the Post-Soviet Space and Contemporary Challenges (on Georgian). Economic Profile. 2025. Vol. 20. P. 115–126. DOI: 10.52244/ep.2025.29.11.
12. Vlasenko Yegor, Ryan Brent D. Decommunization by Design: Analyzing the Post-Independence Transformation of Soviet-Era Architectural Urbanism in Kyiv, Ukraine. *Journal of Urban History*. 2022. Vol. 50. DOI: 10.1177/00961442221079802.
13. Moneta A., Hodgson N., Fearon E. Re-interpreting intangible cultural heritage through immersive live performances to enhance memory-based institutions and foster community engagement. *International Journal of Heritage Studies*. 2025. Vol. 31, № 5. P. 640–661. DOI: 10.1080/13527258.2025.2478612.
14. Lenton A. Decolonizing Russia?: Disentangling Debates. Cambridge University Press, 2025.
15. Clark J. C. D. National Identity, State Formation and Patriotism: The Role of History in the Public Mind. History Workshop. 1990. № 29. P. 95–102. URL: http://www.jstor.org/stable/4288962 (дата звернення: 04.09.2025).

Tymoshyk M.M. NATIONAL IDENTITY AND AWARD SYMBOLISM IN NEWLY ESTABLISHED STATES OF THE 20TH CENTURY

The article is devoted to the study of the relationship between the formation of national identity and the symbols of state awards in the new states of the twentieth century. The article analyzes how young states that emerged after the collapse of empires, revolutions, and decolonization used the award system as a tool for constructing national self-awareness and legitimizing political power.

The work examines the main trends in the creation of award systems in new states, including the synthesis of traditional and modern symbols, the adaptation of historical motifs to new political realities, and the use of awards to form official historical memory. A semiotic analysis of award symbols is conducted, where each design element is considered as a carrier of ideological and cultural meanings.

The study is based on a comparative analysis of the award systems of states that emerged after the First and Second World Wars, including the countries of Central and Eastern Europe, states that emerged as a result of decolonization in Africa and Asia, as well as republics formed after the collapse of the USSR. It is shown how different historical contexts influenced the choice of signs and iconography of awards. The methodological basis of the work includes an interdisciplinary approach combining the methods of historical analysis, semiotics, political anthropology and nationalism studies. The source base consists of official documents on the introduction of awards, visual materials, memoirs of political figures and archival data on award ceremonies.

It has been proven that the award symbols of the new states served not only as a means of encouraging citizens, but also as an important instrument of symbolic policy aimed at creating common values, historical narratives and emotional commitment to the state. A typology of strategies for using award symbols has been identified: from a radical break with the past to selective inheritance of traditions.

It has been determined that symbolic practices of the state influence the formation of collective memory and civic loyalty. The mechanisms of constructing national identity through material culture have been revealed. The results of the study are important for studying the processes of nation-building and the role of symbolic resources in the identity policy of modern states.

Key words: *national identity, state awards, symbolism, newly created states, 20th century, nation-building, semiotics of power, political symbolism, collective memory, decolonization, collapse of empires, symbolic politics, iconography of awards, historical memory, legitimation of power.*

Дата надходження статті: 09.08.2025
Дата прийняття статті: 21.08.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 930.1+32:94(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.35

Філіпович М.Б.
Заклад вищої освіти «Академія рекреаційних технологій і права»

Діхтярук Є.А.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

ДЕПОРТАЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядається депортація як складне історико-політичне явище, що потребує міждисциплінарного аналізу. Основну увагу зосереджено на методологічних підходах до вивчення депортаційних процесів в Україні у ХХ столітті, зокрема в контексті тоталітарних режимів та політичних репресій. Проаналізовано історіографічні джерела, які висвітлюють різні інтерпретації причин, механізмів та наслідків примусового переміщення населення.

Також подано комплексний аналіз поняття «депортація» як об'єкта історико-політичного дослідження. Особливу увагу приділено методологічним підходам до його визначення в українській та зарубіжній історіографії. Дослідники звертають увагу, як політичні режими, ідеологічні настанови та державна риторика впливають на формування змісту поняття «депортація», його правове трактування та наративне представлення в історичних джерелах.

У роботі порівнюються концептуальні рамки, в яких депортація постає як інструмент етнічної чистки, засіб політичного контролю або форма адміністративного переміщення населення. Проаналізовано, як зміна політичного контексту – зокрема перехід від тоталітарних до демократичних режимів – трансформує наукові та суспільні уявлення про депортацію.

Стаття також окреслює проблеми термінологічної невизначеності, що виникають у міждисциплінарних дослідженнях, і пропонує критичний огляд основних історіографічних позицій. Робота базується на поєднанні методів історичного аналізу, політичної теорії та дискурсивного підходу, що дозволяє глибше осмислити політично зумовлену природу депортаційних практик в Україні ХХ століття. Автори пропонують критичну оцінку існуючих дослідницьких парадигм та окреслюють перспективи подальших студій у межах історико-політичної науки. Робота базується на поєднанні методів історичного аналізу, політичної теорії та джерелознавства.

Ключові слова: *Депортація, історико-політичне дослідження, методологія історичних наук, історіографія, політичні режими, ідеологія, репресивна політика.*

Постановка проблеми. У сучасній історико-політичній науці поняття «депортація» залишається багатозначним і методологічно неоднозначним. Його трактування варіюється залежно від політичного контексту, ідеологічних настанов, правових норм та наративних стратегій, що використовуються в історичних джерелах і наукових дослідженнях. Відсутність єдиного підходу до визначення цього терміну ускладнює порівняльний аналіз депортаційних практик, а також створює ризики політизації історичної пам'яті.

Проблема полягає в тому, що наукова інтерпретація депортації часто залежить не лише від емпіричних даних, а й від політичної кон'юнктури, що формує рамки допустимого дискурсу. Це породжує потребу в критичному переосмисленні методологічних засад дослідження депортацій, зокрема в українському контексті, де історичні травми, пов'язані з примусовими переміщеннями, залишаються актуальними для суспільної свідомості.

Наукове значення даного дослідження полягає у необхідності розробки чітких методологічних критеріїв для аналізу депортацій як політично зумовленого явища, що дозволить уникнути маніпуляцій у трактуванні історичних подій. А практичне

© Філіпович М.Б., Діхтярук Є.А., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

значення – у формуванні збалансованої історичної політики пам'яті, яка враховує різні інтерпретації, але базується на науково обґрунтованих підходах. Дана робота сприятиме деконструкції ідеологічних нашарувань у термінології та відкриває шлях до інтердисциплінарного діалогу між істориками, політологами, правознавцями та соціологами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що дана тематика досить є затребуваною. Упродовж останніх десятиліть проблема депортації як історико-політичного явища стала предметом численних наукових студій, що охоплюють як емпіричні аспекти примусового переміщення населення, так і теоретичні засади його осмислення. Зокрема, у праці М. Литвина розглядається дилема між гуманітарним і репресивним характером депортацій, організованих комуністичними режимами. Автор акцентує на політично зумовленій природі таких акцій, що часто маскувалися під «евакуацію» або «захист» населення [12].

У дисертації А. Когута досліджено особливості операції «Запад» 1947 року, з використанням архівних матеріалів МДБ. Автор вказує на недостатню розробленість історіографії цієї депортаційної кампанії, зокрема щодо її передумов, механізмів реалізації та наслідків, що свідчить про потребу в глибшому методологічному осмисленні таких явищ [9].

Цікаву перспективу пропонує К. Проценко у дослідженні еволюції депортаційних практик у Великій Британії, де аналізується вплив політичної риторики на формування громадського дискурсу щодо депортації. Робота демонструє, як термінологія та політичні наративи змінюються залежно від урядових пріоритетів і партійної ідеології [13].

Глибоко аналізують тему депортацій як у контексті України, так і ширше ряд українських науковців. В. Адамовський досліджує депортацію кримських татар, її причини та правові підстави [5]. Авторка статті про депортацію українців з Лемківщини та Надсяння (1944–1946). Вивченням примусової депортації та системою праці на західноукраїнських землях під час нацистської окупації займається Ю. Сорока [14]. Умови життя, праці та повернення українців примусово вивезених до Німеччини з'ясовують А. Кравченко та С. Батурін [11].

Окрім українських науковців, тему депортацій активно досліджують історики, соціологи, правознавці та економісти з різних країн. Зокрема М. Абел аналізує довгострокові наслідки примусового переселення в Південній Африці, його праця стала знаковою для економічної історії депортацій [1, P.: 915–953]. Стаття Б. Андерсона, М.-Й. Гібніа та Е. Паолетті у якій досліджується громадянство, депортація та межі належності у контексті сучасної міграційної політик є фундаментальною для правознавців [2].

Однак, попри чисельні дослідження питання визначеності та сталості у понятті «депортації» залишаються відкритими, як у світі, так і в Україні. Така методологічна нечіткість призвела до відсутності єдиної класифікації, що враховує політичний, правовий і соціальний контекст. Не секрет, що на трактування подій досить часто впливає політична інтерпретація терміна, яка у багатьох дослідженнях проявляється від ідеологічної позиції автора або державної політики, що ускладнює об'єктивний аналіз. Політичне розуміння депортації – це не просто юридичне чи адміністративне явище, а інструмент влади, який часто використовувався для досягнення стратегічних або ідеологічних цілей. Відсутність міжрегіональних та міждержавних порівнянь депортаційних практик не дозволяє виявити універсальні закономірності. Не менш проблематичним у визначені об'єктивності процесу є обмежений доступ до джерел, що пов'язаний з політикою країн.

Метою даної статті є здійснення критичного аналізу методологічних та історіографічних підходів до визначення поняття «депортація» в історико-політичному дискурсі, з особливим акцентом на вплив політичних чинників на його інтерпретацію. У межах цієї мети передбачається визначити основні методологічні підходи до дослідження депортацій у сучасній історичній науці та проаналізувати, як політичні режими та ідеології впливають на термінологічне наповнення поняття «депортація».

Виклад основного матеріалу. Щороку восени Україна вшановує роковини депортації українців. Це вшанування прив'язано до події які відбувалися у 1944–1951 роках на землях Закерзоння (Лемківщини, Холмщини, Любачівщини, Західної Бойківщини, Надсяння, Підляшшя). Однак, слід сказати, що як і сам процес «депортації» не є процесом винятково XX століття, хоча саме у XX столітті він став «широковживаним», як і не застосовувався він виключно лише до українців, чимало інших народів в різні історичні проміжки були депортовані. Безумовними є лише той факт, що саме до українців депортація застосовувалася ледве не найчастіше за інші нації (див. табл. 1):

Загалом, українці є другою нацією, після євреїв, яка у наслідок депортаційних процесів у

Таблиця 1

Історичні приклади депортації

Період	Подія	Кого депортували	Причина
18–19 ст.	Російська імперія	Українців, татар, ногайців	Військові кампанії, колонізація
1915	Перша світова війна	Українців з Холмщини, Підляшшя	Політика «випаленої землі» Росії
1930–1952	СРСР	Кримських татар, поляків, німців, українців	Колективізація, репресії, етнічна політика
1944–1951	СРСР і Польща	Українців із Закерзоння	«Обмін населенням», боротьба з УПА
2022–2023	Росія	Українців з окупованих територій	Військові злочини, русифікація, викрадення дітей

період 1930–1951 рр. втратила 1,5 млн населення. У 2022–2023 рр. Росія вивезла понад 2.8 млн українців, зокрема десятки тисяч дітей, що кваліфікується як воєнний злочин [15]. Ці цифри – не просто статистика. За кожною стоять зруйновані родини, втрачення культури, знищення ідентичності.

Депортація – це примусове виселення людей з місця їхнього постійного проживання, яке здійснюється державними органами з політичних, етнічних, соціальних чи військових причин. Це явище має глибокі історичні корені і трагічні наслідки для мільйонів людей та має глибоке історичне коріння, і його значення змінювалося залежно від епохи та політичного контексту:

У римському праві депортація означала довічне заслання, часто на острів, як покарання за політичні злочини. Вона супроводжувалась конфіскацією майна та позбавленням громадянства. У Київській Русі вигнання за межі громади було частиною покарання за тяжкі злочини, згідно з «Руською правдою». У Великому князівстві Литовському застосовували баніцію – різновид депортації. Термін «депортація» почав активно використовуватись у французькому кримінальному законодавстві, зокрема після Закону про підозрілих (1791). Його застосовували для політично неблагонадійних осіб, яких висилали до колоній, наприклад, у Гвіану. У СРСР депортація стала інструментом державної політики, особливо в 1930–1940-х роках. Виселялися як окремі особи, так і цілі народи – окрім українці, кримські татари, чеченці, інгуші, німці, поляки тощо. Згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду (1998), депортація або насильницьке переміщення населення визнані злочином проти людяності. Сьогодні депортація розглядається не лише як історичний злочин, а як тривала політика, що має коріння зокрема в імперських практиках Росії. Науковці та політики дедалі частіше говорять про неперервність насильницького переселення – від царської Росії, через СРСР, до сучасної РФ.

Якщо говорити про історіографію даного питання, то серед науковців існує кілька підходів. Зокрема, коли мова йде про стародавній чи середньовічний період, то такий термін як «депортація» зазвичай не вживають, у більшості випадків автори застосовують термін «вигнання», «вислання». У історіографії нового часу з'являється відмінності між колективним і індивідуальним видворенням, і зрештою, хоча явище є масовим однак не асоціюється як колективне. У XX столітті «депортація» перебуває у двох іпостасях і як колективне, і як індивідуальне явище.

Український досвід депортацій, особливо у XX столітті, є предметом ретельного вивчення. Водночас світова наука виробила багатовекторні підходи до цього явища – від правових інтерпретацій до психологічного аналізу. Загалом порівняльний аналіз вивчення депортації дозволяє виокремити певні спільні риси та відмінності між українськими та міжнародними дослідженнями.

Український підхід вирізняється історичним контекстом у якому основна увага приділяється радянським депортаціям (1930–1950-ті), зокрема кримських татар, українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини та аналізується сучасна депортація українців та дітей під час війни з Росією. Дослідницькі акценти українські вчені роблять на національній ідентичності як цілі репресій; політичній мотивації депортацій в основі якої боротьба з опором, контроль над територіями; міжнародному праві наголошуючи, що депортація це злочин проти людяності. Методами дослідження виступають архівні документи, свідчення очевидців, польові дослідження; активне використання візуальних засобів – фільми, реконструкції, наприклад стрічка «Депортація 1944–1946».

Світовому підходу притаманна географічна широта – дослідження охоплюють нацистські депортації, колоніальні переселення, сучасні міграційні кризи (США, Європа, Африка).

Наукові акценти здійснюються: на права людини, щонайперше – депортація як порушення міжнародних норм; на економічні наслідки – вплив на розвиток регіонів, нерівність; психологічні аспекти – травма, розрив родин, адаптація дітей. У методологія перевага надається кількісним дослідженням, порівняльній статистиці, правовому аналізу. Широке використання міждисциплінарного підходу – історія, соціологія, економіка, право.

Український науковий дискурс зосереджений на депортації як елементі колоніальної політики СРСР та як чиннику знищення національної ідентичності. Міжнародні підходи акцентують на загальнолюдських аспектах – травмах, правових порушеннях, соціально-економічних наслідках. Об'єднання цих підходів сприятиме глибшому розумінню депортації як універсального механізму насильства, що залишає тривалий слід у суспільствах.

Українські дослідження часто мають емоційно-національний акцент, зосереджені на історичній пам'яті та сучасних злочинах. Світові підходи – більш структуровані, з акцентом на право, економіку та глобальні наслідки. Обидва напрями доповнюють одне одного, створюючи повнішу картину явища депортації.

Новітньою тенденцією у питаннях депортації стала поява у науковій літературі визначення дефініцій поняття «депортація», «єврейський погляд на депортації», «депортація як індивідуальне явище», «депортація як масове покарання», «польський погляд». Зокрема болючу тему на Волині, поляки трактують, як етнічну чистку, а розстріли євреїв у Львові – як насилля. Співпраця поляків зі німцями подається як окупація, а протиборство українців, через створення УПА, як колаборація [10]. Не однозначність визначення поняття «депортація» спостерігається у дослідженнях які стосуються повоєнних переміщень націй та народів. Так у польському середовищі науковців панує розуміння «репатріації» поляків із території Західної України й території, які за повоєнними домовленостями мали залишитися у складі Радянського Союзу.

Щодо литовці, то їх сприймають як націю яка зазнала депортації і сама нікого не депортувала, поляки ж – самі зазнали депортації і депортували інших. Внаслідок «радянського зсуву Польщі на захід» у 1944 році були виселені українці з етнічних українських територій, які опинились в складі Польської республіки, а німецьке населення було значною мірою вигнане позбавлене можливості повернутися [8; 3]. З початку літа 1945 року вигнання німців було організовано польською владою.

При тому, вважається, що німці були не депортовані, а виселені, а «Виселення – це вимушена міграція переважно релігійних або етнічних меншин, які змушені покинути регіон походження своїх предків. Це включає примусову, постійну втечу, висилку і примусове переселення з держави або в разі її реорганізації або реорганізації. Це відрізняє її від депортації, під якою розуміється примусове переселення в межах сфери володіння. Часто її важко відрізнити від інших форм міграції» [7].

Термін «висилка» ні юридично, ні історично чітко і однозначно не визначений. Довгий час це був як бойовий клич і досі є політичним. Німецько-австрійський історик Філіп Тер наводить аргументи на користь наступного визначення: «Переселення – це вимушена форма міграції через національні кордони. Ті, хто постраждав від неї, змушені покинути батьківщину під прямим або непрямим примусом. Вигнання є незворотнім і остаточним» [4, S. 99].

Крім того, використовуються і інші терміни, які мають певні конотації, зокрема:

- *Переміщення* передбачає вимушений виїзд з місця або району у зв'язку з вигнанням або переслідуванням (державою). Оскільки, крім масових переслідувань, мала місце і досі існує політична та соціальна дискримінація або суто економічно вмотивований тиск різного ступеня, часто важко відрізнити вигнання від добровільної еміграції або навіть добровільного масштабного переселення в межах держави без доказів виселення або загрози насильства. У дослідженнях немає єдиної думки про те, як відрізнити втечу і вимушену міграцію один від одного [6].
- *Видворення* – це адміністративний акт, спрямований на припинення присутності відповідної особи в країні та відмову їй у повторному в'їзді та подальшому проживанні. Видворення, як правило, ставить інтереси держави або громади вище за добробут вигнаної особи.

Висновки. Таким чином, лише з політичних міркувань та доцільності одинакові за своєю суттю процеси можуть трактуватися як «депортація», «переселення», «вигнання», та вживатися з огляду на це як офіційний термін або уникати їх. Такі визначення, сьогодні зумовлюють перегляд підходів в історіографії до питання «депортація» чи «переселення/виселення», адже це за собою несе не лише моральні аде й юридичні аспекти.

Список літератури:

1. Abel M. Long-Run Effects of Forced Resettlement: Evidence from Apartheid South Africa. The Journal of Economic History, Cambridge University Press. Volume 79, Issue 4. P. 915–953.
2. Anderson B., Gibney M. J. & Paoletti E. Citizenship, Deportation and the Boundaries of Belonging. Citizenship Studies. 15(5). P. 547–563.
3. Flucht und Vertreibung Deutscher aus Mittel- und Osteuropa 1945-1950. URL: https://de.wikipedia.org/wiki
4. Ther Philipp. Deutsche und polnische Vertriebene. Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945-1956, Göttingen 1998, ISBN 3-525-35790-7, S. 99.
5. Адамовський В. Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині XX століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. К., 2004. 200 арк.
6. Бекірова Г. Кримські татари: від вигнання до повернення. Київ : Критика, 2014.
7. Вигнання. Вікіпедія (wikipedia.org)
8. Депортації західноукраїнського населення із земель, що відійшли до Польщі. Вікіпедія (wikipedia.org)
9. Когут А. Особливості депортації українського населення під час операції «Запад» (за документами ГДА СБУ). Автореф. дисерт. на зд. н.с. к. і. н. за спеціальністю 07.00.01 «історія України». КНУ імені Тараса Шевченка, Київ, 2020.
10. Колесник Ольга (2018). From Volyn to Babyn Yar: Ukrainian component in the museum of the second world war in Gdansk as a Polish site Polish of memory. Intermarum: history, politics, culture 0(5), 317–331. URL: https://europub.co.uk/articles/-A-646835
11. Кравченко А., Батурін С. Українські невільники Третього Рейху: Публіцистична хроніка. Кальварія, 2005. 235 с.
12. Литвин М. Депортація/ «евакуація» західних українців: гуманітарна акція чи етнічна чистка комуністичних режимів? URL: https://download.php
13. Проценко К. Еволюція депортаційних практик у Великій Британії в громадському дискурсі. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua
14. Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки). Київський університет, К., 2007 р., 275 с.
15. Юлзарі К. Це дійсно так, що більшість українських біженців перебувають в Росії з початку війни. URL: https://factcheck.bg/uk

Filipovych M.B., Dikhtiaruk Ye.A. DEPORTATION AS A SUBJECT OF HISTORICAL AND POLITICAL RESEARCH

The article considers deportation as a complex historical and political phenomenon that requires interdisciplinary analysis. The main attention is focused on methodological approaches to the study of deportation processes in Ukraine in the twentieth century, in particular in the context of totalitarian regimes and political repression. Historiographical sources that highlight different interpretations of the causes, mechanisms and consequences of forced displacement of the population are analyzed.

A comprehensive analysis of the concept of "deportation" as an object of historical and political research is also presented. Particular attention is paid to methodological approaches to its definition in Ukrainian and foreign historiography. Researchers pay attention to how political regimes, ideological guidelines, and state rhetoric affect the formation of the meaning of the concept of "deportation", its legal interpretation and narrative representation in historical sources.

The paper compares the conceptual framework in which deportation appears as an instrument of ethnic cleansing, a means of political control or a form of administrative displacement of the population. It is analyzed how the change in the political context – in particular, the transition from totalitarian to democratic regimes – transforms scientific and social ideas about deportation.

The article also outlines the problems of terminological uncertainty that arise in interdisciplinary studies and offers a critical review of the main historiographical positions. The work is based on a combination of methods of historical analysis, political theory and discursive approach, which allows for a deeper understanding of the politically determined nature of deportation practices in Ukraine in the twentieth century. The authors offer a critical assessment of existing research paradigms and outline the prospects for further studies within

the framework of historical and political science. The work is based on a combination of methods of historical analysis, political theory and source studies.

Key words: *Deportation, Historical and Political Research, Methodology of Historical Sciences, Historiography, Political Regimes, Ideology, Repressive Policy.*

Дата надходження статті: 29.09.2025
Дата прийняття статті: 08.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 94(438):342.7
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.36

Чечелюк О.Ю.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

«РУХ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА» ЯК ПРИКЛАД ОПОЗИЦІЙНОГО ТА ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ В ПОЛЬСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

У статті проаналізовано соціальні, політичні та правові передумови до створення Руху захисту прав людини та громадянина в Польській Народній Республіці. Автор статті вказує на те, що опубліковане у березні 1977 року «Звернення до польського суспільства» ознаменувало собою створення Руху захисту прав людини та громадянина (Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela). У статті проаналізовано зміст цього документа, цілі та принципи діяльності Руху захисту прав людини та громадянина.

В результаті дослідження з'ясовано, що автори звернення наголошували на тому, що створений Рух захисту прав людини та громадянина є проявом свободи громадянського суспільства, він не є організацію чи асоціацію, в ньому відсутня будь-яка структура. Крім того, автори звернення посилаючись на Міжнародні пакти про права людини, Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі та на Конституцію ПНР, серед цілей, що ставили перед собою вказували: забезпечення поваги та дотримання всіх прав людини та громадянина, захист жертв репресій та вимога від державних органів змін до чинного законодавства та підзаконних актів, спрямованих на реальне та безперервне гарантування прав і свобод, викладених у Загальній декларації прав людини та Міжнародних пактах про права людини, та інші.

Автор статті приходить до висновку, що лідери Руху захисту прав людини та громадянина прагнули щоб він став осередком опозиції, який би сприяв формуванню людей та організацій, які потім відкрито боролися б за польську незалежність. З'ясовано, що учасники Руху захисту прав людини та громадянина в своїй діяльності зосередилися на ненасильницьких діях, які знайшли свій вияв у створенні консультаційно-інформаційних пунктах, які надавали всіляку допомогу, насамперед правову, громадянам, які постраждали від беззаконня влади. Громадянам видавали газети, читали лекції з історичних питань, які замовчувалися або спотворювалися в офіційній пропаганді, підвищували обізнаність робітників та громадян про їхні права. Активісти організації протестували проти різних зловживань владою за допомогою голодувань, кампаній з розповсюдження листівок, декларацій, демонстрацій тощо.

У статті також проаналізовано реакцію влади на діяльність Руху захисту прав людини та громадянина, а також причини припинення його діяльності. Автором зроблено висновок, що Рух захисту прав людини та громадянина є яскравим прикладом опозиційного руху та боротьби з комуністичним режимом в Польській Народній Республіці у 1970-х роках.

Ключові слова: *Рух захисту прав людини та громадянина, ROPCiO, громадський опір, період «розрядки», Польська Народна Республіка, права людини, правозахист, дисиденти.*

Постановка проблеми. Роки Холодної війни позначалися як піками, так і спадами міжнародної напруженості. Зокрема, на середину 70-х років XX ст. припадає один із нетривалих періодів розрядки. Наслідком цієї розрядки стали результати конференції НБСЄ в Гельсінкі. 1 серпня 1975 року європейські держави, Канада, США та СРСР, підтвердили непорушність кордонів у Європі та мирне врегулювання міжнародних конфліктів. Одна з угод також включала зобов'язання держав-підписантів поважати права людини та громадянські свободи. Це положення, яке, здавалося б, було другорядним стосовно загальної угоди, мало глибокий вплив на розвиток усього дисидентського руху в радянській сфері впливу. Не стала винятком і Польська Народна Республіка. Яскравим прикладом дисидентського руху та боротьби з

© Чечелюк О.Ю., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

комуністичним режимом в Польській Народній Республіці у 1970-х роках був Рух захисту прав людини та громадянина(Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela). В українській історіографії найбільший інтерес дослідників становить діяльність «Солідарності» в Польській Народній Республіці як символу боротьби з комуністичним режимом і в той же час поза увагою залишається діяльність Руху захисту прав людини та громадянина в Польській Народній Республіці, що свідчить про необхідність наукової розробки та актуальності дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед західних дослідників, які займалися питанням дослідження діяльності Руху захисту прав людини та громадянина були: Г. Валіґора, Я. Скоржинський, В. Полак, Я. Куфель, П. Рухлевський, Є. Айслер, Л. Камінський, К. Бжехчин, Я. Олашек, С. Лігарський, Т. Церан, К. Навроцький, та інші. Зокрема, Г. Валіґора опублікував низку праць у яких надає характеристику руху та представляє громадськості збірку документів організації, що свідчать про її діяльність. Серед найбільш широко представлених праць автора ми можемо відзначити такі як «ROPCiO» та «Документи учасників ROPCiO 1977–1981 років». Я. Скоржинський також звертався до аналізу діяльності Руху. Зокрема, у праці «Звернення до польського суспільства» та генеза ROPCiO», автор досліджує генезу Руху захисту прав людини та громадянина. В. Полак , Я. Куфель та П. Рухлевський є авторами монографії на тему «Демократична опозиція в Польській Народній Республіці в 1976–1981 роках», в якій автори досліджують рух, підкреслюючи його значення в контексті демократичної опозиції в Польській Народній Республіці. Є. Айслер у праці «Едвард Герек та опозиція 1976–1980» вивчає життєвий та політичний шлях Е. Герека. Крім того, автор надає аналіз суспільно-поліичного життя країни та представників опозиційного середовища. Я. Куфель у праці «Питання незалежності в політичній думці KOR та ROPCiO у 1976–1980 роках» досліджує цілі, які ставили перед собою опозиційні організації та їх ставлення до питання незалежності країни.

В українській історіографії комплексне дослідження діяльності Руху захисту прав людини та громадянина в Польській Народній Республіці на сьогодні відсутнє. Водночас, в працях українських науковців містяться згадки про цю організацію в контексті польського опозиційного руху. Загалом питання польського опозиційного руху досліджувалося в працях Я. Нападія «Діяльність демократичної опозиції в Польщі у 70-х роках XX ст.», Н. Денисюк «Католицька церква і політична опозиція у Польській Народній Республіці (50.80-і рр.)», Б. Андрусишина «Ідеї опозиції в освіті у Польщі у 80-х роках XX ст.». Також є праці, що дотично розглядають досліджуване питання діяльності Руху захисту прав людини та громадянина. Зокрема, це праця Є. Сінкевича «Українсько-польські відносини(1918–2020)», та ін. Як підсумок науковці здебільшого акцентують увагу на формах і методах боротьби польської опозиції в цей період, аналізують суспільно-політичне життя країни, не вдаючись до детальної характеристики Руху захисту прав людини та громадянина.

Аналіз історіографії та джерельної бази засвідчує, що українські та зарубіжні дослідники зробили значний внесок у розробку даної теми. Однак, в українській історіографії роботи науковців стосуються здебільшого питання надання загальної характеристики польському опозиційному руху та аналізу суспільно-політичного життя країни в той період, без детальної характеристики Руху захисту прав людини та громадянина та його діяльності. Отже, ця проблематика потребує подальшого вивчення та об'єктивного аналізу.

Метою статті є дослідження діяльності Руху захисту прав людини та громадянина в Польській Народній Республіці.

Виклад основного матеріалу. Розвитку організованої та активної опозиції в Польській Народній Республіці у 1970-х роках сприяли сукупність факторів сформованих міжнародною та внутрішньою ситуацією в Польській Народній Республіці. Так, у грудні 1970 року, на тлі усунення від влади уряду В. Гомулки, першого секретаря Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії, викликаного соціальними заворушеннями у зв'язку з підвищенням цін та подальшим їх кривавим придушенням з боку правлячої влади, до влади прийшов Е. Герек. Політика Е. Герека полягала у відмові від підвищення цін, запропонованих попереднім урядом та запровадження нової моделі економічної політики, заснованої на швидкій модернізації промисловості завдяки масовим кредитам, взятих у високорозвинених західних країнах. Позики західних країн для модернізації промисловості вимагали створення ілюзії демократичної Польської Народної Республіки, де визнавалися та захищалися громадянські права [2].

На тлі згаданих подій у 1970-х роках відбулося послаблення напружених відносин між сторонами

Холодної війни: США та СРСР. Одночасно на міжнародній арені почало більше уваги приділятися захисту прав людини. Це призвело до скликання Наради з безпеки та співробітництва в Європі, яка завершилася підписанням 1 серпня 1975 року Гельсінського заключного акта, який містив серед іншого, посилання на необхідність дотримання прав людини підписантами цього акту. Серед підписантів Акту була і Польська Народна Республіка.

Спочатку така політика Е. Герека принесла результати – були запущені значні інвестиції, а умови життя населення помітно покращилися. Однак такі дії мали довгостроковий негативний вплив на економіку. Восени 1976 року, команду Е. Герека попередили про негативні наслідки зростаючого переважання імпорту над експортом та сильної залежності від імпорту модернізованої економіки («імпортомісткої економіки»), що базується на західних технологіях. Увага була звернена на дуже небезпечні тенденції зростання зовнішнього боргу, який уже перевищив безпечні межі в цьому плані. Все це відбувалося на тлі вже помітних потрясінь у світовій економіці (включаючи негативні тенденції на кредитному ринку) під час нафтової кризи, що спалахнула в 1973 році. В звітах вказували на систематичний дефіцит значної кількості товарів на ринку та спричинене цим погіршення громадських настроїв. Зокрема, в звітах зазначалося, що «навіть збільшення поставок певних видів товарів не призводить до видимого покращення. Це найбільш помітно у випадку м'яса та м'ясних продуктів. Черги залишаються довгими і навіть зростають, розвивається чорний ринок та спекуляція. Наразі додаткові поставки безслідно зникають, а напруженість зростає» [1].

24 червня 1976 року уряд Е. Герека розуміючи погіршення економічної ситуації в країні, змушений був значно підвищити ціни на продукти харчування. Це викликало хвилю страйків серед населення у червні того ж року, зокрема в Урсусі, Радомі та Плоцьку. Стурбована масштабами цих протестів, влада скасувала підвищення цін та запровадила нормування цукру. Але це не означало, що червневі протести робітників були визнані виправданими. Навпаки, їх офіційно засудили, а їхніх учасників назвали хуліганами. Впродовж наступних тижнів Служба безпеки (Służba Bezpieczeństwa) репресувала осіб, які брали участь у протестах. Репресії проти учасників червневих протестів були тотальними, що було можливо в країні, де всі інституції, включаючи суди, залежать від політичної влади. До учасників демонстрацій було застосовано покарання у вигляді звільнення з роботи або засудження до тюремного ув'язнення [13, с. 10–31].

У відповідь на жорстокі репресії польська інтелігенція, посилаючись на положення Заключного акту НБСЄ від 1 серпня 1975 року, а також на Конституцію Польської Народної Республіки, яка у своїй декларативній частині гарантувала свободу віросповідання, слова, преси, зборів і демонстрацій, а також об'єднань, вирішила організувати кампанію з надання допомоги репресованим особам створивши громадянський рух, що охоплює всіх громадян, які прагнуть поважати, захищати, зміцнювати та відстоювати права людини в Польщі. В історії дисидентського та правозахисного руху в Польській Народній Республіці він відомий як Рух захисту прав людини та громадянина (Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela).

Польський дослідник Г. Валіґора, аналізуючи передумови виникнення Руху захисту прав людини та громадянина, у своїх працях зазначає, що безумовно суттєвим фактором, що сприяв формуванню незалежних організацій у тоталітарних державах Східного блоку (включаючи Польську Народну Республіку) став Заключний акт НБСЄ підписаний в Гельсінкі в 1975 році. Його підписанти серед іншого зобов'язалися поважати права людини та основні громадянські свободи. Однак, внутрішні умови мали першочергове значення. В Польщі, де партійно-державна влада була найслабшою, незалежна діяльність набула найбільш організованих форм. Слід, пам'ятати, що більший обсяг свободи, яким користувалося польське суспільство, не був зумовлений доброзичливістю Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП), а був, певною мірою, нав'язаний владі роками громадського опору [2].

Польський історик Є. Ейслер, аналізуючи у своїх працях період правління Е. Герека та його взаємовідносини з опозицією, зазначає: «Герек, безсумнівно, був диктатором, хоча, безумовно, менш жорстким та авторитарним порівняно з лідерами інших країн радянського блоку». Серед причин виникнення демократичної опозиції у другій половині 1970-х років, дослідник відзначає політику влади щодо обмеження прав і свобод громадян, невдалу політику прискореного економічного розвитку, яку з початку 1970-х років впроваджувала команда Е. Герека та застосування репресій до учасників протестів. Поряд з цим відзначається, що використання західної економічної допомоги зробило владу ПНР залежною від міжнародної думки та західних країн. Щоб отримати

подальші позики, Е. Герек намагався зобразити Польщу як сучасну країну, вільну від політичних в'язнів та з повагою до громадянських прав. Це давало певну свободу новій політичній опозиції, яка повільно, але неухильно нарощувала свою активність [13, с. 10–31].

Польський історик А. Фрішке аналізуючи фактори, що вплинули на появу організацій у другій половині 1970-х років, які відкрито виступали проти правління Польської об'єднаної робітничої партії зазначає: «По-перше, 1 серпня 1975 року Польща підписала Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) у Гельсінкі, яким зобов'язалася поважати права людини. По-друге, результатом цього стала зміна тактики влади щодо опозиції – апарат безпеки мав утриматися від особливо жорстоких репресій. По-третє, дедалі серйозніші симптоми економічної кризи» [3].

Таким чином, сукупність факторів сформованих міжнародною та внутрішньою ситуацією в Польській Народній Республіці сприяло тому, що 26 березня 1977 року було опубліковано підписане «Звернення до польського суспільства», яке ознаменувало собою створення Руху захисту прав людини та громадянина(Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela).

Автори звернення посилалися на Міжнародні пакти про права людини, ратифіковані Державною радою Польської Народної Республіки 3 березня 1977 року. Вони також посилалися на Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 року, який передбачає повагу до прав людини та основних свобод, та на Конституцію ПНР, яка у своїй декларативній частині гарантує свободу віросповідання, слова, преси, зборів, демонстрацій та об'єднань. Посилаючись на принципи, що містяться, серед іншого, у Варшавській конфедерації 1573 року, яка гарантує свободу віросповідання, Конституції від 3 травня та гаслі «За вашу і нашу свободу», активісти Руху захисту прав людини та громадянина писали: «Разом зі світовою спільнотою ми стверджуємо, що права людини та громадянина є непорушними, невідчужуваними та невідворотними. Нація, члени якої відмовляються від здійснення та захисту своїх прав, не може бути справді вільною, як показав історичний досвід, зокрема досвід Польщі та поляків» [4].

Серед цілей яких необхідно досягти, автори «Звернення до польського суспільства» вказують на те, що вони вирішили вжити спільних заходів для того, щоб: «1. поважати та забезпечувати дотримання всіх прав людини та громадянина, а також їхньої гідності; 2. розкривати громадськості та повідомляти компетентні органи про факти порушень прав і свобод людини, а також надавати, наскільки це можливо, допомогу та захист жертвам; 3. просувати в суспільстві та вимагати від державних органів змін до чинного законодавства та підзаконних актів, спрямованих на реальне та безперервне гарантування прав і свобод, викладених у Загальній декларації прав людини та Міжнародних пактах про права людини; 4. сприяти необхідності приєднання всіх європейських держав до Міжнародних пактів про права людини разом із так званим факультативним протоколом, з метою створення спільної правової та політичної платформи для розвитку реальних процесів розрядки та угоди в Європі; 5. співпрацювати з усіма міжнародними організаціями, що захищають права людини, особливо з Комісією ООН з прав людини, щоб ідея людської свободи перемогла у світі» [4].

Також у зверненні автори наголошували на тому, що «Ми не створюємо організацію чи асоціацію. Наша ініціатива зумовлена нагальною соціальною потребою. У Польщі вже виник сильний громадський рух – Рух за захист прав людини та громадянина. Ми звертаємося до всіх польських громадян з проханням про моральну підтримку, співпрацю та допомогу в отриманні необхідної для нашої діяльності інформації щодо порушень прав людини та громадянина, а також ініціювати та розвивати подібні ініціативи в усіх соціальних, професійних та регіональних середовищах. Права людини та громадянина, гідність особистості можуть бути збережені лише тоді, коли всі їх поважають і коли всі активно вимагають їх поваги» [4].

Звернення підписали 18 осіб: генерал М. Борута-Спєхович, А. Чума, К. Ґлоговський, К. Януш, М. Мишкевич-Нєсьоловський, отець Б. Папєрнік, З. Секульський, З. Семінський, Б. Студзінський, П. Типяк, отець Л. Вишневський, А. Войцеховський, А. Возніцький, В. Зембінський, А. Пайдак, отець Я. Зея, С. Качоровський, Л. Мочульський.

В інтерв'ю для видання Polska Agencja Prasowa, речник та учасник організації А. Чума згадуючи про діяльність Руху захисту прав людини та громадянина зазначав: « Створення ROPCiO ознаменувало новий вимір у боротьбі Польщі за свободу. Ми виклали принципи програми у нашому «Зверненні до суспільства» у березні 1977 року. Воно заохочувало людей до здійснення прав людини та громадян у найширшому сенсі цього слова. Це

означало проголошення свободи віросповідання, свободи віросповідання, а отже, вимогу вільних виборів, що – в тоталітарній системі – означало вимогу незалежності. Наш рух був дуже енергійним, об'єднував найрізноманітніших людей. І була одна заковика: формула, яку ми прийняли, передбачала відсутність членства, лише участь у русі. Ця формула мала як переваги, так і недоліки. Останнім було те, що агенти таємної поліції оголошували себе членами руху. У нас не було чітко ієрархічної структури, а також формального керівництва. У березні 1977 року за діяльність руху відповідали два речники: Лешек Мочульський та я» [16].

В інтерв'ю Polska Agencja Prasowa, інший учасник та речник організації Л. Мочульський розповідаючи про Рух захисту прав людини та громадянина зазначав: « Ми не були асоціацією, а просто вільним рухом без членства, повноважень чи організаційної структури. Мене кілька разів викликали до Департаменту внутрішніх справ Варшавської ратуші та повідомляли про відмову в реєстрації асоціації під назвою «Рух за захист...». Я відповів, що це нас не стосується; ми не асоціація, а рух – як-от Рух захисників миру, який діяв за часів Польської Народної Республіки, який також не зареєструвався. Щоб стати членом Руху, достатньо було рішення: «Я відчуваю себе членом руху і буду вживати заходів у цих рамках, які вважаю правильними». Учасник Руху міг припинити свою діяльність у будь-який час. Ми не призначали жодних представників; ми все координували між собою. У нас було два речники – я та Анджей Чума. Ми звітували про діяльність Руху та фактично виконували роль організаційного керівництва Руху, але формально такого поняття не існувало» [10].

Таким чином, створений Рух захисту прав людини та громадянина не мав статутної структури, членства чи керівного органу. Єдиним елементом, який надавав йому організаційної форми, були його речники, Л. Мочульський та А. Чума.

Засновники Руху захисту прав людини та громадянина в своїй діяльності зосередилися на ненасильницьких діях, які знайшли свій вияв у створенні консультаційно-інформаційних пунктах. Так, починаючи з квітня 1977 року консультаційно-інформаційні пункти з'являються у Варшаві (помешкання К. Януша), Лодзі (помешкання Б. Чуми), Познані (помешкання Р. Станєвича), Катовіце (помешкання К. Світоня) Любліні (помешкання З. Ямрожка), Бидгощі, Кракові, Щецині, Вроцлаві та в Замості[6].

Консультаційно-інформаційні пункти виконували кілька функцій. Вони слугували місцем зустрічі учасників Руху, а також активістів з інших груп, місцем для обговорень, обміну інформацією та незалежних видань. Пункти надавали всіляку допомогу, насамперед правову, громадянам, які постраждали від беззаконня влади. У більшості пунктів було створено безкоштовні дискусійні клуби. Громадянам видавали газети, читали лекції з історичних питань, які замовчувалися або спотворювалися в офіційній пропаганді та прагнули підвищити обізнаність робітників та фермерів про їхні права. Також Рух захисту прав людини та громадянина активно проводив кампанію за публікацію Міжнародних пактів про права людини у «Віснику законів» та у серії громадянських звернень до Сейму Польської Народної Республіки, вимагаючи змін до законодавства для досягнення відповідності Пактам, зосереджуючись насамперед на основних громадянських правах [2].

Рух захисту прав людини та громадянина вимагав від влади забезпечити правові гарантії для Церкви (правовий статус Церкви, будівництво храмів, церковні видання, радіо- та телевізійні Святі Меси). Ще одним успіхом Рух захисту прав людини та громадянина стало інтерв'ю, яке президент США Дж. Картер надав виданню «Opinion» під час свого візиту до Польщі. Інтерв'ю президента США Дж. Картера надало можливість організації популяризувати свою діяльність за межами країни. Активісти організації протестували проти різних зловживань владою за допомогою голодувань, кампаній з розповсюдження листівок, декларацій тощо. Інформація про діяльність організації регулярно висвітлювалася в таких виданнях як «Opinia», «Ruch Związkowy», «Gospodarz», а також місцевих видань, створених у Любліні, Каліші та Кракові [14].

Речник організації Л. Мочульський згадуючи про діяльність Руху захисту прав людини та громадяна в інтерв'ю Polska Agencja Prasowa додатково відмітив, що «Рух оборони мав політичний характер, а не лише гуманітарний, допомагаючи репресованим. Ми ставилися до прав людини, перш за все, як до гарантії політичних і громадянських свобод» [10].

Активна діяльність Руху захисту прав людини та громадянина не могла бути не помічена владою Польської Народної Республіки та вимагала від неї реакції. В результаті активісти Руху захисту прав людини та громадянина

зазнавали репресій, які важко було чітко визначити як переслідування – їх звільняли з роботи під будь-яким приводом, окрім політичної діяльності; затримували на 48 годин, обшукували та позбавляли паспортів; за активістами велося спостереження, а їхні документи та контакти аналізувалися; Служба безпеки використовувала різні методи, часто кримінального характеру, проти членів ROPCiO та їхніх прихильників; Служба безпеки також проводила оперативні ігри для розколу активістів, активно втручалися в організацію та проведення зустрічей учасників Руху [5].

Попри це Рух продовжував зростати. Активісти Руху активно протестували проти будь-яких зловживань владою. У громадських місцях організовувалися акції зі збору підписів під клопотаннями та петиціями, що часто поєднувалися з інформаційними мітингами.

Однак, внутрішні конфлікти та суперечки в середині організації сприяли тому, в організації виникли два табори: з одного боку, прихильники А. Чуми, та з іншого – Л. Мочульського. Вони звинувачували один одного у блокуванні ініціатив, прийнятті самостійних рішень та поширенні неправдивої інформації серед ширшої аудиторії. Третя національна зустріч ROPCiO у червні 1978 року поглибила конфлікт між двома речниками. Л. Мочульський, усунений з редакційної колегії «Opinion», почав видавати новий журнал: «Droga». Існування двох взаємно невизнаних фракцій в рамках однієї організації сприяло зниженню активності діяльності членів організації [6].

Польський науковець, політик та учасник Руху захисту прав людини та громадянина, А. Холл, згадуючи про проблеми лідерства в організації зазначає: «Розпад та занепад Оборонного руху стали результатом суперечки, що виникла відносно швидко, на початку 1978 року, між колом Чуми та групою Мочульського. Коренем цього конфлікту було суперництво за лідерство. На той час між ними не було суттєвих політичних розбіжностей. Вони представляли досить схоже бачення Польщі, схожі ідеали та цінності. Розкол між цими двома лідерами Руху оборони стався не в ідеологічній сфері» [7].

Польський історик Я. Куфель досліджуючи діяльність Руху захисту прав людини та громадянина та причини припинення діяльності зазначає: «Особисті амбіції обох діячів та дії Служби безпеки, спрямовані на розпад опозиційних організацій, спричинили розкол у РОПЦіО, що призвело до його розпаду» [13, с. 202–238].

Внутрішні конфлікти, події 1980 року та піднесення «Солідарності» призвели до втрати сили Руху за захист прав людини та громадянина, зрештою скоротивши її діяльність до видання двох газет. Воєнний стан, запроваджений 13 грудня 1981 року, остаточно вирішив долю організації припинивши її діяльність.

Дослідники опозиційного руху, що існував в Польській Народній Республіці у 1970-х роках відзначають великий внесок Руху захисту прав людини та громадянина у демократизацію польського суспільства, захисті прав людини та громадянина, а також сприянню поширення ідей незалежності країни.

Так, польський історик А. Дудек писав про ROPCiO: «Незважаючи на назву та формально заявлені цілі, які спочатку полягали у контролі за дотриманням польською владою Міжнародних пактів про права людини, ратифікованих на початку березня 1977 року, прагнення лідерів Руху були набагато амбітнішими. ROPCiO задумувалася як своєрідний інкубатор опозиції, метою якого було формування людей та організацій, які потім відкрито боролися б за польську незалежність» [11].

Польський науковець, політик та учасник Руху захисту прав людини та громадянина, А. Холл зазначив: «Хоча сам Рух був значною опозиційною силою протягом відносно короткого часу, його досягнення є дуже важливими. Це був час формування політичних кіл, з яких виникли певні стійкі течії польської демократичної опозиції. Поряд з KOR, ROPCiO, безсумнівно, була другою організованою, соціально помітною опозиційною силою. Озираючись назад, вона також виявилася каталізатором для появи інших політичних утворень, таких як KPN (Католицька національна партія) та Рух «Молода Польща». Крім того, багато активістів ROPCiO згодом опинилися в структурах «Солідарності», обійнявши важливі посади» [7].

Польський історик Я. Куфель зазначив: «Активісти ROPCiO більшою мірою, ніж представники KOR, надавали значення питанню відновлення незалежності народу, який має право на незалежне існування. Тому в офіційних заявах Руху про його завдання одним з головних цілей, окрім захисту прав людини, була боротьба за право на «свободу і незалежність, що відповідають незалежному духу поляків і традиціям Республіки». Автори не закликали до збройної боротьби, щоб досягти бажаної мети. Вони виступали за поступове побудову демократичної системи шляхом збільшення

впливу суспільства на владу та самоорганізацію громадян, що мало стати одним з етапів підготовки країни до незалежності» [13, с. 202–238].

Польський історик, Я. Шарек, зазначив, що діяльність організації була черговим етапом у боротьбі за свободу та суверенітет, а її члени керувалися метою повернення незалежності. «Ви були вкорінені в традиції незалежної Польщі, Другої Польської Республіки. Ви стали сполучною ланкою, успадкувавши цю традицію від старшого покоління; ця безперервність не перервана. Мрія про незалежну Польщу – це також велике досягнення Руху» [8].

Польський дослідник В. Козловський в своїй праці пише: «Відправною точкою політичного порядку денного ROPCiO був захист прав людини та громадянина в Польщі, але ця тема була головним чином приводом для висунення суттєвих вимог, пов'язаних з політичною системою та політикою Польщі. Основними цілями ROPCiO були зміна політичної системи Польщі та забезпечення радикальної незалежності Польщі від Радянського Союзу. У той час як для KOR, яка мала на меті головним чином розширення сфери індивідуальних громадянських свобод, питання відновлення повної незалежності було поза горизонтом, ROPCiO рішуче виступала проти популярної ідеї так званої «фінляндізації», навіть на перехідний період» [9].

Ми погоджуємося з оцінкою вищезгаданих науковців щодо діяльності Руху. Існування Руху захисту прав людини та громадянина важко недооцінити, тому що його діяльність із забезпечення дотримання прав людини та громадянина, документування фактів порушень прав і свобод з боку влади, захист репресованих осіб, поширення ідей незалежності Польщі та демократизації суспільства, сприяли закладенню фундаменту для подальшої боротьби опозиції з метою остаточного демонтажу комуністичного ладу в країні та проголошення незалежності Польщі.

Висновки. Рух захисту прав людини та громадянина об'єднав в собі учасників з різними поглядами, які основною метою своєї діяльності проголошували боротьбу за дотримання громадянських прав та свобод в країні. Формами цієї боротьби стали виявлення і оприлюднення фактів порушення прав людини, допомога репресованим, організація масових акцій протесту тощо. Рух захисту прав людини та громадянина посилаючись на Міжнародні пакти про права людини, Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі та Конституцію Польської Народної Республіки, зумів організувати суспільний тиск на владу, що сприяв демократизації польського суспільства, захисту прав людини та громадянина, а також поширенню ідей незалежності. Історія Руху є прикладом організованої опозиції в Польській Народній Республіці у 1970-х роках, яка заклала фундамент для формування громадянського суспільства та боротьби за незалежність.

Список літератури:

1. “Nie możemy już bardziej się zadłużać”. raporty ekspertów dla edwarda gierka 1976–1980 – edward gierek przystanek historia. Przystanek Historia. URL: https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/edward-gierek/86801,Nie-mozemy-juz-bardziej-sie-zadluzac-Raporty-ekspertow-dla-Edwarda-Gierka-197619.html (дата звернення: 12.09.2025).
2. Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989. URL: http://www.polska1918-89.pl/pdf/ruch-obrony-praw-czlowieka-i-obywatela,5531.pdf (дата звернення: 12.09.2025).
3. Przedsierpniowa opozycja. dzieje.pl. URL: https://dzieje.pl/aktualnosci/przedsierpniowa-opozycja (дата звернення: 12.09.2025).
4. Do społeczeństwa polskiego. Manifest Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela – Polish Freedom. Polish Freedom – The Legal Patch of Polish Freedom. URL: https://polishfreedom.pl/do-spoleczenstwa-polskiego-manifest-ruchu-obrony-praw-czlowieka-i-obywatela/#1 (дата звернення: 12.09.2025).
5. Obchody 40. rocznicy powstania ROPCiO – Łódź, 24 marca 2017. Instytut Pamięci Narodowej. URL: https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/39329,Obchody-40-rocznicy-powstania-ROPCiO-Lodz-24-marca-2017.html (дата звернення: 12.09.2025).
6. Szczykutowicz A. Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela: w imię godności, praw człowieka i niepodległego państwa. Portal historyczny Histmag.org – historia dla każdego. URL: https://histmag.org/Ruch-Obrony-Praw-Czlowieka-i-Obywatela-w-imie-godnosci-praw-czlowieka-i-niepodleglego-panstwa-14940 (дата звернення: 12.09.2025).
7. Aleksander Hall: ROPCiO był drugą obok KOR zorganizowaną siłą opozycyjną. dzieje.pl. URL: https://dzieje.pl/aktualnosci/aleksander-hall-ropcio-byl-druga-obok-kor-zorganizowana-sila-opozycyjna (дата звернення: 12.09.2025).

8. 40. rocznica utworzenia Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela. Dyskusja w IPN. Polskie Radio 24. URL: https://polskieradio24.pl/artykul/1757262,40-rocznica-utworzenia-ruchu-obrony-praw-czlowieka-i-obywatela-dyskusja-w-ipn (дата звернення: 12.09.2025).

9. Artykuły. Aktualności. URL: https://www.polskietradycje.pl/artykuly/widok/409 (дата звернення: 12.09.2025).

10. Leszek Moczulski o organizacji i programie ROPCiO. dzieje.pl. URL: https://dzieje.pl/wideo/leszek-moczulski-o-organizacji-i-programie-ropcio (дата звернення: 12.09.2025).

11. Prof. A. Dudek: Rzeczywistym celem założycieli ROPCiO była walka o niepodległość. GazetaPrawna.pl – biznes, podatki, prawo, finanse, wiadomości, praca, kadry, magazyn, wideo, samorząd i administracja, firma, podcasty. URL: https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/1030199,prl-ropcio-wideo-walka-o-niepodleglosc.html (дата звернення: 12.09.2025).

12. Widok "Apel do społeczeństwa polskiego" i geneza ROPCiO. URL: https://czasopisma.ipn.gov.pl/index.php/pis/article/view/510/510(дата звернення: 12.09.2025).

13. Opozycja demokratyczna w PRL w latach 1976–1981 / ред.: K. J. Editor, E. C. Solidarności. Gdańsk : Europejskie Centrum Solidarności, 2012. 617 с.

14. IPNtvPL. Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela – FRAGMENTY KSIĄŻEK WYDAWNICTWA IPN [50], 2024. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Lzg-suodiPw (дата звернення: 12.09.2025).

15. Сінкевич Є. Г. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ (1918–2020). – Інституційний репозитарій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. URL: https://eprints.cdu.edu.ua/4278/1/sinkev.pdf (дата звернення: 12.09.2025).

16. Andrzej Czuma: byliśmy nową jakością w walce o wolność. *dzieje.pl*. URL: https://dzieje.pl/aktualnosci/andrzej-czuma-bylismy-nowa-jakoscia-w-walce-o-wolnosc (дата звернення: 12.09.2025).

Checheliuk O.Yu. "MOVEMENT FOR THE PROTECTION OF HUMAN AND CITIZEN RIGHTS" AS AN EXAMPLE OF AN OPPOSITION AND HUMAN RIGHTS MOVEMENT IN THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC

The article analyzes the social, political, and legal prerequisites for originating the Movement for the Protection of Human and Citizen Rights in the Polish People's Republic. The author points out that the "Appeal to Polish Society" published in March 1977 marked the creation of the Movement for the Protection of Human and Citizen Rights (Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela). The article describes the content of this document and the goals and principles of the Movement for the Protection of Human and Citizen Rights.

The study revealed that the authors of the appeal emphasized that the Movement for the Protection of Human and Citizen Rights is a manifestation of the freedom of civil society, not an organization or association, as it lacks any structure. The article outlines the content of this document and the goals and principles of the Movement for the Protection of Human and Citizen Rights. The study proves that the authors of the appeal emphasized that the Movement for the Protection of Human and Citizen Rights is a manifestation of the civil society's freedoms, not an organization or association, since it lacks any formal structure. In addition, the authors of the appeal, referring to the International Pacts on Human Rights, the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe and the Constitution of the Polish People's Republic, shed the light on the goals they set themselves: ensuring respect for and observance of all human and civil rights, protecting victims of repression and demanding from state bodies amendments to the current legislation and by-laws aimed at real and continuous guarantee of the rights and freedoms outlined in the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenants on Human Rights, and others.

The author concludes that, in addition to the stated goals, the aspirations of the leaders of the Movement for the Protection of Human and Citizen Rights were much more ambitious. The Movement was supposed to become a center of the opposition, which could contribute to the formation of people's position and organizations that would then openly fight for Polish independence. Participants in the Movement for the Protection of Human and Citizen Rights focused their activities on non-violent actions, the creation of consultation and information points that provided all kinds of assistance, primarily legal, to citizens who suffered from the lawlessness of the authorities. Newspapers were distributed among citizens, and lectures on historical issues that were silenced or distorted in official propaganda were given. They sought to raise awareness among workers and citizens about their rights. The organization's activists protested against various abuses of power through hunger strikes, leaflet campaigns, declarations, etc. The organization's activists protested against abuses by the authorities through hunger strikes, leaflet campaigns, declarations, etc. The article also analyzes the government's reaction to the Movement for the

Protection of Human and Citizen Rights, and the reasons for the termination of its activities. The author concludes that the Movement for the Protection of Human and Citizen Rights is a vivid example of an opposition movement and the struggle against the communist regime in the Polish People's Republic in the 1970s.

Key words: *Movement for the Protection of Human and Citizen Rights, ROPCiO, public resistance, period of "diffusion", Polish People's Republic, human rights, human rights protection, dissidents.*

Дата надходження статті: 26.09.2025
Дата прийняття статті: 11.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930:327(477)+560”1914/1918”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.37

Гасанов Г.
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ЗВ’ЯЗКИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ БОГДАНА СЕРГІЙЧУКА

У статті проаналізовано науковий доробок одного з відомих дослідників Богдана Сергійчука з історії українсько-турецьких зв’язків періоду Першої світової війни. Здійснені систематизація та комплексний аналіз наукового доробку Б. Сергійчука з теми, який становить дев’ять публікацій, в тому числі монографію і дисертацію в широких хронологічних рамках. Проаналізовано здобутки дослідника у дослідженні наукової літератури та опрацюванні історичних джерел, у яких відображені союзні відносини між Україною і Османською імперією під час Першої світової війни. З’ясовано науковий внесок дослідника в прирощення знань з окремих фактів і подій історії українсько-турецьких взаємин у 1914–1918 рр. Йдеться про факти з історії суспільно-політичної, пропагандистської. просвітницької діяльності Спілки визволення України в Туреччині, про обставини підписання Брест-Литовського договору 9 лютого 1918 р. між двома країнами та налагодження дипломатичних відносин тощо. Обґрунтовано особливості творчого стилю історика та співвідношення теоретичного і фактологічного балансу його досліджень. Встановлено, що в монографії Богдана і Володимира Сергійчуків «На межі двох світів» органічно поєднуються аналітичний та синтезний методи і концептуальний підхід. Стверджується, що праці Б. Сергійчука засвідчують не тільки розуміння теми українсько-турецьких відносин у 1914–1918 рр., але і глибоке знання їх джерельної бази, в тому числі турецькомовної. Відзначено, що така обставина вигідно вирізняє роботи автора в українському науковому середовищі, тому є потреба і можливість їх подальшого історіографічного осмислення.

Ключові слова: *історіографія, публікації Б. Сергійчука, українсько-турецькі відносини, Османська імперія, Спілка визволення України, дипломатія УНР, Брест-Литовський договір.*

Постановка проблеми. Історія українсько-турецьких зв’язків наразі набула особливої актуальності на тлі розв’язаної Росією війни на поневолення українського народу і знищення його держави. Крім того, що бойові дії відбуваються і в прилеглому до турецьких та українських берегів Чорному морі, Туреччина залишається стратегічним партнером України, що потребує виваженого наукового підходу до історії, сучасної практики та перспектив відносин двох країн. Ці відносини вперше з часів Гетьманщини та Запорозької Січі були відновлені у 1914 р. завдяки Спілці Визволення України і підтримані на урядовому рівні, коли Туреччина першою визнала незалежність України 9 лютого 1918 р в межах Брест-Литовського договору. Важливо, що навіть після поразки українських визвольних змагань і входження у 1922 р. УСРР до складу Радянського Союзу, турецький уряд тривалий час продовжував визнавати державний провід Української Народної Республіки в екзилі.

Позаяк тема українсько-турецьких зв’язків має суспільну актуальність і міжнародне значення, їх історія привертала увагу багатьох дослідників. Проте вітчизняним дослідникам, як правило, бракувало знання турецької мови та можливості доступу до архівних документів Туреччини, а турецькі науковці мало переймалися студіями

© Гасанов Г., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

цього відносно короткого періоду взаємовідносин. Натомість Богдан Сергійчук, який 12 років працював у дипломатичних місіях України у Турецькій Республіці, увів у науковий обіг раніше невідомі документи і значною мірою заповнив прогалини у дослідженні громадських і державних українсько-турецьких контактів у 1914–1918 роках. Наукова спадщина дослідника, автора кандидатської дисертації «Українсько-турецькі відносини в першій чверті XX ст.» досить вагома, але недостатньо вивчена і потребує спеціального історіографічного осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спеціальні дослідження наукових праць Б. Сергійчука відсутні, але окремі публікації історика побіжно розглянуті в нечисленних історіографічних оглядах. Зокрема, в одній із перших розвідок, присвячених огляду літератури з історії українсько-турецьких відносин 1914–1920-х рр. Я. Попенко обмежився лаконічним переліком тематики досліджень Б. Сергійчука: налагодження українсько-турецьких зв'язків через філію СВУ в Константинополі; відносини між УНР та Туреччиною в контексті підписання Брест-Литовської угоди; діяльність українського посольства в Туреччині; роль вітчизняної дипломатії в справі визнання Української Православної Церкви [14, с. 289]. Неодноразово, але фрагментарно досліджував праці Б. Сергійчука Г. Гасанов, який, зокрема, відзначив вагомий внесок українського тюрколога у поповнення джерельної бази історії українсько-турецьких відносин 1914–1920 рр. шляхом публікації невідомих раніше документів з Османського архіву [8].

В іншій публікації історіографічного змісту В. Гудзь і Г. Гасанов також розглянули дослідження Б. Сергійчука, але сукупно з працями інших науковців і у вузькому контексті участі СВУ в організації «Константинопольської акції» [9]. Зокрема, автори посилаються на праці історика [9, с. 43, 47], у яких встановлено, що СВУ витримувала свою стратегічну лінію на те аби «українці прийняли ворогів Росії як своїх приятелів» [23, с. 60] і сприяла розумінню турками ваги українського питання за часів Першої світової війни [16, с. 60].

Загалом щодо науково-теоретичного внеску Б. Сергійчука у дослідження теми, то автори історіографічних студій, зазвичай, омежуються короткими коннотаціями, як наприклад, у статті Г. Гасанова: «Водночас у публікаціях М. Несука, Володимира і Богдана Сергійчуків ґрунтовно досліджувалися проблеми українсько-турецьких відносин в роки першого світового збройного протистояння» [1, p. 7]. Так само лаконічний в історіографічному підрозділі своєї дисертації І. Петренко: «Я. Дашкевич та Б. Сергійчук дослідили процес налагодження дипломатичних і політичних взаємин України з Туреччиною» [13, с. 5]. У історіографічному підрозділі капітальної монографії І. Матяш про іноземні представництва в Україні 1917–1919 років прізвище Б. Сергійчука згадується лише в довгому переліку дослідників теми [12, с. 31].

Попри монографію, дисертацію і статті Б. Сергійчука, які охоплюють період Першої світової війни, так само відсутні посилання на них у розлогих історіографічних оглядах цього періоду [15]. Тому можна констатувати, що спеціальні історіографічні дослідження теми наукового внеску Б. Сергійчука у історію українсько-турецьких відносин відсутні.

З аналізу історіографічних досліджень теми випливає, що науковий доробок Б. Сергійчука відносно періоду Першої світової війни також спеціально не досліджувався і здебільшого лише згадувався або частково розглядався з-поміж інших студій українсько-турецьких взаємин у 1914–1922 років. При цьому, фактично залишено поза увагою дослідження науковцем багатьох подій, від 1914 р. і початків місії Спілки визволення України (СВУ) в Османській імперії до місії посольства радянської України і Анкарського договору 1922 року. Менше з тим, дослідницький доробок історика-тюрколога має значну наукову вагу і потребує спеціального всебічного дослідження, яке сприятиме осмисленню стану і перспектив історичних студій українсько-турецьких зв'язків не тільки у XX–XXI століттях. Адже в дослідженнях Б. Сергійчука аналізуються відносини двох країн у стані війни, їх дипломатичні зв'язки, підготовка спільних військово-політичних проектів, контакти з відновлення прав української Церкви та інші наукові проблеми, актуальні і наразі. Аналізуючи період Першої світової війни, враховуємо, що тоді існувала Османська імперія (Турецька Республіка була проголошена 29 жовтня у 1923 р.), але, як і більшість науковців, паралельно вживаємо назву «Туреччина» щодо інших часових відтінків.

Метою статті є комплексний історіографічний вимір наукового доробку Богдана Сергійчука з історії українсько-турецьких зв'язків у 1914–1918 рр.

Завданнями роботи є по-перше, систематизація та комплексний аналіз наукового доробку

Б. Сергійчука з теми; по-друге, дослідження історіографічних і джерелознавчих робіт науковця; по-третє, характеристика наукового внеску дослідника в прирощення знань з окремих фактів і подій історії українсько-турецьких взаємин у 1914–1918 рр.; по четверте, з'ясування особливостей творчого стилю та науково-теоретичного і фактологічного рівня досліджень історика.

Виклад основного матеріалу. За структурно-системною та історіографічною методологією доцільно поділити комплекс публікацій Б. Сергійчука на дві тематичних групи: дослідження історіографічного та джерелознавчого змісту; студії діяльності місії СВУ та її окремих представників у Стамбулі (Константинополі), а також обставин підписання Брест-Литовського договору УНР і Туреччини 9 лютого 1918 р. та формування їх дипломатичних представництв.

Що стосується історіографічних розвідок Б. Сергійчука, то на наш погляд, саме він у кваліфікаційній роботі [23].здійснив найбільш розлогий аналіз наукових студій українсько-турецьких відносин в першій чверті XX століття. Так, щодо історіографії XX ст., то історик відзначив, що за радянських часів дослідження зовнішньої політики незалежної української державності в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. заборонялося. Можна було тільки розглядати угоду між Радянською Україною і Туреччиною, що була підписана 2 січня 1922 року в Анкарі [23, с. 10].

Зрештою, внаслідок огляду радянської та зарубіжної літератури, Б. Сергійчук дійшов висновку, що до розпаду СРСР відносини між УНР та Туреччиною висвітлювалися лише за кордоном у вигляді мемуарів та спогадів учасників подій, дипломатів, тоді як аналітичні об'єктивні дослідження були рідкісними [23, с. 14]. Серед останніх історик виділив невелику статтю в "Енциклопедії українознавства" [28]. Зауважимо лише, що у цій енциклопедичній статті дуже стисло висвітлені не лише контакти УНР, а й Української Держави і Спілки визволення України [28, с. 3282–3283].

Тенденція замовчування української національної державності і українсько-турецьких контактів XX ст. спостережена вченим у сучасній російській тюркології. Як приклад цього, наведено видану в Стамбулі монографію А. Шамсутдінова [6], у якій автор згадав Україну лише в контексті візиту посольства УСРР М. Фрунзе для підписання Анкарського договору та його звіту більшовицькому керівництву [6, s. 67, 68]. Подібні факти замовчування української державної суб'єктності у відносинах з Туреччиною у 1918–1920 р. спостережені Б. Сергійчуком і у монографіях західних дослідників турецької зовнішньої політики В. Гейла, Д. Фромкіна та молдавського – Ф. Ангелі [23, с. 11, 13–14].

Натомість, аналізуючи науково-теоретичний доробок сучасних вітчизняних науковців історик відзначив значний внесок у дослідження відносин двох країн, зроблений В. Сергійчуком, який першим присвятив увагу перебігу українсько-турецьких відносин у своїй праці, присвяченій зовнішньополітичній діяльності незалежної України в 1917–1922 роках [23, с. 17]. Йдеться про розділ монографії В. Сергійчука «Неусвідомлення України», який має важливе значення для дослідження турецького вектору української політики, завдяки публікації в ньому архівних документів і міркувань вченого [25, с. 351–374].

При цьому історик зауважив, що у публікації І. Дацківа «Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.» відносини з Туреччиною розглядаються значно вужче, ніж у монографії В. Сергійчука [23, с. 17–18]. З інших досліджень, які дотичні до проблеми українсько-турецьких відносин у 1918–1920 рр., Б. Сергійчук, не аналізуючи їх зміст, виділив дві статті В. Солдатенка про перебіг переговорів у Бресті, оглядову статтю І. Чернікова та публікацію Ю. Лаврова про діяльність турецької місії СВУ восени 1914 року [23, с. 16, 17, 19].

Проте науковець оминув увагою низку інших досліджень українських істориків, у яких розглядаються ті чи інші аспекти історії українсько-турецьких відносин від початку Першої світової війни до утворення СРСР. З-поміж них: монографії І. Патера про Союз визволення України (2000); Д. Вєдєнєєва і Д. Будкова про становлення зовнішньополітичної служби України (2006); В. Головченка та В. Солдатенка про українське питання в роки Першої світової війни (2009); а також статті С. Адамовича, В. Головченка, Я. Дашкевича, М. Несука, Г. Турченко та інших науковців, які важливі для всебічного охоплення теми.

Натомість Б. Сергійчук здійснив у дисертації і окремих статтях найбільш повний до сьогодні історіографічний огляд турецької літератури з історії громадських і державних зв'язків двох країн у 1914–1922 рр.

Український історик охопив у своєму історіографічному огляді 24 монографій та статей турецьких авторів і ще одну – американського історика С. Шоу, але більшість із них (13 публікацій)

охарактеризував у обсязі анотацій – одним–трьома реченнями. Зміст ще однієї групи турецьких публікацій, повністю або переважно виходить за межі окресленої в дисертації Б. Сергійчука і нашій роботі першої чверті ХХ ст., але також аналізується істориком. Прикладом цього є найбільш розлога характеристика українським дослідником праць професора Анкарського університету Акдеса Курата.

Б. Сергійчук відзначив, що А. Курат у своїй праці про турецько-російські стосунки з 1798 по 1919 роки [5] розцінив незалежність України, визнану у 1918 р. Берестейським договором, як закономірне явище і один з вирішальних чинників протидії російським намірам захоплення проток Босфор і Дарданели та експансії на інші землі Османської імперії. Встановлено, що турецький історик ставить берестейську угоду "Про мир і дружбу" 9 лютого 1918 р. між Османською державою і УНР вище за договір 2 січня 1922 р. "Про дружбу і братерство" між Анкарським Урядом і УСРР. Спостережено також конфіденційні наміри турецького керівництва щодо підтримки створення в Криму ісламської кримсько-татарської держави під протекторатом Туреччини на противагу встановлення гегемонії України на Чорному морі [23, с. 19–20].

Після цього історик розглянув монографію А. Курата «Історія Росії (від початку до 1917 року», у якій про Україну йдеться лише у зв'язку в діяльністю гетьмана Петра Дорошенка і коротко охарактеризував ще три публікації турецького науковця про міжнародні події XVIII ст. [23, с. 21–22]. Подібна практика хронологічно далеких від теми і чималих за обсягом вставок, зокрема турецьких переказів сучасної історії України, застосована Б. Сергійчуком і в ході розгляду інших публікацій. Йдеться про дослідження, у яких Україна не згадана або коротко згадана з-поміж матеріалів інших періодів лише у зв'язку з угодою у Брест-Литовську 1918 р. (Р. Учарйол, Ю. Х. Байюр) чи договором 1922 р. в Анкарі (С. Сонієль, І. Сойсал). Ще дві публікації, залучені науковцем до історіографічного огляду, стосуються відносин українців і кримських татар – газетна стаття Е. Киримала і спогади Дж. Сейдамета [23, с. 20, 22–25]. Більш детально останнє історичне джерело Б. Сергійчук проаналізував у окремій статті [20].

Український історик окремо відзначив високий професійний рівень двох праць Хакана Киримли, який грунтовно дослідив діяльність Союзу визволення України в Туреччині, починаючи з 1914 р. [4], та українсько-турецькі дипломатичні відносини у 1918–1921 роках [3]. Проте чомусь обмежився згадкою про наукові статті Х. Киримли в одному реченні, уникнувши їх історіографічного аналізу.

Таке упущення може частково пояснюватися тим, що раніше Б. Сергійчук у своїй історіографічній статті досить детально дослідив зміст дослідження Х. Киримли [22]. Останній високо оцінив роль першої з часів козаччини української місії на теренах Османської імперії у відновленні історичних зв'язків двох народів, яку організував Союз визволення України у 1914 р. [4, s. 182–185]. Український науковець відзначив, що Х. Киримли доволі детально і документовано дослідив як представництво СВУ в Константинополі, підтримане Центральними державами, розгорнуло пропагандистську діяльність не тільки у столиці, а й у середовищі російських військовополонених. Тобто йдеться про українців з Наддніпрянщини, що попали в полон у складі російської армії (переважно моряків-чорноморців), яких представник СВУ в Туреччині М. Басок-Меленевський сподівався загітувати для участі у «Константинопольській акції».

Б. Сергійчук простежив рецепції турецького історика на участь СВУ у цьому проекті висадки турецьких експедиційних сил на Кубані та Кавказі, до складу яких мав увійти підрозділ СВУ, для інспірації антиросійського повстання з одночасним виступом українських моряків Чорноморського флоту [22, с. 183–185]. Хоча акція не вдалася, головним чином через зміни у міжнародній ситуації і на арені бойових дій, у 1914 р. відбувалися інтенсивні контакти М. Меленевського та інших восьми членів місії СВУ з представниками турецьких урядових, військових кіл, спецслужб, журналістів, громадськості.

Найбільше місця у статті Б. Сергійчука, як і в дисертації, відведено двом публікаціям А. Курата, з яких тільки одна, про турецько-російські стосунки, містить інформацію про Україну в контексті перемовин делегації УНР у Брест-Литовську з дипломатами Четверного Союзу [5]. У ній викладено, в основному, але дещо ширше, той же матеріал, що і в історіографічному підрозділі дисертації, та, додатково, нахабні викрутаси і ультиматуми на цих переговорах більшовицької делегації під орудою Л. Троцького. Переказуючи роботу А. Курата, історик зауважив, що Л. Троцький намагався перешкоджати підписанню окремих угод між Україною та чотирма союзними державами, проте турецька делегація нагадала проголошений радянською стороною принцип "права

націй на самовизначення" і визнала за українцями виключне право самим вирішувати свою долю [22, с. 187].

Відносно багато уваги у статті Б. Сергійчука надано аналізу спогадів Джафе́ра Сейдаме́та Киреме́ра – колишнього високопосадовця проголошеної Курултаєм 9 грудня 1917 р. Кримської Народної Республіки [2]. Історик наводить думку Дж. Сейдамета про те, що його уряд був задоволений здобуттям Україною незалежності, яка таким чином убезпечувала Крим від зазіхань Росії, але мав підстави побоюватися, що Київ перехопить імперську роль у Москви. Тому політик, підтримуючи незалежність України, виступав проти входження Криму до її складу і звертався у 1920 р до товариства "Аквам" у Лозанні та до Начальника польської держави Ю. Пілсудського щодо надання "Кримського мандату" Польщі [22, с. 192–194].

Наприкінці історіографічного підрозділу Б. Сергійчук висловив сподівання, що розглянуті ним роботи слугуватимуть важливим джерелом для вивчення українсько-турецьких відносин, але не надав історіографічний висновок у своєму дослідженні.

Ще одне, перше за часом, дослідження Б. Сергійчуком турецької наукової літератури було присвячене дипломатичним стосункам двох держав упродовж всієї їх історії. Тому українсько-турецькі дипломатичні відносини УНР і Української держави з Туреччиною у 1918–1921 рр. у цій публікації представлені лише довідково, як невеликий фрагмент роботи [21].

Крім історіографічних студій, Б. Сергійчук знаходив, описував і досліджував історичні джерела, в тому числі введені в науковий обіг іншими дослідниками. Зокрема, у своїх джерелознавчих розвідках історик відзначив внесок у прирощення знань професора Стамбульського університету Мехмета Ф. Фурата, який адаптував до сучасної турецької мови виявлену в Османському урядовому архіві службову записку юридичного радника МЗС Османської Імперії 1920 р. щодо українських консульств і опублікував «Протокол консульський» 1921 р., укладений міністрами закордонних справ Ахмедом Ізет Пашою та Андрієм Ніковським [18, с. 158].

В іншій археографічній роботі історик охарактеризував виявлені М. Фуратом дипломатичні документи з Османського архіву та інші матеріали про відносини гетьманської Української Держави й Туреччини 1918 року [17]. У них, як дослідив Б. Сергійчук, зафіксовані факти визнання турецьким урядом повноважень послів М. Левитського, а згодом і М. Суковкіна та звіти посла Османської імперії А. Мухтара-бея з Києва про становище України.

У дисертації Богдана Сергійчука проаналізовано також вагомий вклад у поповнення джерельного комплексу історії українсько-турецьких відносин Володимира Сергійчука, який віднайшов та опублікував низку архівних документів. Відзначено, що В. Сергійчук виявив у Національному архіві Канади документи про діяльність Союзу Визволення України в Туреччині, опублікував листи українських дипломатів з Центрального військового архіву у Варшаві, матеріали військового аташату Посольства України в Туреччині, увів до наукового обігу змістовний звіт посла М. Левитського із Стамбула тощо [23, с. 16–17].

У другому підрозділі першого розділу дисертації Б. Сергійчук коротко охарактеризував низку збірок опублікованих документів і мемуарів учасників подій, що виходить за рамки історіографічного дослідження.

Що стосується конкретно-історичних досліджень українсько-турецьких зв'язків періоду Великої війни 1914–1918 рр., то спеціальних, окремих публікацій Б. Сергійчука не виявлено. Певний виняток становить невелика за обсягом оглядова стаття, з ілюстраціями документів, про відродження цих зв'язків, починаючи від прибуття представників СВУ в Константинополь і закінчуючи мирною угодою 9 лютого 1918 р. і прибуттям посольства УНР М. Левитського [16].

Проте цей період досить предметно охоплений у монографіях, насамперед у дисертації і спільній з В. Сергійчуком праці «На межі двох світів» [24]. Окремі підрозділи виділені дослідженню діяльності представництва СВУ у Константинополі у роки Першої світової війни та встановленню дипломатичних відносин УНР з Туреччиною. Зміст цих підрозділів в основному ідентичний, тому доцільно проаналізувати їх сукупно.

На початку обох праць історик дослідив місце України та Туреччини у геополітичних планах воюючих країн, зупинившись (більше в монографії) на імперських проектах Росії. Зокрема, привертають увагу наведені істориком документи про цинічні і нахабні плани царя Миколи ІІ, доведені російським послам у Парижі і Лондоні 4 березня 1914 р. Росія зазіхала на Константинополь, береги протоку Босфор-Дарданелли з її берегами, південну Фракію по лінії Енос-Мідія, острови Імброс і Тенедос (Бозджаада. – Г. Г.) в Егейському морі [24, с. 146–147]. Апетити агресора зростали і 21 листопада цього року Микола ІІ представив

свої умови миру французькому послу Палеологу: «Турки мають бути вигнані з Європи»; «Лінія Енос- Мідія має бути кордоном між Росією й Болгарією» [24, с. 147]. Планувалося також приєднання Вірменії і територій Малої Азії для переселення росіян та ін. [24, с. 149]. Як простежили батько і син Сергійчуки, здавалось би, утопічні плани російських загарбників набули реальності у серпні 1916 р., коли голова ради міністрів Росії Б. Штюрмер сповістив царя, що «Франція і Великобританія не виставлять ніяких заперечень проти того» [24, с. 168].

У дослідженнях Б. Сергійчука зауважено, що позаяк у плани Москви входило і завоювання всієї України, то українські і османські політики розуміли важливість союзу проти спільного ворога. Відповідно СВУ, в узгодженні з урядами Німеччини та Австро-Угорщини, надіслала свою місію в Константинополь для налагодження контактів з османами.

У дисертації наведено текст звернення СВУ до турецького народу, опублікований у часописі організації, на початку якого викладено заклик: «Турки! Сього чинного виступу Отоманської імперії чекають не лише одноплемінники й одновірці ваші – а й інші пригноблені Росією народи. Чекає його й наша Україна, розкішний й багатий край, з старим міліоновим славянським населенням, найбільш гнетеним у Росії з усіх інших» [10, с. 8].

Відповідно, як зазначив історик, вже на третій день після прибуття крівника місії СВУ М. Меленевського до Константинополя у жовтні 1914 р. його прийняв і висловив підтримку Україні міністр внутрішніх справ Талаат-бей. Про це говорив і фактичний диктатор країни Енвер-паша: «Туреччина допоможе вам здійснити ваші державницькі змагання, бо самостійна Україна буде нашим найліпшим забезпеченням. Ми маємо спільного історичного ворога – Московщину, і тому ваші стремління є зрозумілі і симпатичні для кожного турка…» [23, с. 55].

Досліджено також, що в Німецькому народному домі в Стамбулі було влаштовано великий прийом на честь українських представників за участю чиновників МЗС Туреччини, Генштабу, відомих політиків і преси, яка відразу надала свої шпальти Л. Цегельському, С. Барану та іншим діячам СВУ.

Б. Сергійчук відзначив, що у листі до урядів Центральних держав (Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини) СВУ виклав проект своєї Бойової управи про створення Української держави на всіх етнічних українських землях, включно з кубанськими. Для визволення Кубані в рамках «Константинопольської акції» розроблявся план десанту на її терени турецького корпусу включно з 500 українців-військовополонених, що перебували в таборах Туреччини та інших країн [23, с. 57]. Пізніше, в листі від 20 грудня 1914 року до німецького й австрійського урядів О. Скоропис-Йолтуховський наголосив на потребі підготовки населення Кубані до наміченої експедиції, аби «вони пляновану з Константинополя акцію признали не національно-турецькою, ворожою для них як українців, а навпаки, політично для них користною» [24, с. 160]. При цьому, як досить детально досліджено в монографії, діячі СВУ не обмежувалися виключно українським напрямом, а системно співпрацювали з представниками організацій інших народів, зокрема, грузинського, вірменського, персидського, тюркських народів, з метою повстання на Кавказі та визволення з російського ярма [24, с. 161–167].

Науковець простежив перипетії дипломатичної та військової підготовки «Константинопольської акції» в тому числі підбору корпусу добровольців у таборі військовополонених у Фрайштадті (Верхня Австрія) та його командира, екіпіровки і транспортування. Проте операція зірвалася не з вини українців. Як зазначив Б. Сергійчук, у листопаді 1914 року Енвер-паша, загалом підтримуючи операцію, назвав її умовою досягнення турецького контролю на Чорному морі, що було недосяжним завдання через співвідношення сил на російсько-турецькому фронті на користь Росії, та антитурецькі настрої більшості населення Кубані та України [23, с. 66].

Б. Сергійчук з'ясував, що, відмовившись від висадки українського експедиційного корпусу на Кубань, турецький уряд продовжив підтримку українців і їх союзників у Галичині. Історик навів рядки з часопису «Вістник Союзу Визволення України»: «Й ось тепер турецька армія іде до австрійської України боронити й визволяти українців від москалів» [23, с. 66].

Понад те у лютому, турецький уряд сприяв контактам діячів СВУ з полоненими українцями, що утримувалися на території Османської імперії, насамперед у таборі полонених та інтернованих Ізмід, де половину із близько 300 моряків складали етнічні українці [27].

Б. Сергійчук встановив, що члени СВУ спілкувалися також з турецьким населенням на периферії і навів повідомлення часопису цієї організації про віче з українського питання в Ізміді у лютому 1915 р., на якому на підтримку визволення України

виступили губернатор і куратор місцевої шкільної округи [23, с. 68].

У підсумку історик позитивно оцінив широку дипломатичну, пропагандистську і культурно-просвітницьку діяльність СВУ в Туреччині. Публікації і виступи діячів СВУ в турецькій пресі і на зустрічах з громадськістю у 1914–1915 рр. стисло розглядалися автором в окремій публікації з широкими хронологічними межами [19].

На думку істориків Сергійчуків, найбільшим успіхом місії СВУ в Константинополі стала декларація міністра Талаат-бея (одного з трьох фактичних керівників країни), опублікована 24 листопада 1914 року – перший у міжнародних відносинах документ, у якому за українським народом визнавалося право на створення незалежної держави. Українські історики погоджуються з Х. Киримли щодо того, що діяльність СВУ була своєрідним прологом до визнання незалежності України Берестейською угодою 1918 року [24, с. 158, 170].

Б. Сергійчук і В. Сергійчук розглянули ще один мало досліджений сюжет діяльності українців у Туреччині – громадську організацію у Трапезунді – центрі Східної Анатолії, – захопленої російським військом навесні 1916 року. Після Лютневої революції 1917 р. тут утворилася Українська Громада із власним часописом "Вісті Української Громади у м. Трапезунді" за редакцією Г. Хименка. У вересні 1917 р. Центральна Рада призначила М. Свідерського комісаром Трапезундського району, який, за допомогою СВУ, організував українізацію військових частин російської армії та скликання військового з'їзду. На початку 1918 р. українські моряки Трапезундської бази виїхали до Криму, і повідомили Центральну Раду про готовність служити Українській Народній Республіці, проголошеній 22 січня 1918 р. [24, с. 160].

Важливим епізодом українсько-турецьких контактів під час Першої світової війни, дослідженим Б. Сергійчуком, були події, пов'язані з Брест-Литовським договором УНР і Туреччини 9 лютого 1918 р. Історик виділив у дисертації підрозділ «Берестейський договір 1918 року як наріжний камінь відновлення українсько-турецьких відносин у новітні часи» [23, с. 75–92]. Як основні джерела дослідження у цьому підрозділі, крім архівних документів, використані праці Х. Киримли і А. Курата, про які йшлося вище.

Б. Сергійчук зазначив, що на зустрічі двох делегацій 17 січня 1918 р. українська сторона, крім визнання незалежності УНР, порушила питання щодо надання дозволу на вільне проходження суден через протоки, які Туреччина обіцяла відкрити для торговельних суден у мирний час та, з деякими обмеженнями, у військовий час. Натомість турецька сторона на чолі Талаат-пашою порушила питання демаркації південних кордонів України та власності колишнього російського Чорноморського флоту. Водночас турецька делегація збиралася добитися підтримки Україною мусульманських державних утворень на Кавказі та в Криму. 13 грудня 1917 р. Курултай кримських татар проголосив Кримську Народну Республіку і її керівники Н. Челебіджіхан і Дж. Сейдамет надіслали листи Талаат-паші з проханням добитися її незалежності [23, с. 86; 5, s. 369].

Відзначено, що внаслідок берестейських перемовин УНР та Центральні держави 9 лютого 1918 року уклали угоду, яка містила пункти: встановлення дипломатичних відносин; відмова від репарацій; обмін військовополоненими; налагодження торговельно-економічних відносин. Незважаючи на протидію більшовицької делегації, відбулося підписання окремих угод між Україною та чотирма союзними державами, включно договором про мир та дружбу з Туреччиною [3, s. 293; 24, с. 177].

Наголошено, що додатковою угодою двох країн 12 лютого 1918 р. Османська імперія визнавала Україну як повністю незалежну державу, що передбачало встановлення дипломатичних відносин, обмін послами і консульськими установами [16, с. 62]. Історики навели повний текст цього архівного документу, яким регулювалися також питання відшкодування матеріальних втрат і громадянських прав населення, повернення військовополонених та інтернованих осіб, налагодження торговельних відносин, поштово-телеграфного зв'язку тощо [24, с. 178–181].

У дисертації і монографії відзначено велике історичне значення першого визнання української національної держави для подальшої боротьби за державність і соборність України та для розвитку українсько-турецьких стосунків. Історик зауважив також стратегічне значення цієї події, яка підривала імперські наміри Росії: «Для Оттоманської імперії визнання України в Бересті було поворотом до цілком натуральної і традиційної тенденції, яка ще з ХУП ст. мала за мету обов'язково перешкоджати формуванню на берегах Чорного моря такої занадто міцної держави, що могла б зазіхати не тільки на сферу впливів Блискучої Порти, а й на її столицю» [23, с. 87].

Водночас історик висловив згоду з думкою Х. Киримли про те, що Брест-Литовський мирний договір між Центральними державами та

Українською Народною Республікою 9 лютого 1918 р. став першим кроком до закінчення війни на «Східному фронті» і мав велике міжнародне значення [23, с. 80].

У роботах Б. Сергійчука зазначається, що активний початок діяльності у першого посла УНР в Туреччині Миколи Левитського і теплий прийом у Стамбулі, давали сподіватися на успішний розвиток взаємовідносин між двома державами. Але коли український представник дізнався про державний переворот 29 квітня 1918 р., він відмовився служити режиму гетьмана, і уряд Павла Скоропадського відкликав його для праці в Міністерстві закордонних справ Української держави. Відсутність посла тривалий час давалася взнаки, оскільки Україна мала низку проблем, як наприклад повернення з Туреччини деяких кораблів Чорноморського флоту, налагодження телеграфного зв'язку між двома країнами, поставок товарів тощо [23, с. 92–94, 96].

Відзначено, що після довгих зволікань новий посол М. Суковкін прибув до Царгороду лише 30 жовтня 1918 р., незадовго до падіння гетьманського режиму, тому він вже не мав часу на розгортання своєї діяльності. Його найбільшим успіхом стала причетність до визнання Українського Чорноморського Флоту після підписання 30 жовтня 1918 р. Мудроського перемир'я представниками Великої Британії та султанського уряду Османської імперії, що означало капітуляцію останньої. Представник Антанти і посол підписали спеціальну угоду щодо українського флоту, яка містила пункти про передання потрібної частини кораблів і пароплавів французькому війську у разі його висадки в українських портах, «як того просить у віце-адмірала Амета п. Суковкін» [24, с. 190].

Опираючись на спогади учасників подій, радника посольства Л. Кобилянського, військового аташе у Константинополі Остафіїва та наступного посла О. Лотоцького, Б. Сергійчук охарактеризував М. Суковкіна як проросійського діяча, який припинив діяльність посольства з приходом до влади Директорії УНР. Зокрема, наведено свідчення полковника Остафіїва про результати проросійської діяльності гетьманського посольства: «назва "українець" в офіційних колах і широких громадських верствах населення Царгороду зовсім невідома. Всі вважають українців за росіян» [23, с. 97]. Історик не зауважив ще одного свідчення у праці Х. Киримли: коли 1918 р. Вселенський патріарх (місцеблюститель Дорофей Прусський. – Г. Г.) відвідав українську делегацію у Константинополі, М. Суковкін заявив про єдність російської та української церкви [11].

Наступний період українсько-турецьких відносин, пов'язаний політикою Директорії і діяльністю посольства О. Лотоцького, також досліджений Б. Сергійчуком, але виходить за межі світової війни і хронологічні рамки нашої роботи.

Висновки. У результаті бібліографічного пошуку, було віднайдено і опрацьовано дев'ять публікацій Б. Сергійчука (одна у співавторстві): чотири конкретно-історичного змісту, три археографічного, дві – історіографічного.

Підсумовуючи огляд досліджень Б. Сергійчуком наукової літератури з історії українсько-турецьких відносин 1914–1918 рр., вважаємо, по-перше, що основним досягненням науковця є введення в науковий обіг та коментарі турецькомовних документів і опублікованих праць, значна частина з яких була недоступна та невідома українським дослідникам. По-друге, у своїй дисертації історик здійснив найбільший за обсягом аналіз історичних та історіографічних джерел з історії українсько-турецьких взаємин першої чверті XX ст.; по-третє, історіографічні дослідження історика хибують переважанням описового методу, переказом змісту без критичного аналізу, що надає їм скоріше бібліографічного характеру. По-четверте, конкретно-історичні дослідження зв'язків двох народів у 1914–1918 рр. мають аналітичний характер та ґрунтовну джерельну базу. Проте, якщо дисертації і статтям автора притаманний деякий ухил у фактологію, то в монографії Богдана і Володимира Сергійчуків органічно поєднуються аналіз і синтез та концептуальний підхід.

Загалом праці Б. Сергійчука засвідчують не тільки глибоке знання теми українсько-турецьких відносин у 1914–1918 рр., але і їх джерельної бази, в тому числі турецькомовної, що відрізняє їх від більшості вітчизняних дослідників і потребує подальшого історіографічного осмислення.

Список літератури:

1. Hasanov G. Turkish vector of activity of the Union for the Liberation of Ukraine in the works of Ivan Pater. *XIII International Scientific and Practical Conference «Modern science: theoretical and practical view»,* July 23–24, 2024, Madrid. Spain. Madrid, 2024. 29 p. P. 7–12.

2. Kırımer C. S. Bazı Hatıralar. İstanbul, 1993. 327 s.

3. Kırımlı H. Diplomatic Relations between the Ottoman Empire and the Ukrainian Democratic Republic, 1918–21. *The British Academy. Middle Eastern Studies.* V. 34. N. 4. October 1998. Spesial Issue. Turkey before and after Atatürk. Internal and External Affairs. Edited by Sylvia Kedourie. 201–239 s.

4. Kırımlı H. The Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War. *The British Academy. Middle Eastern Studies. V*. 34. N. 4. October 1998. Spesial Issue. Turkey before and after Atatьrk. Internal and External Affairs. Edited by Sylvia Kedourie. S. 177–200.

5. Kurat A. N. Turkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl sonundan Kurtulus Savaşına kadar TürkRus ilişkileri (1798–1919). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih–Coğrafya yayınlari: 180, 2011. 755 s.

6. Şamsutdinov A.M. Mondros'tan Lozan'a. Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı tarihi 1918–1923. İstanbul, 2007. 430 s.

7. Адамович С. Українсько-турецьке військове співробітництво в роки Першої світової війни. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка: Серія «Історія».* 2002. Вип. 2. С. 114–118.

8. Гасанов Гара огли. Сучасні дослідження архівних документів з історії українсько-турецьких відносин 1918–1920 рр.: історіографічний вимір. *Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Інтеграція українських наукових досліджень в міжнародний простір: регіональний аспект». 19 квітня 2024 р. / Уклад.: Л. Полякова, В. Цибульська, О. Непша*. Дніпро: «Середняк Т.К.», 2024. С. 19–24.

9. Гудзь В., Гасанов Г. Особливості дослідження участі Союзу Визволення України в організації «Константинопольської акції» 1914 року. *Старожитності Лукомор'я.* 2024. № 4. (25). С. 40–55.

10. До турецького народу. Відозва Союзу Визволення України. *Вістник Союзу Визволення України.* 1914. Ч. 2. С. 8–9.

11. Киримли Хакан. Дипломатичні відносини між Османською імперією і Українською Демократичною Республікою, 1918–1921 рр. (30 січня 2013): URL: https://www.ucrainarma.org/forum/viewtopic.php?f=5&t=17&start=20

12. Матяш І. Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. 556 с.

13. Петренко І. Є. Політико-дипломатична діяльність українських національних урядів у Чорноморському регіоні (1917–1920 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 17 с.

14. Попенко Я. Українсько-турецькі міждержавні взаємини впродовж 1914–1920-х рр.: історіографічний огляд. *Українознавчий альманах.* 2014. Вип. 16. С. 286–291.

15. Реєнт О., Янишин Б. Сучасна українська історіографія Першої світової війни: основні напрямки наукового пошуку. *Війна: держава, суспільство, особа. Збірник наукових статей / гол. ред. В. Смолій.* Київ: Інститут історії України, 2023. С. 40–75.

16. Сергійчук Б. Відродження українсько-турецьких відносин на початку ХХ століття. *Зовнішні справи.* 2013. № 8. С. 60–63.

17. Сергійчук Б. В. Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році. *Національна та історична пам'ять: збірник наукових праць. Вип. 7. Спецвипуск: «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)».* Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 226–232.

18. Сергійчук Б. В. Документи з Османського архіву про розвиток консульських відносин між УНР і Туреччиною в 1920–1921 роках. *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* 2013. Вип. 20(1). С. 156–160.

19. Сергійчук Б. Україна Туреччина: історичні зв'язки і сучасність. *Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин / ред. В. Сергійчук.* Київ, 2001. Вип. 1. С. 117–137.

20. Сергійчук Б. Спогади Джафера Сейдамета як джерело до українсько-турецьких відносин 1917–1920 років. *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* 1999. Вип. 2. С. 117–119.

21. Сергійчук Б. Сучасна турецька історіографія про дипломатичні стосунки Туреччини і України. *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* 1998. Вип. 1. С. 52–57.

22. Сергійчук Б. Сучасна турецька історіографія про українсько-турецькі зв'язки в XVII–XX століттях. *Сходознавство.* 2009. Ч. 48. С. 175–196.

23. Сергійчук Б. В. Українсько-турецькі відносини в першій чверті ХХ століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.02. К., 2011. 223 с.

24. Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. Київ : Сергійчук М.І., 2012. 322 с.

25. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1922 роки з аналізом сьогодення. Львів : Свічадо, 2002. 704 с.

26. Сергійчук В. Турецький вектор українських самостійників. *Історичний журнал.* 2006. № 6. С. 93–104.

27. Срібняк І. Національно-освідомлююча діяльність СВУ в таборі полонених та інтернованих Ізмід (Османська імперія) на початку Першої світової війни: невідомий документ з фондів ЦДАГО України. *Архіви України.* 2019. Вип. 2(319). С. 242–251.

28. Туреччина й Україна. *Енциклопедія Українознавства: словникова частина / під ред. Володимира Кубійовича.* Париж-Нью-Йорк, 1980. С. 3279–3283.

Hasanov G. UKRAINIAN-TURKISH RELATIONS DURING WORLD WAR I IN THE RESEARCH OF BOGDAN SERHIYCHUK

This article analyzes the scientific work of one of the well-known researchers, Bohdan Serhiychuk, on the history of Ukrainian-Turkish relations during World War I. A systematic and comprehensive analysis of B. Serhiychuk's scientific work on the subject, which consists of nine publications, including a monograph and a dissertation, is carried out within a broad chronological framework. The researcher's achievements in studying scientific literature and historical sources reflecting the alliance between Ukraine and the Ottoman Empire during World War I are analyzed. The researcher's scientific contribution to the accumulation of knowledge about individual facts and events in the history of Ukrainian-Turkish relations in 1914–1918 has been clarified. These include facts from the history of the socio-political, propaganda, and educational activities of the Union for the Liberation of Ukraine in Turkey, the circumstances surrounding the signing of the Treaty of Brest-Litovsk on February 9, 1918, between the two countries, and the establishment of diplomatic relations, etc. The peculiarities of the historian's creative style and the balance between theory and facts in his research are substantiated. It has been established that the monograph by Bohdan and Volodymyr Serhiychuk, "On the Border of Two Worlds," organically combines analytical and synthetic methods and a conceptual approach. It is argued that Serhiichuk's works demonstrate not only an understanding of Ukrainian-Turkish relations in 1914–1918, but also a deep knowledge of their source base, including Turkish-language sources. It is noted that this circumstance favorably distinguishes the author's works in the Ukrainian scientific community, therefore there is a need and opportunity for their further historiographical analysis.

Key words: *historiography, publications by B. Serhiichuk, Ukrainian-Turkish relations, Ottoman Empire, Union for the Liberation of Ukraine; diplomacy of the Ukrainian People's Republic, Treaty of Brest-Litovsk.*

Дата надходження статті: 01.10.2025
Дата прийняття статті: 16.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 930.1 (477)“1918-1925”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.38

Дзира І.Я.
Київський національний університет технологій та дизайну

УЗАГАЛЬНЮЮЧІ ПРАЦІ З УКРАЇНСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1918–1920-Х РР.

У статті з’ясовуються інформативні можливості, авторські погляди, а також основні дослідницькі методи, використані в оглядах історії українського літописання, що були вміщені до узагальнюючих праць 1918–1920-х рр. з українського джерелознавства та історіографії. Встановлено, що в цей період визначальною рисою переважної більшості розглянутих робіт залишалася позитивістська методика наукового дослідження, котра полягала у виявленні, нагромадженні та іманентному аналізі фактичного матеріалу. Попри брак нових оригінальних спостережень «Нарис української історіографії» Д. Багалія можна розглядати як спробу синтезувати відомості про українські літописні джерела. Яскраво виражена джерелознавча спрямованість «Нарису…» продуктивно позначилась на комплексності дослідження, оскільки сприяла встановленню складу, автентичності, достовірності та інформаційного потенціалу джерельної бази літописних пам’яток.

Протягом 1918–1920-х рр. українські науковці, зокрема П. Клепацький, Д. Дорошенко, І. Крип’якевич, приділяли значну увагу створенню лекційних курсів для студентів закладів вищої освіти, у яких містяться різні за обсягом розділи, присвячені характеристиці літописних пам’яток. Найбільшою детальністю виділяється виконаний П. Клепацьким в «Огляді джерел до історії України» аналіз корпусу літописних пам’яток XI–XVII ст. Натомість в «Огляді української історіографії» Д. Дорошенка історія українського літописання викладена занадто конспективно. Найсуттєвіші змістові прогалини притаманні лекційному курсу І. Крип’якевича, у якому основну увагу зосереджено на «Історії русів», внаслідок чого історико-літературні твори XVI – першої половини XVIII ст., практично випали з поля зору укладача. Автори розглянутих узагальнюючих праць у цілому підтримували шахматовську концепцію розвитку східнослов’янського літописання.

Ключові слова: *джерелознавство, історіографія, літописи, літописання, літописознавство.*

Постановка проблеми. Благотворний вплив Української революції 1917–1921 рр. на стан гуманітарних наук та відносно сприятливі умови для їхнього розвитку під час українізації на теренах УСРР помітно посилили інтерес істориків до вивчення історико-літературних пам’яток XI–XVIII ст. Завдяки суттєвим успіхам, досягнутим вітчизняними науковцями у спеціальних літописознавчих студіях, а також накопиченому досвіду публікації літописних текстів протягом 1918–1920-х рр. було створено ряд узагальнюючих праць з оглядами українського літописання. Їх поява зумовлювалась необхідністю розв’язати різноманітні завдання, що виникали в процесі поточного дослідження літописів, а також задовольнити практичні потреби вищої школи в навчальній літературі з історіографії та джерелознавства. Аналіз узагальнюючих праць дозволить засвоїти та критично оцінити систему поглядів тогочасних науковців на історію розвитку вітчизняного літописання, з’ясувати, як поглиблювалося вивчення конкретних проблем, виявити прогалини у висвітленні тих чи інших питань тощо. Актуальність запропонованої теми обумовлюється ще й тим, що, незважаючи на серйозну увагу історіографів до окремих узагальнюючих праць, підготованих протягом 1918–1920-х рр., усі вони до сьогодні ще не стали об’єктом спеціального синтетичного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші спроби їхньої оцінки з’явилися невдовзі після їх друку в рецензіях Л. Окіншевича й В. Заїкина. Однак, боротьба з «буржуазно-націоналістичною історіографією», що розгорнулася з початку 30-х рр. XX ст. призвела до тривалої вимушеної перерви у вивченні узагальнюючих

© Дзира І.Я., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

праць. Принципово нова ситуація, що виникла після відновлення державної незалежності України створила необхідні умови для повноцінного розвитку гуманітарних наук, сприяла залученню фахівців до здобутків вітчизняної історіографії, джерелознавства, історії літератури, а отже й літописознавства. Завдяки ґрунтовній розвідці М. Ковальського громадськість змогла отримати вичерпне уявлення про незаслужено забутий лекційний курс І. Крип'якевича з української історіографії [7]. Зразковий історіографічний аналіз «Нарису української історіографії» виконав у вступній статті до другого тому шеститомного видання вибраних праць Д. Багалія В. Кравченко [8]. Не обмежуючись фактологічною характеристикою, він визначив місце «Нарису» в тогочасній історіографії, а також встановив методико-методологічні засади літописознавчих студій академіка. Детально передає зміст розділів «Нарису», де йдеться про літописи Самовидця, Граб'янки та Величка, М. Маркевич [10]. Заразом вона зіставляє базові дослідницькі акценти Д. Багалія з поглядами його попередників і сучасників. Методичні й конкретні проблемно-практичні прийоми джерелознавчого аналізу, використані автором «Нарису української історіографії», розглянув В. Воронов [3, с. 114–117].

Метою запропонованої статті є історіографічне вивчення узагальнюючих праць. Автор поставив завдання виявити інформативні можливості, повноту висвітлення історії українського літописання, а також визначити використані в них основні дослідницькі методи. Попутно ми спробуємо з'ясувати ставлення тогочасних українських науковців до розробленої О. Шахматовим методики літописознавчих студій та складеної ним схеми розвитку східнослов'янського літописання.

Виклад основного матеріалу. У 1920 р. у Кам'янці-Подільському П. Клепацький видав курс лекцій з українського джерелознавства, V розділ якого присвячений літописанню XI–XVII ст. Після загальних зауважень про доволі високу об'єктивність літописів як історичного джерела подається вибрана бібліографія з історіографії східнослов'янського літописознавства. Значну частину розділу складає побудований за хронологічно-тематичним принципом критичний огляд історіографії початкового літописання, в розвитку якої виділено п'ять періодів. Тут П. Клепацький не погоджується з переконанням А.–Л. Шлецера, ніби Нестор був безстороннім літописцем, й висловлює слушні зауваження щодо надмірного критицизму представників «скептичної школи», опертого на хибній ідеї про політичну й культурну відсталість Київської Русі. Познайомивши читачів з дискусією про роль Нестора в початковому літописанні, дослідник стає на сторону тих науковців, які вважали цього печерського монаха непричетним до створення «Повісті временних літ» (далі ПВЛ – І. Д.). Характеризуючи бестужевський метод розчленування літописного тексту на окремі порічні записи та сказання, П. Клепацький не виявляє схильності прив'язувати всі регіональні звістки до відповідних «обласних» літописів. Історіографічний огляд завершується високою оцінкою шахматовського внеску в дослідження східнослов'янського літописання. Однак, надмірна гіпотетичність ряду шахматовських реконструкцій та ігнорування О. Шахматовим досягнень попередників, на думку П. Клепацького, «робить і його власні твердження до певної міри хиткими» [6, с. 69].

Далі до лекційного курсу вміщена загальна інформація про списки Іпатіївської й Лаврентіївської груп. Взявши за основу шахматовську схему початкового літописання, П. Клепацький спробував доповнити її редакцією, яка, за припущенням І. Срезневського, могла кінчатися смертю Святослава Ігоревича й літописом, що починався легендою про київських братів, а завершувався звісткою про вокняжіння Олега в Києві. З іншого боку, в запропонованій генеалогічній побудові не згадується Новгородське зведення, а також третя редакція ПВЛ, існування якої трохи раніше було поставлене під сумнів. Для спростування тези про визначальний вплив візантійських зразків на початкове літописання розглянуто особливості його хронології у прямій залежності від західноєвропейських анналів. Джерела Початкового літопису науковець поділяє на три групи – писані, усні й особисті (власні свідчення авторів та інформація, почерпнута ними з уст очевидців і учасників подій). Початковий літопис цікавить П. Клепацького також з точки зору світогляду й політичних переконань авторів.

Слідом за К. Бестужевим-Рюміним П. Клепацький вважає Київський літопис XII ст. не хронікою, роботу над якою послідовно продовжували кілька літописців, а збіркою різноманітних матеріалів, що містить 12 окремих повістей і оповідань. Дослідник також підкреслив світський характер цього твору, прихильність укладачів першої частини до Мономаховичів, а другої – до Ростиславичів.

Спираючись на висновки М. Грушевського, П. Клепацький чіткіше визначив структуру Галицько-Волинського літопису (далі ГВЛ – І. Д.),

у складі якого виділив 3 основні частини. У свою чергу, в їх основі лежали 6 літописних повістей і оповідань, а також дрібніші статті, що слугували фактичним матеріалом для редакторів. Знову ж таки, слідом за М. Грушевським науковець розглядає пам'ятку як двірський князівський літопис, складений без хронологічної сітки переважно світськими особами з використанням штучного риторичного стилю.

У 25-му параграфі йдеться про т. зв. Короткий київський літопис зі Супрасльського збірника, який «є єдиним суцільним аналітичним утвором, що дотикає історії України XV–XVI ст.» [6, с. 88]. Розглянувши думки Ю. Тиховського й В. Антоновича щодо назви твору, П. Клепацький підтримує другого історика, котрий вважав, що літопис було створено на Волині особою духовного сану. П. Клепацький говорить також про джерела пам'ятки, завершеної як літописне зведення до 1505 р. Похвала ж великому гетьманові литовському князю К. Острозькому була приєднана до основного тексту не раніше 1515 р. Істотну джерельну вартість мають смоленські звістки та повідомлення про українські події, починаючи від 1495 р.

Наступний параграф присвячено литовсько-руським літописам. Саме так, на відміну від І. Тихомирова й О. Шахматова, П. Клепацький пропонує називати пам'ятки цієї групи, беручи за основу їхній зміст, а не мову чи місце написання. Адже центральною темою литовсько-руських літописів є історія Великого князівства Литовського за правління династії Гедиміновичів. Визначальними рисами цих пам'яток, на думку науковця, є «націоналізм», загальнодержавницька ідеологія, повістевий характер і брак хронологічних дат. Далі він аналізує списки й редакції литовсько-руських літописів, однак запропонований ним поділ усіх списків на дві, а не на три редакції навряд чи можна вважати виправданим. Визнавши за окрему редакцію список «Хроніки» Биховця, П. Клепацький не бачить принципової різниці між тринадцятьма іншими списками. Вміщена до шести списків напівлегендарна історія Литви від міфічного князя Палемона до Гедиміна трактується ним як проста кількісна відмінність, що за відсутності ґрунтовної переробки основного матеріалу не дозволяє виділити їх в окрему редакцію. Ретельне вивчення історії літописних текстів з урахуванням особливостей поєднання й обробки першоджерел пізніше дало можливість М. М. Улащику й В. А. Чамярицькому побачити в цій групі списків не просто окрему редакцію, а самостійний історико-літературний твір – «Хроніку Великого князівства Литовського і Жомоїтського». Стисло проаналізувавши зміст і склад першої редакції, П. Клепацький зауважує, що вона створювалась у кілька прийомів, зокрема наприкінці XIV ст., у 1445–1446 рр. і у першій половині XVI ст. Закінчується параграф інформацією про будову і зміст широкої редакції, скомпонованої в др. пол. XVI ст. особою, близькою до князів Слуцьких. Наявність єдиного списку широкої редакції наштовхнула дослідника на припущення, що за яскраво виражений литовський сепаратизм інші її списки могли бути знищені чи то з наказу польського уряду, чи то з власної ініціативи прихильників інкорпорації Великого князівства Литовського до складу Польщі.

Нарис з історії місцевого й монастирського літописання XVII ст. є результатом не лише системного опрацювання доробку попередників, а й власних пошуків П. Клепацького. У ньому висвітлюються питання авторства, часу, місця складання, композиції та змісту ряду пам'яток, а також робиться спроба з'ясувати наукову значущість уміщеної до них інформації. Однак, висунута науковцем гіпотеза про те, що докладне оповідання про Берестейський унійний собор 1596 р. з Баркулабівського літопису не належить перу Федора Филиповича, потребує додаткових аргументів, а здогад, ніби Межигірський літопис складався на Переяславщині, викликає серйозні сумніви.

VI розділ курсу називається «Історичні компіляції 70 рр. XVII ст.». Щоправда така назва не зовсім відповідає його змісту, адже 1670-м р. датовано один зі списків складеного в 1620–30-х рр. Густинського літопису, а «Обширний синопсис руський» П. Кохановського упорядковано в 1681–1682 рр. До того ж, через некритичне сприйняття висновків О. Рогозинського П. Клепацькому не вдалося об'єктивно відтворити взаємини між «Кройнікою» Ф. Софоновича, «Синопсисом» та «Обширним синопсисом руським» П. Кохановського. У наступному розділі основна увага зосереджена на українському хронографі 2-ї редакції за списком Л. Боболинського.

У 1923-му р. І. Крип'якевич розробив і видав циклостильовим способом перший лекційний університетський курс з української історіографії. У вступній частині літописи цілком справедливо названі основною формою історіографічних джерел XI–XIII ст., яка продовжувала превалювати аж до кінця XVII ст. Для XVII – початку XVIII ст., на думку дослідника, були притаманні три форми історіографії, зокрема політична історія

(Самовидець, Г. Граб'янка, С. Величко) та загальні компіляції (І. Гізель, Ф. Софонович, П. Кохановський). У систематичному огляді спадщини українських істориків другої половини XVIII – початку XIX ст. наведено найзагальніші довідкові відомості про «Короткий опис про козацький малоросійський народ» П. Симоновського та «Короткий літопис Малої Росії» В. Рубана й О. Безбородька. Основну ж увагу І. Крип'якевич як історик-державник зосередив на характеристиці історичних і суспільно-політичних поглядів автора «Історії русів». На переконання дослідника, головною метою загадкового анонiма була апологізація вітчизняного минулого. За точним спостереженням ученого основну увагу невідомий інтелектуал зосереджує на висвітленні історії української держави, яку він розглядає незалежно від історії держави московської. У концептуальному сенсі через увесь твір червоною ниткою проходять ідеї самостійного державного розвитку України та безперервності української історії від Київської Русі. Цікаво, що І. Крип'якевич готовий вбачати спорідненість історичної схеми «Історії русів» з працями Григорія та Василя Полетик. Дослідник доводить, що суспільно-політичним поглядам невідомого автора притаманний виразний національно-державницький, ліберально-аристократичний і республіканський характер. У кінцевому підсумку І. Крип'якевич навіть визнає його першим державником серед вітчизняних істориків. Погоджуємося з М. Ковальським, що в даному нарисі «сам автор… демонструє… власні історіософські переконання як прихильник державницького напряму в українській історичній науці й засвідчує свої погляди на історію України» [7, с. 320–321]. Йдеться про міркування І. Крип'якевича стосовно особливостей національного характеру українців та рівня національної свідомості поспільства на початку XVIII ст. Через схильність невідомого автора до вільного поводження з фактами, фальсифікації тексту документів та наявність численних помилок і неточностей «Історія русів», на думку І. Крип'якевича, практично не має вартості як історичне джерело. Однак, з іншого боку, ця унікальна історіографічна пам'ятка дає можливість з'ясувати, «як дивився на минувшину України український історик з перших десятиліть XIX в.» [9, с. 11].

На жаль, суттєві недоліки композиційного характеру, зокрема проблеми з досягненням оптимальної співмірності окремих розділів курсу, не сприяли повному охопленню І. Крип'якевичем фактичного матеріалу.

У 1923 р. у Празі побачив світ «Огляд української історіографії» Д. Дорошенка, що містить виклад авторських лекцій, прочитаних студентам філософського факультету Українського вільного університету. В основу лекційного курсу була покладена національно-державницька ідея, а українська історіографія трактується в ньому як безперервний процес розвитку історичної думки, «наукової праці над дослідженням минулого життя рідного краю» [5, с. 3] та національної свідомості українського суспільства. У світлі вищезазначеного давньоукраїнське літописання пов'язується автором із зародженням вітчизняної історіографії. «Наші старі літописи, – наголошує Д. Дорошенко, – дають нам зразок уже високо розвинутої національної свідомости й державного почуття. Живий інтерес до свого минулого, бажання його дослідити і збагнути, стремління нав'язати національно-історичну традицію до сучасного життя – характеризують українських літописців…» [5, с. 3]. Завдяки багатству змісту, широті історичної думки, критичному ставленню до джерел, а також високій художній вартості українські літописи займають особливе місце серед середньовічної європейської літератури та історіографії. У цілому наведена в «Огляді…» схема розвитку давньоукраїнського літописання відповідає концепції О. Шахматова: Київське зведення 1039 р., Перше Києво-Печерське зведення 70-х рр. XI ст., Друге Києво-Печерське або Початкове зведення 90-х рр. XI ст. та три редакції ПВЛ (Нестора 1112 р., Сильвестра 1116 р. і 1117 р.), що відобразилися в ряді пам'яток місцевого літописання. Давнє Новгородське зведення 1050 р. автор не згадує, очевидно вважаючи його належним до культурної спадщини Північно-Східної Русі. Далі Д. Дорошенко побіжно характеризує Київський літопис, що поряд з інформацією про загальнодержавні події містить також повідомлення місцевого характеру. Науковець високо оцінює літературний талант, патріотизм та національну свідомість авторів ГВЛ, а також коротко зупиняється на джерелах та композиції твору.

З точки зору Д. Дорошенка «литовські або західноруські літописи, що базуються на традиціях літописання Київської Русі, однаковою мірою належать як до білоруської, так і до української історіографії. Через це він у загальних рисах розповідає про три редакції західноруських літописів, зокрема «Хроніку» Биховця, час написання якої помилково відсувається на кінець XVI ст., Супрасльський збірник, літопис Авраамки й Баркулабівський літопис.

У розділі про історіописання XVII ст. Д. Дорошенко відштовхується від правильної тези про те, що в цей період воно вже «виходить поза сухі літописні рамки і приймає форми прагматичної історії з синтетичними стремліннями» [5, с. 19]. З другої половини XVII ст. на зміну літописним зведенням приходять складені за польськими зразками у формі зв'язного викладу матеріалу узагальнюючі компіляції. У цілому відповідний розділ надто загальний, популярний, особливо, коли йдеться про місцеві, зокрема монастирські, літописні пам'ятки. Тут учений, як правило, обмежується інформацією про їх хронологічні межі, авторство та джерельну вартість. На особливу увагу заслуговують міркування дослідника стосовно проблематики «Кройніки» Ф. Софоновича, зокрема яскраво вираженої ідеї про соборність українських земель та прагнення ігумена Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря обґрунтувати легітимність провідного суспільно-політичного статусу козацької верстви в гетьманській державі. Однак, твердження Д. Дорошенка про те, що автором Київського Синопсиса був І. Гізель, українського хронографа 2-ї редакції – Л. Боболинський, а заключної частини Густинського літопису – М. Лосицький не відповідають дійсності.

Науковець висловлює загальні зауваження щодо т. зв. козацьких літописів, розглядаючи їх як продукт підйому національної енергії та духовного життя, викликаних Національно-визвольною революцією середини XVII ст. З трьох класичних пам'яток цієї групи найзмістовніше проаналізовано «Літопис Самовидця» (авторство, події, учасником чи свідком яких був літописець, його суспільно-політичні погляди тощо). На відміну від «Літопису Самовидця», для Д. Дорошенка «Праця Величка являється вже цілком серйозною спробою прагматичної історії, з бажанням дати художній виклад…» [5, с. 28]. Дослідник знайомить читача з біографією козацького канцеляриста, наводить перелік використаних ним основних джерел та підтримує твердження В. Антоновича про величезну джерельну вартість пам'ятки. Характеристика «Дійствій презільной брані» зведена до життєпису Г. Граб'янки, огляду двох редакцій та змісту пам'ятки. Дослідник наголошує, що основне місце в літописі відведене гетьманству Б. Хмельницького.

До «Огляду української історіографії» вміщено найзагальніші відомості енциклопедичного характеру про історико-літературні твори 30–80-х рр. XVIII ст. Д. Дорошенко розглядає їх передусім як вияв державницьких й автономістичних поглядів української інтелігенції в боротьбі проти наступу російського абсолютизму.

Особливе місце в монографії займає розділ, присвячений «Історії русів», в основу якого була покладена стаття Д. Дорошенка «Исторія Русовъ» як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття» [4]. Дослідник починає його зі спроби з'ясувати питання авторства твору, для чого наводить кілька припущень і гіпотез своїх попередників. Зрештою, він приходить до висновку, що найбільш аргументованою та вмотивованою серед них виглядає версія О. Лазаревського. Порівнявши мовностильові особливості й ідейний зміст різних праць Г. Полетики з «Історією русів», Д. Дорошенко переконується, що їх автором була одна й та ж особа.

Через відносно невисокий рівень розвитку тогочасної історичної науки, обмежені можливості доступу до документальних першоджерел, відсутність фахової підготовки, а також необхідність спростовувати тенденційні погляди іноземців «Історія русів» з точки зору Д. Дорошенка «дуже мало прислужилася науковому дослідженню українського минулого» [5, с. 51]. За жанром – це політичний памфлет, котрий до певної міри можна розглядати як апологію національних інтересів. Однак, з іншого боку вона справила величезний вплив на пробудження національної свідомості українського суспільства. Дослідник глибоко переконаний, що серед мотивів, які спонукали Г. Полетику взятися за перо було бажання відтворити картину вітчизняної історії, «знайти і показати в минулому базу для обґрунтування ідеї української державности, показати характер цієї державности й оборонити ті її форми, які вдалося зберегти в сучасному» [5, с. 51].

Далі Д. Дорошенко переходить до розгляду відтворення українського історичного процесу на сторінках «Історії русів». При цьому він акцентує увагу на тому, що її автор висвітлював українсько-польські взаємини відповідно до традицій козацького літописання XVII–XVIII ст. Центральною постаттю у творі виступає Б. Хмельницький, однак його «загальна характеристика… доволі трафаретна і не має виразно індивідуального характера: це – накопичення всіх можливих чеснот воїтеля, політика і приватної людини» [5, с. 53]. Дослідник доводить, що Г. Полетика в цілому позитивно ставився до І. Мазепи, натомість дав негативну характеристику І. Виговському, П. Дорошенку, Петрові І і особливо О. Меншикову. Оповідаючи про взаємини України з Польщею та Московією, автор «Історії русів» «не забуває підкреслити, де

тільки можна, моральну й культурну перевагу українського народа над його сусідами» [5, с. 53]. Насамкінець Д. Дорошенко коротко інформує про вплив пам'ятки на літературний процес XIX ст.

Науково-пізнавальну вартість «Огляду української історіографії» суттєво підвищує додана до кожного розділу вибрана бібліографія предмета, а також відомості про найважливіші публікації джерел. Загалом, попри науково-популярний навчальний характер праці Д. Дорошенка у ній була здійснена досить успішна спроба охарактеризувати суспільно-політичні погляди авторів історико-літературних творів XI–XVIII ст. у контексті еволюції української державницької ідеології.

У 1923 р. професор Харківського університету Д. Багалій підготував «Нарис української історіографії», що, за припущенням В. Кравченка, спочатку планувався як навчально-популярне видання [8, с. 9]. В окремий розділ у книзі виділені «Стародавні українсько-руські літописи князівської доби». Показником теоретичного зростання науки про літописання служить виявлена в ньому увага автора до літописознавчої термінології, хоча, з іншого боку, запропоновані ним тлумачення ряду найуживаніших термінів і понять свідчили про потребу подальшої нормалізації й уніфікації тогочасної термінологічної бази. У запропонованому Д. Багалієм огляді досліджень з історії початкового літописання основне місце відведене характеристиці «Разысканий о древнейших русских летописных сводах» і критичної публікації ПВЛ О. Шахматова. На відміну від П. Клепацького й М. Грушевського, харківського професора не бентежив гіпотетичний характер значної частини шахматовських побудов. Д. Багалій був переконаний, що через загибель протягом століть маси рукописів без допомоги гіпотез просто неможливо відновити окремі етапи найдавнішої історії літописання. Більше того, для нього мають законну силу навіть ті висновки О. Шахматова, які були оперті на методі аналогічних зіставлень [1, с. 55]. Витоки і розвиток давньоукраїнського літописання простежуються на сторінках «Нарису…» в тісному зв'язку зі становленням Києва як політичного й культурного центру Середньої Наддніпрянщини. Далі Д. Багалій розглядає основні видання ПВЛ, стисло викладає зміст пам'ятки, а також на підставі праць І. Сухомлинова й К. Бестужева-Рюміна визначає її джерела.

Наступний розділ присвячений давньоукраїнському літописанню XII–XIII ст., яке дослідник вважав обласним через те, що Київський і Галицько-Волинський літописи «хоч не виключно, та все-таки найбільш оповідають за події київської чи галицько-волинської землі» [1, с. 70]. Йдучи за К. Бестужевим-Рюміним, Д. Багалій розглядає Київський літопис як збірку механічно об'єднаного різноманітного матеріалу, серед якого можна виділити шість окремих розлогих оповідань. Це ж саме стосується й місцевої прив'язки коротких порічних записів. Усвідомлюючи значення студій М. Грушевського над ГВЛ, Д. Багалій не пошкодував кількох сторінок, щоб ознайомити публіку з їх результатами й попутно дати їм власну високу оцінку. При цьому він не підтримав припущення свого колеги, за яким ГВЛ дійшов до нас у повному обсязі, оскільки вважав, що початок пам'ятки, де йдеться про князювання Романа Мстиславича, було втрачено. Питання про авторство, структуру та джерела літопису висвітлені ним відповідно до праць М. Костомарова, М. Дашкевича й К. Бестужева-Рюміна, а характеристика жанрово-стильових особливостей твору по суті є стислим конспектом відповідних сторінок дослідження А. Нікольського «О языке Ипатской летописи». Наприкінці розділу науковець визнає можливим ведення переяславського та чернігівського літописання й, посилаючись на В. Іконникова, наводить звістки, які можуть походити з чернігівських записів.

Загалом ми можемо погодитись із висновками В. Кравченка, що «У висвітленні історії давньоруського літописання Д. І. Багалій не був оригінальним, відштовхуючись в основному від висновків своїх іменитих попередників К. М. Бестужева-Рюміна та В. С. Іконникова. Це стосується практично всіх основних питань, пов'язаних з вивченням умов, початку розвитку літописної справи на Русі, джерел і часу складання літописних зведень, авторства й змісту літописних пам'яток» [8, с. 12].

У V розділі підведені підсумки вивчення літописання Великого князівства Литовського. Обмежуючись історіографічною довідкою, автор не наважується зробити спробу внести ясність у питання про кількість редакцій літописних текстів. Так само, в основному спираючись на студії І. Тихомирова, він знайомить читача зі змістом і джерелами короткої та повної редакцій. Однак, на відміну від своїх попередників, Д. Багалій схильний пов'язувати походження оповідань про генеалогічний зв'язок литовських князів і шляхти з римською аристократією, завоювання Київщини Гедиміном, похід Ольгерда на Москву, коронацію Вітовта, а також кількох топографічних легенд не з фольклорною, а з книжною традицією. Дослідник

наголошує, що в литовських літописах яскраво відображена «національна ідея, ідея національно-політичної незалежности Литви од Польщі» [1, с. 127]. Називаючи ці літописи «литовськими», він водночас вважає доцільнішим вживати найменування «західноруські», оскільки «писані вони не литовською мовою, а тодішньою літературною українською мовою (західноруською)» й до того ж «являються основним джерелом і для історії місцевого українського життя з XIV–XV вв…» [1, с. 127–128]. Крім того, у V розділі дано характеристику т. зв. Короткого київського, Густинського й Баркулабівського літописів, у якій окреме місце відведено висвітленню їхнього інформаційного потенціалу.

Аналіз «Літопису Самовидця» науковець загалом будує на студіях О. Левицького, вносячи до них деякі власні доповнення та корективи. Так, Д. Багалій заперечує походження Самовидця з шляхетського стану, хоч у даному випадку значно переконливішою виглядає версія О. Левицького. Також він не поділяє міркувань останнього з приводу того, свідком чи безпосереднім учасником яких подій міг бути літописець. На думку Д. Багалія, мова може йти про особисту участь автора літопису лише на похоронах ніжинського полковника В. Золотаренка в Корсуні наприкінці грудня 1655 р., в Борисівській комісії на початку 1660 р., а також Чорній раді, що відбулася 17–18.06.1663 р. на околицях Ніжина. Для решти ж докладних повідомлень про події другої половини XVII ст. Самовидець мусив послуговуватись різноманітними записками сучасників. Однак, якщо враховувати аргументованість гіпотези про авторство Р. Ракушки-Романовського, то такий скептицизм Д. Багалія виглядає явно перебільшеним. До того ж, науковцям поки що не вдалося виявити в тексті «Літопису Самовидця» слідів використання якихось конкретних писемних джерел.

VII розділ «Нарису української історіографії» присвячений літопису Г. Граб'янки. У ньому охарактеризовано видання та списки пам'ятки, проаналізовано її джерельну базу, вміщено біографічні відомості про автора та висвітлено його суспільно-політичні погляди. Звернувши увагу на згадку Г. Граб'янки про використаний ним козацький діаріуш, джерелознавець безпідставно ототожнює його зі щоденником С. Зорки. На відміну від ряду своїх сучасників, Д. Багалій продовжував вважати «Дійствія презільной брані» класичним літописом, а не спробою дати зв'язний систематичний виклад подій вітчизняного минулого.

За аналогічною схемою складено й один з найдокладніших на той час нарисів про літопис С. Величка. Головною проблемою під час дослідження цієї пам'ятки Д. Багалій визначив проблему джерел. До її розв'язання він підійшов у звичній для себе об'єктивістській манері, в основному обмежившись докладним переліком уміщених до літопису історичних наративів, літературних творів і ділових паперів. Подібно до С. Соловйова, М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича й О. Лазаревського Д. Багалій не сумнівався в реальності існування діаріуша С. Зорки, наївно допускаючи, що сумління історика та християнська мораль не могли дозволити козацькому канцеляристові вдатися до навмисної фальсифікації. Натомість через зміст та надмірну прихильність до Москви у джерелознавця виникли обґрунтовані сумніви щодо автентичності вміщеного до пам'ятки листування Запорозької Січі. Вартими уваги видаються й зауваження Д. Багалія стосовно раціонального мислення С. Величка та його спроб критичного опрацювання першоджерел. Порівняно з двома попередніми класичними пам'ятками козацького літописання для науковця «Величчин літопис – це значною мірою історична праця» [2, с. 59], а її автор – «це історик, але історик свого часу» [2, с. 68]. Однак, захищаючи С. Величка від гострої та дещо тенденційної критики Г. Карпова, Д. Багалій, у свою чергу, переоцінив джерельну вартість пам'ятки.

Досить лаконічно, а подекуди й фрагментарно Д. Багалій інформує читача про інші місцеві літописи та узагальнюючі історичні праці XVII–XVIII ст. З невідомих причин характеристика «Літописца, или описанія краткого» (т. зв. літопису Лизогуба) розпочинається в нього матеріалом, що стосується зовсім іншої пам'ятки, а саме Чернігівського літопису. Про останній же Д. Багалій взагалі не згадує на сторінках IX розділу.

Закінчується «Нарис…» низкою пропозицій у царині літописознавства, серед яких знаковими постають систематична публікація Археографічною комісією УАН корпусу пам'яток вітчизняного літописання, вивчення літописів, насамперед як цінних джерел соціально-економічної історії, та висвітлення класової ідеології їх авторів. Як бачимо, незважаючи на широту задуму й солідний обсяг опрацьованої інформації, праця Д. Багалія так і не вийшла за межі традиційної схеми об'єктивістського джерелознавства.

Висновки. Таким чином, через дотримання традиційних теоретико-методичних засад історіографічного пізнання, ігнорування

марксистських ідеологічних догм, опрацювання численних текстів та удосконалення техніки джерельного аналізу авторам узагальнюючих праць, створених протягом 1918–1920-х рр., вдалося досягнути певних успіхів на ниві дослідження вітчизняного літописання. Попри брак широких узагальнень, оригінальних спостережень, застарілість ряду теоретичних положень, а також залежність від праць К. Бестужева-Рюміна й В. Іконникова «Нарис української історіографії» Д. Багалія можна розглядати як спробу синтезувати відомості про українські літописні джерела. Яскраво виражена джерелознавча спрямованість «Нарису…» продуктивно позначилась на комплексності дослідження, оскільки сприяла встановленню складу, автентичності, достовірності та інформаційного потенціалу джерельної бази літописних пам'яток. Протягом 1918–1920-х рр. вітчизняні науковці також приділяли серйозну увагу створенню лекційних курсів з історіографії та джерелознавства для вищих навчальних закладів. Природно, що в усіх цих працях ми знаходимо різні за обсягом розділи, присвячені характеристиці літописання. Найбільшою детальністю виділяється виконаний П. Клепацьким в «Огляді джерел до історії України» аналіз корпусу літописних пам'яток XI–XVII ст. Натомість в «Огляді української історіографії» Д. Дорошенка історія українського літописання викладена занадто конспективно. Та найсуттєвіші змістові прогалини притаманні «Українській історіографії XVI–XVIII в.». Підбираючи матеріали до свого лекційного курсу, І. Крип'якевич основну увагу зосередив на «Історії русів», внаслідок чого історико-літературні твори XVI – першої половини XVIII ст., зокрема літописи Самовидця, Г. Граб'янки й С. Величка, практично випали з поля зору автора. Та незважаючи на вказані недоліки, вищезазначені науковці не лише використовували творчий доробок попередників, а й власні напрацювання та спостереження, яскравим прикладом чого може служити блискуче виконаний Д. Дорошенком та І. Крип'якевичем аналіз державницької ідеології «Історії русів». На жаль, згортання політики українізації, що розпочалося з 1929 р., перехід до масових репресій, жертвами яких стало чимало науковців, ідеологізація гуманітарних наук згубно позначилися на формуванні безперервної традиції українського літописознавства в тоталітарному СРСР.

Список літератури:

1. Багалій Д. І. Нарис української історіографії. Київ : Друкарня ВУАН, 1923. Т. 1. Літописи. Вип. 1. 138 с.

2. Багалій Д. І. Нарис української історіографії. Джерелознавство. Київ: УАН, 1925. Вип. 2. 108 с.

3. Воронов В. І. Внесок Д. І. Багалія в розробку джерелознавчих проблем історії України. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія.* Дніпро. 2014. Т. 22. С. 111–120.

4. Дорошенко Д. І. «Исторія Русовъ» як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття. *Хліборобська Україна.* Відень, 1921. Кн. 3. Зб. 5–6. С. 183–198.

5. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Прага : Наклад Українського університету в Празі, 1923. 222 с.

6. Клепацький П. Г. Огляд джерел до історії України (Курс лекцій, читаних протягом 1919 акад. р.). Кам'янець на Поділлю : Друкарня Державного українського університету, 1920. Вип. 1.

7. Ковальський М. П. Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини XIX ст. *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльности* / Ред. М. Брайчевський, О. Домбровський, І. Гирич. Київ – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Львів : Вид-во отців-василіян «Місіонер», 2000. С. 303–336.

8. Кравченко В. В. Передмова. В: Багалій Д. І. *Вибрані праці: У 6 т.* Харків: Золоті сторінки, 2001. Т. 2. *Джерелознавство та історіографія історії України* / Гол. ред. В. В. Кравченко. С. 5–27.

9. Крип'якевич І. П., Українська історіографія XVI–XVIII в. Львів : Накладом Філософічної громади, 1923. 66 с.

10. Маркевич М. І. Козацьке літописання в історіографічній спадщині Дмитра Багалія. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки*. Острог, 2012. Вип. 19. С. 223–236.

Dzyra I.Ya. GENERALIZING WORKS ON UKRAINIAN CHRONICLE WRITING IN THE HOMELAND'S HISTORIOGRAPHY OF 1918–1920

The informative possibilities, author's opinions and the fundamental research methods, used in reviews of the history of Ukrainian chronicle writing, which were inserted in the generalized works of the 1918–1930-s of the Ukrainian source study and historiography are turned out in the article. It was established, that in this period the distinguishing feature of the over whelming majority of the examined works is the positive methods

of the scientific research, which was consisted in disclosure, piling up and immanent analysis of the factual material. Despite the lack of new original observations, Bahaliy's «Essay on Ukrainian Historiography» can be seen as an attempt to synthesize information about Ukrainian chronicle sources. The clearly expressed source-based orientation of the «Essay...» productively affected the complexity of the study, as it contributed to establishing the composition, authenticity, reliability, and information potential of the source base of chronicle monuments.

During 1918–1930-s the Ukrainian scientists, specifically P. Klepatsky, D. Doroshenko, I. Krypiakevych, devoted much attention to creation of the courses of studies for students of the higher educational institutions, where different by volume chapters, dedicated to description of the chronicle monuments, are contained. The most detailed analysis of the corpus of chronicle monuments of the XI–XVII cent., by P. Klepatsky in his «Review of Sources for the History of Ukraine» stands out. On the other hand, in D. Doroshenko's «Review of Ukrainian Historiography» the history of Ukrainian chronicle writing is presented too concisely. The most significant content gaps are inherent in the lecture course by I. Krypiakevych, in which the main attention is focused on the «History of the Rus», as a result of which the historical and literary works of the 16th – first half of the 18th cent. practically fell out of the compiler's field of vision. The authors of the considered generalizing works in general supported the Shachmatov's concept of development of the East Slavic chronicle writing.

Key words: *chronicles, chronicle writing, chronicle studies, historiography, source studies.*

Дата надходження статті: 02.09.2025
Дата прийняття статті: 17.09.2025
Опубліковано: 05.12.2025

UDC 94(477)"1941/1944":930.1:355.48(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.39

Nefodov D.V.
Admiral Makarov National University of Shipbuilding

THE UNDERGROUND AND PARTISAN MOVEMENT IN THE SOUTH OF THE UKRAINIAN SSR DURING THE SECOND WORLD WAR (1941–1944) IN THE WORKS OF MYKOLAIV REGION HISTORIANS

The article examines the regional historiography of Mykolaiv related to the underground and partisan movement in the south of the Ukrainian SSR during the Second World War (1941–1944).

It has been established that the activities of partisan detachments and underground groups in Southern Ukraine during the Second World War (1941–1944), the unarmed resistance in the form of sabotage of the economic and military measures of the occupation administration, as well as the struggle of the national underground and the OUN's marching groups, became the subject of numerous historical studies by Mykolaiv scholars.

It has been established that within the Soviet historiographical tradition there existed a rather powerful thematic narrative on this issue; however, the party-centered approach and ideological bias significantly diminished the scholarly value of the works produced during the Soviet period.

It has been demonstrated that Mykolaiv historians continue to conduct a systematic analysis of many aspects of the problem, and the Resistance movement in Southern Ukraine (1941–1944) is generally assessed very highly. The complete failure of the German-Romanian occupiers' plans to exploit the economic, industrial, and human resources of such a strategically important region as Southern Ukraine is attributed by contemporary historiography precisely to the Resistance movement during the temporary occupation of the region's territory. This movement, in turn, is presented as one of the decisive factors in the liberation of Ukraine and the Victory in the Second World War.

Key words: *Second World War, historiography, Mykolaiv region, Resistance movement, Ukrainian SSR.*

Statement of the problem. At present, a substantial range of questions concerning the history of Ukraine during the Second World War remains underexplored in historiographical discourse. Among these unresolved issues is the Resistance movement in Southern Ukraine (1941–1944). The activities of Soviet partisan detachments and clandestine groups, unarmed resistance manifested through the sabotage of the occupation administration's economic and military measures, as well as the struggle waged by the national underground and the OUN's marching units, have been addressed in numerous historical, political science, and legal studies. Consequently, there arises the necessity of synthesizing historiographical insights and undertaking a critical reassessment of the principal achievements in the study of this problem.

Analysis of recent research and publications. Among the scholarly works whose specific historical subjects of research are indirectly related to the topic of our article, it is worth highlighting the studies of V. Stetskevych [1; 2], O. Marushchenko [3], and D. Nefodov [4–7].

This article seeks to provide a historiographical analysis of the Mykolaiv region's scholarship on the underground and partisan movement in the south of the Ukrainian SSR during the Second World War (1941–1944).

Outline of the main material of the study. The scholarly inquiry into the Resistance movement in the region was effectively inaugurated immediately after the conclusion of the war. A defining characteristic of this early historiographical stage was the training of young researchers through postgraduate programs. In 1948, in Kyiv, S. Hertzman defended his dissertation "The Struggle of the Working Masses of the Mykolaiv Region against the German-Fascist Invaders" [8], which became the first dissertation specifically devoted to the Resistance movement in the southern region. Hertzman devoted considerable attention to portraying the Nazi occupation regime, the so-called "new order," and outlined the conditions

© Nefodov D.V., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

under which the underground and partisan movement began to take shape in the Mykolaiv region. As with subsequent dissertations of this period, the study was characterized by a weak evidentiary base, relying primarily on the materials of a single party archive in the Mykolaiv region, newspapers, and reports of the Soviet Information Bureau. The lack of a wider range of archival documentation stemmed from the fragmentation and dispersal of records across various state institutions in the immediate postwar years. Overall, it should be emphasized that Hertzman was not yet able to fully elucidate the theme of the underground struggle in the Mykolaiv region, with his research focusing more extensively on an analysis of the occupation regime..

A landmark in the development of regional historiography was the publication in 1964 of the documentary collection "Mykolaiv Region during the Great Patriotic War, 1941–1945: Documents and Materials" [9]. The preparation of this compilation engaged numerous Mykolaiv historians and local scholars. Although marked by a certain degree of ideological selectivity in the choice of documents, the appearance of this volume constituted a historiographical milestone, particularly within the scholarly discourse of Southern Ukraine.

A significant contribution to the study of the Soviet underground and partisan movement in the region and the oblast was made by the Mykolaiv historian V. Nemyatyi, whose dissertation [10] was devoted to examining the activities of the party underground in Southern Ukraine within the territories of present-day Mykolaiv and Kherson oblasts. According to the researcher, the specific conditions of steppe Ukraine determined that, in contrast to the northern districts, the predominant forms of Resistance here were the activities of clandestine party organizations and sabotage groups [10, p. 4]. The activities of the party underground were explored in greater depth by Nemyatyi in his subsequent works, in which he devoted particular attention to demonstrating the organizing and leading role of communists in the underground struggle.

The source base of Nemyatyi's studies was extensive, encompassing documentary materials from the Party Archive of the Institute of Party History under the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, as well as from the regional party committees of Mykolaiv, Kherson, Odesa, Zaporizhzhia, and others, in addition to the archives of the Ministry of Defense of the USSR and various regional state archives. Drawing on these sources, the scholar was able to reconstruct in detail the process of establishing and operating numerous underground organizations and groups, to identify the organizational structure of the party underground, to generalize the forms and methods of its activity specific to the conditions of Southern Ukraine, and to highlight the creation of a unified center for directing the actions of the underground.

At the same time, Nemyatyi emphasized that the underground regional committee was created only in the second half of August 1941 on the left bank of the Dnipro and in practice had no connection with the underground district committees and groups that already operated in the occupied territories [11, p. 35]. He further stressed that from the very beginning of the occupation, the underground struggle in Southern Ukraine was most extensively manifested through the disruption of the occupiers' economic measures aimed at exploiting industry and plundering agriculture [11, p. 60]. According to him, industrial enterprises of the southern cities served as the foundation for establishing the party underground and for conducting sabotage activities. The historian devoted special attention to the activities of V. Liahyn, O. Sydorchuk, F. Komkov, among others.

In subsequent years, Nemyatyi continued to develop the subject of the underground and partisan movement in greater depth, defended his doctoral dissertation, became a member of the editorial boards of comprehensive collective works on the history of the "nationwide struggle" in the Ukrainian SSR, and participated in the problem-focused research group on the study of the history of the war.

An important component of V. Nemyatyi's research was the problem of the underground and the popular masses struggling to disrupt the occupation authorities' plans for the economic exploitation of the Ukrainian SSR. His doctoral dissertation [12] and two monographs [13; 14] were devoted to this theme. The scholar reached the significant conclusion that the occupiers were able to exploit less than one-third of the oblast's economic potential [14, p. 209].

At the very beginning of the 1980s, a series of collective works devoted to the history of regional party organizations of the republic was published. In 1980, the first such "Historical Outline" among all the oblasts of the southern region appeared, dedicated to the history of the Mykolaiv Regional Party Organization [15]. In the section on the underground and partisan struggle in the oblast, the authors emphasized that industrial enterprises of Mykolaiv served as the principal base for establishing the party underground and carrying out sabotage activities; however, peasants also participated in

mass resistance by disrupting agricultural schedules, disabling equipment, refusing to fulfill compulsory deliveries, and concealing grain. In general, much of the information was not new, and the merit of the authors lay rather in systematizing and generalizing already known material.

During the same period, leading Ukrainian historians and local researchers compiled the fundamental multi-volume series "History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR", which also included coverage of the underground and partisan movement in the south of the republic. In 1971, the volume dedicated to the Mykolaiv region was published [16]. Its preparation involved the active participation of local historians, as well as experts and specialists in the history of the war in general and the underground and partisan movement in particular (V. Nemyatyi, P. Mushchynskyi, among others). The authors provided data on the organization of two underground city committees, three municipal district committees, and twenty-six district committees of the party, along with the creation of thirteen partisan detachments. Considerable attention was devoted to the activities of the "Mykolaiv Center" and the underground organization "Partyzanska iskra" ("Partisan Spark").

During the perestroika era, dissertations were defended on various aspects of the Resistance movement. The scholarly value of the dissertation by the Mykolaiv historian M. Shytiuk [17] lies in the fact that he was the first to analyze the memoirs of war participants as a source for studying socio-political work among the population of the occupied territories of the republic, and he carried out a classification of memoirs according to the extent to which they reflected different aspects of this problem. Among the recollections of participants in the underground and partisan movement in Southern Ukraine, Shytiuk analyzed the memoirs of I. Vergasov, I. Henov, I. Herasymenko, I. Kozlov, M. Luhovyi, M. Makedonskyi, and K. Shamko. He concluded that the degree and completeness with which socio-political work was represented in memoirs places them on par with other historical sources for the study of this issue. The scholar emphasized that the memoirs of partisan detachment commanders and commissars, as well as secretaries of underground party organizations, are especially insightful and informative in this regard [17, p. 166].

The well-known events of the early 1990s, namely the attainment of independence and the democratic transformations, opened new horizons for Ukrainian scholarship, including that of researchers in Mykolaiv.

Contemporary historiographers interpret the heightened interest in the history of the OUN–UPA during this period as a genuine breakthrough and a kind of historiographical boom [18, p. 111]. Overall, the problematics of the national Resistance movement during the Second World War rather swiftly became one of the most topical issues in Ukrainian historical scholarship.

The well-known journalist V. Kipiani was among the first to raise the issue of the activities of the national underground in the Mykolaiv region, specifically the Southern Marching Group of the OUN [19, pp. 45–48]. In the same direction, research was carried out by S. Bilychenko [20, pp. 81–84; 21, pp. 19–25], V. Drumov, and Yu. Zaitsev [22; 23; 24, pp. 106–109]. By working extensively with a large body of materials from the regional archive of the Security Service of Ukraine (SBU), these scholars revealed previously unknown facts about the struggle of representatives of the national branch of the Resistance movement. According to S. Bilychenko, the OUN in the Mykolaiv region constituted a large, well-developed organization that encompassed more than 170 members.

In examining the activities of the marching groups in the South, researchers noted the actions not only of members of the OUN(b) but also of the Melnyk faction, in particular the Southern Marching Group of the OUN(m) led by B. Siretskyi. Historians argue that the primary objectives of the marching groups were to infiltrate as deeply as possible into the administrative organs of Southern Ukraine and, through them, to implement the OUN's national-state principles [22, p. 192]. Particular attention was paid to propaganda and agitation, sabotage, and the liquidation of German agents. These scholars insist that nearly 90% of the participants in the national underground were drawn from the local population, citing examples of youth organizations that existed in many villages of the region.

Nevertheless, the works in question display a certain degree of bias and insufficient critical analysis of primary sources. For instance, V. Drumov and Yu. Zaitsev, in describing the activities of the OUN marching groups in the South, claim that they allegedly "found complete understanding and broad support among the people" [24, p. 107]. However, this assertion is somewhat inaccurate, since even former participants of the "march to the East" pointed to the ambivalence with which their ideas were received by the local population of the South, as well as to the occasional inability of OUN members to articulate a clear program of struggle. In turn, S. Bilychenko

contradicts himself: first he categorically asserts that there was "no Soviet underground at all" in the Mykolaiv region, and then he admits that one aspect of the OUN's activity in the oblast was the struggle against Soviet underground fighters [20, p. 82].

Despite such shortcomings, these studies, based on newly opened archival materials, laid the groundwork for further scholarly investigation.

O. Zakharchenko [25, pp. 41–45] made an attempt to investigate the role of underground groups in organizing the sabotage of the occupiers' agrarian measures in the Mykolaiv region. The researcher concluded that the most widespread forms of struggle carried out by underground fighters in rural areas were precisely the sabotage of agricultural work, the disruption of food deliveries, and acts of sabotage aimed at destroying warehouses and grain storage facilities.

In 1996, M. Shytiuk's monograph "The Partisan and Underground Movement in the Mykolaiv Region in 1941–1944" was published [26]. The source base of this study was selected in a specifically defined direction and consisted exclusively of materials from previously closed collections of the regional archive. By introducing a large number of new documents into scholarly circulation, the researcher examined the activities of such underground organizations in the regional center as the "Mykolaiv Underground Center", "Center", and "Patriots of the Motherland", as well as numerous organizations and groups operating in Pervomaisk, Voznesensk, Nova Odesa, and other towns and villages of the oblast.

The scholar insists that the principal form of struggle in the oblast was the mass resistance of the unarmed population against the political, economic, and military measures of the occupation administration, along with the activities of small underground groups. One of the central sections of the monograph is devoted to analyzing distorted historical data concerning the activities of particular formations. In particular, Shytiuk emphasizes the fact that after the liberation of the oblast, numerous reports—often quite detailed – were submitted concerning underground and partisan activities. However, upon verification by Soviet security services and party authorities, it was revealed that many of these units had never actually existed. The historian provides a list of such groups and detachments, which largely consisted of so-called "dead souls."

In the course of his research, Shytiuk concludes that although the underground regional and district party committees did not function during the occupation, no unified coordinating center was established, and some communists displayed weakness by prioritizing personal interests over public duty, nevertheless, in the Mykolaiv region an underground and partisan struggle emerged from grassroots initiatives. The failures of the initial stage and of the entire first period of the struggle, he argues, can be explained by a series of causes, most of which were subjective in nature.

M. Shytiuk devoted special attention to the history of the underground youth organization "Partyzanska Iskra" ("Partisan Spark") [27]. Drawing on materials from newly opened collections of the SBU archive in the Mykolaiv region, the scholar outlined the activities of the Iskra members with greater objectivity than his predecessors, reconstructed in detail the course of their struggle, and identified the causes behind the exposure and destruction of most of the underground activists.

One of the first historians of the 2000s to initiate an analysis of the Resistance movement directly in the southern region was the Mykolaiv scholar Ye. Horburov, whose work includes a dissertation and a monograph [28; 29], along with several scholarly and publicistic studies. For the first time in Ukrainian historiography, the Soviet partisan and underground movement, as well as the activities of the national underground, were examined not within the confines of a single oblast, but across almost the entire southern Ukrainian region.

The scholar emphasized that the natural and climatic conditions of Southern Ukraine were unfavorable for the development of a partisan movement, which, in his view, never became truly widespread. Among the reasons for this, in addition to adverse environmental conditions, the historian identified the lack of adequate preparation, material resources, and experience in clandestine activity under the occupation regime. Nevertheless, Horburov positively assessed the effectiveness of the Soviet branch of the Resistance movement in Southern Ukraine, giving high evaluations to its combat, intelligence, and propaganda activities.

Horburov's studies also gave broad coverage to the history of the national underground in the southern region. On the basis of criminal cases against members of the Southern Marching Group and representatives of the local national movement, the author succeeded in constructing a fairly comprehensive picture of OUN activities in the southern oblasts and in Crimea. The scholar traced the evolution of OUN positions from cooperation with the German occupation administration to confrontation with it. According to the historian, while Soviet underground fighters concentrated primarily on sabotage, terrorist, and

other destructive acts, OUN members considered such measures extreme and forced. He stressed that for the latter, propaganda and educational work with the population, the awakening of national consciousness, and the creation of structures for the future Ukrainian state were paramount.

In the course of his research, the scholar concluded that the leaders of both factions of the OUN – Bandera's and Melnyk's –understood the strategic importance of the southern Ukrainian region. At the same time, the specific ethnic composition and mentality of the local population compelled the OUN to develop distinctive forms of struggle adapted to the local context. The author substantiated his position with the argument that local OUN branches devoted more attention to socio-economic issues than to purely national ones, exposing the crimes of both totalitarian regimes and emphasizing the advantages of sovereign Ukrainian statehood [28, p. 182].

The outcome of Ye. Horburov's further scholarly investigations in this field was the publication of two co-authored monographs – one with M. Shytiuk [30] and another with Yu. Kotliar [31]. In these works, the researchers raised the issue of the strategic importance of the activities of the Southern Marching Group, noting that it was in the South where "the decisive battle between nationalist and communist ideologies was to take place" [30, p. 13].

In the course of their analysis, the scholars concluded that, despite the establishment of local centers of the national movement in all oblasts of the South, a cohesive OUN network in the region never emerged. Separate groups operated that were only hypothetically part of a unified structure. At the same time, the researchers gave a positive assessment of the effectiveness of these groups' activities and their overall contribution to the Resistance movement in the southern region.

In their monograph "Southern Ukraine: June 1941 – November 1942" [32], the Mykolaiv scholars M. Shytiuk and A. Pohorielov addressed several issues directly related to the Resistance movement in the region. In the authors' view, perhaps the most decisive reason for the failure of the underground and partisan movement at the beginning of the occupation was the considerable "credit of trust" extended by the local population to the occupiers [32, p. 203]. According to the researchers, it was precisely this factor – rather than a lack of experience, haste, or miscalculations in choosing organizational structures – that proved decisive and led to the virtual defeat of the Resistance movement in the South during the initial period of the occupation.

Some of the most recent achievements of regional historical scholarship were also summarized in comprehensive works such as "Mykolaiv Region during the Great Patriotic War: 1941–1944" [33] and "Mykolaiv Region in Modern History" [34].

Conclusions. Thus, contemporary Mykolaiv historians continue to conduct a systematic analysis of many aspects of the problem, and the Resistance movement in Southern Ukraine (1941–1944) is generally evaluated very highly. The complete failure of the German-Romanian occupiers' plans to exploit the economic, industrial, and human resources of such a strategically important region as Southern Ukraine is attributed in modern historiography precisely to the Resistance movement during the temporary occupation of the region's territory. In turn, this movement is presented as one of the decisive factors in the liberation of Ukraine and in the Victory in the Second World War.

Bibliography:

1. Стецкевич В. В. Воєнна історіографія України. *Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945* / [голов. ред. кол. : Герасимов І. О., Муковський І. Т., Панченко П. П., Вишневський Р. Г.]. К.: Книга пам'яті України, 2000. С. 631–662.

2. Стецкевич В. В. Радянська історіографія Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*: в 2 кн. / [А. Айсфельд, І. Вєтров, Т. Вінцковський та ін.; НАН України. Інститут історії України]. К. : Наукова думка, НАН України, 2010. Кн. 1. С. 43–82.

3. Марущенко О. В. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*: в 2 кн. / [А. Айсфельд, І. Вєтров, Т. Вінцковський та ін.; НАН України. Інститут історії України]. К. : Наукова думка, НАН України, 2010. Кн. 1. С. 83–142.

4. Нефьодов Д. В. Історіографія руху Опору в Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.). Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. 238 с.

5. Нефьодов Д. В. Воєнна та післявоєнна історіографія підпільно-партизанського руху на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.). *Історія. Філософія. Релігієзнавство.* Житомир, 2010. № 1/2. С. 53–60.

6. Нефьодов Д. В. Рух Опору на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.): сучасна історіографія проблеми. *Вісник Черкаського університету.* Черкаси, 2010. Вип. 202, ч. 1 : Історичні науки. С. 76–83.

7. Нефьодов Д. В. Історіографія руху Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.) періоду "перебудови" (1985–1991 рр.). *Мандрівець.* 2012. № 3. С. 49–54.

8. Герцман С. М. Боротьба трудящих мас Миколаївської області проти німецько-фашистських загарбників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1948. 18 с.

9. Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы / [ред. кол.: Гусева А. И. (отв. ред.) и др.]. Одесса : Маяк, 1964. 359 с.

10. Немятый В. Н. Партийное подполье Юга Украины в годы Великой Отечественной войны (На материалах Николаевской и Херсонской обл.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: 07.00.01. К., 1965. 29 с.

11. Нем'ятий В. М. Вірність: З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. Одеса : Маяк, 1973. 204 с.

12. Немятый В. Н. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за срыв экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории Украины (1941–1944 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени доктора ист. наук: 07.00.01. К., 1982. 50 с.

13. Немятый В. Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). К.: Знание, 1980. 62 с.

14. Немятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. К.: Политиздат Украины, 1982. 230 с.

15. Очерки истории Николаевской областной партийной организации / [Васильев В. А., Горбань Ю. А., Гостев И. А. и др. ; ред. кол. : Васляев В. А. (отв. ред.) и др.]. Одесса : Маяк, 1980. 327 с.

16. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. / [голов. ред. кол. : Тронько П. Т. (голова) та ін.]. Миколаївська область / [ред. кол. : Васильєв В. О. (голова) та ін.]. К. : Ін-т історії АН УРСР, 1971. 771 с.

17. Шитюк Н. Н. Отражение в мемуарной литературе общественно-политической работы партизан и подпольщиков среди населения оккупированной территории Украины (критический анализ): дис. … кандидата ист. наук: 07.00.01. К., 1991. 198 с.

18. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: в 2-х кн. / [А. Айсфельд, І. Вєтров, Т. Вінцковський та ін.; НАН України. Інститут історії України]. К. : Наукова думка, НАН України, 2010. Кн. 1. 735 с.

19. Матеріали І-ої всеукраїнської студентської наукової конференції «Аркасівські читання». Миколаїв, 1994. 196 с.

20. ІІ Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Миколаїв : Іліон, 1997. Т. 2. 263 с.

21. Історія Миколаївщини 1937–1997 рр. : доповіді і повідомлення наук. конф., присвяченої 60-річчю з дня утворення Миколаївської області. Миколаїв : Іліон, 1998. 289 с.

22. Друмов В. І. Діяльність похідних груп ОУН та українського визвольного підпілля на Півдні Україні у 1941–1944 році. *Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: Зб. наукових праць*. Миколаїв, Одеса, 1999. Ч. 2. С. 187–195.

23. Друмов В. І. Українське підпілля у 1941–1944 рр. на Миколаївщині. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей*. Вип. 7. К.: Рідний край, 1999. С. 141–145.

24. І Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Миколаїв : Іліон, 1995. 308 с.

25. Тези доповідей та повідомлень Першої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Великої Перемоги. Миколаїв : Іліон, 1995. 576 с.

26. Шитюк М. М. Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини в 1941–1944 роках. Миколаїв: Іліон, 1996. 70 с.

27. Шитюк М. М. Діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» в світлі нових історичних документів (1942–1943 рр.). *Український історичний журнал.* 1998. № 3. С. 101–106.

28. Горбуров Є. Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: дис. …кандидата іст. наук : 07.00.01. К., 2003. 232 с.

29. Горбуров Є. Г. Рух Опору на півдні України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.). К. : Олді-Плюс, 2002. 246 с.

30. Горбуров Є. Г., Шитюк М. М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. 56 с.

31. Горбуров Є. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. Херсон: Олді-Плюс, 2003. 340 с.

32. Шитюк М. М., Погорєлов А. А. Південна Україна: червень 1941 – листопад 1942 рр. Миколаїв : Вид-во І. Гудим, 2009. 360 с.

33. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944: (До 60-річчя визволення обл. від нім.-рум. окупантів) / [авт. кол. : Шитюк М. М. (кер.) та ін.; Ред. кол.: Гаркуша О. М. (голова) та ін.]. Миколаїв : Квіт, 2004. 501 с.

34. Миколаївщина в новітній історії / [авт. кол. : Шитюк М. М. (кер.) та ін.]. Миколаїв: Квіт, 2007. 553 с.

Нефьодов Д.В. ПІДПІЛЬНО-ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1944 РР.) В ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ МИКОЛАЇВЩИНИ

У статті розкриваються особливості регіонального історіописання Миколаївщини з проблематики підпільно-партизанського руху на півдні Української РСР в роки Другої світової війни (1941–1944 рр.).

Встановлено, що діяльність на території Південної України в роки Другої світової війни (1941–1944 рр.) партизанських загонів і підпільних груп, неозброєний опір у вигляді саботажу економічних та військових заходів окупаційної адміністрації, а також боротьба національного підпілля та похідних груп ОУН стали предметом численних історичних досліджень миколаївських науковців.

Визначено, що в радянській історіографічній традиції наявний достатньо потужний тематичний наратив із зазначеної проблеми, хоча, безумовно, партійний підхід та заангажованість значно знизили рівень праць науковців радянської доби.

Доведено, що миколаївськими істориками продовжується системний аналіз багатьох аспектів проблеми і загалом високо оцінюється рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.). Цілковитий провал планів німецько-румунських окупантів щодо використання економічних, промислових та людських ресурсів такого стратегічно важливого регіону як Південь України пов'язується новітньою історіографією саме з рухом Опору під час тимчасової окупації території регіону, який, у свою чергу, подається як один з вирішальних факторів звільнення України та Перемоги у Другій світовій війні.

Ключові слова: *Друга світова війна, історіографія, Миколаївщина, рух Опору, Українська РСР.*

Дата надходження статті: 11.09.2025
Дата прийняття статті: 01.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 327.5:355.01(477:470)"2014/2025"]:004.946
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.40

Петрова К.А.
Запорізький національний університет

Осадець Д.В.
Запорізький національний університет

ВІДЕОІГРИ У РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ SOFT POWER ПІД ЧАС НОВІТНЬОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті досліджується феномен відеоігор як сучасного інструмента soft power у контексті новітньої російсько-української війни. Підкреслюється, що ігрова індустрія, будучи однією з найдинамічніших сфер цифрової культури, має значний вплив на формування масових уявлень про історію, цінності та політичні процеси. Особливу увагу приділено явищу імерсії, яке забезпечує глибоке занурення гравця у віртуальний світ, посилює емоційне сприйняття й знижує критичність до інформації, що надходить у процесі гри. Саме завдяки цьому відеоігри можуть виступати ефективним каналом поширення культурних наративів і політичних меседжів.

Розглянуто приклади використання відеоігор у пропагандистських цілях. У російському контексті акцентовано на іграх «Escape from Tarkov» (2017) і «Atomic Heart» (2023), де простежується поєднання художнього вимислу з ідеологічними елементами, що працюють на користь російських наративів.

Окремо проаналізовано розвиток українського ігрового контенту, який після 2014 року набув особливої ваги. Прикладами є «Ostriv» (з відтворенням побуту українського містечка XVIII ст.), шутер «Glory To The Heroes» (2023), де зображуються події повномасштабної війни, а також «S.T.A.L.K.E.R. 2: Серце Чорнобиля» (2024), що став важливим інструментом культурної дипломатії України. Зокрема, використання української мови та музики привернуло увагу світової спільноти, водночас викликавши негативну реакцію в Росії.

У висновках підкреслюється, що відеоігри в умовах війни перестають бути суто розважальним продуктом: вони перетворюються на поле боротьби за ідентичність, історичну пам'ять та міжнародний імідж держав. Український ігровий контент стає вагомою складовою культурної політики та інструментом інформаційної безпеки, здатним протистояти ворожим наративам і поширювати українську ідентичність у глобальному просторі.

Ключові слова: *відеоігри, ідентичність, імерсія, інформаційні технології, новітня російсько-українська війна, soft power.*

Постановка проблеми. Soft power за своєю формою та змістом прирівнюють до пропаганди. Саме цим інструментом послуговується Російська Федерація для створення привабливого образу власної культури, а також пропагуючи вищість росіян на пострадянському просторі та одночасно применшуючи внесок України у світові події як історичні, так і культурні. Значення впливу м'якої сили особливо зросло з початком новітньої російсько-української війни, яка з 2014 року мала гібридний характер. Головна небезпека цього впливу полягає в тому, що йому не надають належного значення, в той час як інформація антиукраїнського характеру полонить свідомість споживачів контенту всього світу, а головне – українців. Soft power застосовується у сфері культури, освіти, медіа та через цифрові продукти, в тому числі через відеоігри, які стали також інструментом

© Петрова К.А., Осадець Д.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

формування уявлень про історію та національну ідентичність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відлік історії досліджень комп'ютерних ігор розпочинають з 2001 року, що пов'язано із виходом першого номеру журналу «Games Studies». Головний редактор видання, Еспен Арсет, відзначив, що у журналі вперше науковці визначили відеоігри предметом своїх досліджень, тим самим визнавши їх цінність у сфері культури. Того ж року в Копенгагені відбулася перша міжнародна конференція, присвячена комп'ютерним іграм [14].

Зі зростанням популярності відеоігор підвищувався і інтерес дослідників щодо цього явища. На сьогодні, за висновками А. Безчотнікової [1, с. 247], науковий доробок представлений трьома блоками. Найбільше здійснено досліджень щодо технічних рішень відеоігор: проєктування, реалізація, програмне забезпечення. Другий блок представлений роботами, присвяченими впливу відеоігор на психологічний розвиток дітей, особливо дошкільного віку. Дані праці розкривають питання ігрової залежності та психологічні особливості ігрового процесу. Третій блок – напрацювання щодо використання відеоігор в освіті та науці. Чільне місце в цьому сегменті посідають дослідження геймерського сленгу та його впливу на засвоєння англійської мови.

З'являються також дослідження у сфері соціогуманітаристики. Відеоігри як елемент культури та спосіб комунікації розглядають А. Безчотнікова [1] та М. Чікарькова [7]. Можливості реалізації політтехнологічних рішень через відеоігри досліджують А. Домінас, А. Слободянюк [4] та О. Шерман [9]. Дослідниця Н. Стратонова аналізує вплив відеоігор на формування ідентичності гравців [5]. Особливого значення набувають дослідження реалізації стратегії soft power через відеоігри під час новітньої російсько-української війни, оскільки війна за свідомість ведеться у всіх площинах нашого життя.

Постановка завдання. Інформаційні технології сьогодні пронизують всі сфери нашого життя, полегшуючи та ускладнюючи його одночасно. Відеоігри є одним із практичних застосувань інформаційних технологій. Вони користуються популярністю серед різних вікових категорій, проте особливо важливим є їхній вплив на дітей та молодь, які перебувають на етапі становлення свого світогляду, ціннісних орієнтирів та власної ідентичності. Російська Федерація використовує будь-які можливості задля просування наративів «руского міра» та формування привабливого і величного образу російської культури. Свою пропагандистську діяльність на теренах України Росія здійснює з часів розпаду Радянського Союзу та здобуття країнами незалежності. Тому важливим є проаналізувати вплив і можливості відеоігор у реалізації стратегії soft power під час новітньої російсько-української війни.

Метою роботи є аналіз впливу та можливостей відеоігор у реалізації стратегії soft power під час новітньої російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Автором терміну soft power є професор Гарвардського університету Джозеф Най. Він визначає силу як здатність впливати на поведінку інших, внаслідок чого досягається бажаний результат. Дослідник виокремлює три способи досягнути бажаного: примус, сила та привабливість (м'яка сила). Тобто soft power він визначив як здатність держави чи спільноти впливати на інших через привабливість своєї культури, цінностей і наративів [21]. Дослідник визначає, що в сучасну епоху soft power є найбільш ефективною, оскільки не сприймається як загроза, як у випадку застосування hard power (прямої сили, військової агресії) і, відповідно, не зустрічає супротиву. Дж. Най виокремлює три джерела, на яких грунтується soft power: культура, її привабливість для інших; політичні цінності, яких дотримується країна та пропагує у відносинах з іншими; зовнішня політика, у випадку, коли інші вважають її законною та моральною. Таким способом soft power дає можливість країні формувати міжнародний порядок денний, утверджувати власні норми, аби вони здавалися легітимними з погляду інших країн. І таким чином не зустрічати жодного опору [2, с. 169].

Відеоігри як медіа мають здатність емоційно занурювати гравця, пробуджувати емпатію та формувати уявлення про минуле й сучасність. У стані захопленості гравець сприймає інформацію, що не впливає безпосередньо на перебіг гри, на тлі й без критичного осмислення. Адже відеоігри ігри, виступаючи симулякрами, водночас створюють унікальну ілюзію достовірності. Нерідко у гравців виникає відчуття імерсії, коли вони настільки занурюються у віртуальний світ, що починають сприймати його за реальність. У цьому віртуальному світі зустрічаються «Я-реальне» та «Я-ідеальне» людини [5, с. 151]. Імерсія у відеогрі посилюється завдяки можливості гравця безпосередньо впливати на перебіг подій у віртуальному світі. Досягаючи успіхів, геймер наближається до свого «ідеального Я» та відчуває потужний викид дофаміну, що забезпечує задоволення від ігрового

процесу. У такому стані захоплення інформація, яка не має прямого стосунку до результату гри, засвоюється на тлі й не піддається критичному аналізу.

Зручний геймплей у поєднанні з яскравими емоційними переживаннями, реалістичним звуковим оформленням та насиченою візуальною складовою занурює гравця в епоху, у якій розгортається дія. У такий спосіб віртуальний простір стає каналом передачі культурних традицій. Водночас, за Едвардом Кастроновою, важливим чинником у сприйнятті віртуальної реальності як «справжньої» є так звані «перемикання» між світом гри та повсякденним життям. Дослідник підкреслює, що день геймера складається з низки подібних переходів: під час гри користувачі можуть у чаті обговорювати реальні явища, наприклад погоду за вікном, або ж у процесі гри відволікатися на перевірку електронної пошти чи відповіді в месенджерах [13, с. 158–160]. Отже, неминучою є взаємодія цих двох світів: інформація з реальності проникає у віртуальний простір, так само як і віртуальний впливає на реальний.

Завдяки цьому відеоігри виконують не лише розважальну, а й промоційну функцію. Тут найбільш небезпечними є пропагандистські вкраплення, які можуть бути замасковані в географічній, політичній, національній складовій гри. Адже чимало ігор подають історичні події крізь художнє переосмислення та часто звертаються до реальних конфліктів. Попри те, що художня складова нерідко домінує над історичною достовірністю, саме такі ігри значною мірою формують масове бачення минулого.

Одним із ранніх прикладів використання відеоігор як інструменту м'якої сили стала гра «America's Army», створена за підтримки Армії та Військово-морських сил США у 2002 році. За задумом розробників, вона мала на меті представити суспільству «захопливий, пізнавальний і водночас розважальний» досвід служби солдата. У грі акцентувалися ключові цінності Армії США – «вірність, обов'язок, повага, безкорисливе служіння, честь, чесність та особиста мужність». Як зазначав К. МакЛірой у публікації 2008 року, інтерес до цієї гри постійно зростав [19, с. 7–8]. Отже, через ігровий формат відбувалося формування позитивного образу Збройних сил США та його популяризація серед громадян країни.

Для аналізу цієї проблематики в контексті сучасної російсько-української війни доцільно розширити хронологічні та географічні межі дослідження, що надасть можливість проаналізувати зміни наративів в трилогіях, а також порівняти образи різних країн, відображених у ігровому просторі. Сьогодні однією з популярних відеоігор є франшиза «Call of Duty» від компанії «Activision», чия переважна більшість офісів розташована в США та країнах Європи [24]. У 2007, 2009 та 2011 рр. у світ вийшла трилогія «Call of Duty: Modern Warfare» [16]. Важливо зазначити, що офіційні деталі сюжету та змісту гри не можна побачити, оскільки це комерційно не вигідно розробникам. У той же час саме сюжет цікавий дослідникам у пошуку проявів м'якої сили. У цьому випадку для ознайомлення з відеогрою, її сюжетними лініями, героями та наративами стане в нагоді залучення «fandom», відеооглядів, проходжень або безпосередній особистий ігровий досвід.

Аналізуючи трилогію «Call of Duty: Modern Warfare» (2007–2011 рр.) можемо бачити змальовування образу російських героїв, які є як свідченням ставлень і уявлень західної аудиторії про них, так і формують у мільйонів гравців певні уявлення про РФ і росіян. Сюжет трилогії змальовує події 2010-х років і пропонує такі основні сценарії: громадянська війна в РФ, яка зачіпає сусідні країни; бойові дії в країнах Азії (Близький Схід, Афганістан, Індія); напад РФ на США; битви за Білий дім та Нью-Йорк, російська агресія проти Європи; російські терористичні акти; визволення силами США Парижу, Гамбургу.

На фоні кожного сценарію відбувається боротьба підрозділів спеціального призначення США та Сполученого Королівства з їхніми ворогами на чолі з антагоністом Владіміром Макаровим та його поплічниками, який провокував агресію та теракти. У сюжеті можна побачити два головні російські образи: радикальний, реваншистський на чолі з Макаровим, який налаштований проти Заходу, та офіційний, демократичний, договороспроможний, поміркований на чолі з російським президентом Борісом Воршевскі. Перший образ є маргінальний, а другий представляє російську більшість [18; 20]. Таким чином, на прикладі трилогії ігор «Call of Duty: Modern Warfare» (2007–2011 рр.) можемо бачити образ росіян з точки зору західної аудиторії, яка визнає їх агресивність та радикальність, проте в той же час сподівається на можливість мирного врегулювання будь-яких конфліктів політичним шляхом, формуючи образ керівництва країни з поміркованими поглядами.

Проте вже в оновленій переробленій версії гри, яка вийшла у 2019 році, російський колективний образ постає виключно у негативному світлі. За

сюжетом російські солдати та збройні формування на чолі з кадровим генералом Барковим чинять геноцид та теракти. Присутні одиничні образи росіян протагоністів, наприклад – Ніколай. У третій частині спостерігаємо кардинальну відмінність у сприйняті російського політичного керівництва. На відміну від попередніх частин, у третій терористична діяльність російського генерала Баркова здійснюється за згодою Москви. Тобто, після російської агресії проти України у 2014 році відбувається еволюція поглядів на Заході стосовно країни-окупантки, підкреслюється її агресивність та загарбницький характер зовнішньої політики [10].

Хоча обсяг російського відеоігрового контенту в цій сфері значно поступається західному, він також виконує функцію інструмента м'якої сили. Зокрема, після Революції гідності, у 2014 році вийшла гра «Майдан.Ru», сюжет якої розгортається навколо «громадянської війни» в Україні в 2017 році. Через гру росіяни пропагують, що саме Євромайдан та європейський вибір українського суспільства привели до безладу та безвладдя в країни, що вилилося у «громадянську війну» [8]. Таким чином, російські розробники вкладали в голови молодих українських геймерів страх перед війною та породжували сумніви щодо правильності вибору європейського шляху розвитку країни.

У 2017 році російська компанія «Battlestate» випустила відеогру «Escape from Tarkov», доступну російською та англійською мовами. Події гри розгортаються у вигаданому занедбаному місті Тарков, контроль над яким ділять між собою прозахідні сили, проурядові військові формування та місцеві угруповання [11]. У 2023 році з'явилася ще одна російська відеогра – «Atomic Heart», що пропонує альтернативну історію Радянського Союзу 1955 року, у якому ручну працю виконують роботи, а штучний інтелект уже став реальністю. У грі поєднано елементи радянського побуту та культури із сучасними й футуристичними технологіями [17]. Примітно, що озвучення доступне російською, англійською та низкою інших мов, тоді як текстовий супровід і субтитри пропонуються навіть українською [12].

Поступово розвивається й український відеоігровий контент. Із 2014 року триває розробка містобудівної стратегії «Ostriv», події якої відбуваються в антуражі українського містечка XVIII ст., де гравець виступає в ролі його керівника. Автором проєкту є харків'янин Євген – звичайний громадянин України, який щонайменше до 2018 року займався розробкою самостійно. У 2020 році гра стала доступною для придбання, підтримуючи лише українську та англійську мови [3]. Дана гра сприяє ознайомленню з українсько. Історією, сприяє формуванню привабливого образу України, її історії та культури.

У 2023 році було анонсовано новий шутер «Glory To The Heroes», у якому гравці постають у ролі українських військових на реальних локаціях, де відбувалися бої з лютого 2022 року. Озвучення представлено українською мовою, а текстовий супровід доступний українською та англійською [15]. У грі українські воїни постають справжніми героями, формуючи позитивний імідж українських збройних сил, що може бути використано для покращення ситуації з мобілізацією в країні. У той же час бої на реальних локаціях викликали хвилю обговорень у соцмережах та невдоволення з боку росіян. І зрозуміло, адже гравці у віртуальному просторі спостерігають реальні локації та можуть бачити, як на руїни перетворила Росія українські землі. Це сприяє підвищенню міжнародної підтримки України, що є надважливим під час активної фази новітньої російсько-української війни.

Наприкінці 2024 року відбувся реліз «S.T.A.L.K.E.R. 2: Серце Чорнобиля» – гри, розробленої українською компанією GSC Game World та насиченої українською атмосферою: події розгортаються на українській території, звучить жива українська мова та автентична музика. Озвучення доступне українською та англійською мовами, при цьому музичний супровід зберігає оригінально українське звучання. Текстова локалізація охоплює 18 мов, серед яких і російська [23]. У такий спосіб розробники перетворили гру на дієвий інструмент м'якої сили. Як один із найочікуваніших ігрових проєктів, «S.T.A.L.K.E.R. 2» познайомив широку світову аудиторію з українським культурним контентом. Зокрема, використання української музики привернуло увагу іноземних гравців до українських гуртів. Водночас реліз гри спричинив хвилю обурення серед російських користувачів та в самій РФ. Так, заступник голови Держдуми з інформаційної політики А. Горєлкін заявив, що купівля та поширення «S.T.A.L.K.E.R. 2» може розцінюватися як державна зрада. Російські гравці активно висловлювали невдоволення, звинувачуючи гру в «русофобському» характері [6].

Висновки. У сучасних умовах новітньої російсько-української війни стратегія soft power перетворюється на важливий інструмент боротьби за свідомість людей як в Україні, так і за її межами. Відеоігри, будучи однією з найдинамічніших сфер

цифрової культури, стають ефективним каналом поширення культурних наративів, цінностей та політичних меседжів. Тож, відеоігри в умовах війни є не просто розважальним продуктом, а й полем боротьби за ідентичність та сприйняття України у світі. Усвідомлення їхнього потенціалу як інструмента soft power відкриває перспективи для подальшого розвитку української ігрової індустрії як важливої складової культурної політики та інформаційної безпеки держави.

Список літератури:

1. Безчотнікова А. Комп'ютерні та відеоігри як соціально-комунікаційний феномен. *Діалог: Медіастудії*. 2015. Вип. 20. С. 246–255. URL: http://dms.onu.edu.ua/article/view/168707/168517 (дата звернення: 24.09.2025).
2. Гладкий І. Я. Концепція soft power: основні положення Дж. Ная. *Регіональні студії.* 2024. Вип. 38. С. 167–171. URL: http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/38/29.pdf (дата звернення: 24.09.2025).
3. Головна. *Ostriv*. URL: https://ostrivgame.com/чільна/ (дата звернення: 13.04.2025).
4. Слободянюк А. В., Домінас А. А. Комп'ютерні ігри як елемент масової політичної культури та комунікації. *Матеріали XLVI науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ*, Вінниця, 22–24 березня 2017 р. URL: https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17792/2484.pdf?sequence=3&isAllowed=y (дата звернення: 13.04.2025).
5. Стратонова Н. О. Антропологія відеогри: соціокультурний аспект формування ідентичності. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип. 10. С. 150–152. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2016_10_43 (дата звернення: 13.04.2025).
6. Телебачення Торонто. S.T.A.L.K.E.R. 2: гра, яка просуває Україну, підпалює дупи росіян та підкорює світ, 2024. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=aQvNy0vidJ4 (дата звернення: 13.04.2025).
7. Чікарькова М. Ю. Комп'ютерні ігри у соціокультурному просторі. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2018. Вип. 15. С. 87–95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_fks_2018_15_13 (дата звернення: 28.09.2025).
8. Шевяхова Н. Комп'ютерні ігри як територія пропаганди. *ms.detector.media*. URL: https://ms.detector.media/onlain-media/post/13222/2015-05-12-kompyuterni-igry-yak-terytoriya-propagandy/ (дата звернення: 13.04.2025).
9. Шерман О. Комп'ютерні ігри як засіб впровадження політичних стереотипів. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2008. Вип. 20. С. 150–154. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25660/31-Sherman.pdf?sequence=1 (дата звернення: 13.04.2025).
10. Я – Тадаші. Про що була call of duty modern warfare 2019?, 2022. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=2EXCRcMfdtY (дата звернення: 13.04.2025).
11. About. *Escape from Tarkov*. URL: https://www.escapefromtarkov.com/#about (дата звернення: 13.04.2025).
12. Atomic Heart on Steam. *Welcome to Steam*. URL: https://store.steampowered.com/app/668580/Atomic_Heart/ (дата звернення: 13.04.2025).
13. Castronova E. Synthetic Worlds: The Business and Culture of Online Games. Chicago : The University of Chicago Press, 2005. 344 p.
14. Espen A. Computer Game Studies, Year One. *Games Studies*. V. 1. Issue 1. 2001. URL: http://www.gamestudies.org/0101/editorial.html (дата звернення: 24.09.2025).
15. Eternal Play UA. Героям слава – Гра про російсько-українську війну| glory to the heroes – Огляд Demo, 2023. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=9oLsxX0x3vI (дата звернення: 13.04.2025).
16. Franchise – Call of Duty. *Welcome to Steam*. URL: https://store.steampowered.com/sale/cod/ (дата звернення: 13.04.2025).
17. Gingy. Atomic Heart – Story & Endings Explained, 2023. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=cNegCDzcg_k (дата звернення: 13.04.2025).
18. Inkslasher. The Full Original Call of Duty Modern Warfare Trilogy Timeline!, 2024. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=IgJqBG47Nb8 (дата звернення: 13.04.2025).
19. McLeroy C. Improving «America's Army». *Soldiers*. 2008. Vol. 63, no. 9. P. 7–9. URL: https://web.archive.org/web/20131215194240/http://usarmy.vo.llnwd.net/e2/rv5_other/soldiers/archives/pdfs/sep08all.pdf (дата звернення: 13.04.2025).
20. Modern Warfare (series). *Call of Duty Wiki*. URL: https://callofduty.fandom.com/wiki/Modern_Warfare_(series)#References (дата звернення: 13.04.2025).
21. Nye J. S. (Jnr) Soft Power: The Means to Success in World Politics. PublicAffairs; First Edition, 2005. 191 p.

22. Ostriv у Steam. *Welcome to Steam*. URL: https://store.steampowered.com/app/773790/Ostriv/?l=ukrainian (дата звернення: 13.04.2025).

23. S.T.A.L.K.E.R. 2: Heart of Chornobyl on Steam. *Welcome to Steam*. URL: https://store.steampowered.com/app/1643320/STALKER_2_Heart_of_Chornobyl/ (дата звернення: 13.04.2025).

24. Studios & Locations. *Activision*. URL: https://www.activision.com/company/locations (дата звернення: 13.04.2025).

Petrova K.A., Osadets D.V. VIDEO GAMES IN THE IMPLEMENTATION OF SOFT POWER STRATEGY DURING THE ONGOING RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article explores the phenomenon of video games as a modern instrument of soft power in the context of the ongoing Russian-Ukrainian war. It emphasizes that the gaming industry, being one of the most dynamic sectors of digital culture, has a significant impact on shaping mass perceptions of history, values, and political processes. Special attention is given to the phenomenon of immersion, which provides deep involvement of the player in the virtual world, intensifies emotional perception, and reduces critical evaluation of the information received during gameplay. This feature makes video games an effective channel for spreading cultural narratives and political messages.

The article considers examples of video games used for propagandistic purposes. In the West, one of the first was America's Army, which demonstrates the values of the U.S. Army and contributes to creating its positive image. In the Russian context, attention is drawn to Escape from Tarkov (2017) and Atomic Heart (2023), where artistic fiction is combined with ideological elements serving Russian narratives.

The development of Ukrainian gaming content, which has gained particular importance since 2014, is analyzed separately. Examples include Ostriv (depicting the life of an 18th-century Ukrainian town), the shooter Glory To The Heroes (2023), which recreates the events of the full-scale war, and S.T.A.L.K.E.R. 2: Heart of Chornobyl (2024), which has become an important instrument of Ukraine's cultural diplomacy. The use of the Ukrainian language and music attracted the attention of the global community, while at the same time provoking a negative reaction in Russia.

In conclusion, it is emphasized that in wartime video games are no longer merely an entertainment product; they become a battlefield for identity, historical memory, and the international image of states. Ukrainian gaming content is emerging as a crucial component of cultural policy and an instrument of information security, capable of countering hostile narratives and promoting Ukrainian identity in the global space.

Key words: *video games, identity, immersion, information technologies, Russian-Ukrainian war, soft power.*

Дата надходження статті: 30.09.2025
Дата прийняття статті: 16.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 53(092):539.1(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.41

Свічкар О.С.
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

АНТОН КАРЛОВИЧ ВАЛЬТЕР: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ВИДАТНОГО ХАРКІВСЬКОГО ВЧЕНОГО (1905–1941)

Стаття присвячена комплексному дослідженню початкового періоду життя та наукової діяльності видатного українського фізика-ядерника Антона Карловича Вальтера (1905–1965), який зіграв ключову роль у становленні української школи ядерної фізики та розвитку вітчизняної прискорювальної техніки. Дослідження базується на вперше введених до наукового обігу архівних матеріалах Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут» та Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», що дозволяє створити цілісну картину формування видатного вченого у контексті розвитку радянської та української науки. Розглянуто основні етапи становлення А. К. Вальтера як ученого: навчання в Ленінградському політехнічному інституті (1922–1926), початок наукової кар'єри в Ленінградському фізико-технічному інституті під керівництвом видатного фізика А. Ф. Йоффе (1924–1930), переїзд до Харкова та активну участь у створенні УФТІ (1930). Особливу увагу приділено діяльності А. К. Вальтера у складі легендарної «високовольтної бригади» УФТІ та його визначальній ролі в історичному експерименті з розщеплення ядра літію 10 жовтня 1932 року, який поклав початок систематичним дослідженням у галузі ядерної фізики в СРСР. Детально проаналізовано наукові досягнення вченого в галузі фізики діелектриків, включаючи створення першої фізичної теорії діелектричних втрат в ізоляційних матеріалах, техніки високих напруг, зокрема розробку «схеми Вальтера-Синельникова», та ядерної фізики. Розкрито його фундаментальний внесок у створення електростатичних генераторів та прискорювачів заряджених частинок, включаючи унікальний прискорювач ЕСП-3,5 з металевим кульовим електродом діаметром 10 метрів. Досліджено педагогічну діяльність А. К. Вальтера в Харківському Державному університеті та Харківському механіко-машинобудівному інституті, його роль у формуванні української наукової школи експериментальної ядерної фізики та підготовці наукових кадрів. Показано значення його науково-популяризаторської діяльності для підвищення наукової культури населення. Результати дослідження дозволяють краще зрозуміти процеси становлення української школи ядерної фізики, роль особистості в розвитку науки та внесок А. К. Вальтера у створення вітчизняної прискорювальної техніки.

Ключові слова: *Вальтер, біографістика, високовольтна техніка, електротехніка, історія науки і техніки, прискорювачі частинок, розщеплення ядра літію, УФТІ, Харків.*

Постановка проблеми. У контексті сучасних воєнних викликів, з якими стикається Україна, коли країна-агресор володіє арсеналом у понад 6000 ядерних боєголовок і регулярно висловлює ядерні погрози, актуального значення набуває вивчення історичного досвіду тих видатних вітчизняних вчених, які своєю діяльністю сприяли зміцненню обороноздатності країни та розвитку стратегічно важливих галузей науки і техніки. Фундаментальні принципи ядерної фізики та прискорювальної техніки, закладені у 1930-х роках, продовжують бути основою як мирного використання атомної енергії, так і розробки сучасних систем озброєння та стримування.

Таким був Антон Карлович Вальтер (1905–1965) – видатний український фізик-експериментатор, академік АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР, який стояв у витоків становлення української школи ядерної фізики та високовольтної техніки та зробив неоціненний внесок у розвиток вітчизняної науки і

© Свічкар О.С., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

техніки. Його діяльність у Харкові як центрі краєзнавчих досліджень з історії фізичної науки, зокрема в галузі електротехніки та високовольтної техніки, заклала основи української школи експериментальної ядерної фізики.

Історія розвитку української фізичної науки та техніки нерозривно пов'язана з діяльністю видатних учених, серед яких особливе місце в галузі біографістики належить А.К. Вальтеру. Цей видатний представник харківського краєзнавства у сфері історії науки і техніки зробив неоціненний внесок у розвиток вітчизняної електротехніки та створення основ атомної промисловості.

Створені А.К. Вальтером у 1932–1936 роках прискорювачі заряджених частинок представляли собою технології подвійного призначення, які могли використовуватися як для фундаментальних досліджень, так і для розробки військових застосувань. Сучасні системи ядерної зброї, включаючи боєголовки змінної потужності та компактні нейтронні генератори, базуються на принципах прискорення заряджених частинок, уперше реалізованих у роботах харківських фізиків 1930-х років.

Сучасні дослідження з історії науки і техніки все більше уваги приділяють біографістиці видатних учених у контексті розвитку наукових знань. Особливо актуальним є дослідження діяльності тих науковців, які стояли у витоків нових наукових напрямів і створювали підґрунтя для подальшого розвитку електротехніки та високовольтної техніки. Дослідження постаті А.К. Вальтера має важливе значення для розуміння процесів становлення української та радянської ядерної фізики, формування наукових шкіл та традицій у Харкові в галузі експериментальної фізики.

Дослідження творчої спадщини А.К. Вальтера в контексті біографістики видатних представників української науки має особливе значення для розуміння того, як фундаментальні дослідження в галузі електротехніки та високовольтної техніки можуть трансформуватися у стратегічно важливі технології. Це краєзнавче дослідження харківської наукової школи дозволяє простежити еволюцію від перших експериментів з розщеплення ядра літію до створення сучасних систем стримування, що мають критичне значення для забезпечення національної безпеки України.

Початковий період життя та діяльності А.К. Вальтера (1905–1941) є особливо важливим для розуміння процесів становлення вітчизняної ядерної фізики та високовольтної техніки та формування наукових шкіл в Україні. Саме в цей час відбулося його формування як ученого, яку визначили головне: участь у створенні Українського фізико-технічного інституту (УФТІ), проведення історичного експерименту з розщеплення ядра літію та створення перших радянських прискорювачів заряджених частинок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постать А.К. Вальтера неодноразово привертала увагу дослідників історії науки і техніки. Серед фундаментальних праць слід відзначити роботу Ю.А. Храмова, який розкрив основні віхи життя та діяльності вченого [10, с. 234–267]. М.І. Баранов у своїх працях детально проаналізував науково-технічні досягнення «високовольтної бригади» УФТІ [6, с. 3–17, 11, с. 9–10]. А. В. Таньшина присвятила окремий розділ своєї монографії засновникам харківських наукових шкіл у фізиці [9, с. 156–189].

В.В. Власов, І.І. Залюбовський та В.В. Сафроній у своїй роботі розкрили педагогічну діяльність А.К. Вальтера [8, с. 72]. Значний внесок у вивчення творчої спадщини вченого зробили дослідники історії УФТІ, які розкрили його роль у створенні перших радянських прискорювачів [9, с. 170].

Водночас, незважаючи на наявність окремих досліджень, комплексний аналіз довоєнного періоду діяльності А.К. Вальтера на основі архівних матеріалів до сьогодні не проводився. Невирішеною частиною загальної проблеми залишається детальне вивчення процесів формування його як ученого, аналіз його ролі у створенні української школи ядерної фізики і високовольтної техніки та оцінка внеску в розвиток вітчизняної прискорювальної техніки.

Метою статті є реконструкція життєвого шляху А.К. Вальтера в молоді роки і з'ясування його ролі у становленні української школи ядерної фізики і високовольтної техніки та визначення основних наукових досягнень ученого у визначений період на основі комплексного вивчення архівних матеріалів.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: проаналізувати процес формування А.К. Вальтера як ученого в період навчання та роботи в Ленінграді; дослідити його участь у створенні УФТІ та діяльність у складі «високовольтної бригади»; розкрити його роль в історичному експерименті з розщеплення ядра літію 1932 року; проаналізувати внесок у створення вітчизняної прискорювальної техніки; дослідити педагогічну діяльність та роль у формуванні наукових шкіл.

Хронологічні межі дослідження (1905–1941) обумовлені специфікою предмета дослідження

та логікою наукового аналізу життєвого шляху А. К. Вальтера. Нижня хронологічна межа – 1905 рік – визначається роком народження вченого та необхідністю проведення комплексного біографічного дослідження, що передбачає аналіз усіх етапів формування наукової особистості: від впливу сімейного оточення та освітнього середовища до становлення професійних компетенцій.

Верхня хронологічна межа – 1941 рік – обумовлена кардинальними змінами в організації наукової діяльності, викликаними початком німецько-радянської війни. Евакуація УФТІ в серпні 1941 року до Алма-Ати призвела до припинення фундаментальних досліджень у галузі ядерної фізики та переорієнтації наукової діяльності інституту на вирішення прикладних завдань оборонного характеру. Цей хронологічний рубіж дозволяє виокремити довоєнний період як самостійний етап наукової біографії А.К. Вальтера, характерними ознаками якого є: формування наукового світогляду, участь у становленні української школи ядерної фізики, створення матеріально-технічної бази експериментальних досліджень та розвиток системи підготовки наукових кадрів у галузі ядерної фізики і високовольтної техніки.

Виклад основного матеріалу. *Сімейне оточення та родинні зв'язки.* Сімейне середовище Антона Карловича значною мірою вплинуло на формування його особистості та наукових устремлінь. Батько, Карл Антонович Вальтер, народжений у 1867 році, здобув медичну освіту та працював лікарем-хірургом на керівних посадах у провідних лікувальних закладах Санкт-Петербурга. Під час Першої світової війни він обіймав відповідальну посаду головного уповноваженого Червоного Хреста Північно-Західного фронту. Карл Антонович помер від хвороби серця у січні 1919 року в Ленінграді, перебуваючи на посаді головного лікаря залізничної вузлової лікарні [1, арк. 113, 3, арк. 21].

Мати, Анна Миколаївна (уроджена Коваль), походила з дворянської родини – була дочкою директора Петербурзького телеграфа. Вона мала фахову підготовку медичної сестри і з 1901 по 1912 рік працювала хірургічною медсестрою в Ленінграді. Після смерті чоловіка продовжувала медичну діяльність до власної загибелі в 1942 році під час блокади Ленінграда [1, арк. 113, 3, арк. 21, 26].

Родинні традиції служіння суспільству мали глибоке коріння. Дід Антона Карловича по батьковій лінії переселився з Німеччини до Російської імперії, прийняв російське підданство та брав участь у Кримській війні 1854–1855 років як лікар-хірург. За свою службу він дослужився до чину дійсного статського радника, що надавало родині статус потомственного дворянства [3, арк. 26].

У сім'ї було четверо дітей. Старша сестра, Тамара Карлівна Вальтер (народжена 1902 року), продовжила сімейні медичні традиції, ставши лікарем-рентгенологом. На час написання автобіографії вона працювала в Ленінграді та була прикомандирована для організації рентгенотерапевтичного відділення районної амбулаторії в селищі Осьміно Ленінградської області. Молодша сестра, Софія Карлівна (по чоловікові Воробйова, народжена 1912 року), проживала в селищі Пушка Тосненського району Свердловської області, де працювала техніком на фанерозаготівельному підприємстві. Брат Антона Карловича, народжений у 1909 році, трагічно помер у 1930 році в Ленінграді, будучи студентом Політехнічного інституту [3, арк. 27].

Родинні зв'язки за кордоном обмежувалися двома сестрами батька, які ще до революції 1917 року постійно проживали у Фінляндії й залишилися там після зміни політичного устрою в Росії. Контакти з ними були втрачені, і на час складання автобіографії про їхню подальшу долю нічого не було відомо [3, арк. 27].

У 1922 році Антон Карлович закінчив середню школу в Петрограді й того ж року вступив на фізико-механічний факультет Петроградського політехнічного інституту. Вже будучи студентом першого курсу, він почав працювати як неоплачуваний практикант у Петроградському фізико-технічному інституті (ЛФТІ). Як студент другого курсу, 1 січня 1924 року був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника в цьому інституті [1, арк. 115].

Початковий період наукової діяльності А.К. Вальтера пройшов у лабораторії М.М. Семенова, а з 1925 року він перейшов до лабораторії А.Ф. Йоффе. Саме під керівництвом видатного фізика А.Ф. Йоффе відбувалося формування наукових інтересів молодого дослідника. Основною тематикою його досліджень стала фізика діелектриків, зокрема вивчення їх електричних і механічних властивостей, що стало важливим внеском в історію науки і техніки [1, арк. 115].

У 1926 році А.К. Вальтер достроково закінчив Ленінградський Політехнічний інститут, захистив дипломну роботу й отримав кваліфікацію інженера-фізика [1, арк. 72]. Паралельно

з науково-дослідною роботою у ЛФТІ він почав займатися педагогічною діяльністю, працюючи у 1928–1929 роках асистентом кафедри фізики, а в 1929–1930 роках – заступником декана з «безперервного виробничого навчання» [1, арк. 115].

Переїзд до Харкова та створення УФТІ (1930). 1930 рік став переломним у науковій біографістиці А.К. Вальтера. За пропозицією дирекції Ленінградського фізико-технічного інституту він у складі групи співробітників інституту був направлений для організації в Харкові Фізико-технічного інституту. До складу цієї групи входили такі видатні фізики, як І.В. Обреймов, К.Д. Синельников, А.І. Лейпунський, Г.Д. Латишев та інші [1, арк. 115].

15 червня 1930 року А.К. Вальтер був зарахований на посаду фізика УФТІ Харкові. Згідно з архівними документами, він послідовно працював на посадах наукового керівника (з 1 січня 1932 року), вченого секретаря інституту (з 7 травня 1936 року), заступника директора з наукової частини та одночасно начальника відділу (з березня 1944 року) [1, арк. 121].

У УФТІ на основі прибулих ленінградських фахівців була організована «високовольтна бригада», до складу якої увійшли А.К. Вальтер, К.Д. Синельников, А.І. Лейпунський і Г.Д. Латишев. Завданнями бригади стали дослідження передачі енергії на відстань, діелектричних властивостей різних матеріалів, розробка високовольтної техніки та проведення експериментів з ядерної фізики [6, с. 5–7].

Особисте життя та сімейний стан. 1930 рік став знаковим не лише в науковій кар'єрі А.К. Вальтера, але й у його особистому житті. У 1928 році він одружився з науковою співробітницею Ленінградського фізико-технічного інституту Лідією Джоновною, однак у 1930 році цей шлюб був завершений. Того ж 1930 року А.К. Вальтер одружився вдруге з Вірою Анатоліївною (уродженка Данилова), яка до заміжжя працювала бібліотекарем [4, арк. 4].

Сім'я А.К. Вальтера була великою та дружною. До складу родини входили четверо дітей: пасинок Георгій Петрович Стрельцов (1925 р.н.) від першого шлюбу дружини, який став інженером-дорожником та працював у Москві в «Востокстройпроекті» Міністерства будівництва; син Андрій Антонович (1927 р. н.) від першого шлюбу, який навчався в Харківському медичному інституті; син Антон Антонович (1933 р. н), який навчався на геологічному факультеті Харківського державного університету; та наймолодша дочка Валентина Антонівна (1940 р. н.), яка на час написання автобіографії навчалася в п'ятому класі середньої школи м. Харкова [4, арк. 4].

Історичний експеримент з розщеплення ядра літію (1932). У 1931 році в тематичному плані робіт УФТІ з'явилася експериментальна робота, спрямована на розщеплення атомного ядра. Для виконання цього завдання була необхідна відповідна високовольтна прискорювальна установка (ВПУ), що виробляла потік штучно прискорених заряджених частинок для руйнування ядер мішені [6, с. 8–10].

З червня 1932 року «високовольтна бригада» УФТІ та приданий їй інженерно-технічний персонал загальною кількістю до 15 штатних співробітників інституту приступили до розробки необхідної ВПУ. Створена до початку жовтня 1932 року нова експериментальна ВПУ забезпечувала отримання штучно прискорених у електророзрядній трубці протонів до енергії 350 кеВ [6, с. 10–12].

10 жовтня 1932 року о 10 годині ранку в Харкові відбувся демонстраційний експеримент з розщеплення ядер атомів літію. Один з учасників того історичного експерименту, А.К. Вальтер, згодом згадував: «Ми просто були щасливі, побачивши світний пучок електронів, що злетів під стелю над експериментальною установкою в нашій лабораторії» [7, с. 45–67].

Про знаменну подію, що відбулася в УФТІ, до Москви була направлена телеграма на ім'я Й. Сталіна, В. Молотова і С. Орджонікідзе. 22 жовтня 1932 року на першій сторінці центральної газети СРСР «Правда» з'явилася невелика замітка під назвою «Найбільше досягнення радянських учених» [5 арк. 100–103].

Створення потужних прискорювачів заряджених частинок (1932–1941). Після успіху експерименту з розщеплення ядра літію УФТІ через Наркомат важкої промисловості СРСР отримав необхідне фінансування для подальшого продовження робіт у галузі ядерної фізики та високовольтної техніки. 17 жовтня 1934 року дирекцією УФТІ був виданий наказ «Про організацію робіт зі спорудження експериментального генератора Ван де Граафа на 7 МеВ» [6, с. 13–14].

Уже в 1936 році в УФТІ під науковим керівництвом А.К. Вальтера та К.Д. Синельникова силами співробітників інституту був споруджений унікальний електростатичний прискорювач протонів на основі використання генератора за схемою Ван де Граафа на енергію 3,5 МеВ (ЕСП-3,5) з металевим кульовим кондуктором-електродом діаметром 10 м [6, с. 6].

Технічні характеристики унікального прискорювача ЕСП-3,5 були вражаючими: загальна висота – 17 м; висота трьох несучих ізоляційних порожніх колон – 10 м; кількість стрічкових транспортерів електричних зарядів – 18; довжина електророзрядної трубки – 10 м; тиск залишкового газу всередині трубки – 10^{-6} мм рт. ст.; електричний потенціал верхнього кулеподібного електрода – до 4 МВ [6, с. 7].

На прискорювачі ЕСП-3,5 в період 1936–1937 років був виконаний великий комплекс досліджень з вивчення взаємодії прискорених протонів з твердою речовиною та низки інших радіаційних явищ у галузі експериментальної ядерної фізики. На основі матеріалів цих наукових досліджень А.К. Вальтер у 1937 році успішно захистив докторську дисертацію, що стало важливою подією в історії науки і техніки [6, с. 7].

Педагогічна діяльність та формування наукової школи. Важливою складовою діяльності А.К. Вальтера була педагогічна робота. З 1930 року за сумісництвом працював у Харківському механіко-машинобудівному інституті (нині – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»), де активно брав участь у створенні фізико-математичного факультету та послідовно обіймав посади доцента (1930–1931), професора і завідувача кафедри електрофізики (1932–1936), що сприяло розвитку електротехніки [5, арк. 17–18]. В 1935–1936 роках за сумісництвом працював у Харківському Автодорожньому інституті (нині – Харківський національний автомобільно-дорожній університет) [1, арк. 94].

З 1937 року за сумісництвом працював в Харківському Державному університеті (нині – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна), де за підтримки К.Д. Синельникова заснував кафедру «Фізики атомного ядра», яку пізніше біло перейменовано в кафедру «Експериментальної ядерної фізики». З 1949 року став завідувачем кафедри.

На заснованій ним кафедрі 4 травня 1940 року А.К. Вальтера було затверджено у звані професора та в науковому ступені доктора фізико-математичних наук [1, с. 71]. Створення цієї кафедри стало важливою віхою в розвитку вітчизняної освіти в галузі ядерної фізики та високовольтної техніки. Навколо нього сформувався плідний і авторитетний харківський колектив фізиків-ядерників. Згідно з архівними документами, під його керівництвом у довоєнний період захистили кандидатські дисертації 8 осіб, серед яких А.Я. Таранов, Н.Г. Афанасьєв, В.С. Шпінель та інші, які згодом стали відомими вченими, що збагатило біографістику української науки [8, с. 72].

Основні наукові здобутки А.К. Вальтера у початковий період його діяльності наведено у таблиці 1.

Висновки. Досліджений період життя та діяльності А. К. Вальтера (1905–1941) був часом його становлення як видатного фізика-експериментатора та організатора науки. Значну роль у вивченні цієї доби відіграє бібліографістика, яка дозволяє систематизувати джерела, пов'язані з його науковою діяльністю. Основні здобутки цього періоду можна узагальнити так:

Таблиця 1

Основні наукові досягнення А. К. Вальтера у довоєнний період (1923–1941)

Напрям досліджень	Період	Основні результати	Практичне значення
Фізика діелектриків	1923–1932	Створення теорії діелектричних втрат; дослідження електропровідності кристалів; розробка методів вимірювання [1, арк. 115; 6, с. 5–7; 10, с. 234–267].	Розвиток електротехнічної промисловості; створення надійних ізоляційних систем
Високовольтна техніка	1930–1936	Розробка «схеми Вальтера-Синельникова»; створення високовольтних генераторів; методи отримання високих напруг [6, с. 8–10; 11, с. 3–14].	Створення прискорювальної техніки; розвиток радіоелектроніки
Ядерна фізика	1931–1941	Участь в експерименті розщеплення ядра літію (1932); створення прискорювача ЕСП-3,5; дослідження ядерних реакцій [5, с. 100–103; 6, с. 10–14; 7, с. 45–67].	Становлення радянської ядерної фізики; створення основ атомної промисловості
Вакуумна техніка	1938–1941	Розробка вакуумних дифузійних насосів; методи отримання глибокого вакууму [1, арк. 121; 9, с. 170].	Забезпечення роботи прискорювачів; розвиток електронної промисловості
Спектроскопія	1936–1941	Дослідження границь ядерного фотоефекту; вивчення гамма-випромінювання [1, арк. 94; 8, с. 72; 9, с. 156–189].	Розвиток методів ядерної спектроскопії; медичні застосування

По-перше, А.К. Вальтер зробив фундаментальний внесок у розвиток фізики діелектриків, розробивши першу фізичну теорію діелектричних втрат в ізоляційних матеріалах. Це досягнення мало велике значення для розвитку високовольтної техніки та створення надійних ізоляційних систем у галузі електротехніки.

По-друге, він став одним з піонерів радянської ядерної фізики, взявши активну участь у першому в Україні та СРСР експерименті з розщеплення атомного ядра штучно прискореними протонами. Цей експеримент, проведений 10 жовтня 1932 року, поклав початок систематичним дослідженням у галузі ядерної фізики в Україні та СРСР.

По-третє, А.К. Вальтер став одним із творців вітчизняної прискорювальної техніки. Під його керівництвом були створені перші радянські електростатичні прискорювачі заряджених частинок, включаючи найбільший у Європі на той час прискорювач ЕСП-3,5.

По-четверте, А.К. Вальтер став засновником української наукової школи експериментальної ядерної фізики, заклавши основи цього напряму в Харкові. Він став засновником і керівником кафедри експериментальної ядерної фізики Харківського Державного університету, що стало важливою віхою у розвитку вітчизняної освіти в галузі ядерної фізики та підготовки наукових кадрів.

Подальші перспективи дослідження пов'язані з вивченням наступного періоду діяльності А.К. Вальтера, аналізом його ролі в розвитку атомної промисловості СРСР та дослідженням наукової спадщини його учнів і послідовників.

Список літератури:

1. Архів Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут» (ННЦ «ХФТІ»). Ф. 1, Оп. 1, Спр. 44а. 305 арк.
2. Архів Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (НТУ «ХПІ»). Спр. 60. 18 арк.
3. Архів Національної академії наук України (НАН України). Ф. 231, Оп. 439, Спр. 2. 160 арк.
4. Архів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1, Оп. 24, Спр. 4253. 12 арк.
5. Ранюк Ю. Лабораторія №1. Ядерна фізика в Україні. Вид. 2-ге, виправлене й доповнене. Харків : АКТА, 2006. 578 с.
6. Баранов М. І. Антологія видатних досягнень у науці та техніці. Частина 28: Портрети легендарних фізиків «високовольтної бригади» УФТІ. *Електротехніка і електромеханіка*. 2015. № 5. С. 3–17.
7. Вальтер А. К. Атака атомного ядра. Харків : Держтехвидав УРСР, 1934. С. 45–67.
8. Власов В. В., Залюбовський І. І., Сафроній В. В. Академік Антон Карлович Вальтер – педагог і вчений (до 100-річчя з дня народження). *Universitates. Наука і освіта*. 2006. № 4(28). С. 72.
9. Таньшина А. В. Засновники харківських наукових шкіл у фізиці. Харків : ХДУ, 2002. С. 156–189.
10. Храмов Ю. А. Історія фізики. Київ : Фенікс, 2006. 1176 с.
11. Баранов М. І., Веселова Н. В. Антологія видатних досягнень у науці та техніці. Частина 6: Техніка високих напруг. *Електротехніка і електромеханіка*. 2012. № 1. С. 3−14.

Svichkar O.S. ANTON KARLOVYCH WALTER: THE FORMATION OF A PROMINENT KHARKIV SCIENTIST'S PERSONALITY (1905–1941) (1905–1941)

The article presents a comprehensive study of the early life and scientific career of the prominent Ukrainian nuclear physicist Anton Karlovych Walter (1905–1965), who played a key role in the formation of the Ukrainian school of nuclear physics and the development of domestic accelerator technologies. The research is based on the archival materials of the National Science Center "Kharkiv Institute of Physics and Technology" and the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", which were first introduced into scientific circulation, allowing us to create a holistic picture of the formation of an outstanding scientist in the context of the development of Soviet and Ukrainian science. The main stages of A.K. Walter's formation as a scientist are considered: studying at the Leningrad Polytechnic Institute (1922–1926), the beginning of his scientific career at the Leningrad Physical-Technical Institute under the leadership of the outstanding physicist A.F. Ioffe (1924–1930), moving to Kharkiv and active participation in the creation of UPhTI (1930). Special attention is paid to A.K. Walter's activity as part of the legendary "high-voltage brigade" of UPhTI and his decisive role in the historical experiment of lithium nucleus splitting on October 10, 1932, which laid the foundation for systematic research in the field of nuclear physics in the USSR. Walter's scientific achievements in the field of dielectric physics,

including the creation of the first physical theory of dielectric losses in insulating materials, high voltage technology, particularly the development of the "Walter-Sinelnikov scheme," and nuclear physics are analyzed in detail. His fundamental contribution to the creation of electrostatic generators and charged particle accelerators, including the unique ESP-3.5 accelerator with a metal spherical electrode 10 meters in diameter, is revealed. The pedagogical activity of A.K. Walter at Kharkiv University and Kharkiv Mechanical Engineering Institute, his role in the formation of the Ukrainian scientific school of experimental nuclear physics and training of scientific personnel are studied. The significance of his scientific popularization activities for raising the scientific culture of the population is shown. The research results allow us to better understand the processes of formation of the Ukrainian school of nuclear physics, the role of personality in the development of science, and A.K. Walter's contribution to the creation of domestic accelerator technology.

Key words: *biographistics, electrical engineering, high-voltage engineering, history of science and technology, Kharkiv, lithium nucleus splitting, particle accelerators, UFTI, Walter.*

Дата надходження статті: 19.08.2025
Дата прийняття статті: 04.09.2025
Опубліковано: 05.12.2025

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 341.215.4:930.8(477)(100)«2022/2025»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.42

Барановська Н.М.
Національний університет «Львівська політехніка»

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ПИТАНЬ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті досліджено ситуацію з руйнуванням української культурної спадщини на сучасному етапі російсько-української війни, діяльність українських державних інституцій у співпраці з міжнародними організаціями з питань збереження культурної спадщини України, її захисту та відновлення. Наголошено на тому, що Росія, як держава-агресор, намагаючись знищити українську націю, її державність та незалежність, навмисно руйнує культурну спадщину України, яка є фундаментом національної єдності та ідентичності, основою самобутності та національної гордості, одним із ключових елементів державного самовизначення України та запорукою повноцінного функціонування культурного середовища, яке визначає місце української спільноти у світовому культурному просторі. Беручи до уваги, що українська культурна спадщина становить невіддільну частину світової культури, її збереження, захист і відновлення є спільним пріоритетом, відповідальністю та важливим завданням України і міжнародної спільноти.

Зроблено висновок, що у процесі співпраці українських державних інституцій з міжнародними організаціями, які опікуються захистом об'єктів світової культурної спадщини, здійснюється розробка програм зі збереження об'єктів культурної спадщини України, які пошкоджені внаслідок військової агресії Росії, чи перебувають під загрозою; проводиться системна робота з фіксації та документування руйнувань, аналітичної оцінки шкоди та збитків, нанесених українській культурній спадщині Російською Федерацією; наочної демонстрації та привернення уваги міжнародної громадськості до воєнних злочинів Росії проти культурної спадщини України; удосконалення законодавчої бази для притягнення до відповідальності держави-агресора за знищення, пошкодження та викрадення культурних цінностей України, запобігання незаконній торгівлі ними на міжнародному рівні та повернення на батьківщину; реалізація спільних проєктів з експертизи, інвентаризації та консервації музейних колекцій; цифровізації та репрезентації культурних надбань України; просування об'єктів, які мають бути включені до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Ключові слова: *Україна, військова агресія Росії, культурна спадщина, руйнування, захист культурної спадщини, міжнародні організації, співпраця.*

Постановка проблеми. У сучасний період Україна веде важку боротьбу не тільки за збереження своєї державності та незалежності, а й за те, щоб не втратити свого місця у світовому культурному просторі, зберегти свою національну ідентичність та культурну суб'єктність на міжнародній арені. Це значною мірою залежить від стану збереженості та рівня охорони культурної спадщини**,** яка є основою повноцінного функціонування культурного середовища, фундаментом національної єдності та самобутності, ключовим елементом державного самовизначення України. Беручи до уваги, що українська культурна спадщина становить невіддільну частину світової культури, її збереження і захист є одним із державних пріоритетів України та важливою місією

© Барановська Н.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

міжнародної спільноти. З огляду на це, актуалізувалися питання, пов'язані з діяльністю державних органів української влади з проблем збереження та захисту української культурної спадщини у партнерстві з міжнародними організаціями у поточний період агресії Росії проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Переважна більшість праць, представлених у науковій літературі останнім часом, стосується загальних питань збереження культурної спадщини, наслідків руйнувань, а також правових та міжнародних аспектів досвіду із захисту та збереження культурних надбань за обставин війни. Зокрема, теоретичним основам та практичним складникам охорони об'єктів культурної спадщини, державно-управлінському аспекту її збереження присвячені праці М. Міщенко [29], Н. Малиш та С. Москаленко [13]. Історію становлення міжнародного правового забезпечення та практики міжнародної допомоги стосовно захисту культурних надбань під час збройних конфліктів аналізує у своїй статті М. Рогожа [2]. Документаційні ініціативи міжнародних організацій, громадськості та представників сфери культури щодо збереження та оптимізації захисту культурної спадщини в Україні в умовах війни висвітлюють Ю. Трач [27], Горон Д. [2], А. Курінська та ряд інших. Все ж наявному науковому доробку з досліджуваного питання бракує системності та комплексності.

Мета статті – дослідити ситуацію з руйнуванням української культурної спадщини на сучасному етапі російсько-української війни, діяльність українських державних інституцій у співпраці з міжнародними організаціями з питань збереження культурної спадщини України, її захисту та відновлення.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що поняття «культурна спадщина» за останній час часто згадуване серед академічної спільноти, представників культурних осередків, громадських діячів, у політичних колах і державних інституціях, на сьогодні існують різноманітні підходи щодо визначення сутності цього терміна як українськими науковцями, так і у нормативно-правових актах України. «Спільними ознаками для всіх концепцій є сукупність матеріальних і духовних цінностей чи об'єктів, спадковість, історична пам'ять, зв'язок минулого і сучасного; це не тільки пам'ятки культури та історії, а й навколишнє середовище, унікальні історико-ландшафтні території; це матеріалізована історія країни, свідчення культурного багатства й глибини національної історичної пам'яті» [1]. Спадщина – це те, що «було створено на території проживання певного народу і вплинуло на формування ідентичності його представників» [2, с. 12]. В електронній версії «Великої української енциклопедії «культурна спадщина» – це «сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини», які класифікують за типами, видами й категоріями. Серед основних видів культурної спадщини виділяють археологічні, історичні, об'єкти монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки, які за категоріями розподіляють на «щойно виявлені, місцевого, національного та всесвітнього значення» [3].

Експертка з культурології, проєкт-менеджерка Кримського інституту стратегічних досліджень Ельміра Аблялімова-Чийгоз, аналізуючи злочини вчинені Росією проти української культурної спадщини, зокрема, привласнення її об'єктів, використання культурних цінностей у воєнних цілях і переміщення їх з окупованих територій, пограбування музеїв, незаконні археологічні роботи, модифікація та реконструкція пам'яток, деконтекстуалізація історичних місць, вважає, що «масштаби культурних втрат», які «завдала повномасштабна військова агресія Росії в Україні, можна порівняти з гуманітарною катастрофою", і це потрібно системно документувати [4]. Адже руйнуються історичні центри старовинних міст з їх неповторними архітектурними ансамблями та пам'ятниками, що відображають історію та розвиток української нації; релігійні споруди (церкви, собори, монастирі) як символи віри та важливі частини національної ідентичності; рідкісні археологічні артефакти. В умовах війни культурні об'єкти, які мають глибоке коріння в історії нації, стали «своєрідним "полем бою" за думки та уявлення людей, намагаючись ліквідувати зв'язок з історією та культурною спадщиною» [5].

За даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України станом на 25 серпня 2025 р. внаслідок російської агресії в Україні зруйновано або пошкоджено 1599 пам'яток культурної спадщини та 2415 об'єктів культурної інфраструктури, 491 об'єкт культурної інфраструктури повністю знищено. Серед пошкоджених пам'яток: 149 мають статус національного значення; 1300 – місцевого значення; 150 – щойно виявлені об'єкти. Руйнування зафіксовані у 18 областях та 326 територіальних громадах. Найбільших втрат

зазнав Київ та Київська область, де пошкоджено 154 пам'ятки, серед пошкоджених об'єктів – одна кіностудія у Києві [6].

За період війни Росії проти України суттєво постраждали українські музеї. 129 музеїв та галерей зазнали пошкоджень [7]. Кількість музейних установ різко скоротилася. На даний час, відповідно до даних МКСК, у Державному фонді перебуває 651 музей проти 2563 станом на 2016 р. Музейні колекції, особливо на прифронтових територіях, знаходяться під загрозою фізичного знищення та викрадення [8]. Багато з них вдалося врятувати. Станом на вересень 2025 р. Міністерство культури України евакуювало понад 670 тис. музейних предметів із прифронтових регіонів, тільки цьогоріч – майже 100 тис. [9]. Однак численні музейні експонати було вивезено або знищено, що призвело до серйозної втрати національного культурного надбання. Зокрема, з окупованих територій України росіяни вивезли понад 1,7 мільйона одиниць культурної спадщини [10].

Заступниця голови КМДА Ганна Старостенко наголошує, що «кожен знищений або пошкоджений об'єкт – це не просто втрата окремої пам'ятки. Це втрата частини нашого культурного коду, колективної пам'яті й права на історичну справедливість», тому збереження культурної спадщини в умовах війни – це справа загальнонаціонального значення [11]. Держава має протистояти гуманітарній агресії і сприяти «розвитку української культури як основи консолідації української нації та зміцнення її ідентичності» [12]. А повноцінне та всебічне виявлення, оцінка стану, комплексне відновлення та збереження культурних надбань – це стратегічне, державної ваги гуманістичне і науково-практичне завдання з метою захисту її від перетворення ворогом на важіль потенційної загрози національній безпеці України.

Проблеми захисту культурної спадщини нерозривно пов'язані з активізацію державно-управлінського чинника впливу, зокрема, для притягнення до відповідальності РФ як держави-агресора, а також конкретних фізичних осіб, винних у знищенні та пошкодженні об'єктів культурної спадщини та викраденні культурних цінностей України. Йдеться про «системну роботу, здійснювану у співпраці з неурядовим сектором, із залученням міжнародних організацій та максимальним використанням можливостей міжурядового співробітництва» [13, 186].

Прикладом цього є організована урядом співпраця українських та світових представників арт-ринку, міжнародних експертів, зокрема членів Art Sanct Task Force та Стенфордської міжнародної робочої групи з російських санкцій, завдяки якій українські правоохоронні органи та профільні організації працюють над тим, щоб відстежувати торгівлю предметами мистецтва, які були викрадені росіянами, та притягнути Росію до відповідальності, запобігти міжнародній торгівлі викрадених предметів культурної спадщини з українських приватних і державних колекцій та повернути цінності в Україну [14]. У січні 2024 р. Верховна Рада України створила міжкомітетську робочу групу із захисту об'єктів культурної спадщини, яка працює над удосконаленням законодавства у цій сфері, інвентаризацією культурних цінностей та формуванням відповідних баз даних, аналізом загроз та управлінням ризиками.

Задля допомоги у питаннях збереження культурної спадщини, яка зазнає нищення та руйнувань через російську агресію, Україна звернулася до впливових міжнародних організацій – ALIPH (Міжнародного альянсу захисту культурної спадщини в зонах конфлікту (International alliance for the protection of heritage in conflict areas)), ІКОМОС (Міжнародної ради з охорони пам'яток і визначних місць) та ЮНЕСКО (Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури). Міжнародні організації й фонди почали акумулювати свої спроможності, щоб допомогти зберегти національне культурне й історичне надбання України.

Ще в березні 2022 р. ALIPH запустив свій «План дій із захисту спадщини в Україні», який підтримали країни-члени альянсу та приватні донори. З цього року ALIPH підтримує понад 500 українських організацій, реалізуючи проєкти з консервації колекцій, стабілізації об'єктів та захисту архівів по всій країні [15]. Спочатку надавалися гранти на евакуацію музейних колекцій, обладнання для зберігання, пакувальні матеріали для колекцій, матеріали для захисту самих музейних будівель, проєкти оцифрування чи інвентаризації, здебільшого оцифрування колекцій [16]. Станом на жовтень 2023 р. ALIPH профінансував 180 проєктів з охорони культурної спадщини в Україні [17].

На початку повномасштабного вторгнення оперативно відреагував на можливі загрози для культурної спадщини України центральний офіс ІКОМОС. За словами членкині Українського Національного комітету ІКОМОС Ольги Рутковської, було порушене питання стосовно просування за номінаціями об'єктів, які мають бути занесені до

переліку Всесвітньої спадщини. До цього переліку потрапив «Чернігів стародавній» – об'єкт, що опинився у блокаді в перші місяці війни [18].

25 листопада 2025 р. колишній постійний представник України при Європейському Союзі, Міністр культури та стратегічних комунікацій України Микола Точицький зустрівся з керівником Офісу ЮНЕСКО в Україні К'ярою Децці Бардескі. Обговорювалися напрями подальшої співпраці у сфері культури і розширення партнерства між Україною та ЮНЕСКО задля впровадження ініціатив, спрямованих на збереження та відновлення культурної спадщини, зокрема, у питаннях надання допомоги закладам культури та пам'яткам, які постраждали внаслідок бойових дій. Мова йшла про Київську державну академію декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука та Чернігівський обласний академічний український музично-драматичний театр імені Тараса Шевченка, які потребують капітального ремонту та реставрації унаслідок влучання російської ракети [19].

У межах проєкту ЮНЕСКО «Культура заради миру та стійкості: створення культурного центру у місті Львові, Україна» 25 січня 2025 р. у місті Лева за участю генеральної директорки ЮНЕСКО Одрі Азуле та українських міністрів було відкрито перший в Україні Культурний хаб ЮНЕСКО. Він створений за фінансової підтримки Іспанського агентства з міжнародного співробітництва в галузі культури (AECID). Хаб має стати платформою для відновлення культури та центром підтримки для тимчасово переміщених працівників закладів культури. Надаватиме простір для роботи художникам, музикантам, письменникам та підтримуватиме початківців [20].

У рамках співпраці МКСК України та швейцарської неприбуткової організації ALIPH з метою збереження та відновлення культурної спадщини, координації міжнародної допомоги, фінансування проєктів та управління міжнародною фінансовою допомогою, яка спрямовується на збереження й відновлення культурної спадщини України, було вирішено створити Український фонд культурної спадщини. Така ініціатива прозвучала ще 10 липня 2025 р. на Конференції з питань відновлення України в Римі, коли Україна та Італія започаткували Альянс культурної стійкості, який покликаний сприяти об'єднанню міжнародних зусиль задля захисту й відновлення української культури як у період воєнних дій, так і в повоєнний час [21]. А 4 вересня 2025 р. у Брюсселі (Бельгія) тимчасова виконувачка обов'язків міністерки культури та стратегічних комунікацій України Тетяна Бережна та виконавчий директор ALIPH Валері Фреланд підписали Меморандум про створення Українського фонду культурної спадщини [22]. Свій внесок в 4 млн євро для підтримки та захисту культурних цінностей України в рамках діяльності Українського фонду культурної спадщини зробив зробив Європейський Союз, а також Князівство Монако (40 тис. євро) і Фонд Дж. Пола Getty Trust (1 млн. євро) [23]. Основними завданнями створеного спільно з ALIPH фонду є: залучення донорських внесків; організація конкурсних відборів проєктів – від захисту колекцій до відновлення пошкоджених об'єктів; підтримка цифрової трансформації у сфері спадщини; розвиток професійної спільноти [21].

Тісно співпрацює з Україною Агенство США з міжнародного розвитку (USAID). До липня 2024 р. Директором Місії USAID в Україні був Джеймс Хоуп, який наголошував, що «зловмисне та прицільне знищення Росією українських культурних пам'яток» є величезною втратою для не тільки для самої України, а й для Європи та всього світу [24]. Зараз Місію USAID в Україні очолює Джулі Конен. За підтримки USAID з метою фіксації, демонстрації та привернення уваги міжнародної спільноти до злочинів проти української культурної спадщини і шкоди завданої їй російськими військами внаслідок бомбардувань та обстрілів, Українським Інститутом було запущено проєкт «Листівки з України». Відтак випущено 80 листівок з різних регіонів, кожна з яких розповідає про історію, обставини зруйнування чи пошкодження конкретної пам'ятки. А по всьому світу посольствами України та міжнародними партнерами було проведено 40 виставок з наочною демонстрацією масштабів нищення української культурної спадщини [25]. У рамках програми «Рада: наступне покоління» USAID надав Комітету Верховної Ради з питань гуманітарної та інформаційної політики дієву підтримку з підготовки інформаційно-аналітичних матеріалів: «Реалізація гуманітарно-культурних політик в умовах війни і поствоєнного часу: регіональні моделі, їх множинність і трансформації» для виїзного засідання та «Стан функціонування культурної сфери в регіонах України в умовах воєнного стану». Представники USAID вважають, що встановити реальну ситуацію щодо руйнування та пошкодження закладів культури, об'єктів культурної спадщини та їх викрадення можливо тільки після завершення бойових дій і деокупації територій [26].

25 червня 2024 р. у Парламентській Раді Європи делегація від України зробила важливий крок до початку реалізації міжнародного механізму компенсації, представивши резолюцію «Протидія стиранню культурної ідентичності в часи війни та миру» (Parliamentary Assembly, 2024). У документі було ухвалено Розширену часткову угоду про реєстр збитків, заподіяних агресією РФ Україні, у якому наголошено на важливості точного фіксування збитків, завданих українській культурній спадщині та культурній інфраструктурі, а також створення вичерпних списків пограбованих об'єктів та артефактів, вилучених із музеїв і археологічних пам'яток, у тому числі з Криму, починаючи з 2014 р. [27, с. 197].

Прикладом плідної співпраці з міжнародними партнерами в умовах системного знищення української культурної спадщина російським агресором є ратифікація Верховною Радою України 25 лютого 2025 р. Нікосійської конвенції Ради Європи, яка передбачає широкий спектр можливостей для захисту культурних цінностей. Це мало б посилити міжнародну правову підтримку у притягненні РФ до відповідальності за знищення та викрадення культурної спадщини України, особливо на території тимчасово окупованого Криму, допомогти блокувати незаконні угоди, ускладнити продаж вкрадених артефактів та забезпечити повернення викрадених цінностей [28].

За активної підтримки зарубіжних партнерів продовжує реалізовуватися певна частина заходів з охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини України, зокрема, державна реєстрація за визначеними категоріями, інформування та дослідницька діяльність, деякі елементи захисту стосовно монументальних пам'ятників відповідно до їх системи, визначеної пам'яткоохоронним законодавством [29 с. 175].

28 березня 2025 р. Кабінет Міністрів України затвердив Стратегію розвитку культури до 2030 року. Однією з ключових цілей цієї стратегії є захист, збереження, примноження й використання потенціалу культурної спадщини та культурних цінностей. Очільник МКСК Микола Точицький зазначив, що три основні завдання стратегії полягають у тому, щоб: «зберегти культурну спадщину (і це особливо актуально в умовах її цілеспрямованого знищення російськими військами), розвинути та поширити, спробувати довести до світової спільноти усвідомлення тисячолітньої історії України та її культури як невіддільної частини світової спадщини» [30]. У презентованій 18 серпня 2025 р. Прем'єр-міністром України Юлією Свириденко планується старт реставрації щонайменше 10 об'єктів культурної спадщини у 2025 р.; інвестування 500 млн грн у збереження й відновлення спадщини до 2026-го; створення грантів для креативних індустрій; внесення всіх об'єктів національного значення до реєстру; оцифрування 100 тисяч музейних експонатів [31]. Уряд планує для цього залучити додаткові ресурси через співпрацю з донорами та міжнародними партнерами.

Висновки. Таким чином, злочинна агресія Російської Федерації проти України стала величезною загрозою для існування культурної спадщини – міцного фундаменту української ідентичності, відчуття приналежності до території, де упродовж тисячоліть формувалася українська нація, творилася її історія та унікальна культура з багатими традиціями та цінностями, які відрізняють український народ від інших етносів у світі, роблять його суб'єктним, здатним обирати самостійний шлях державного розвитку. Намагаючись знищити українську націю, її державність та незалежність, Росія навмисно руйнує культурну спадщину України як основу самобутності, національної єдності та гордості, визначника місця української спільноти у світовому культурному просторі. Зважаючи на те, що українська культурна спадщина становить невіддільну частину світової культури, її збереження та захист є спільним пріоритетом, відповідальністю і завданням України та міжнародних організацій, які опікуються захистом об'єктів світової культурної спадщини. З цих питань Україна тісно співпрацює з такими міжнародними організаціями, як: ALIPH, ІКОМОС, ЮНЕСКО, USAID, Радою Європи. У взаємодії з ними відбувається розробка програм зі збереження об'єктів культурної спадщини, які пошкоджені чи перебувають під загрозою, проводиться робота з фіксації та документування руйнувань, аналітичної оцінки шкоди та збитків, демонстрації та привернення уваги міжнародної спільноти до воєнних злочинів Росії проти культурної спадщини України, удосконалення законодавчої бази для притягнення до відповідальності держави-агресора за знищення, пошкодження та викрадення культурних цінностей, запобігання незаконній торгівлі ними і повернення в Україну, реалізація спільних проєктів з експертизи, інвентаризації та консервації музейних колекцій, цифровізації та репрезентації культурних надбань України, просування об'єктів, які мають бути включені до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Список літератури:

1. Степанов В. Ю. Визначення поняття «культурна спадщина» в культурному просторі України. *Культура України.* Вип. 48. 2015. С. 29–39.

2. Рогожа М. Збереження культурної спадщини України в умовах війни: практики міжнародної взаємодії. *Українські культурологічні студії.* 2023. Т. 1. № 12. С. 10–14.

3. Вечерський В. В. Культурна спадщина. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Культурна спадщина (дата звернення: 27.09.2025).

4. Кабацій М. Росія вчинила 534 злочини проти культурної спадщини України. *Українська правда. Життя*. URL: https://life.pravda.com.ua/culture/2023/09/28/256787/ (дата звернення: 26.09.2025).

5. Голуб А. Культурна спадщина під загрозою: Знищення культурних пам'яток та спроби зберегти культурну спадщину в контексті російсько-української війни. *Informer*. URL: https://informer.media/kulturna-spadshhyna-pid-zagrozoyu-znyshhennya-kulturnyh-pamyatok-ta-sproby-zberegty-kulturnu-spadshhynu-v-konteksti-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny/ (дата звернення: 27.09.2025).

6. Через війну в Києві та Київській області пошкоджено 154 пам'ятки: деталі. URL: https://nashkiev.ua/news/cherez-viinu-v-kievi-ta-oblasti-poshkodzheno-154-pamyatki-detali (дата звернення: 30.09.2025).

7. Курінська А. Мінкульт підрахував пам'ятки та об'єкти культури, які постраждали в Україні внаслідок російського вторгнення. *Суспільне. Культура.* URL: https://suspilne.media/culture/1073853-minkult-pidrahuvav-pamatki-ta-obekti-kulturi-aki-postrazdali-v-ukraini-vnaslidok-rosijskogo-vtorgnenna/ (дата звернення: 26.09.2025).

8. Курінська А. В Україні масово зникають музеї – чи проблема в їхньому обліку? Пояснює голова Коаліції дієвців культури Ольга Сагайдак. URL: https://suspilne.media/culture/1119262-v-ukraini-masovo-znikaut-muzei-ci-problema-v-ih-obliku-poasnue-golova-koalicii-dievciv-kulturi-olga-sagajdak/ (дата звернення: 26.09.2025).

9. З початку року з прифронтових регіонів евакуйовано майже 100 тис. музейних предметів. *UNN. Українські національні новини.* URL: https://unn.ua/news/z-pochatku-roku-z-pryfrontovykh-rehioniv-evakuiovano-maizhe-100-tys-muzeinykh-predmetiv (дата звернення: 30.09.2025).

10. Росія вивезла понад 1,7 мільйона музейних експонатів з окупованих територій України. *Ми Україна.* URL: https://weuaplus.tv/news/top/rosija-vivezla-ponad-1-7-miljona-muzejnikh-eksponativ-z-okupovanikh-teritorij-ukrajini.html (дата звернення: 30.09.2025).

11. Збереження культурної спадщини Києва в умовах війни стало справою загальнонаціонального значення – Ганна Старостенко. *Офіційний портал Києва*. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/zberezhennya_kulturno_spadschini_kiyeva_v_umovakh_viyni_stalo_spravoyu_zagalnonatsionalnogo_znachennya__ganna_starostenko/ (дата звернення: 29.09.2025).

12. Стратегія національної безпеки України: інформаційна захищеність серед основних пріоритетів. *Центр демократії та верховенства права.* URL: https://cedem.org.ua/news/strategiya-natsionalnoyi-bezpeky/ (дата звернення: 26.09.2025).

13. Малиш Н., Москаленко С. Проблема захисту культурної спадщини під час війни: державно-управлінський аспект. *Науковий вісник: Державне управління.* 2024. № 2(16). С. 176–190.

14. Мистецтво застосування санкцій: МКІП разом із НАЗК розпочинають роботу в межах Art Sanct Task Force. *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/mystetstvo-zastosuvannia-sanktsii-mkip-razom-iz-nazk-rozpochynaiut-robotu-v-mezhakh-art-sanct-task-force (дата звернення: 30.09.2025).

15. Курінська А. У Європі створять Український фонд культурної спадщини: чим він займатиметься. *Суспільне. Культура.* URL: https://suspilne.media/culture/1107614-u-evropi-stvorat-ukrainskij-fond-kulturnoi-spadsini-cim-vin-zajmatimetsa/ (дата звернення: 26.09.2025)**.**

16. Кордони пам'яті: хто допомагає рятувати українську культурну спадщину. *Pragmatika.* URL: https://pragmatika.media/kordony-pam-iati-khto-dopomahaie-riatuvaty-ukrainsku-kulturnu-spadshchynu/ (Дата звернення: 29.09.2025).

17. Музей посилив захист колекцій у фондах завдяки організації ALIPH. *Мист.* URL: https://nmiu.org/posts/143(дата звернення: 29.09.2025).

18. Кордони пам'яті: хто допомагає рятувати українську культурну спадщину // Pragmatika https://pragmatika.media/kordony-pam-iati-khto-dopomahaie-riatuvaty-ukrainsku-kulturnu-spadshchynu/ (Дата звернення: 29.09.2025).

19. ЮНЕСКО підтримує Україну: Микола Точицький та К'яра Децці Бардескі обговорили збереження культурної спадщини та нові ініціативи. *Урядовий портал* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/yunesko-pidtrymuie-ukrainu-mykola-tochytskyi-ta-kiara-detstsi-bardeski-obhovoryly-zberezhennia-kulturnoi-spadshchyny-ta-novi-initsiatyvy (дата звернення: 29.09.2025).

20. У Львові відкрито Культурний хаб ЮНЕСКО. *МКСК.* URL: https://mcsc.gov.ua/news/u-lvovi-vidkryto-kulturnyj-hab-yunesko/ (дата звернення: 29.09.2025).

21. Горон Д. МКСК та ALIPH започаткували створення Українського фонду культурної спадщини. *Детектор медіа.* URL: https://detector.media/infospace/article/243888/2025-09-05-mksk-ta-aliph-zapochatkuvaly-stvorennya-ukrainskogo-fondu-kulturnoi-spadshchyny/ (дата звернення: 26.09.2025).

22. МКСК та ALIPH підписали Меморандум, який започатковує створення Українського фонду культурної спадщини. *МКСК.* URL: https://mcsc.gov.ua/news/mksk-ta-aliph-pidpysaly-memorandum-yakyj-zapochatkovuye-stvorennya-ukrayinskogo-fondu-kulturnoyi-spadshhyny/ (дата звернення: 26.09.2025).

23. Фонд Getty Trust оголошує про виділення $1 млн на збереження української культурної спадщини. За час російського вторгнення постраждали 204 об'єкти культури. *Mind.* URL: https://mind.ua/news/20249273-fond-getty-trust-ogoloshue-pro-vidilennya-1-mln-na-zberezhennya-ukrayinskoyi-kulturnoyi-spadshchini (дата звернення: 29.09.2025).

24. 388 об'єктів культурної спадщини зруйновано, кількість збільшується кожного дня: Український інститут розповість про кожний об'єкт у проєкті «Листівки з України». *Ukrainian institute.* URL: https://ui.org.ua/news/postcards-from-ukraine-project/ (дата звернення: 29.09.2025).

25. Листівки з України. *Ukrainian institute.* URL: https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua/ (дата звернення: 30.09.2025).

26. Підтримка комітетів. Реалізація гуманітарно-культурних політик в Україні в умовах війни. Рада. *Internews.* URL: https://internews.ua/rang/materiale/wartime-humanitarian-cultural-policy (дата звернення: 28.09.2025).

27. Трач Ю. Культурна спадщина в Україні: ініціативи щодо збереження та оптимізації захисту. *Культурно-мистецькі та освітні практики. Питання культурології.* 2025. № 45. С. 194–209.

28. Ратифікація Нікосійської конвенції: нові можливості для захисту культурних цінностей. *Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим*. URL: https://ppu.gov.ua/press-center/ratyfikatsiia-nikosiyskoi-konventsii-novi-mozhlyvosti-dlia-zakhystu-kulturnykh-tsinnostey/ (дата звернення: 30.09.2025)

29. Міщенко М. О. Охорона нерухомих об'єктів культурної спадщини в умовах агресивної війни: теоретико-практичні аспекти. *Музеєзнавство та пам'яткознавство*. 2023. № 23. С. 168–177.

30. Горлач П. Уряд затвердив Стратегію розвитку культури до 2030 року: у чому її суть. *Суспільне. Культура.* URL: https://suspilne.media/culture/981949-urad-zatverdiv-strategiu-rozvitku-kulturi-do-2030-roku-u-comu-ii-sut/ (дата звернення: 26.09.2025).

31. Культура – серед пріоритетів: Уряд презентував проект Програми дій. *МКСК*. URL: https://mcsc.gov.ua/news/kultura-sered-priorytetiv-uryad-prezentuvav-proekt-programy-dij/ (дата звернення: 29.09.2025).

BaranovskaN.M.COOPERATIONBETWEENUKRAINEANDINTERNATIONALORGANIZATIONS ON THE PROTECTION ISSUES OF CULTURAL HERITAGE AT THE CURRENT STAGE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article examines the situation with destruction of Ukrainian cultural heritage at the current stage of the Russian-Ukrainian war, the activities of Ukrainian state institutions in cooperation with international organizations on the preservation of Ukraine's cultural heritage issues, its protection and restoration. It is emphasized that Russia, as an aggressor state, trying to destroy the Ukrainian nation, its statehood and independence, is deliberately destroying the cultural heritage of Ukraine, which is the foundation of national unity and identity, the basis of originality and national pride, one of the key elements of Ukraine's state self-determination and a pledge of full functioning of the cultural environment, which determines the place of the Ukrainian community in the world cultural space. Taking into account that the Ukrainian cultural heritage is an integral part of world culture, its preservation, protection and restoration are a common priority, responsibility and important task of Ukraine and the international community.

It is concluded that in the process of cooperation between Ukrainian state institutions and international organizations that are responsible for the protection of world cultural heritage objects, programs are being developed to preserve cultural heritage objects in Ukraine that have been damaged as a result of Russian military aggression or are under threat; systematic work is being carried out to record and document the destruction, analytical assessment of the damage and losses caused to the Ukrainian cultural heritage by the Russian Federation; visual demonstration and drawing the attention of the international community to Russia's war crimes against the cultural heritage of Ukraine; improvement of the legislative framework for holding the aggressor state accountable for the destruction, damage and theft of Ukrainian cultural values,

preventing their illegal trade at the international level and returning them to their homeland; implementation of joint projects on the examination, inventory and conservation of museum collections; digitization and representation of Ukrainian cultural heritage; promotion of objects that should be included in the UNESCO World Heritage List.

Key words: *Ukraine, Russian military aggression, cultural heritage, destruction, protection of cultural heritage, international organizations, cooperation.*

Дата надходження статті: 03.10.2025
Дата прийняття статті: 15.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

УДК 398(477.41/.42):316.7
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.43

Яцюк М.В.
Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова

ЕТНОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ПОЛІССЯ ЯК РЕСУРС ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю збереження й осмислення етнографічної спадщини Полісся як важливого ресурсу консолідації українського суспільства в умовах глобалізаційних процесів і соціокультурних трансформацій. Поліські традиції, що акумулюють багатовіковий досвід, постають дієвим чинником формування колективної пам'яті, національних цінностей і культурної ідентичності, а їхня інтеграція в сучасний соціокультурний простір дозволяє поєднати історичну тяглість із потребами сьогодення.

Мета статті полягає в комплексному аналізі етнографічної спадщини Полісся як цілісного культурного феномена, виявленні її значення в процесах формування та зміцнення української національно-культурної ідентичності, а також у визначенні перспектив практичного використання поліських культурних надбань у сучасному суспільному розвитку.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах системного та міждисциплінарного підходів, що передбачають використання порівняльного, культурологічного й історико-етнографічного аналізу, а також елементів контент-аналізу сучасних освітніх, музейних і туристичних практик. Застосування цих методів дало змогу простежити трансформаційні механізми традицій у сучасному середовищі та визначити їхній вплив на національну ідентичність.

Результати дослідження. Установлено, що етнографічна спадщина Полісся охоплює звичаї, обряди, фольклор, народне мистецтво, архітектуру та традиційні форми господарювання, які у своїй сукупності забезпечують тяглість історико-культурного досвіду. Виявлено, що в сучасних умовах ці елементи не втрачають актуальності, а активно інтегровані у сферу освіти, туризму, культурної дипломатії та креативних індустрій. Доведено, що вони здатні виступати не лише об'єктами охорони, а й динамічними ресурсами розвитку, які сприяють формуванню ціннісних орієнтирів і підвищенню соціальної згуртованості.

Висновки. Досліджено, що поліські традиції не лише відображають історичний досвід, а й у нових формах слугують маркерами спільної ідентичності. Виявлено основні проблеми їхнього збереження: урбанізацію, міграцію, утрату носіїв, занепад діалектів, комерціалізацію обрядовості та недостатню підтримку з боку державної культурної політики. Обґрунтовано, що вирішення цих проблем можливе завдяки освітній інтеграції, розвитку інтерактивних музейних форматів, фестивальних практик, цифрових платформ і креативних індустрій.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з аналізом трансформації поліських традицій у цифровому середовищі, розробкою моделей поєднання автентичних і модернізованих форм культурних практик, а також вивченням їхнього впливу на міжкультурний діалог і формування сучасної української національної ідентичності.

Ключові слова: *нематеріальна культурна спадщина, поліські традиції, культурна пам'ять, колективна ідентичність, етнокультурні практики, креативні індустрії, етнотуризм.*

Постановка проблеми. Етнографічна спадщина Полісся постає унікальним культурним феноменом, що відображає багатовікові традиції, звичаї та обрядовість українського народу, збережені у відносно цілісному вигляді завдяки особливостям географічної ізольованості та соціально-історичних умов регіону. У сучасних умовах посилення глобалізаційних процесів і гібридних впливів на культурний простір України актуалізовано проблему збереження й осмислення цієї спадщини як

© Яцюк М.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ресурсу консолідації національної ідентичності. Дослідження етнокультурних практик Полісся має не лише теоретичне, а й вагоме практичне значення, оскільки їхня інтеграція в сучасні освітні, культурні й інформаційні програми сприяє формуванню ціннісних орієнтацій, відновленню історичної пам'яті та зміцненню духовної єдності суспільства. Науковий інтерес до цієї проблематики зумовлений необхідністю системного аналізу механізмів трансформації традицій у контексті сучасності, пошуку моделей їхньої адаптації й актуалізації в національно-культурному розвитку. Практична важливість виявляється у можливості використання етнографічного потенціалу Полісся для розвитку креативних індустрій, етнотуризму, музейної й освітньої справи, що створює додаткові інструменти культурної дипломатії та сприяє утвердженню України у світовому гуманітарному просторі. Отже, етнографічну спадщину Полісся розглянуто як важливий ресурс у вирішенні стратегічних завдань формування української національно-культурної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних досліджень етнографічної спадщини Полісся як ресурсу формування української національно-культурної ідентичності дозволяє виокремити чотири взаємопов'язані напрями, що охоплюють історико-етнографічні студії, гастрономічну культуру, символічно-репрезентаційні практики й інтеграційно-туристичні підходи.

Перший напрям становлять історико-етнографічні дослідження, які відображають процеси формування локального культурного середовища Полісся. І. Я. Гілевич узагальнює результати постчорнобильських експедицій, що дозволяє простежити динаміку соціокультурних змін у регіоні [1]. В. А. Гордєєв аналізує історико-географічні й етнографічні чинники народної хореографічної культури Полісся, наголошуючи на тісному зв'язку середовища з мистецькими формами [2]. О. С. Березюк розглядає формування науково-педагогічних поглядів на роль етнографічного компонента в освітньому процесі України [3]. І. Ю. Опацький аналізує спадщину польських дослідників XIX ст., яка окреслює витоки сучасного наукового бачення поліської культури [4]. Сукупність цих досліджень підкреслює значення історико-етнографічного напряму для розуміння культурної тяглості й ідентичності.

Другий напрям охоплює гастрономічну культуру Полісся як важливий чинник локальної та регіональної ідентичності. Д. В. Стасюк, В. М. Василевський, і Н. П. Аніпко висвітлюють значення етнокультурного туризму, пов'язаного з харчовими традиціями, для збереження та популяризації спадщини [5]. І. К. Нестерчук розкриває роль гастрономічного бренду території Правобережного Полісся як складової культурного образу регіону [6]. В. А. Гордєєв у праці «Рідне Полісся: мистецтво та хореографія» поєднує мистецькі й гастрономічні аспекти в єдиному культурному просторі [7]. І. К. Нестерчук досліджує етнічні кухні Полісся, підкреслюючи їхню історико-географічну зумовленість [8]. Цей блок робіт засвідчує, що гастрономія стає інструментом репрезентації регіональної культури.

Третій напрям пов'язаний із символічними репрезентаціями та нематеріальною спадщиною Полісся. С. Романов у компаративному етюді аналізує образи Полісся в постколоніальному дискурсі, демонструючи багатовимірність інтерпретацій [9]. З. М. Кучинко та С. В. Чибирак вивчають роль музеїв археології та етнографії в збереженні локальної спадщини [10]. В. А. Гордєєв акцентує на традиціях і обрядах Полісся як джерелі хореографічного мистецтва [11]. А. Дмитренко (A. Dmytrenko) аналізує традиції бджільництва як складову нематеріальної культурної спадщини Правобережного Полісся [12]. Ці роботи формують уявлення про поліську культуру як простір символічних значень і практик, що потребує подальшого осмислення в умовах цифровізації.

Четвертий напрям спрямований на інтеграцію етнографічної спадщини в сучасні культурні та туристичні практики. Ю. Рибак (Y. Rybak) досліджує музичну нематеріальну спадщину біля м. Рівного, указуючи на проблеми її збереження та відтворення [13]. І. К. Нестерчук (I. K. Nesterchuk), Є. Бондаренко (E. Bondarenko) й А. Осіпчук (A. Osipchuk) зі співавторами пропонують методику зонування територій Правобережного Полісся для розвитку гастрономічного туризму, інтегруючи етнографічні традиції в стратегії просторового планування [14]. Цей напрям відображає можливості практичного використання спадщини у сфері культурного менеджменту та регіонального розвитку, що відкриває перспективи цифрового моделювання та міждисциплінарних стратегій.

Попри наявні здобутки у вивченні етнографічної спадщини Полісся, залишаються невирішеними кілька важливих питань. Недостатньо досліджені окремі елементи традиційної культури та їхня роль у формуванні сучасної

колективної ідентичності, обмежено вивчені механізми відтворення й актуалізації автентичних практик у нових соціокультурних умовах. Водночас наявні прогалини стосуються аналізу проблем збереження спадщини в умовах глобалізації, зокрема втрати носіїв традицій, занепаду діалектів, комерціалізації обрядовості та недостатньої державної підтримки.

Запропоноване дослідження спрямоване на заповнення цих прогалин шляхом комплексного аналізу поліської спадщини, використання міждисциплінарних методів і розширення емпіричної бази. Це дозволить поєднати вивчення історико-культурних елементів із аналізом їхніх сучасних трансформацій, виявити проблемні аспекти збереження та запропонувати практичні рекомендації для інтеграції спадщини у сферу освіти, культури та туризму, що сприятиме зміцненню української національно-культурної ідентичності.

Мета статті – комплексне дослідження етнографічної спадщини Полісся як цілісного культурного феномена, з'ясування її ролі в процесі формування й зміцнення української національно-культурної ідентичності, а також визначення можливостей її практичного використання в сучасному суспільному розвитку.

Завдання статті:

1. Визначити основні елементи етнографічної спадщини Полісся й оцінити їхнє значення у формуванні колективної ідентичності.

2. Дослідити механізми відтворення й трансформації поліських традицій та окреслити проблеми їхнього збереження в умовах глобалізації.

3. Розробити рекомендації щодо використання етнографічного потенціалу Полісся у сфері освіти, культури й туризму.

Виклад основного матеріалу. Етнографічна спадщина Полісся є – унікальний комплекс матеріальних і нематеріальних культурних надбань, що відображають історичну тяглість, побутові особливості та духовний світ українського народу. До її структури входять традиційні форми господарювання, народна архітектура, фольклор, обрядовість, декоративно-ужиткове мистецтво та символіка, які в сукупності формують культурну пам'ять регіону. Дослідження цих елементів дозволяє відтворити цілісну картину історико-культурного розвитку Полісся та зрозуміти його значення для процесів формування національної ідентичності (табл. 1).

У сучасному суспільстві етнографічна спадщина Полісся функціонує не як застиглий релікт минулого, а як динамічний ресурс культурного й соціального розвитку. Її практична цінність полягає в здатності інтегрувати автентичні форми культурної творчості в сучасні освітні, мистецькі та туристичні практики [3, с. 399–400]. Наприклад, відродження весільної чи календарної обрядовості дозволяє не лише реконструювати традиційні сценарії свят, а й формує культурний контент для фестивального руху, що стає потужним чинником локального та міжнародного культурного брендингу.

Фольклор, завдяки сучасним технологіям, активно оцифровують і використовують у створенні мультимедійних продуктів, що сприяє формуванню нових форматів культурної комунікації, орієнтованих на молодіжну аудиторію [12, p. 66–67]. Ремесла та декоративно-ужиткове мистецтво набувають функцій не лише носіїв естетичних традицій, а й важливих сегментів креативних індустрій, адже поліський орнамент і техніки обробки матеріалів інтегрують у сучасний дизайн, моду та сувенірне виробництво.

Архітектурну спадщину, зокрема дерев'яні церкви та традиційні житлові споруди,

Таблиця 1

Основні елементи етнографічної спадщини Полісся та їхнє історико-культурне значення

Елемент спадщини	Характеристика	Історико-культурне значення
Народні звичаї та обряди	Весільна, календарна, поховальна обрядовість, збереження дохристиянських символів	Формування колективної пам'яті та духовної єдності громади
Фольклор (пісні, казки, легенди)	Усна творчість із локальними діалектними рисами й архаїчними мотивами	Збереження світоглядних уявлень і ціннісних орієнтирів
Народне мистецтво та ремесла	Вишивка, ткацтво, різьбярство, гончарство	Трансляція естетичних норм і національних художніх традицій
Архітектурна спадщина	Дерев'яні церкви, хати-мазанки, господарські споруди	Відображення традиційного укладу життя та символіки сакрального простору
Традиційні форми господарювання	Полювання, бортництво, рибальство, землеробство на піщаних ґрунтах	Пристосування до природного середовища й формування екологічної культури

Джерело: сформовано автором на основі [1, с. 955–956; 2, с. 70–71; 7, с. 21–22; 11, с. 118–119].

використовуєть як матеріал для створення етнографічних парків і туристичних маршрутів, що забезпечує міждисциплінарну взаємодію культури, економіки та регіонального розвитку [10, с. 84–85]. Традиційні форми господарювання, зокрема бортництво, дедалі більше розглядають у контексті сталого природокористування та екологічного менеджменту, слугуючи основою для розвитку зеленого туризму та локальних органічних виробництв.

Так, кожен елемент спадщини, відображений у таблиці, в умовах сучасності не лише виконує роль історичного маркера, а й активно вбудований у практичні стратегії культурного, економічного та освітнього розвитку. Це доводить, що етнографічна спадщина Полісся може виступати інноваційним ресурсом у побудові національно-культурної ідентичності та водночас слугувати каталізатором соціальних і економічних трансформацій.

Поліські традиції впродовж століть формували особливу модель соціальної взаємодії, яка ґрунтувалася на колективізмі, взаємодопомозі та символічних практиках. Вони охоплюють обрядовість, систему цінностей, способи комунікації та культурні маркери, що забезпечували інтегрованість громади й стабільність соціальних відносин. У сучасному соціокультурному контексті ці традиції набувають нового значення, оскільки їхнє відтворення та інтерпретація сприяють зміцненню відчуття належності до спільноти, відновленню тяглості історичної пам'яті та формуванню основ колективної ідентичності українського суспільства (табл.2).

Поліські традиції демонструють виняткову стійкість до історичних трансформацій, а їхня актуалізація в сучасному культурному просторі доводить, що навіть локальні практики можуть виконувати функцію загальнонаціонального інтегратора [9, с. 74–75]. Символічна складова цих традицій виявляється в збереженні ритуалів, які, при перетворенні в нові форми, не втрачають своєї здатності бути маркерами спільної ідентичності. Купальські обряди з вогнем і вінками, весільні дійства з використанням рушника чи хліба-солі, поховальна обрядовість із традиційними піснями – усі ці елементи, переосмислені в державних і громадських святкуваннях, створюють відчуття історичної неперервності та підсилюють символічну єдність нації. Не менш вагоме місце посідає мовна спадщина Полісся. Діалектні особливості, що ще недавно вважалися лише локальними варіантами української, нині стають предметом дослідження та популяризації в медійному й освітньому середовищі [3, с. 398–399; 9, с. 80–81]. Збережені в народній пам'яті унікальні фольклорні тексти, функціонують не лише як об'єкти культурної спадщини, а і як чинники збагачення сучасної української літератури та мистецтва [13, p. 47–48]. Це засвідчує, що регіональні мовні коди не руйнують цілісності національної ідентичності, а навпаки – – розширюють її семантичні горизонти. Особливої уваги заслуговує етична складова поліських традицій. Принципи взаємодопомоги, які в минулому втілювалися в обрядах колективної праці («толоки»), сьогодні набувають нового звучання в практиках волонтерського руху та громадської солідарності [5, с. 204]. Це доводить, що традиційні культурні механізми не втрачають своєї актуальності, а стають дієвим ресурсом для подолання сучасних кризових викликів. Колективні святкування – від обжинків до веснянок – нині знаходять продовження у

Таблиця 2

Значення поліських традицій у сучасних соціокультурних процесах та їхній вплив на формування колективної ідентичності

Сфера традицій	Сучасний прояв	Вплив на колективну ідентичність
Символічні ритуали	Використання традиційних атрибутів у державних і громадських подіях	Поглиблення історичної тяглості та символічної єдності нації
Мовна спадщина	Збереження поліських діалектів у локальних медіа й освітніх програмах	Підсилення регіональної самобутності як складової національної ідентичності
Традиційна етика взаємодопомоги	Актуалізація у волонтерському та громадському русі	Формування моделей соціальної солідарності в умовах викликів
Колективні святкування	Сучасні фестивалі й етнокультурні заходи на основі поліських традицій	Розвиток культури спільного досвіду та підвищення соціальної згуртованості
Міфологічні образи та світоглядні уявлення	Використання в літературі, кіно та мистецьких практиках	Створення культурних кодів, зрозумілих і прийнятних для широких верств суспільства

Джерело: сформовано автором на основі [3, с. 398–399; 5, с. 204; 9, с. 74–75; 13, p. 47–48].

фестивальному русі, що не лише відтворює культурні сценарії минулого, а й створює простір для міжрегіональної та міжпоколінної комунікації [7, с. 22–23]. Завдяки цьому поліські традиції виконують важливу інтеграційну функцію, формуючи культуру спільного досвіду. Нарешті, міфологічні уявлення про сили природи, властиві поліському світогляду, оживають у сучасному кінематографі та літературі, слугуючи містком між архаїчним світосприйняттям і сучасними формами культурної творчості.

Механізми відтворення й актуалізації автентичних культурних практик Полісся в сучасній Україні становлять багатовимірний процес, що охоплює як інституційні, так і громадські ініціативи. Мовиться не лише про збереження традицій у первісному вигляді, а насамперед про їхню адаптацію до сучасного соціокультурного середовища, інтеграцію в нові форми культурної комунікації та використання в стратегіях розвитку регіонів. Відтворення поліських практик здійснене через поєднання музейних, освітніх, туристичних і цифрових платформ, що дозволяє не лише документувати, а й надавати традиціям нових змістів і функцій. Це свідчить про перехід від споглядального ставлення до спадщини до її активного використання як інструменту формування ідентичності й культурної дипломатії (табл. 3).

Практичні механізми відтворення й актуалізації культурних традицій Полісся в сучасному суспільстві реалізовано різними формами, що поєднують освітні, музейні, фестивальні, цифрові та креативні ініціативи. Важливий інструмент – популяризація традиційних ремесел і промислів, яка отримала відображення, зокрема, у презентаціях народних майстрів у Житомирі, де були продемонстровані зразки автентичних технік ткацтва, гончарства та лозоплетіння, що засвідчують безперервність поліських культурних практик [15]. Музейні установи, серед яких Рівненський обласний краєзнавчий музей, активно впроваджують тематичні екскурсії й інтерактивні програми, спрямовані на залучення школярів і студентів до автентичного культурного досвіду [16]. Особливе значення мають етнофестивалі, які стають простором живої комунікації та творчої взаємодії: наприклад, на Житомирщині було встановлено національний рекорд під час заходу «Пиріг Єдності», що об'єднав громади навколо символів традиційної кулінарії [17]. В умовах цифровізації важливим ресурсом збереження нематеріальної спадщини стали спеціалізовані онлайн-проєкти. Наприклад, ініціатива «Поліфонія» забезпечує збереження та поширення традиційних українських пісень, зокрема й поліських, у форматі професійних аудіозаписів і відкритого онлайн-доступу [18]. «Електронний архів українського фольклору» створює базу автентичних текстів і матеріалів, що дозволяє науковцям, педагогам і культурним менеджерам інтегрувати ці ресурси в сучасні проєкти [19]. Поряд із цим у сфері креативних індустрій відбувається цілеспрямована популяризація поліського етностилю, що проявляється в модних колекціях і дизайнерських експериментах на Рівненщині, які поєднують елементи традиційного вбрання з сучасною стилістикою [20]. Сукупно ці механізми демонструють, що культура Полісся залишається не лише об'єктом збереження, а й потужним ресурсом розвитку сучасної України.

Збереження та передача етнокультурної спадщини Полісся зіштовхуються з низкою системних проблем, які стають гострішими в умовах глобалізації та соціальних трансформацій [1, с. 955–956; 9, с. 74–75]. Один із найсерйозніших

Таблиця 3

Механізми відтворення й актуалізації культурних практик Полісся в сучасній Україні

Механізм	Приклади реалізації	Роль у сучасному культурному просторі
Освітня інтеграція	Вивчення поліських обрядів у шкільних й університетських курсах, дитячі етношколи	Формування поваги до автентичної культури та передання її новим поколінням
Музейні та культурні інституції	Етнографічні музеї, локальні культурні центри, виставкові проєкти	Збереження та репрезентація традицій у формі доступній широкій аудиторії
Туристично-фестивальні практики	Етнофестивалі, реконструкції традиційних свят, етнотуристичні маршрути	Перетворення традицій на ресурс регіонального розвитку та культурної дипломатії
Цифрові платформи	Оцифрування пісенного й обрядового матеріалу, віртуальні архіви, онлайн-курси	Розширення доступу до спадщини та популяризація її серед молодіжних аудиторій
Креативні індустрії	Використання традиційних мотивів у музиці, кіно, дизайні, моді	Надання традиціям нових форм і сенсів, інтеграція в сучасні культурні продукти

Джерело: сформовано автором на основі [6, с. 49–50; 8, с. 30–31; 10, с. 84–85; 12, с. 65–66; 14, p. 1275–1276].

викликів – деградація традиційного середовища побутування культури: урбанізація, міграція молоді з сільських територій і занепад традиційних форм господарювання, які призводять до руйнування природного контексту, у якому були сформовані та відтворені обряди, звичаї й ремесла [6, с. 49–50]. Значну загрозу становить процес комерціалізації автентичних практик, коли вони трансформуються у формальні сценічні постановки без глибинного змісту, що веде до втрати автентичності й знецінення культурного коду.

Важлива проблема – розрив у міжпоколіннєвій комунікації: старші носії традицій відходять, не маючи можливості передати знання в повному обсязі через відсутність належних освітніх і культурних механізмів [3, с. 399–400]. Ослаблення діалектного мовлення, зокрема зникнення поліських говірок, позбавляє культурні практики одного з ключових елементів ідентичності [9, с. 80–81]. Інший чинник – недостатній інтерес державної культурної політики регіональною спадщиною в державну культурну політику, що виявляється в недостатньому фінансуванні етнографічних досліджень, слабкій підтримці місцевих ініціатив і формальному ставленні до охорони нематеріальної культурної спадщини.

Серйозну загрозу становить також вплив масової культури і уніфікаційних тенденцій, які витісняють локальні культурні коди й формують поверхневі стандартизовані моделі святкувань та дозвілля [2, с. 72–73; 13, p. 47–48]. Цифровізація, що відкриває нові можливості для збереження, водночас створює ризик поверхневого сприйняття традицій, коли обряд чи пісня зводяться лише до візуального чи аудіофайлу без пояснювального контексту [12, p. 66–67]. Додатково наявні проблеми кадрового забезпечення: відсутність достатньої кількості етнологів, культурних менеджерів і педагогів, здатних працювати з автентичним матеріалом і передавати його в сучасному форматі [3, с. 401–402].

Не менш загрозливі соціально-економічні фактори: депопуляція сіл, зниження престижу традиційних ремесел, відсутність інфраструктури для розвитку етнотуризму та слабка інтеграція спадщини в регіональні стратегії розвитку.

Етнографічний потенціал Полісся може бути ефективно використаний у кількох важливих напрямах, здатних безпосередньо впливати на формування та посилення національно-культурної ідентичності. В освітній сфері доцільно вмістити елементи–поліської спадщини в навчальні програми різних рівнів – від шкільних курсів українознавства до університетських дисциплін культурологічного та мистецтвознавчого спрямування. Це може реалізовуватися через створення навчально-методичних посібників, інтерактивних етнолабораторій, шкільних етнографічних гуртків, що забезпечать безпосереднє знайомство учнів і студентів з автентичними практиками.

У культурній сфері вагомий напрям – підтримка фестивалів, конкурсів і мистецьких проєктів, які відтворюють і модернізують традиції Полісся, створюючи нові форми їхньої актуалізації. Важливим є також розвиток музейної справи з акцентом на інтерактивні формати: від живих експозицій і майстер-класів народних майстрів до цифрових архівів і віртуальних турів. Це сприятиме формуванню у відвідувачів відчуття залученості до культурного процесу й водночас забезпечить збереження унікальних матеріальних і нематеріальних надбань.

У туристичній сфері перспективним є формування етнографічних маршрутів, які поєднуватимуть природні об'єкти Полісся з культурними пам'ятками та сучасними фестивальними подіями. Такі маршрути можуть стати основою для розвитку сталого етнотуризму, орієнтованого на пізнавальні подорожі, активну участь у традиційних обрядах і знайомство з місцевими ремеслами. Використання бренду «Полісся» як маркера автентичності здатне підвищити туристичну привабливість регіону на національному й міжнародному рівнях.

Системна інтеграція зазначених підходів забезпечить не лише збереження унікальної спадщини Полісся, а й її трансформацію на ефективний інструмент культурної дипломатії та громадянської консолідації, що сприятиме утвердженню української національно-культурної ідентичності в сучасному світі.

Висновки. У дослідженні встановлено, що етнографічна спадщина Полісся – цілісний культурний комплекс, у якому поєднані звичаї, обряди, фольклор, ремесла, архітектура та традиційні форми господарювання. Ці елементи не лише відображають історичну тяглість, а й у сучасному контексті функціонують як ресурс розвитку освіти, культури, туризму та креативних індустрій, виконуючи інтегративну роль у формуванні української національно-культурної ідентичності. Разом із тим окреслено ключові проблеми, що ускладнюють збереження й передачу спадщини: урбанізація та міграція, утрата носіїв традицій і послаблення міжпоколіннєвих зв'язків, зникнення діалектів, комерціалізація обрядовості,

недостатня увага державної культурної політики, а також вплив масової культури й стандартизація дозвілля. Запропоновано рекомендації, серед яких інтеграція поліських традицій у навчальні програми, розвиток інтерактивних музейних і освітніх практик, підтримка етнофестивалів і туристичних маршрутів, а також розширення цифрових платформ і креативних індустрій. Такі кроки здатні забезпечити сталу передачу культурних знань і водночас посилити культурну дипломатію та соціальну консолідацію.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з вивченням трансформації поліських традицій у добу цифровізації та глобалізації, пошуком моделей поєднання автентичних і модернізованих форм, а також визначенням їхнього внеску у формування сучасної української ідентичності та розвиток міжкультурного діалогу.

Список літератури:

1. Гілевич І. Постчорнобильські експедиції 1993–2018 рр. на тлі польових досліджень Полісся України другої половини XX – початку XXI ст. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск. 2019. Вип. 1. С. 952–966. URL: https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/9903-19034-1-PB.pdf (дата звернення: 26.09.2025).
2. Гордєєв В. А. Історико-географічний та етнографічний фактори народної хореографічної культури Полісся. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2019. Вип. 30. С. 68–76. DOI: https://doi.org/10.35619/ucpmk.vi30.188
3. Березюк О. С. Формування науково-педагогічних поглядів на роль регіонального етнографічного компонента в сучасному освітньому просторі України. Наукові інновації та передові технології. Серія «Історія педагогіки». 2022. № 11. С. 391–404. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-11(13)-391-404
4. Опацький І. Етнографічні дослідження Центральної України польськими вченими у XIX ст. Молодий вчений. 2020. Вип. 12, № 88. С. 363–367. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-12-88-71
5. Стасюк Д.В., Василевський В.М., Аніпко Н.П. Розвиток етнокультурного туризму на Поліссі. Молодий вчений. 2019. Вип. 11, № 75. С. 203–205. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-11-75-43
6. Нестерчук І. К. Гастрономічний бренд території (на прикладі культурно-історичної спадщини Правобережного Полісся). Географія та туризм. 2020. Вип. 60. С. 43–56. DOI: https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.60.43-56
7. Гордєєв В. А. Рідне Полісся: мистецтво та хореографія. Слобожанські мистецькі студії. 2023. № 3. С. 20–25. DOI: https://doi.org/10.32782/art/2023.3.4
8. Нестерчук І. К. Специфіка етнічних кухонь Правобережного Полісся України: історико-географічні розвідки. Географія та туризм. 2022. Вип. 69. С. 26–38. DOI: https://doi.org/10.17721/2308-135X.2022.69.26-38
9. Романов С. Три образи Полісся. Компаративний етюд у постколоніальних тонах. Слово і Час. 2024. № 3. С. 69–86. DOI: https://doi.org/10.33608/0236-1477.2024.03.69-86
10. Чибирак С., Кучинко З. Музеї археології та етнографії при Волинському національному університеті імені Лесі Українки: історія, формування колекцій та експозиційна діяльність. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2021. Вип. 31. С. 82–89. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2020-31-07
11. Гордєєв В. Традиції та обрядовість як джерело танцювального мистецтва Полісся. Актуальні питання гуманітарних наук. 2023. Вип. 69, Т. 1. С. 117–123. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/69-1-16
12. Дмитренко А. Бджільницькі традиції підкурювання бджіл в етнокультурній спадщині Правобережного Полісся України: за польовими матеріалами. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2024. Вип. 38. С. 60–77. URL: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-07 (дата звернення: 27.09.2025).
13. Rybak Y. Musical Intangible Cultural Heritage of the Polissian Region Near Rivne: Status and Study. Ethnologies. 2023. Vol. 45, № 1. P. 43–58. URL: https://www.erudit.org/en/journals/ethno/2023-v45-n1-ethno09374/1111894ar/ (date of access: 27.09.2025).
14. The methodology of territory zoning of the Ukrainian Right-Bank Polissia for the gastronomic tourism development purposes / I. Nesterchuk et al. *GeoJournal of Tourism and Geosites*. 2022. Vol. 44, no. 4. p. 1271–1281. URL: https://doi.org/10.30892/gtg.44411-943 (date of access: 27.09.2025).
15. У Житомирі презентували традиційні промисли і ремесла Полісся. Укрінформ: вебсайт. 2023. https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3710941-u-zitomiri-prezentuvali-tradicijni-promisli-i-remesla-polissa.html (дата звернення: 26.09.2025).
16. Тематика екскурсій. Рівненський обласний краєзнавчий музей: вебсайт. 2025. https://old.museum.rv.gov.ua/tematika-ekskursij/ (дата звернення: 26.09.2025).

17. Бутко Т. Презентували «Пиріг Єдності»: на Житомирщині на етнофестивалі встановили рекорд України. Суспільне Житомир: вебсайт. 2025. https://suspilne.media/zhytomyr/1065607-prezentuvali-pirig-ednosti-nazitomirsini-na-etnofestivali-vstanovili-rekord-ukraini (дата звернення: 26.09.2025).

18. Проект «ПОЛІФОНІЯ». Polyphony Project: вебсайт. 2025. https://www.polyphonyproject.com/uk (дата звернення: 26.09.2025).

19. Електронний архів українського фольклору. Електронний архів українського фольклору: вебсайт. 2025. https://folklore-archive.org.ua/ (дата звернення: 26.09.2025).

20. На Рівненщині популяризують поліський етностиль. Район. Сарни: вебсайт. 2021. https://sarny.rayon.in.ua/news/434333-na-rivnenshchini-populyarizuyut-poliskiy-etnostil (дата звернення: 26.09.2025).

Yatsiuk M.V. THE ETHNOGRAPHIC HERITAGE OF POLISSYA AS A RESOURCE FOR THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY OF MODERN UKRAINE

The relevance of the study is determined by the need to preserve and comprehend the ethnographic heritage of Polissya as an important resource for the consolidation of Ukrainian society in the context of globalization processes and sociocultural transformations. Polissya traditions, which accumulate centuries of experience, are an effective factor in the formation of collective memory, national values, and cultural identity, and their integration into the modern sociocultural space allows for the combination of historical continuity with the needs of the present.

The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the ethnographic heritage of Polissya as a holistic cultural phenomenon, to reveal its significance in the processes of forming and strengthening Ukrainian national and cultural identity, and to determine the prospects for the practical use of Polissya's cultural achievements in contemporary social development.

The research methodology is based on the principles of systemic and interdisciplinary approaches, which involve the use of comparative, cultural, and historical-ethnographic analysis, as well as elements of content analysis of contemporary educational, museum, and tourism practices. The application of these methods made it possible to trace the transformational mechanisms of traditions in the modern environment and determine their impact on national identity.

Research results. It has been established that the ethnographic heritage of Polissya encompasses customs, rituals, folklore, folk art, architecture, and traditional forms of economic activity, which together ensure the continuity of historical and cultural experience. It has been found that in modern conditions, these elements remain relevant and are actively integrated into the spheres of education, tourism, cultural diplomacy, and creative industries. It has been proven that they can serve not only as objects of protection, but also as dynamic resources for development that contribute to the formation of value orientations and increased social cohesion.

Conclusions. It has been found that Polissya traditions not only reflect historical experience but also serve as markers of common identity in new forms. The main problems of their preservation have been identified: urbanization, migration, loss of carriers, decline of dialects, commercialization of rituals, and insufficient support from state cultural policy. It has been substantiated that these problems can be solved through educational integration, the development of interactive museum formats, festival practices, digital platforms, and creative industries.

Prospects for further research are related to the analysis of the transformation of Polissya traditions in the digital environment, the development of models for combining authentic and modernized forms of cultural practices, as well as the study of their impact on intercultural dialogue and the formation of contemporary Ukrainian national identity.

Key words: *intangible cultural heritage, Polissya traditions, cultural memory, collective identity, ethnocultural practices, creative industries, ethno-tourism.*

Дата надходження статті: 28.09.2025
Дата прийняття статті: 08.10.2025
Опубліковано: 05.12.2025

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамовський В.І. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, https://orcid.org/0000-0002-9186-6234

Атаманська С.С. – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет», https://orcid.org/0000-0003-0569-9896

Барановська Н.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», https://orcid.org/0000-0002-9902-9625

Біліченко Л.С. – магістр історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили, https://orcid.org/0000-0001-5547-9248

Бондарчук В.О. – кандидат історичних наук, докторант кафедри філософії та культурного менеджменту Національного університету «Острозька академія», https://orcid.org/0009-0006-3460-8542

Бортнікова А.В. – доктор політичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки, https://orcid.org/0000-0002-8132-1935

Борчук С.М. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, https://orcid.org/0000-0001-7494-7369

Буренков В.М. – кандидат історичних наук, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету, https://orcid.org/0000-0002-9632-3781

Велінець Ю.І. – доктор філософії (за спеціальністю «Історія та археологія»), провідний науковий співробітник Нововолинського історичного музею, https://orcid.org/0000-0002-8998-0230

Вербицький В.В. – аспірант кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», https://orcid.org/0009-0005-2317-9810

Вільховий Ю.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, https://orcid.org/0000-0003-2313-5197

Гасанов Г. – аспірант кафедри історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, https://orcid.org/0009-0005-6741-4050

Гобозашвілі А.О. – доктор філософії, асистент кафедри естрадного вокалу Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, https://orcid.org/0000-0002-0341-7077

Дзира І.Я. – кандидат філологічних наук, доктор історичних наук, професор, професор кафедри філології та перекладу Київського національного університету технологій та дизайну, https://orcid.org/0000-0001-6326-3594

Діхтярук Є.А. – аспірант кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки, https://orcid.org/0009-0001-5170-6113

Жовта І.І. – доктор філософії з історії, викладач кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», https://orcid.org/0000-0002-6620-8272

Карабардін А.В. – аспірант кафедри історії міжнародних відносин та гуманітарних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, https://orcid.org/0009-0008-9545-5900

Кізлова А.А. – доктор історичних наук, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», https://orcid.org/0000-0002-2056-3834

Костюк Л.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, https://orcid.org/0000-0003-4608-6906

Левенець О.М. – доктор філософії (за спеціальністю «Історія та археологія»), доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету, https://orcid.org/0000-0003-1273-7619

Литвин О.С. – аспірант Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв, https://orcid.org/0009-0009-8349-7676

Мараєв В.Р. – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України, https://orcid.org/0000-0002-7506-328X

Мараєва В.В. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України, https://orcid.org/0000-0003-0673-1499

Мартинчук І.І. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса, https://orcid.org/0000-0002-9665-3289

Митрофаненко Ю.С. – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, https://orcid.org/0000-0001-5371-3918

Мілютін С.Ю. – вчитель історії КЗ «Ліцей «Науковий» Кропивницької міської ради», https://orcid.org/0000-0003-3430-5542

Набока О.В. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», https://orcid.org/0000-0003-1678-9475

Нефьодов Д.В. – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Навчально-наукового педагогічного інституту імені В. О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, https://orcid.org/0000-0003-1992-7271

Ніколаюк Т.А. – кандидат історичних наук, доцентка кафедри теорії та історії мистецтва Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури, https://orcid.org/0000-0001-5133-4033

Осадець Д.В. – аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету, https://orcid.org/0009-0004-2105-5956

Паска Б.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і методики викладання історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, https://orcid.org/0000-0002-5452-5254

Перга Ю.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», https://orcid.org/0000-0002-7636-2417

Петрова К.А. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету, https://orcid.org/0009-0007-4589-5150

Пішта А.Я. – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, https://orcid.org/0000-0002-2112-4155

Подобєд О.А. – доктор історичних наук, доцент Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, https://orcid.org/0000-0002-7819-1439

Пятницькова І.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса, https://orcid.org/0000-0002-5809-5212

Свічкар О.С. – аспірант кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», https://orcid.org/0009-0009-5646-6372

Севрук І.І. – кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України, https://orcid.org/0000-0001-5751-2216

Семенов С.В. – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, https://orcid.org/0009-0004-1882-1488

Скакальська І.Б. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української мови і літератури, історії та методик їх навчання Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка, https://orcid.org/0000-0001-8705-7971

Соколовська Ю.В. – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України, https://orcid.org/0000-0003-3778-0023

Стьопочкін М.М. – аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету, http://orcid.org/0009-0001-2902-1249

Тимошик М.М. – кандидат економічних наук, докторант першого року навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, https://orcid.org/0000-0001-5105-0241

Турченко Г.Ф. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії Запорізького національного університету, https://orcid.org/0000-0001-5020-6152

Федик Л.Б. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила», https://orcid.org/0000-0003-2033-8087

Федірко Ж.В. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальних та поведінкових наук Херсонського державного аграрно-економічного університету, https://orcid.org/0000-0001-6125-8724

Федорів І.О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, https://orcid.org/0000-0002-1344-8053

Федорова І.В. – старший викладач кафедри суспільно-гуманітарних наук Одеського державного аграрного університету

Філіпович М.Б. – кандидат історичних наук, доцент, Почесний професор Балтійського науково-дослідного інституту проблем трансформації економічної сфери, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Закладу вищої освіти «Академія рекреаційних технологій і права», https://orcid.org/0000-0002-3220-6746

Чебан О.М. – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук Одеського державного аграрного університету

Чечелюк О.Ю. – аспірант кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки, https://orcid.org/0009-0006-7562-1663

Чупрінова Н.Ю. – кандидатка філологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України, https://orcid.org/0000-0003-0950-1410

Яковлєв В.М. – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, заступник генерального директора з наукової роботи Національного музею воєнної історії Слобожанщини, https://orcid.org/0000-0002-7207-0097

Яцюк М.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, https://orcid.org/0000-0003-2243-9308

НОТАТКИ

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 36 (75) № 3 2025

Коректура • *І. Чудеснова*

Комп'ютерна верстка • *О. Молодецька*

Адреса редакції:
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33
Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 33,75. Ум. друк. арк. 36,05. Зам. № 1125/912
Підписано до друку 28.11.2025. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.